

з Михайло
Табанівським

БАЛКАНСЬКА ВЕСНА

Михайло Забанівський

БАЛКАНСЬКА ВЕСНА

Роман

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1960

Частина

ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

— Син? — Петру витяг довгу зморшкувату шию, нахилився до старої Лучіки, сусідки, дихнув на неї теплом спраглих губ.— Спасибі богові, о спасибі! Син у домі — щастя на поріг.

І тільки випровадив Лучіку за ворота, кинувся в сіни, упав навколішки, приклав до лоба тремтячі пальці. О боже, нащо ти послав мені ще одного? Прибери його від породіллі, візьми до себе, бо немає ж сил далі терпіти. Нащо воно в дім, хіба мало й без того лиха. На купелі— це ж божа смерть, тобі, боже, потрібні чисті душі. Візьми немовля, у мене ж їх п'ятеро... Що з ними робити?

Низько-низько, до самої долівки, схиляється Петру, на його запалі щоки капають гарячі сльози, душа рветься на частки — вийняв би її отак з грудей, аби лиш ублагати господа. Іншим щастить на світі — пожило три дні, дивись, прибрав бог, менше лиха. Або мертвим родиться. Покласти у ямку в саду, біля вишні, насипати могилку... Залишиться згадка, та, може, в жінки десь прихований материнський біль. А так — це ж горя на багато літ, нове нещастя в хату!

Маріоара, дружина Петру, стогне в хаті, крає і без того пошматовану душу. Прийти б оце до її ліжка, поцілувати запечені губи, викликати усмішку на горьованому лиці... Так, як було це в перший рік спільного життя, коли з'явився на світ син Іон. Але Петру не може звестися на ноги, голова все нижче хилиться в куток, а губи самі

шепочуть гарячі слова. Хороша у нього жінка, слова не скажеш про неї поганого. Скільки перестраждали разом, скільки горя того скуштували, а Маріоара хоч би раз поскаржилась на життя — ні, такого не було. Та от — дала природа їй дужі чресла, від того весь гріх і біда. А може, Маріоара і не винна в цьому? А хто ж тоді винен?

Запитання, що виникло якось само, на мить сповнило душу сумнівом. А може, його слів, що линуть оце з самого^о серця, ніхто й не чує? Може, нікому немає діла до того, що на душі у царана¹ Петру Ураду, що в нього сльози, мов у дитини тої, біжать та й біжать із старих очей.

— Прости мене, господи, — шепоче запально Петру, — це вже святотатство. Від гіркот життя помутився розум, не знаю, що говорю. Прости!

Він б'є кілька поклонів, потім встає, косить оком на двері, за якими стогне Маріоара, повагом надіває високу качулу², рішуче ступає у двір. Уже щільно зачиняючи за собою скрипучі ворота, Петру чує, як кричить у хаті немовля, як стогне Маріоара. Може, їй треба подати води або допомогти в чому? Петру якусь мить стоїть, втупивши очі в товстий шар пилу, що вкриває дорогу, потім кілька разів махає руками, наче зривається полетіти, і рішуче простує далі. Впораються самі, адже в домі повно нащадків.

Петру криво посміхнувся. Так, так, саме нащадків. Дав бог йому добру жінку. Дав бог йому діток. Одне одного менше і кожне пищить — дай їсти. А що він дасть? Кілька куців винограду... От і все його багатство! Е, що там не говори, якщо зайде безталання в рід — нічого не вдієш. Бийся головою об долівку — не викрутишся. Це вже так. Бо якби інакше було — не помер би його батько на вокзалі у Бухаресті, шукаючи роботи, не взяли б у Петру єдиного дорослого сина на війну, не посивів би він так у сорок п'ять років, не пік би тепер душу крик немовляти в хаті.

Роздумуючи так, Петру швидко йшов у центр села, де стояла бodega Чорбаряну. Хоч і порожні у Петру кишені, та день сьогодні такий важкий, що з глузду з'їдеш, якщо будеш сидіти в хаті і слухати отой писк. Правда,

¹ Ц а р а н — селянин.

² К а ч у л а — смушева шапка.

від того, що Петру посидить у Чорбаряну часину, лиха в домі не поменшає, але розрада серцю так само потрібна, як сон людині. Будеш отак лити сльози та бідкатися день у день — і незчуєшся, як горе висмокче з серця останні краплини сили. І тоді — гата Петру Ураду, кінець. Про це мусить завжди пам'ятати Маріоара. Хай пробачає!

В бодезі накурено, галасливо, душно. Петру низько кланяється господареві, горбоносому, улесливому Чорбаряну, з туго затягнутим білим комірцем.

— Буна зіуа!¹

Чорбаряну змахує ганчіркою пил на стільці, гостинно припрошує сідати.

— Щось давно не видно вас, домнуле² Ураду! Забагатіли!

— Забагатів,— мовить у тон Петру, важко сідаючи на стілець.— Сьогодні ще один скарб потрапив до рук...

— Он як! — здивувався Чорбаряну, поправляючи і без того рівно зачесане на проділ волосся.— Скарб? Що ж то за скарб?

— Син! — відповідає Петру і почуває, як боляче стискується серце. Сам насміхається з себе! От до чого може дійти людина. Замість того щоб бігти до жінки, яка лежить майже непритомна після важких пологів, адже їй уже близько сорока років, він сидить отут, у бодезі, вивертає свої болі напоказ. О дурню, дурню старий! Кому ти показуєш свої рани? Хто він тобі?

Гарячий вогонь цуйки³ обпікає душу, і вона наче шкварчить, корчиться в полум'ї. Мабуть, знав горе отой чоловік, що змудрував цуйку. Багатим не треба пити, вони п'яні і від щастя. А от біднякові цуйка потрібна, без неї не обійдешся. Клин вибивають клином. Це вже так.

Солодкий вогонь розливається по тілі, сягає ніг. Рожева запона застилає очі, в голові починає дзижчати настирливий комар. Поклавши широку порепану руку на стіл, Петру пильно розглядає її, криво посміхається:

— Прямо до рук цих — отакенний скарб. Хіба не радість?

— О, звичайно,— похапцем згоджується Чорбаряну, знаючи круту вдачу Петру Ураду.— Це ж щастя — син! Особливо тепер, коли бушує війна...

¹ Буна зіуа — добрий день.

² Домнуле — пан.

³ Цуйка — сливова горілка.

У голові Петру блискавично проноситься думка, яка збурює його кров і засвічує очі гострим блиском. «Особливо тепер, коли бушує війна». Значить, Чорбаряну певний, що син Петру, кароокій Іон, більше не повернеться в Мушатешті? Там, на полях Росії, шодня гинуть сотні юнаків. А от сини Чорбаряну відсиджуються в барах Бухареста. Про це все село знає, знає і примар, та робить вигляд, ніби зовсім не має діла до цього. Сліпий примар! Правду казали старі люди, що леї можуть перетворити людину на підстилку. Купив Чорбаряну життя своїм синам!

— Що війна,— махає рукою Петру, наче йому море по коліна,— війна — діло неминуче. Кожен тепер від неї потерпає... Кожен.

Зморикувате лице Петру розтягується, губи складаються в усмішку:

— За наших синів-воїнів! В ім'я короля!

Він виразно підкреслює—«наших синів», і, обвівши поглядом царанів, що сидять за столиками, піднімає чарку.

Хазяїн бodeги хмурить чоло, нагинається за прилавком, брови його погрозово ворухаються. Царан, мужик! Хто знає, коли він стане людиною, оцей голодранець. Може, хоч тепер оце винищать половину на війні, менше буде гульвіс та заздрісників. Війна — велика віялка, вона одвіває багато полови. Можна було б, звичайно, випроводити в шию цього дикого мужлана, у якого навіть з вух росте чорне волосся і скуртейка¹ завжди пахне цапом, але ж сини!.. Вони таки справді викуплені за добрі гроші, і краще не піднімати гвалту.

— Ви теж не були на фронті, домнуле Ураду,— говорить Чорбаряну.— Пощастило...

— Пощастило? — знову закипає Петру, і кулаки його загрозово стискуються.— Оце — щастя?

Він випростується на весь зріст, ліва нога його повисає в повітрі й теліпається, не торкаючись підлоги.

— На три сантиметри коротша, домнуле, можете зміряти вашим метром...

Та Чорбаряну примирливо посміхається, наливає повну чарку, ставить її на прилавок перед самим носом Петру. Ніздрі Петру зарухались, він потяг у легені повітря, видихнув, аж хекнуло, наче ковальський міх.

— За сина! — удавано бадьорив Чорбаряну.

¹ Скуртейка — безрукавка.

Петру згадав про дім, нахмурився, швидко вилив цуйку у чорний запечений рот, скривився. Ні, пити він більше не буде. Адже, власне, прийшов він сюди зовсім не за тим, щоб залишити на заяложеній дошці прилавка Чорбаряну останні леї. У нього справи, і саме тому оце він і завітав сюди. Так він і скаже Маріоарі, добре, що згадав, сказано, хміль підгонить думку...

— Я до вас з ділом,— говорить похмуро Петру, не дивлячись на хазяїна.— Мені треба на завтра золоту лею. Поверну. Вірте. Клянусь Ісусом розп'ятим.

— Золоту лею? — здивувався Чорбаряну. Очі його примружились, наче він угледів злодюгу, який оце прийшов грабувати корчму.— Та де ж її взяти? Хіба в такі лихі часи буває в людей золото? Ви п'яні, домнуле Ураду, вам пора йти додому...

— Мені потрібна золота лея на купіль, я поверну її відразу ж, як тільки скупаємо сина...

— А,— протяг полегшено хазяїн бодеги, посміхаючись,— знаю, знаю, щоб син був завжди багатим, щоб купався у золоті. Ну, що ж, для цього в мене є старенька монета, спеціально бережу. Сини родяться в кожного.

Він дістав засмальцьований шкіряний кисет, наповнений якимись пожовклими паперами та квитанціями, вийняв зісподу жмуток вати, обережно помацав його пальцями. Потім розв'язав чорну товсту нитку, змотав її на палець, послинив долоню і обережно, наче тримав своє життя, вийняв із жмутка маленьку жовту монету.

— Ось вона.

Петру простяг руку, щоб узяти ту тоненьку пластинку золота, але Чорбаряну відсахнувся.

— Заклад треба, так не видається. Монету можна загубити, а вона дорога.

— Який заклад? — перепитав Петру, розводячи руками.— У мене немає грошей...

— Якщо немає грошей, то треба пошукати щось інше,— промовив зовсім тихо Чорбаряну, звужуючи очі і натискаючи на слові «інше».— Якщо потрібна лея, заклад знайдеться...

— Що ж мені діяти? — розпачливо змахнув руками Петру, зазираючи в вічі хазяїнові.— Може, залишити скуртейку?

— Оцю вашу скуртейку? Та чи ви знаєте, що вона пахне тим, як його... Пробачте, одне слово, скуртейка

ваша мені не потрібна. Хіба то заклад? Адже йдеться про золото, домнуле...

— Немає у мене нічого, збіднів я зовсім, розорився,— Петру говорив хриплим голосом, наче збирався от-от розплакатися.— Вдома залишилося півмішка кукурудзи, а зима ще попереду...

— Так у вас же є вихід, домнуле Ураду! — весело прошебетав хазяїн.— Можна вам допомогти, якщо таке діло скрутне... От ви кажете, що залишилось півмішка кукурудзи, їсти нема чого, а дівку свою на роботу не посилаєте. Хто ж так робить? Гроші самі в дім не ходять, їх треба заробляти!

— То, може, ви роботу дасте? — блиснув очима Петру.

— Моя робітниця захворіла, і я сам, бачите, працюю і за прилавком, і на кухні. А ваша Віоріка могла б замінити хвору і дещо заробити на харч. Я небагата людина, але за хорошу поміч не поскуплюсь добре заплатити.

Петру схопив своїми зашкарубленими долонями руку хазяїна, гаряче стис її, ладен поцілувати кожний палець, унизаний перснями.

— О, спасибі, спасибі! Я все життя буду пам'ятати цю ласку. Завтра Віоріка буде у вас зранку! Це для нас така радість. Як добре, що я зайшов до вас.

Петру задкував до дверей, у шапці лежала дорогоцінна жовта монета.

2

На кінець літа Дунай вужчає, заплава просихає, і на ній буйно квітує зелень. Грінду — піщані коси в плавнях — заростають миртом, плоховником, вільшиною. Високий, у зріст людини, очерет, замріяні верби, тополі, схожі на видовжені зелені шапки велетнів, невеличкі срібні озерця, що лишилися після весняної повені, гамір фламінго і диких качок, пеліканів і лебедів, — хороше на кінець літа понад Дунаєм! Той, хто живе на березі цієї ріки, завжди має від неї допомогу: то рибки вловить — тут водиться сом, судак, щука; то назбирає очерету, занесеного водою з плавнів; то дичини наб'є. Можна сказати, що з ріки живиться майже половина Мушатешті. «Дунай — рятівник», так говориться в одній пісні про цю ріку.

Віоріка йде берегом, наспівує. На голові у неї — дві великі квітки жовтого кольору; волосся чорне, аж синім відливає, очі темні, глибокі. Тонкий стан дівчини раз по раз згинається. Віоріка визбирує в траві сухий кушнір, рогіз, біле сухе коріння. Весняний чорторий нашматував усякого хмизу та осоки стільки, що цього палива вистачає кожній хаті, коли там живуть не ледачі люди. Ось Віоріка за сьогодні уже втретє заносить додому по чималому оберемку! За тиждень уся повітка буде повна.

Узбережжя круто підіймається вгору, йти важко, адже на плечах великий оберемок, але Віоріка впевнено ступає по піщаній стежці. Хоч і голодне життя дівчини — в домі ніколи не буває досхочу мамалиги, — але шоки її пашать добрим рум'янцем — їй шістнадцять літ. Тонкий стан гнеться, босі ноги миготять у траві, чорні, туго заплетені коси полощуться на вітрі.

Дівчина навмисне проходить городами, щоб поминути бодегу Чорбаряну. Гидкий отой корчмар усе лупає на неї гострими очима, наче хоче її просвердлити ними. Коли б не проходила селом, завжди він позирає у вікно, а то виходить на ганок і мовчки дивиться їй услід. Не любить Віоріка, коли на неї так дивляться!

Коли відійшла далеченько, повернула на вулицю. І як тільки ступила кілька кроків по придорожньому споришу, враз побачила Чорбаряну, який ішов їй назустріч. Дівчина відвернулась, вдала, ніби поправляє оберемок, потім круто повернула і пішла просто через вулицю на другий бік.

«Як він дивиться на мене! — думала Віоріка. — Який мерзотник! Недарма розповідають люди, що у цього корчмаря щороку міняється по три, а то й по чотири робітниці. Послужить дівчина два чи три місяці, пограється нею господар, а там, дивись, прогнав, іншу найняв. Іде занапашена дівчина світ за очі, проклинає свою долю, а Чорбаряну забув, як і звали її. Яка ж то лиха доля у бідної дівчини! І скільки ж тих бідних розвелось на світі!»

Недавно йшла Віоріка до маєтку Мунтяну, що аж ген видніється за селом у полі: батько послав запитати, чи немає для нього роботи. Коли вийшла на боярське поле, вгледіла таке, що похололи руки і ноги застигли, прикипіли до землі. Верхи на коні скакав управитель маєтку Мечелар, а поруч нього біг на налигачі чорноволосяй хлопчик-циган. Свистів батіг у руці Мечелара, хлопець

скрикував від болю, падав, і тоді кінь волочив його по стерні, мовби то була якась колода. Кинулась дівчина бігцем, закривши руками обличчя, щоб не бачити того.

В маєтку одна стара робітниця пошепки сказала Віоріці, що той хлопець насмілився залізити на боярську грушу. От і запопав його Мечелар, а від нього добра не жди.

Захоче — може на смерть забити людину, і нічого йому не буде, адже він — управитель всемогутнього Мунтяну.

Віоріка зайшла у двір, ретельно склала плавіння під повітку і, як тільки розігнула спину, побачила батька. Петру стояв усміхнений, веселий. Придивилася — п'яний. Сумно похитала головою, бо знала, що батько п'є у важкі дні. Насторожилася. А Петру підійшов до неї, похитнувся, підморгнув:

— Повезло нам, дочко, радій! Сам домнул Чорбаряну запросив тебе на роботу...

— Мене на роботу? — Віоріка дивилася на батька широко розплющеними очима, сповненими жаху. — До Чорбаряну?

Петру незграбно змахнув руками, похитнувся і, чіпляючись заскоружлими, неслухняними пальцями за хвостиння повітки, зайшовся сміхом.

— Не ждала такої честі. Ха-ха-ха, от тобі і новина. Дочка Ураду, розумієте, стала помічницею першого на селі чоловіка... Скоро ти не будеш ходити боса, городські черевики надінеш, ха-ха-ха!

— Краще втоплюся, ніж стану служити в Чорбаряну! — голосно скрикнула Віоріка, і її чорні очі звузилися. Петру остовпів. Що вона каже, оця Віоріка? Краще втопитися, ніж служити у Чорбаряну?? Чи це йому почулося? Та войовничий вираз обличчя дівчини, гострий блиск її звужених очей підтверджували все. Петру розсердився.

— Ти бачила, який виноград уродив цього літа? — кричав він, підступаючи до дочки. — Чим я вас буду годувати? Ти подумала про це? А думати пора вже — слава богу, не маленька. Пора помагати батькові.

Петру був настільки обурений невдячністю дочки, що навіть хміль вивітрився з його голови. От яке нещастя — ти його гониш у двері, а воно лізе у вікно, ти його викидаєш у вікно, а воно проповзає через димар! Подумати

тільки — сам Чорбаряну заговорив з Петру, як рівний з рівним, запросив його дочку працювати в корчмі. Таке щастя не кожному випадає. Всі люди скидають перед корчмарем качули, падають на коліна, благаючи позичити сотню лей, написати судову заяву чи там інший папір. Чорбаряну тримає всіх у міцних руках, навіть примар Брезяну он осліп, бо Чорбаряну так хоче. От яке діло!.. А Віоріка, його дочка, бачте, вередує! ‘Тьху ти! Та інша дівчина на її місці, почувши, що запахло грішми, побігла б до Чорбаряну сама!

Петру змахує руками, наче хоче відігнати од очей мару, підходить до дочки, бере її обережно за руку.

— Доню, послухай-но сюди. Давай поговоримо як слід, адже ми з тобою ніколи не говорили, як дорослі. Ти вже не маленька і зрозумієш мене.— Петру зазирає їй у вічі.— Пам’ятай, життя так повелось, що щастя — це гроші! Всі люди женуться за ними, роблять усе, щоб запопасти у жмені найбільше грошей. Бачиш оце ось? — Петру витяг з шапки золоту лею, поклав її на долоню.— Бачиш її, оцю золотинку? Цей жовтавий блиск може все зробити: убити людину, ошасливити її, зігнути, осліпити, підняти до небес. Мій батько говорив колись: де немає голови — бережіться, ноги. Май голову, доню! Ти можеш наблизитись до щастя. Бути поряд з людиною, яка володіє грішми, значить самому мати змогу заволодіти якимсь шматком. Не будь дурною,— і життя тобі посміхнеться.

— Батечку,— промовила схвильовано дівчина, закриваючи руками обличчя,— рідний мій, я не піду до Чорбаряну... З дому вижени, убий краще, а не примушуй іти в бодегу.

Буйні сльози текли по її щоках, сипались, мов той град, з-під долонь і, здавалося, капали в саму душу Петру, пекли його вогнем. Десь у глибині серця жевріла любов до дочки, але вона була змучена злиднями, засухою, податками, крайнім зубожінням, викликаним війною і безземеллям. Мов зацькований, кидався Петру в усі бoki, шукаючи порятунку, а порятунку не було. Він розумів, що штовхає дочку на поталу, але ж гроші! Бог послав йому вродливу дочку,* а врода жіноча завжди означала безтурботне, щасливе життя. Хай не для нього, не для матері! Хай Віоріка для себе здобуде оте щастя! Бо він нічого не може обіцяти, нічого не дасть своїм дітям —

він злидень, сіромаха. Чисте личко скоро зів'яне, врода дівоча, мов той метелик-одноденек, попурхає і зникне. Тож не кривду вчиняє Петру, посилаючи Віоріку до Чорбаряну, бо лише щастя бажає він дочці. Бог тому свідок! І нічого так рюмсати! Годі!

— Якщо свого розуму не вистачає, то слухайся батька! — кричить Петру, гнівно блискаючи очима. — Роздумувати не рудиться, коли треба лише простягти руку і загребти своє щастя! Не слухаєшся — геть з дому, нещасна!

В цю мить розчинилися двері, і на порозі стала розпатлана, бліда Маріоара. Губи у неї сині, покусані, очі хворобливо блищать, під очима — чорні кола. Вона мовчки дивиться на Петру, а він застиг, прикипів на місці. Руки його заторсалось, забігали. Враз він упав навколішки, забігав по споришу своїми підсліпуватими очима і, повзаючи по землі, скиглив, як мала дитина:

— Ви хочете моєї смерті, кляті, видно, я вам уже набрид... Гаразд, подивимось, як будете жити, коли виїмете мене з пеглі. Подивимось!

Петру нарешті відшукав золоту лею, що була загубилася, поклав у шапку, вигукнув з люттю в голосі кілька слів проклять і хутко майнув на вулицю.

— Донечко, — тихо каже Маріоара, дивлячись на дочку скляними очима, — це я у всьому винна, бо народилася ще одна дитина... Але ти не бійся, воно не буде жити...

Маріоара стріпнула руками і, мов підкошена, упала просто на поріг.

3

Мушатешті — велике придунайське село. Довгою смужкою розкинулося воно по лівому березі ріки, хати, мов ластівчані гнізда, тулилися по узбережжю то купками, то поодиноці. На фоні старих солом'яних стріх де-неде стриміли розлогі шовковиці, тополі, платани. Ще недавно в Мушатешті були рясні садки, але потім, коли вишні та абрикоси обклали податком, господарі зрубали їх, і село наче перемінилося. Зору відкрились обдерті, оббиті дощами стіни, захаращені двори.

Важкий, сумний то був день, коли сільський вістовий Замфір, глухуватий дід, скликав господарів своєю мідною

трубною і оголосив маніфест про податок на фруктові дерева. Понуро дивились у землю селяни, переважно жінки, поки вістовий читав папір, а коли закінчив, — охнули. Таке лихо — платити гроші за кволі вишеньки, що були посаджені ще дідами та прадідами! Де ж набратися тих грошей? Не встигнеш розплатитися за одне, а вже нагадують — пора платити за інше. А тут ще оцей новий маніфест... Ні, не треба господарям Мушатешті абрикос та яблук. Краще вже без них...

Уночі по всьому селу глухо стукали сокири. Падали на суху землю зрубані дерева. Плакали жінки, зносячи яблуні та вишні в купи — підсохне, буде на паливо. Жалісно плакали сполохані пташки, відлітали за ріку, в Болгарію... На ранок люди не впізнали свого села — осиротіло, вишкірилося злиднями, латками. Мов якась страшна сарана пронеслась над селом і знищила всю зелень разом із стовбурами.

Тою лихою сараною була війна. Десь на сході, в Росії, гриміли бої, сотнями, тисячами падали на землю мертві румунські солдати, а в Мушатешті падали ниць зрубані зелені дерева. Іноді в село приходили листи, написані на обкладинках ілюстрованих журналів, на шматках білої кори. Одержавши такого листа, люди несли його до примарії, щоб там прочитали, бо в селі було дуже мало письменних. Примар Брезяну, товстий, низенький чоловік з червоним від надмірного вживання цуйки носом, що стирчав з-під великих рогових окулярів, бубонів: «Пише, що живий і десятками знищує противників короля. Представлений до нагороди».

Випаливши ці слова, примар повертав брудні, зайложені аркушики листа, а сам, поморщившись, старанно витирає руки. Стара жінка або дід, притиснувши до грудей дорогу вісточку, продовжували стояти біля стола примаря, тупцювали, переминаючись з ноги на ногу. Хоч і не розумілись вони на оцих хитромудрих знаках, якими написано листа, але десь у душі відчували, що написано там щось інше, не те, що вчитав примар.

— Може, ваша ласка, домнуле примар ще раз прочитає нам написане...

— Досить, досить, — кричав відмахуючись Брезяну, — сказав вам, що живий ваш син, чого ще треба?

— Як годують його, чи скоро повернеться додому? — питала мати.

— Про це турбується король! — вигукнув примар.— Велика румунська армія забезпечена всім необхідним. Геть звідси, не заважайте працювати!

Дехто, не вдовольнившись цим, ніс листа до батюшки Іоахима, клав на стіл товстий шматок бринзи або ставив у куток деміджан¹ з вином, кланявся до самої землі, прикладався до руки батюшки.

— Прочитайте, ваша святість, листа від сина, тільки, прошу дуже, все підряд, по буквах...

Отець Іоахим, підсліпуватий, з гострим носом, яким він завжди до всього принохувався, поправляв свою сиву косу, довго розглядав листа, кречав, потім відкладав його, брав пакунок з гостинцем, підносив до самих очей і нюхав. Якщо бринза була не свіжа, батюшка кривився і повертав пакунок господарці. Якщо ж подарунок йому подобався, він відносив його в сіни, повертався і починав так:

— Уклін низенький мамці моїй, батенькові, сестричкам, братікам, усім моїм родичам і знайомим у селі Мушатешті... Гм... гм... Одне слово, кланяється ще раз і пише, що живий та здоровий, б'є ворога нещадно, дійшов уже до Волги до самої і скоро напише з Москви...

Батюшка піднімав два пальці до стелі, прикривав кушуватими бровами свої маленькі очиці й урочисто, звистим і тоненьким голосом благословляв:

— Хвала нашому доблесному воїнству, яке, не шкодуючи живота свого, разом з братами во Христі, германськими солдатами, боронить віру і велику Румунію...

Перехрестивши кутки, батюшка повертав заяложеного листа заплаканій матері і, вже облишивши свій урочистий тон, строгим голосом нагадував про те, що раба божя Пріскану чи Єлизавета щось не часто відвідує церкву, що двір її заборгував державі і королю, вчасно не сплачуючи податків. Бог знає своїх смертних, знає їхні слабості, багато дечого прощає нерозумним. Але й у нього може урватися терпець: покарає тих, хто не шанує віри і короля.

Так завжди замикалося коло, і нікуди було податися. Вірили люди і примареві і батюшці, бо не було в кого спитати справжньої правди. І все ж ця віра з часом стала потроху слабнути, бо те, що вчитували батюшка і

¹ Деміджан — посудина для рідини.

примар з фронтвих листів, не підтверджувалося чутками, які приходили в глухе Мушатешті невідомо якими шляхами.

Найсильнішого удару цій вірі завдав демобілізований солдат Василиу. Повернувшись з госпіталю, він ходив по селу і наспівував якісь дивовижні пісні, сповнені туги й плачу. Василиу співав про криваву зорю і печальну Маріцу, яка не діждалася свого милого, померла з туги. Жінки плакали, виносили бездомному солдатові кусень синього, гіркого малаю або шматок бринзи.

У солдата дрижали руки і одвисала нижня щелепа. Він часто падав на землю і, вказуючи тремтячими руками на небо, несамовито кричав:

— Летять, знову летять! Чуєте, виють як? Падайте, падайте, нещасні, падайте, заривайтесь у землю!

Він затуляв вуха пальцями, ховав голову в коліна і так лежав під тином, здригаючись усім тілом. Біля нього скупчувались люди, сумно похитували головами, витирали сльози зашкарубленими кулаками.

— От вона, війна...

Петру Ураду не раз намагався поговорити з контуженим Василиу, але той лише мотав головою і мимрив свої пісні про криваві зорі і зневірену Маріцу. Старому Ураду хотілося хоч що-небудь дізнатися про сина Іона, бо листи все не йшли від нього та й не йшли. Де б їм так довго ходити по світу?

Та от одного разу лист таки прийшов. Його приніс той же глухий вістовий Замфір, що завжди ходив по селу з своєю погнутою мідною трубою, якою скликав жителів Мушатешті для важливих повідомлень. Він виїняв з торбинки невеличку пачку рівно нарізаної кори, на якій було виведено невірною рукою кострубаті літери, і обережно поклав її на стіл. Маріоара припала до вісточки головою, очі її сповнилися сльозами.

Випровадивши Замфіра, Петру всівся за столом, сперся на чорні порепані долони і довго сидів так, вдивляючись у незрозумілі рядки, виведені його сином. Що там у них? Як розгадати оту таємницю, що заслонена від його очей? Бачачи, як плаче Маріоара, Петру провів грубою долонею по чолу, спокійно і навіть байдуже промовив:

— Раз прислав звістку, значить, живий, і нічого тут плакати.

Він міцно зв'язав шматочки кори, поклав на божницю. То нічого, що не тямлять вони з Маріоарою в письмі, син живий, а це — найважливіше.

Сказавши так, Петру зовсім заспокоївся. Як би там не було гірко жити на світі, а коли ти одержуєш звістку від рідної дитини, на серці відразу стає веселіше, і людина може дозволити собі навіть повечеряти як слід. Та Маріоара і сама знає, що робити — он уже дістає з покуття добрий шмат малаю, ставить на стіл паруочу юшку, потім вносить із сіней старий деміджан з вином. Можна було б обійтись і без вечері, бо ж треба думати і про наступний день, та вже хай буде сьогодні в них у домі свято. Бліде лице Маріоари трохи пожвавішало, а то ж зовсім вона була занедужала після того, як поховала в садку немовля...

За столом тісно — як не кажи, шість ротів. Віоріка сьорбнула два рази, замислилась, дивлячись у вікно, а малі тільки те й знають, що водять ложкою від рота до миски. Набігались за день, руки аж трусяться, стискаючи в кулачках кусені малаю. Зліва від Віоріки примостилися Жета, Прісі, Іліє... Діти, як мак той дрібний...

Повечеряли мовчки, тільки й того, що Віоріка якимось тихо промовила:

— Може, Іон уже і підвищення має, адже писав ще торік, що на сержанта представлений...

Петру скося глянув на дочку, ще більше насупив кошлаті брови. Він так і знав: мовчали всі за вечерею, а думали про одне — про отого листа, що лежить на божниці. І по тому, як дрібно засмикались куточки вуст Маріоари, Петру зрозумів, що треба негайно йти до отця Іоахима і просити його докладно розтлумачити лист. Але що понести батющій? Петру діловито перебирає в пам'яті все, що є у нього з багатства. В сінях у мішку кукурудза, трохи бобів та бочонок вина. Нічого понести батющій, це вже так, хоч думай до ранку. Тоді Петру підводиться і коротко кидає Маріоарі:

— Долий деміджан і приготуй вузлик бобів.

«Небагатий буде подарунок, але отець Іоахим знає бідняцьку нужду, не осудить», думає Петру.

Отець Іоахим жив відлюдно. Сорок років прослужив він у Заренау, що на відстані десяти кілометрів од Мушатешті, там і постарів. Рано zostавшись вліццем, він згордував світом, занурився в поживклі томи Овідія, жив

у церковній сторожці самотнім. Облюбував собі місце, де прочани поховують його, поставлять на могилі заздалегідь заготовлений сірий камінь.

Та не судилося отцю Іоакиму так закінчити свої дні земні. Через рік після початку війни селами повіту пройшла бентежна чутка: горять поміщицькі і церковні маєтки. То там, то там раптом схоплювалися пожежі, змітали стоги хлібів, будівлі, кошари. Якась невловима рука підносила вогненні смолоскипи щораз частіше, на смерть лякаючи волосне начальство. На майдані, проти церкви, з'явився плакат, який закликав жителів Заренау затримати підозрілу втікачку Стефані Онча, яка осмілилася підняти руку на його королівської величності владу і спокій. За голову Стефані Онча, за живу або мертву, власті обіцяли 5 мільйонів лей.

Другого дня на парканах Заренау з'явилися рукописні листівки: «Румуни! Не вірте посіпакам Антонеску! Тисячами гинуть наші солдати в російських степах, а ми тут поневіряємось під владою бояр та фашистів. Не давайте продовольства урядові війни і злиднів, боріться проти своїх гнобителів!» Під цим текстом виразно і чітко стояло: «Стефані Онча».

Хто така Стефані Онча? Про це запитували один одного всі жителі Заренау, про це говорилося на базарах, на богослужінні. Старий богослужитель був переконаний, що війна і її страхіття не проникнуть через товсті мури церкви, не порушать його спокою й самотності. Щодня він молиться за короля і за славне румунське воїнство, що ж потрібно ще від нього? Велика сила господнього слова, хто не знає його чар і могутності? Отець Іоаким, як вірний старий слуга короля, виголосив проповідь, в якій прокляв боговідступницю і богохулительку Стефані Онча. Проповідь вийшла палкою, пристрасною. Слова, якими отець просив у бога караючої десниці на голову партизанки, лунали в переповненій церкві, як стогін, як прокляття. І коли отець Іоаким урочистим тремтячим голосом проголосив анафему і, захлинаючись від хвилювання та втоми, видихнув «амінь», люди враз зашепотіли, вказуючи пальцями на стіни, обвішані іконами. Що сталося? Що таке?

Отець Іоаким оглянувся і остовпів. Люди товпилися біля розклеєних листівок і читали їх. Він кинувся було до стіни, але раптом побачив листівку, приклеєну на

амвоні. Букви, мов вогники, застрибали в очах батюшки, він нічого не бачив, встиг лише прочитати підпис: «Стефані Онча». Руки його затряслися від страху.

А прочани уже йшли до виходу, голосно обговорюючи слова Стефані Онча, викарбувані друкарськими літерами (тепер уже друкарськими) на листівках.

Так війна, боротьба, мирські пристрасті увійшли і до церкви, порушили тихе життя старого богослужителя. Незабаром біля широких вхідних дверей огради зупинився вщерт навантажений валізками і пакунками фургон. Високий піп, одягнений у рясу, з темними окулярами, які носять на пляжах, переступив поріг церковної сторожки, незадоволено скривився:

— Тхоряча нора!

Він почав було читати якийсь папірець, за яким виходило, що отцю Іоахиму пора вже на відпочинок, але старий нічого не чув. Не кваплячись, він зібрав свої скромні пожитки схимника, вклонився темним куткам сторожки, помолвився і тихо вийшов за огорожу.

Поселяючись на життя в Мушатешті, темному, закинутому в широких придунайських плавнях селі, отець Іоахим сподівався, що, може, хоч тут він знайде спокій, заслужений молитвами і покорою. Ховатиме померлих, хреститиме новонароджених,— не помре з голоду. Тільки подалі від крамольного Заренау, від мирської суєти. Там, у Заренау, тютюнові фабрики, богохульна молодь, там неспокійно, тривожно. Тут сонне марево над рікою, степові вітри, трави. Тут не може бути партизанів, немає гордовитого начальства... Скільки йому залишилося жити? Стареча плоть, позбавлена згубних пристрастей, молитва і несхибна віра у вседержителя — запорука спокою.

Та незабаром отець Іоахим зрозумів, що його сподівання були марними. Після того як він прочитав кілька солдатських листів, не викидаючи з них тривожних і багатозначних слів, до нього завітав червононосий примар і агент сигуранци Констан Брезяну.

Поговоривши про війну, про те, що на мирній і великій землі королівського царства множаться крамольні елементи, які сіють смуту і неспокій, Констан Брезяну запитав, чи не від нього, благочестивого стця Іоахима, йдуть ці чутки?

Старий не на жарт перелякався, замахав руками:

— Свят, свят, царице небесна...

Брезяну холодно продовжував:

— Ми, смиренні раби господа, шануємо служителів церкви, але... Ми не забули, як ви осквернили храм господній у Заренау, як ви терпимо ставилися до дій мерзенних державного злочинця і боговідступниці Стефані Онча...

Отець Іоахим схлипнув, осінив себе хрестом.

— Поговір, злоумисний поговір.

— Будемо відверті, отче,— твердо сказав Брезяну, витягаючи з потайної кишені знак агента сигуранци.— В ці многотрудні дні, коли гримлять бомби і снаряди на полі брані, коли перед нами сильний і небезпечний ворог, держава вимагає від своїх вірних слуг більшої старанності і покори.

— Що маю робити я, смиренний раб бога і короля? — Руки в отця Іоахима тремтіли.

— Листи! Як ви читаєте мирянам листи з фронту?..

З того часу скарг на отця Іоахима не було. Він читав солдатські листи так, як того вимагала відданість королю і богу. Чи все було погоджено з власною совістю? Отець Іоахим не зміг би відповісти на таке питання, та й бажання думати про це не було.

Він сидів на ослоні і мазив олією свій облуплений гострий ніс, коли у двері постукали і через поріг ступив Петру Ураду. В гострій шапці, в грубих повстяних штаних, у широченних черевиках, підбитих червоною автомобільною шиною, в саморобному сумані¹ поверх скуртейки, Петру нагадував опудало. З-під кошлатих білих брів позирали потьмарені злиднями гострі очі людини, яка дуже мало сміялася в житті.

Чи то з настрою, чи зваживши, що перед ним найбідніша людина в селі, отець Іоахим великодушно відмовився од принесеного старим деміджана, розклав куски кори на столі, начепив окуляри і швидко почав вичитувати завчені слова про доблесть і геройство воїнів короля. Петру сидів, похитуючи в такт словам головою, мовчав. Коли скінчилося читання листа, підвівся, коротко сказав:

— Там більше нічого не написано, отче?

¹ Суман — сіряк.

— Як то? — здивувався отець Іоахим, позираючи на дивного царана поверх окулярів.— Я все прочитав.

— Не кривдите мене, отче?

Батьюшка скипів:

— То ти так шануєш служителя бога і короля? Геть звідси, еретику, безбожнику!

Петру повагом зібрав куски кори, акуратно склав їх, зв'язав мотузочком. Кошлаті брови його ще нижче на-сунулись на очі, м'язи пружно ходили під шкірою. Та він угамував своє серце і вийшов.

Залишившись сам у хаті, отець Іоахим кинувся навколішки до божниці, з уст його полилися гарячі слова: «Прости, боже, раба твого, що не по своїй волі обманює незрячого, сліпого! Хіба може щось вдіяти твій слабкий, старий слуга? Не дають спокійно дожити на землі. Страшний, потворний світ! Буяння низьких пристрастей потьмарили розум людей. Прости, вседержителю!»

4

На узвишші правого берега, там, де рукав Дунаю перерізає навпіл зелену неосяжну заплаву, стоїть механічний порон і біля нього землянка. Стальний трос пружно повисає над водою, ховаючись у ній на середині ріки. Тричі за день з правого на лівий берег вирушає порон, перевозячи каруци, запряжені волами, фургони, людей. Стародавній важкий і небезпечний порон цей належав колись поміщикові Мунтяну, але потім спритний і мудрий господар продав його корчмареві Чорбаряну. З того часу, як через Дунай пролягло кілька мостів, порон втратив колишню свою силу і перестав давати добрі прибутки. Десяток-два підвід — хіба то варто клопоту поважного господаря? Чорбаряну — молодий комерсант, завзятий шукач багатства. Хай він спробує нажитися на перевозі...

Механіком на лівому березі працював молодий чорноокий Ніколає Станбу. Хто він і звідки прийшов у Мушатешті, ніхто до пуття не знав. Він був хворий на сухоти і тому не пішов у армію. Молодий хлопець славився не лише добрим знанням двигуна, а й мисливською спритністю. У вільні години він виїжджав на човні до місць, відомих лише йому, і витягав з них таких великих

сомів, що всі заздрили і похвально прицмокували язиками. Коли ж наступала пора полювання на дичину, ніхто не міг зрівнятися з Ніколає.

— Маг, чарівник! — говорили люди, коли юнак ніс на плечах десяток добрих качок.

Ніколає, уважно поглядаючи на той берег, де працює дід Лупу, кидає бистрим оком на прудку дівчину, яка майже щодня приходиться на берег за плавінням. Він спритно відкидає пасмо чорного нерозчесаного волосся на потилицю, навмисне голосно насвистує. Молодий, розумний механік, блискучий рибалка, чорнявий і загорілий, мов циган, Ніколає знав свою силу над дівчатами і тримав себе незалежно.

Віоріка не раз бачила Ніколає на вулиці, чула, як він грає на цимбалах, але хіба такий красунь міг звернути увагу на дівчисько? Хіба йому мало інших дівчат, яким батьки дозволяли не лише гуляти на вулиці, а й ходити з хлопцями до Дунаю? Віоріка крадькома поглядала на чорнявого юнака, зітхала і молила бога, щоб скоріше вирости. Вона рахувала місяці, дні, в думках прикидала, коли ж то настане для неї довгожданий день повноліття.

Зазивно насвистує Ніколає, але не видно, щоб він хоч раз поглянув у бік Віоріки. Дівчина піднімає великий оберемок на плечі, рушає додому. Стежка круто піднімається берегом, нести важко, плавіння вогке після дощу, піт заливає чоло, обличчя. Але дівчина терпляче йде вгору, боячись спіткнутись і впасти під вагою ноші. Адже Ніколає дивиться зараз на неї, дивиться, інакше й не може бути! Якщо на неї поглядає крчмар Чорбаряну, то чому ж не дивитись Ніколає?

Раптом Віоріка чує за спиною чиєсь дихання. Вона на мить зупиняється і скоса зиркає назад. Так вона і знала, це він. Дівоче серце, навіть недосвідчене, ніколи не помиляється!

— Давай піднесу!

Віоріка тепер повернулася зовсім, сердито оглянула хлопця з ніг до голови, зухвало блиснула очима.

— Сама не маленька!

І як вони вирвалися, оті слова: «не маленька»! Адже Ніколає може з цього одного слова догадатися про її думки, про її бажання бути дорослою... А Ніколає стояв і мовчки милувався її гордістю, її вродою. Може, вперше

він розгубився, і не знав, як відповісти на ці слова, як зарадити собі. І може, тому, що язик відмовився говорити, юнак зробив рішучий крок уперед, схопив у дівчини оберемок, легко скинув його на плече і поніс стежкою. Він ішов мовчки, наче й не збирався знайомитися з дівчиною; наче найголовніше для нього — донести на гору цей оберемок. Віоріка йшла за ним на віддалі, сердито роздуваючи тоненькі рожеві ніздрі. Як могла вона дозволити цьому хлопцеві так принизити себе! Бач, який дужий, а вона що ж, дитина?

Ніколає тимчасом вибрався на рівнину, обережно поклав плавіння на землю.

— Далі не понесу, он уже семафорять — треба йти до порона.

Віоріка зневажливо махнула рукою.

— Без тебе обійшлася б, не так уже й важко...

Юнак тільки засміявся.

— Бритва!

Він, мов той цап, буцнув головою і кинувся вниз, піднімаючи за собою куряву.

Наступного дня Віоріці треба було б йти збирати паливо, але вона сиділа вдома. Хай не думає механік, що вона бігає за ним, що він найкращий. І то нічого, що вона молодша за нього, адже молодість, наскільки їй відомо, ніколи не була людині вадою!

Уже надвечір, коли Віоріка підмітала зеленим вінком перед порогом, вона раптом побачила біля воріт Ніколає. Він стояв, знічев'я обіпершись на паркан, безжурно посміхаючись. Дівчина спалахнула.

— Чого очі витріщив?

Ніколає знову блиснув своїми білими зубами, ще більш підкреслено недбало сперся на паркан, закинувши ногу за ногу.

— Бритва!

Він з таким захопленням сказав це слово, так дивився на неї усміхненими очима, що Віоріка сама засміялась і відразу ж розсердилася на себе за такий недоречний свій сміх. А Ніколає цього тільки й треба було. Він миттю перестрибнув через паркан і безтурботно увівся на призьбі.

— Може б, ти дала подорожній людині напитися? Адже вона заслужила того...

— Чим саме? — накинулася дівчина.

— Та хоч би тим, що...— юнак зам'явся, і Віоріка знову побачила на його лиці розгубленість і ніяковість.

— Може, тим, що він іс жменю хмизу на берег? — Віоріка переможно дивилася на хлопця.

— А хоч би й так! Тільки, скажімо, не жменю, а добру хуру... Аж кістки ломило після того.

— Овва! А мені то — дрібниця, залюбки! — вихопилось у дівчини.— Я можу і не стільки донести. Он, бачиш,— вона кивнула під повітку,— то все я наносила!

— Молодець! — сказав Ніколае.— Я завжди думав про тебе добре, тільки от язик у тебе — бритва!

Віоріка винесла йому глечик з водою. Хлопець одпив трохи, витер губи і, оглянувшись навколо, поманив пальцем Віоріку до себе. Та зробила крок до нього, але на призьбу не сіла. Ніколае пошпортався за пазухою, вдобув звідти невеличкий, складений учетверо аркушик паперу, простягнув його Віоріці.

— Прочитай!

Дівчина покрутила в руках невеличку листівку, важко зітхнула і тихо промовила:

— Я... я не ходила до школи.

Густий рум'янець сорому залив її щоки. Та Ніколае не звернув уваги на її збентеження, схопив дівчину за руку, притяг до себе і таємниче зашепотів:

— На порон підкинуто... сам підібрав... Стефані Онча кличе людей у Трансільванські ліси, в партизанські зағони... фашистів бити.

З городу саме надійшла Маріоара, Ніколае хутко віддав листівку Віоріці, встав. Та, опустивши очі, сказала матері:

— Ось він... він уміє читати.

Дівчина думала, що мати запитає таке, на що треба буде відповідати і знову червоніти, але Маріоара дружньо посміхнулася до юнака.

— Ти з переправи? От добре, що нагодився. Маєш нам допомогти в одній справі.

Вона швидко винесла з хати лист від сина. Сіла біля хлопця, підперла в зажурі рукою підборіддя — мати. З перших же рядків листа Маріоара зрозуміла, що не дарма вона хвилювалася кожен раз, згадуючи про того листа від сина. Іон писав про важкі бої, про нерівність, яка панує між румунськими і німецькими солдатами. «Посилаю цього листа з польового госпіталю, трохи подря-

пало мене». О, ці відомі на весь світ слова солдата «трохи подряпало!» То все може означати зовсім інше — криваву, смертельну рану...

Маріоара схлипнула. Та скорботний вираз її лица відразу ж змінився на лютий, гнієний. Вона стисла руки, аж вони хруснули, сказала з люттю:

— Поганці які... може, дитина вже померла, а воли: «Знищує ворогів, представлений до нагороди!» І отець Іоахим такий... Боже, боже...

Петру не було вдома, він найнявся до Мунтяну рубати дрова, мав повернутися лише увечері. Що то він скаже, почувши таке про сина? Маріоара подякувала Ніколає, подивилася на нього тепло, наче перед нею сидів її син Іон. Вона перевела погляд на Віоріку, і тільк задуми й печалі промайнула на її горьованому лиці.

5

Попихкуючи прокуреною люлькою, Петру повагом іде вулицею села, низько нахиливши голову. Цілий день він вимахував колуном, рубаючи дрова в маєтку Мунтяну, наробився досхочу, як то кажуть, а що принесе своїм дітям? Хоч Мунтяну і прощіджує молоко, яким годує батраків, але все ж таки це молоко, а не солоденька юшка з прілої кукурудзи! Як-не-як, а Петру таки паївся, він не голодний. А як там його діги? Він шпортається в драній кишені сумана, намацує кусень малаю, якого він непомітно для управителя маєтку поклав туди за обідом, голова його ще нижче нахилиється. Гіркий хліб з панського столу! Петру в думках ділить кусень на три рівні шматочки: один Прісі, другий Іліє, третій він залишить для маленької Жети, бо вона вже буде спати, коли він прийде. Іншим своїм нащадкам він сьогодні не дасть — їхня черга завтра. Добре, що хоч через день діти куштуватимуть хліб, адже свого вже давно немає...

На майдані, що сріблиться під холодним промінням осіннього місяця, Петру помічає якогось незнайомого царана з конем на повіді. Порівнявшись, побачив тут кількох односельчан. Незнайомий царан, вказуючи на коня, вдоволенним голосом розповідає:

— Тільки ступив ото я на високий поріг, король підвівся, потиснув мені руку, всадовив на м'яке шкіряне

крісло... Сідай, каже, чоловіче, та розповідай про своє життя, не крий від мене нічого, бо я люблю правду. Ну, я розказав про своє нужденне життя. Король мене вислухав, подзвонив у срібного дзвоника і наказав своєму слугі нагодувати мене всім, що є в короля, і дати, крім того, ще кращого королівського скакуна, щоб я, значить, мав чим орати свій ґрунт...

Селянин у короткій свитці сіпнув за повід, кінь змахнув красивою головою, гребнув копитом.

— От він, мій дорогий годувальник... Пошукати такого у всьому королівстві!

Царани, що стояли навколо, прицмокували від задоволення і заздрості язиками, похитували головами. Яке ж то щастя для людини — кінь! Хто з них не мріяв довгими зимовими ночами про свою бодай яку конячину, щоб устати вночі, набрати в шапку кукурудзи і віднести в повітку, а потім, стоячи в затишку, послухати, як смачно похрумкує конячина зерно, твоя власна конячина, яка тебе врятує від голоду, від холоду — буде ж чим зорати нивку, привезти хмизу, з'їздити на базар у Заренау... Гей, який же ти, чоловіче, щасливий, що оце тримаєш коника за повід, прямуючи додому, де на тебе чекають жінка і діти...

А щасливий селянин усе говорив та й говорив, наче навмисне будоражив невігойні рани селянської душі:

— Вивів той слуга з королівської стайні оцього буланчика, кров ударила мені в лице, серце заніміло. Подає повід, поздоровляє, а я стою, мов кам'яний, ногами зрушити не можу. Сідай, каже слуга, на свого скакуна та й їдь собі додому. Раніше він возив короля на срібному сідлі, а тепер повезе убогого царана-щасливця... Оглянувся я навколо, бо ж ще не вірив у дійсність, а потім зрозумів, що з мене не жартують, сів на коня і вдарив його колінами в боки. Зашуміло у мене в ушах, задзвеніло... Аж за містом отямився, скочив на землю, оглядівся — нікого. Перехрестився і оце другий день їду собі додому, в село, що під Констанцюю... Завтра вже буду вдома. Спочатку боявся, що наздоженуть і відберуть коня, аж воно ніхто не віднімає... Попасу його, водою з Дунаю напою, трохи поїду, а більше веду за повід. Хіба ж можна не жаліти такого красуня? Його берегти треба... Адже він не простої крові, цей кінь...

Заслухались селяни, аж роти пороззявляли, лише інколи дехто зітхне або крекне від задоволення. Король! От який він, король! Потиснув царанові руку, нагодував, коня не пошкодував... Це ж яких великих грошей коштує такий красунь... Ну й дивина!

— А чим же тебе частував король? — питає хтось з гурту. Селянин змахує руками:

— Не перелічити страв тих! Нє запам'ятати! Але як вони називаються — не знаю, бо зроду не бачив таких... Та ще й сказати — мені тоді не до їжі було: голова розпалилася від радості так, наче я побував у розпеченій залізній бочці... Вхопив з однієї позолоченої миски, з іншої та вже й стою на ногах, дякую, кланяюся, а сам зиркаю, щоб, значить, швидше вели мене до стайні... Так що я й не запам'ятав нічого, бо, самі знаєте, не до того було мені...

Слухачі співчутливо посміхаються, жартують.

— А ти б у пазуку хоч одне гусеня печене вкинув, у дорозі згодилося б...

— Або пиріжків у кишені... На гостинця дітям...

— А чим же ти будеш годувати свого коня? Адже він вередливий, до королівського харчу звик...

Гомонять селяни, не розходяться з майдану, хоч уже й пізно, всім хочеться ще трохи постояти та послухати доброго чоловіка, який особисто розмовляв з королем... Петру протовплюється ближче до оповідача, виймає з рота люльку.

— Про що ж ти говорив з королем? Про нашу нужду розповідав йому? Про всіх нас говорив? Адже трапилася така нагода...

Селянин присідає навпочіпки, скидає свого чорного капелюха.

— Була така думка у мене, за тим і йшов до короля, чекав його два тижні в канцелярії... Збирався розповісти про лихі податки, про дурного нашого примаря, про лихо, що його завдає нам війна... Та не встиг я про все сказати... Знаєте, що у людини болить, вона про те й кричить... Почав було говорити йому про своє домашнє лихо, він відразу зрозумів усе і взявся за дзвоника. А там уже ви все знаєте... Добре ще, що не витурив... Адже скільки до нього людей іде! Хіба я один?

Петру мовчить, а його брови ворухаються, видно, якась думка бродить у його голові, неспокійна, важка. Він щи-

ро заздрить оцьому бідному селянинові-щасливцеві, бо ж він тепер може якось перебиватися з сім'єю, але розуміє, що він зміг би більше зробити, побувавши у короля; він зміг би поговорити з ним про всіх царанів, а не лише про себе. І коли селяни почали розходитися по домівках, Петру не повернув до свого двору, а підсів ближче до селянина і тихо сказав йому:

— Ночувати тобі з конем не годиться на майдані, ходімо до мене. У мене хоч і драна повітка, але кінь буде у захисті, ніхто його не вкраде. Ходімо. Мені хочеться з тобою поговорити.

Селянин оглянув Петру, подивився на його подерте, убоге лахміття, погодився. Вони увійшли в двір, Петру розчинив повітку, поставив туди коня. Потім кинувся в сіни, виніс відро з водою, підніс коню. Той дзенькнув вудилами, підібгав свої тремтливі рожеві ніздрі, втопив у воду губи. Серце в Петру голосно стукнуло. Боже, боже, який чудовий кінь!

Поклавши коневі зелених кукурудзяних стебел, Петру запросив селянина зайти з ним у хату повечеряти, чим бог послав. Але той навідріз відмовився. Ні, він уже якось переночує тут, поруч з конем, на оцьому сухому плавінні, а то, знаєте, на світі є всякі люди, береженого і бог береже... Як не вмовляв його Петру, клянучися всім, що є на світі святого, що з конем нічого не трапиться, ще такого не було у Мушатешті, але гість стояв на своєму. Тоді Петру виніс шматок малаю (відломив од того куска, що приніс дітям), націдив у кружку вина і подав селянинові. Він довго розпитував у щасливця про столицю, про тамтешні порядки, про короля... Все його цікавило: як одягнутий король, який у нього вираз обличчя — суворий чи м'який, як він розмовляє, чи знає румунську мову... Лише пізно вночі повернувся Петру в хату, ліг поруч з Маріоарою. Він довго не спав, перевертався з боку на бік, кілька разів уставав, човгав босими ногами по долівці, підходив до вікна, дивився на повітку. Ні, все було гаразд — кінь спокійно гриз бадилля, а гість, прив'язавши повід до своєї ноги, спав, обхопивши голову руками.

Вранці Петру схопився з ліжка і миттю вийшов надвір. Селянина з конем уже не було. Він ще до сходу сонця поїхав далі, прихопивши з собою і мідну кружку, найкоштовнішу річ у хаті Петру Ураду...

Маєток Мунтяну, уквітчаний великим тінистим садом і відгороджений од села ставками та вибалками, стояв на пагорбі — білий, замкнутий, таємничий. Неозорі родючі землі, що прилягали до Дунаю, давали господареві великі прибутки. Сам господар, старий Мунтяну, жив постійно в Бухаресті, а маєтком відав управитель Мечелар, далекий нащадок турецьких башибузуків.

Високий, рябий, з шрамом на лівій скроні, Мечелар своїм виглядом наганяв страх на батраків. Довга, в'юнка нагайка його не раз гуляла по спинах людей. Дехто говорив, що в тій нагайці замість волових жил мідні дроти вплетено...

Сьогодні в маєтку свято — вчора з Бухареста приїхала Софі, старша дочка Мунтяну, немолода, кістлява й набожна, мов черниця. На обід були запрошені примар Брезяну, Чорбаряну, отець Іоachim та сусід-поміщик, товстун Марінеску. За столом, поставленим просто в саду, в центрі сиділа Софі в темному капелюшку, поруч — гості. Мечелар стояв за спиною у пані, слідкуючи за дівчатами, які підносили страви, підганяв виночерпія Папаяніса — старого слугу Мунтяну.

Мечелар власноручно приніс з пасіки тільки що виїняті соти меду, світлі, з брунатним відтінком. Він ось уже два дні майже не присідає і не спить уночі — панна Софі вередлива, нелегко догодити їй. Приїхала вона робити ревізію в бухгалтерських книгах управителя, є підстави не спати Мечелару, догоджати дочці господаря!

Кокетуючи і явно розраховуючи на успіх у галантного Марінеску, Софі підносить гранчастий келих і темними від фарб губами театральньо проголошує тост:

— За наших славних воїнів, що невпинно розсувають кордони Рومانія маре!¹ За перемогу!

Дзвенять келихи, згинається над столом Папаяніс, сивий дід з маленькими блискучими очима. Товстий Марінеску, витираючи спітнілу червону шию салфеткою, замість кричати «ура» лише сопе — обід почався ще вчора зранку і продовжуватиметься, мабуть, до ночі.

Поруч з кухнею — дров'яний склад. Товсті дубові колоди, заготовлені кілька років тому, дроворуби пиляють

¹ Рومانія маре — велика Румунія.

на кругляки і потім, порубавши їх, акуратно складають під стіною. Петру Ураду задоволений — не часто панна Софі приїздить з міста, а коли приїздить — можна підробити на харч. Сокира вправно подзенькує в міцних руках, сухі кругляки колються легко, з приємним дзвоном. Хоч би те свято у них тривало з тиждень — дивись, пару сотень лей можна було б заробити. При теперішній скруті на хліб — і це добре. Та й те сказати — кухня поруч, дивись — і перепаде кусень від панського столу. І за те спасибі.

Сухенький говіркий Букан — сусід Петру Ураду — весело розповідає про всяку всячину. Пилка йде добре — сьогодні на сніданок було досхочу малаю з рідким видіженим молоком, яким годують усіх наймитів. Як не кажи, а наймитові краще з харчами, ніж бідному царанові. У Букана он навіть малаю вже невивстачає для сім'ї.

Поглядаючи на гамірливу компанію, що розсілася за столом у саду, Букан говорить:

— А чому б панні Софі не просидіти отак за столом з місяць? І для неї добре, і для нас непогано...

Петру гірко посміхається:

— Панам і об'їдатися набридло, вони вередливі...

Ураду нагинає голову, щоб краще було видно з-за розлогих віг платанів, штовхає Букана в бік і пошепки говорить:

— Поглянь, хто прийшов у гості до панни Софі...

Невідомо звідки взявшись, до столу раптом підійшов Василіу. Відставний солдат, з заялженими колодками медалей, по-військовому чітко віддав честь, скинув свій великий картуз з кокардою і голосно заспівав:

Над землею кривава зоря пломеніє,
Засмутила очі Маріци вона...

Мечелар, який від несподіванки спочатку не знав, що робити, голосно скрикнув і накинувся на солдата. Намагаючись повернути Василіу назад, Мечелар з силою штовхав його в спину, посилаючи прокльони наймитам, що пропустили цього старця в двір. Та Василіу пручався і продовжував вигукувати слова пісні:

У Маріци потьмарені очі... дівочі...
Засмутила ці очі зоря...
Кривава зоря навісна...

— Сійте! — владно скрикнула панна Софі, притримавши за руку Мечелара.— Хай він вип'є разом з нами за доблесну армію.

Ошелешений Мечелар застиг на місці, гості теж були вкрай здивовані несподіваною примхою панни. Вона налила келих і піднесла його Василію.

— За нашого короля!

Василію блаженно посміхнувся, взяв брудними руками келих і застиг. Він пильно вдивлявся в червоний густий напій, руки у нього дрижали; розхлюпоючи вино. Раптом солдат шпурнув келих під ноги. Руки його конвульсивно заломилися, очі розширилися.

— Кров, кров Маріци...

Панна Софі злякалася.

— Солдат божевільний... Заберіть його!

Товстий Марінеску, протираючи заплали очі, кричав:

— Більшовицький пропагандист, заколотник! Цепами в'яжіть! Киями бийте!

Він тупав короткими, товстими ногами, мотав бичакою головою, поривався встати, але не міг зрушити з місця.

Мечелар наказав виночерпцю Папаянісу в'язати божевільного, той кинувся до солдата, але Василію так штовхнув старого в груди, що той ледве не повалився на стіл.

— Нещасні,— кричав надривно, перелякано солдат,— нещасні, хіба ви не бачите неба! Летять, он знову летять! Падайте, падайте!

Він кинувся на траву і, зіщулившись, увібравши голову в плечі, заскиглив, мов підбитий птах.

Розлючений Мечелар ударив солдата чоботом по голові, потім у груди. Чорбаряну нахилився до панни Софі, допоміг їй піднятися і пройти у покої. Марінеску притоптував пухкими ногами, бив кулаком по столу, тонким голосом репетував:

— Так його, заколотника, так його! Киями його, цепами! На смерть!

Враз пролунав хрипкий, твердий голос:

— Не чіпайте!

Мечелар злякано озирнувся. Поруч стояв Петру Ураду з сокирою в руках. Він був грізний, настовбурчений, мов висічений з каменю. Лице його зблідло, очі палали страшним вогнем.

— Він контужений на фронті,— тихо промовив Петру Ураду.— Не маєте права знущатись...

У Мечелара засіпалась рука, в якій лежав незмінний п'ятижильний нагай, але він змовчав. Надто вже спокійне лице було у дроворуба!

7

Пізно вночі Петру сидів біля вікна на вузенькій дубовій лаві, курив пожовклу люльку. Діти спали, і Маріюара, хоч і не могла склепити повіки, мовчки лежала. Щось скоїлося з чоловіком, це вона відчувала, але Петру на запитання не відповідав, раз по раз затягався люлькою і лише зрідка стогнав. Цей стогін проривався мимоволі і дуже лякав Маріюару. Як зарадити лихові, як розважити чоловіка?

Вона завжди була тихою і покірною. Важка робота і злидні вгамували в ній мрії про щастя, яке колись, у молодості, зігрівало в наймах, зблизило її з батраком Петру Ураду, поєднало їхні серця. Коли Петру, дужий і молодий тоді, зламав на роботі ногу, вона першою прийшла на допомогу, день і ніч поралася біля нього, покинутого в сараї. Дівчина ходила до ворожки, розпитувала про цілющі трави, сама збирала їх у полі, прикладала до пораненої ноги Петру. Він лежав на соломі з заплющеними очима, з розпухлою, мов колода, переламаною ногою, мовчав. Таким вона і полюбила його — мовчазним, крутим на вдачу, колючим.

Увечері, закінчивши роботу в полі, Маріюара бігла мерщій у сарай, де лежав Петру, приносила йому їсти, потім прала сорочки, ходила за тютюном для нього. Коли Петру почав видужувати і вперше розплющив очі, він побачив над собою ніжне лице Маріюари, її теплі очі. Погладивши незграбними пальцями її м'яке чорне волосся, Петру криво посміхнувся, сказав:

— Я тобі не можу обіцяти щастя...

Дівчина відповіла:

— Ти сам — щастя для мене...

В ту ніч вона довго говорила Петру про майбутнє їхнє життя, про те, як у них буде своя хата, своє господарство. А там і синок народиться, Іон. Вона вирішила вже давно — у неї буде син Іон.

Відбувши строк у Мунтяну, вони вирушили в Мушатешті — там у Петру була стара батьківська хата і клопоть землі — вузька смужка на кам'янистому пагорбі.

На цій землі важко було виростити хліб на двох, а тут пішли діти. Петру старанно ходив біля поля, обкопував кожен кущик винограду, кожную грудочку землі розминав у пальцях. Восени, зібравши вбогий урожай, він ішов до Мунтяну просити якої-небудь роботи. Петру вмів лагодити взуття, кінську зброю, стругати з дерева дитячі іграшки, копати колодязі, майструвати ткацькі верстати... У нього були добрі руки, але що вдієш, коли на світі рук таких більше, ніж роботи?

Маріоара бачила, як побивався Петру, щоб заробити для сім'ї на хліб, чим могла допомагала, але справи гіршали з кожним роком. Коли підріс Іон, Петру пожвавішав. Як-не-як, а роботящий син — радість у сім'ї. Він одвів його до Мечелара, вклонився в пояс:

— Я вже негожий до важкої роботи, от мій син.

А потім ця війна. Хто її затіяв і для чого, Петру не знав. Він лише бачив, як злидні тугим зашморгом ще сильніше давили його і таких, як він. Іона забрали на війну, лишилася Віоріка та малеча. Уряд, здавалося, тим тільки й жив, щоб придумувати щоразу новий податок для людей...

Маріоара лежить тихо, вдивляючись широко розплющеними очима в темну стелю, що нависла над головою. Щось трапилось з Петру, це видно. Хотіла було, як ото увійшов стомлений покурити в хату, повідомити про справжній зміст листа від сина, але стрималася вчасно. А ще ж він не знає про новий податок — сьогодні загадували платити по сто лей за димар.

Йй раптом стало страшно думати про життя... Сльози ринули з очей, тяжкий стогін пролунав по хаті. Петру кинувся до жінки, вона забилася у нього на руках.

— Хоч лай мене, хоч бий, тільки не мовчи, Петру, не муч...

Він погладив зашкарубленими руками її голову, важко зітхнув. Потім усівся біля її ніг, знову запалив люльку і пошепки, щоб не почули діти, сказав дружині:

— Я хотів убити Мечелара...

Маріоара схопилася, перехрестила чоловіка.

— Прости, господи...

Петру розповів, що трапилося сьогодні в саду у Мунтяну, додав, що Мечелар вигнав його з маєтку, заборонивши будь-коли заходити туди.

— Тепер не буде у нас приробітку...

В кутку монотонно поскрипував цвіркун, у ногах лежала тепла Жета, обійнявши руками свою дерев'яну ляльку, яку змайстрував сам Петру. Він погладив голівку дівчинки, спокійно сказав:

— Надумався я, Маріоаро, зробити одне діло, тільки ти не відмовляй мене, а то відмовиш... Краще мовчи, якщо не схвалиш думки... Бачиш, що коїться в світі? Утисків великих зазнає царан, просвітку йому немає. Не про себе лише говорю — поглянь навколо, майже всі наші сусіди — Букан, Маруну, одноокий Іліє доїдають останні мішки харчу... Антонеску, чи хто там з них старший, веде війну за велику Румунію... А нащо вона нам, велика Румунія, коли ми вмираємо з голоду? От з'явилася та Трансністрія, а мені що від цього? Може, в моїм домі хліба побільшало? Недаремно кажуть: «Романія маре, мамалига наре»¹. Примар здирає останню нитку з людей, податками замучив... Сьогодні, кажуть, обклав димарі...

— То ти вже знаєш?

— Погані вісті мають прудкі ноги, — мовив так само спокійно Петру. — Бач, придумали — плати їм за димар... За кішок беруть, за землю беруть, за кожен кущ винограду беруть, за дерево, за хату, за дітей — подушне! От як воно хитро — чим більше дітей, тим більше плати! То що ж, я мушу потопити їх у ріці?

Петру тепер майже викрикував свої важкі слова, наче перед ним були не його жінка і діти, а хтось вищий, той, хто всім править.

— Прикиньте, будьте ласкаві, на своїй рахівниці, що виходить? Та нічого іншого, як смерть. Нагла, тиха, страшна смерть. Тож зупиніть її, ту смерть, бо вона скосить нас, а без нас загинете і ви, бо ж ніхто інший, — царан тримає на своїй спині весь тягар вашої корони!

— Що ти надумав, Петру? — Голос у Маріоари тремтів.

Петру скочив на долівку, пройшовся до вікна, крутнувся біля столу, впав навколішки перед божницею.

¹ Романія маре, мамалига наре — чим більша Румунія, тим менше мамалиги (*нар. присл.*).

— Благослови, царице небесна! Не покарай мене за смілість думки, за відчай... Злі, умисні люди руйнують нашу батьківщину, знущаються з людей. Допоможи, царице небесна, твоєму рабу, твоєму слугі праведному...

Помолившись, Петру хутко піднявся, підійшов до Маріоари, пошепки сказав:

— Готуй харчі в далеку дорогу. В Бухарест, до самого короля піду. Заступиться король за нас, вір. Йому далеко, не видно, що роблять тут лиходії... Я розповім йому все, відкрию очі...

Маріоара схопилася з ліжка, палко зашепотіла:

— Ти боявся, що я буду відмовляти тебе від задуманого. Ні, Петру, не буду. Іди! Добийся, щоб прийняв король, він добрий, багатий... Король дав одному бідному царанові коня в дар за правду. Іди... Розкажи йому. Він пришле комісію, заборонить лихі податки... Розкажи йому про примаря нашого, про неправду отця Іоахима... Адже він одурив нас. Іон писав не те, що вчитав батюшка... Наш син поранений, лежить у госпіталі...

Вона схлипнула, обняла Петру за круті, зігнуті плечі, притислася до нього мокрим лицем.

— Бог бачить правду, і він заповідав королю бути праведним. Іди, Петру, в Бухарест. А коли скінчиш свої справи, пошукай там мого брата Георге, він дасть тобі поїсти... та й переночувати буде де.

8

Переобтяжена вином і їжею, панна Софі сидить в опочивальні самотна, мружачись від яскравого світла. На невеличкому столику стоїть чашка чорного кофе, розкидані карти. Панна Софі радіє — випадає дорога. Невже здійсниться її мрія — поїздка в Швейцарію, де відбудеться розиграш «Великого дербі»? Ото буде там веселощів та чудесних пригод! Мабуть, це єдине місце на всій земній кулі, де війна не витолочила принад життя, де можна дістати пляшку справжнього французького шампанського, де працюють кращі бари і готелі... Ця поїздка буде вирішальною для панни Софі — можливо, там, у Швейцарії станеться те, про що вона мріяла давно: одруження з одним мандрівним бароном... Старий

Мунтяну, почувши від дочки, що їй треба для поїздки багато грошей, сказав грубувато:

— Відправляйся сама до рябого чорта і спробуй зібрати з голоти на дорогу!

І от вона тут, у цьому ведмежому кутку, де за сотню кілометрів не знайдеш жодної цікавої людини. Рябий, з крюкуватим носом і циганськими очима Мечелар крутився довкола неї, кішечкою стелячись їй під ноги. Завжди замкнутий і хитрий управитель зробився тепер лагідним і м'яким. Яку мету переслідує панна Софі? Пан управитель над усе боявся ревізії своїх ділових паперів, робив усе, щоб вона не відбулася. Минали роки, в маєток раз по раз приїздили то господар, то хтось з його дітей, натякали про ревізію книг, але, одержавши потрібну суму від Мечелара, швидко сідали у фаєтон і мчали на станцію. Коли панна Софі тільки переступила поріг маєтку, вона відразу ж сказала, що має намір обов'язково зробити ревізію. Після того кілька днів вона навіть словом не згадала про книги, що лежали в сейфі Мечелара, продовжувала гуляти з місцевими багатіями, користуючись повною свободою тридцятилітньої незаміжньої діви. Управитель чекав, що мине гульбище, панна Софі відішле гостей, викличе його в свою рожеву опочивальню і м'яким кошачим голосом скаже:

— Ану, подай мені свої записи, Мечеларе, давно я вже не дивилася в них...

Що тоді буде? Мечелар уперто думав над цим прикритим питанням, але задовільної відповіді знайти не міг. Однак він знав напевне, що панна затіяла якусь нову вигадку і що їй потрібні великі гроші. Найголовніше — дізнатися, яка сума цікавить панну Софі? Скільки йому треба викласти на стіл? А що, як панна загадає таку суму, що її й за рік не витиснути з усього села?

Управитель прикидав і так і сяк у голові, намічаючи суми, які може вимагати панна, але він був дуже далекий від того, про що вона мріяла. Коли панна Софі нарешті закінчила гадання і покликала його до себе, Мечелар тремтів як у пропасниці. Дізнавшись про те, що панні потрібно півмільйона лей, він онімів. Хриплим і здавленим голосом управитель ледве вимовив:

— То великі гроші, найповажніша, а зараз, самі знаєте, війна... Хоч повішай усіх — не знайдеш таких грошей.

Панна Софі почервоніла.

— То, може, селяни вже не орендують землі мого батька?

Мечелар мовчав. Він не міг пояснити ні стан справ у маєтку, ні як жили царани-орендатори. Панна все одно не зрозуміє цього. Він і так багато сказав, ніколи не говорив стільки з панною Софі. Хай краще він помовчить. А панна Софі, затамувавши лют, що примушувала все її тіло тремтіти, холодно сказала:

— Ти кажеш, що таких грошей не знайти. Ну що ж, давай перевіримо твої слова по книгах... Неси звіти!

Мечелар повалився панні в ноги.

— Будуть вам гроші, помру, але дістану... Дайте тільки мені добрий строк.

— Місяць! — презирливо кинула Софі. — Через місяць я їду в Швейцарію.

На рябому обличчі управителя промайнула гримаса болю. Але він не посмів заперечувати, слава богу, хоч місяць є в його розпорядженні, адже могло статися і таке, що цю суму він повинен був би дістати за тиждень...

Уклонившись, Мечелар вийшов, посилаючи небу і землі прокльони, на які тільки був здатний нащадок башибузуків.

Залишившись сама, панна Софі підійшла до великого дзеркала, оправленого в потемнілу від часу мідь, солодко потяглася. Все йде так, як вона передбачала. Цього року вона буде в кращих салонах Швейцарії, цього року вона, можливо, стане баронесою...

9

Край широкого білого тракту, що проліг серед степів, стоїть дерев'яний хрест під навісом, на ньому фігура Христа. Позолота на дереві облізла, степові дощі змили написи, негода зруйнувала ветху покрівлю. Біля стовпа витоптана земля. Іде подорожній, зверне з шляху, вклониться іконі, відпочине, подрімає, закусить чим бог послав.

Звідси, з пагорба, відкривається панорама столиці — Бухареста. Прозора синя запона осінньої імли висне над містом, створюючи кольоровий ореол. З усіх кінців

країни йдуть до Бухареста поїзди, їх приймають в обійми зелені парки, курсом на столицю прямують літаки, пронизують повітряні простори. Он видніється білий вокзал, де раз на рік зупиняється королівський поїзд. А з іншого кінця міста підноситься щетина заводських труб — то Гривіца, околиця, де розташувалися залізничні майстерні. Там немає парків, немає білого вокзалу, пишно вбраних вітрин, магазинів...

Петру, припорошений дорожнім пилом, стомлений, присідає на пожовклій траві під розп'яттям, запалює люльку, пильно вдивляється в столичний краєвид. Серце його завмирає від однієї згадки про те, що він оце за чотири дні врешті дійшов до столиці і незабаром постукає у ворота королівського палацу... Скільки у нього слів, важливих для короля, скільки дум тяжких! І не про себе одного буде говорити Петру, а про всіх хліборобів Мушатешті... Та не тільки Мушатешті. Ось пройшов він країну пішки, зупинявся в селах, розпитував людей. Однакові порядки! Діти мруть, як мухи, скалічені солдати, як тсй Василіу, ходять по вулицях, просячи милостиню...

Роздумуючи над усім баченим, Петру ще більше переконувався в тому, що діє він правильно, прямуючи до короля. Ревні служителі, угодники та придворні лестуни, деручи останню шкуру з царана, пильно приховують правду від короля, заважаючи йому побачити людські страждання. Треба лише добратися до нього, зуміти все викласти ясно й відверто. Тоді все зміниться...

По дорозі трапилися супутники — спочатку до Петру пристав дід Ротарул з Чорних Вод, потім в якомусь селі приєднався ще один горьований царан, на ймення Вушо. Петру був неохочий до розмов з випадковими людьми (бог їх знає, хто вони і що за люди!), але в дорозі хто може бути мовчазним, як колода? Старезний дід Ротарул першим розказав Петру про свою справу. Іде він у столицю шукати правди і захисту від своєї невістки. Бог послав йому на старість молоду невістку. Хто ж не зрадив би такому на схилі років своїх? Добра невістка випере сорочку, змиє лугом голову, мамалиги зварить.

Коли ото син привів невістку в хату, якраз незадовго перед війною, старий аж просіяв. Він кинувся до печі, щоб пригостити молоду та вродливу невістку. З того

й почалося. Красуня за холодну воду не бралася, все перекладала на старечі руки свекра. А той мовчав, бо не хотів посварити молодят. Хай уже буде так. Аби вони були щасливі та радісні. Та ось сина взяли на війну, остався він без захисту. Лиха на язик, блудлива невістка загуляла з жандармом. Старий ходив скаржитися в примарію — звідти вигнали, ще й стусанами нагородили. Після цього невістка не давала старому їсти, нужею мучила — не прала сорочок. А оце й зовсім вигнала з хати, бо незручно їй приймати кавалерів при свекрові.

— Невже не знайду управи на бабу? — питав у Петру старий. — Не може того бути!

Вушо, болгарин за походженням, ішов до короля просити коня. Петру здивувався, як почув отаке. Але Вушо на те здивування Петру відповів так. Ходив один чоловік до короля, розповів йому про своє нужденне життя, король вислухав його і наказав своїм слугам вивести з королівської стайні доброго коня і подарував царанові. Все село ходило дивитися на того королівського скакуна — орел! Правда, хтось пустив поговор, що селянин той десь украв коня по дорозі, але Вушо не вірить у ці теревені. Кінь чистої крові, видно по всьому — королівський. Крім короля, ніхто не має таких добрих скакунів. От і вирішив спробувати щастя — може, і йому допоможе король? Хай дасть не такого красивого коня, хай хоч поганенького, але і то буде радість — нивку буде чим обробити. І Вушо від цього виграє, і король матиме прибуток — одержить справно податки.

«Е, люди добрі, — думає про себе Петру, — кушпеляючи по тракту своїми величезними черевиками. — Дрібні у вас справи, не те, що у мене. Не прийме вас король, не стане він витрачати свій дорогоцінний час на теревені з вами про коня та невістку. Петру має здоровий глузд, бог не обійшов його розумом. Король чекає інших слів від своїх вірних підданців, правди та доброї поради жде від людей. Якщо вже ти прийшов до короля, то, будь ласка, розкажи про весь народ, порадь йому розумним словом. Отоді король скаже спасибі та ще, може, і обдарує...»

— Король добрий, та слуги у нього злі, — каже Вушо, почухуючи потилицю. — Можуть не пустити...

Петру мовчить. Не хочеться ображати людину, хай уже йде собі. А то скажеш, що з такими справами до

короля не входять, розсердиться, подумає, ніби Петру проти того, щоб Вушо мав доброго коня. Він мовчки оглядає поле, поросле будьяками. Он видніється пшениця-самосій, мабуть, клаптик належить вдові або солдатці — осипалися колоски. Скільки таких осиротілих нив бачив по дорозі Петру! Великий це розор для держави, про це також треба нагадати королю, пора видати маніфест про допомогу солдаткам, чоловіки яких загинули на фронті.

Петру бачить, як по шляху до них наближається каруца¹, запряжена худою конячиною. На візку сидить дівчинка років десяти, за нею смуглява жінка у чорній басмі. Такими хустками запинаються жінки, які носять траур.

«Боже милостивий,— зітхає Петру,— добра половина жінок Румунії носить чорну басму! Крім сухої оповістки з чорною каймою і чорним хрестом посередині, що вони одержують у нагороду за вбитих чоловіків? От про що треба говорити з королем, от які думи треба нести в серці, прямуючи до столиці!»

Петру підводиться, виходить на шлях. Йому треба поговорити з оцією сумною жінкою, він розкаже про неї королю! Конячина сама зупинилася, як тільки візок порівнявся з Петру. Жінка в чорній басмі першою вклонилася, привіталася:

— Буна сяра!²

Петру зняв шапку.

— Звідки прямуєте?

— Слава богу, з столиці... Чотири дні пробули там.

— Як же там зустрічають нашого брата царана?

Біля каруци вже стояли Вушо і Ротарул. Розговорилися. Жінка розповіла, що викликали її на суд: ще торік подала вона заяву про те, щоб розсудили її з Орляну. Орляну — це багатий царан у їхньому селі. Взяв цей Орляну та й прирізав до свого поля добрий шмат ґрунту, що належав їй. Пішла жінка в поле, очі потемніли. Там, де росли її боби, тепер була чорна рілля, зорана Орляну, і кілок, що одбивав межу, встигли вже

¹ Каруца — віз.

² Буна сяра — добрий вечір.

перенести. Заголосила, скликала людей, руками показує на стару межу, бо ж її видно ще, горбком виділяється. Склали акт, пішла вона до примаря. А примар кумом доводиться Орляну, хіба знайдеш у нього правду? Каже — хай суд розбирається, пиши заяву.

Ну, написала, виїхала комісія, довго міряли, а потім і оголосили: діло спірне, трудне, в столиці лише можуть розсудити. Жінка заголосила. Як же це так! Та це ж грабіж. Хіба й так не видно вам, що межа на десять ліктів нижче була? Ось же і горбок видно, люди скажуть. Де там! Махнули рукою, поїхали. Мовляв, хочеш відібрати назад землю, подай у столичний суд, у Бухарест, найми адвокатів...

— Ну і як суд? Присудив тобі твою землю?

Жінка схлипнула, сухою рукою поправила басму, сумно глянула на свою дочку.

— Присудив,— вона знову сумно глянула на дочку.— Присудив, але який то присуд! «Повернути землю після того, як скривджена сторона (тобто я) матиме змогу обробляти ґрунт самостійно». От як закручено! Коли ж я матиму ту змогу? Коня немає, оцей — позичений, у домі лише діти та кішка... Пропала моя земелька...

Жінка схлипнула, торкнула дівчинку, щоб та погаяла далі, але Петру заступив дорогу.

— Ти осьь...— він поглянув на своїх супутників, що стояли поруч, наблизився до жінки і пошепки продовжив: — Ти осьь басму носиш, чому це? І як твоє прізвище? Я буду говорити з самим королем, слово за тебе замовлю.

Заплакана жінка витерла очі, глянула на пошарпаний суман Петру, на його саморобні повстяні штани, сумно похитала головою:

— Спасибі вам. Та не до того тепер королю і його міністрам — хіба ви не чули? Кажуть, росіяни прорвали оборону на Дніпрі, взяли Київ. Багато наших побито... Так народ говорить...

Всі замовкли. Вушо перехрестив сиву бороду, почав закладати за спину клунок. Петру надів шапку, відійшов мовчазний, задуманий. Каруца рушила далі, поскрипуючи немазаним колесом, жінка схилилася, припадаючи головою до плеча дочки.

Батька не було вдома, і Віоріка почувала себе вільніше. Вона не лише бачилася тепер щовечора з Николає на вулиці, а й сама ходила до нього на переправу. У хлопця було багато вільного часу, вони подовгу просиджували на кручі, милуючись чудовою заплавою, яка все більше покривалася водою. Розлогі верби стояли, мов ті велетні, по коліна у воді. Просто на воду падали з неба перелітні качки і гуси — тут ще було тепло.

— Виберу день, візьмемо човен і поїдемо отак просто в лиман,— говорив захоплено Николає, потискуючи руку Віоріці.— Скільки там дичини зараз! Вона збирається сюди з усього світу. З Росії теж прилітають до нас качки на зимівлю...

Віоріка задумано поглянула на північ, стиха промовила:

— Росія — це степи, ліси, сніги...

— Ні,— заперечив Николає.— Росія не така. У Росії непереможна армія. Бач, як молотять німців!

— Чула я, червоноармійці носять з собою не тільки автомати, а й пілки — щоб відпилювати руки... І волосаті всі, закривавлені.

Николає засміявся.

— Чому ж закривавлені?

— Бо ж відпилюють руки людям... Коли ото брали новобранців, з Заренау приїздив комісар, говорив, що сам бачив...

— Пропаганда! — сказав Николає. Лице його зробилося серйозним, навіть злим.— Брешуть, самі не вірять, а брешуть. Мовляв, знайдуться дурні, повірять... Я знаю руських, вони не такі...

— А звідки ти їх знаєш? — Віоріка дивилася на хлопця такими чистими, як у дитини, очима, що він не втерпів і сказав:

— Я бачив їх у Бессарабії.

— Ти бессарабець?

— Я румун, але народився і виріс біля Дністра. Про мое життя ніхто не знає, крім мене... Розумієш? Крім мене... А тепер ще ти будеш знати. Я народився біля Дністра. Там, у Молдавії, жили мої батьки, діди... Та от у 1940 році, коли бояри втікали з Бессарабії, вони силоміць примушували людей кидати свій рідний край і

йти світ за очі. Якось увечері заскочили вони до нас у хату. Батько мій був сільським ковалем, повернувся якраз з роботи, вечеряв. Румунський офіцер скомадував:

— Хутко збирайтесь, більшовики йдуть!

Батько спокійно сказав, що нікуди він збиратися не буде, що він тут жив, тут і помре. Офіцер витяг револьвер і на моїх очах застрелив батька. Нас з матір'ю вигнали з хати і погнали на шлях. Довго ми брели курними дорогами, мати захворіла, не знесла потрясіння, вмерла... Так я опинився тут...

Ніколає зазирнув дівчині у вічі, проказав:

— Тільки ти не говори про це нікому, бо мене посадять у тюрму.

Віоріка на мить уявила, що Ніколає посадять у тюрму, і злякалася. Ні, вона нікому не скаже про це.

— Я і по-російському вмію говорити,— з гордістю похвалився хлопець.— У них всі люди грамотні... У них найкраще в світі метро...

Віоріка не знала, що таке метро, але змовчала — і так розхвастався Ніколає, а то буде вважати її зовсім дурненькою.

Вони увійшли в землянку, де жив хлопець. Віоріка сплеснула руками:

— Бруду скільки! Лишенько!

Швиденько нарвала полину, побризкала долівку, підмела, прибрала тапчан, збрала на столі обценьки, ключі, болти і поклала акуратно в куточок. У землянці стало враз затишніше, світліше. Ніколає, як зачарований, дивився на дівчину, не стерпів, підійшов і обняв її за стан. Віоріка випручалася, сердито кинула:

— Не будь паном Чорбаряну...

Хлопець засміявся. Він уже знав від Віоріки про намагання корчмаря, благаючи сказав:

— Більше не буду... А ти мене не бійся, я не такий.

Віоріка гордовито закопилила губу.

— А я й не боюсь. Якби боялась, не прийшла б.

Раптом почувся далекий приглушений гуркіт моторів. Ніколає виглянув надвір, гукнув:

— Ану вийди, поглянь.

Дівчина подивилася, куди хлопець показував рукою. Високо в голубому небі чіткою колоною йшли літаки, стрясаючи повітря важким гулом.

— Радянські. Це вони повертаються з завдання,— пояснив Ніколає.

— А вони не бомбитимуть нас? — Губи у Віоріки затремтіли.

— Радянські льотчики не воюють з мирними людьми, вони тільки багачів не люблять, таких як Мунтяну і Чорбаряну.

Повітряна армада тимчасом йшла уже понад Дунаєм. Раптом один маленький сріблястий літак, що був позаду, хитнувся на ліве крило, відокремився од групи. Ось він вирівнявся, але за хвилину знову зробив крен і почав падати. Віоріка схопила Ніколає за руку, міцно стиснула її.

— Падає!

— Вирівняється! — скрикнув Ніколає і відбіг на горбок, щоб краще бачити. Але літак не вирівнявся. Він усе швидше й швидше линув до землі, високо задерши хвіст. Ось від нього вихопився уверх білий купол, загойдався на вітрі. Машина важко шугнула в ріку, піднявши величезний стовп зеленої води.

Як же повільно гойдається в небі парашут! Ніколає прикипів поглядом до льотчика, який, здавалося, спокійно плив собі назустріч землі, роздивляючись навколо. Вітер зносив його на заплаву, туди, де густо стояли верби. Серце у хлопця стукотіло, очі палали. Що буде з льотчиком? Його спіймають, катуватимуть... О, Брезяну першим кинеється на нього, зубами гризтиме... А Чорбаряну, а Мечелар? Що робити? Як допомогти цьому воїнові?

Віоріка скрикнула. Біля її голови просвистіла куля. Стріляють по людині, яка спускається на землю з парашутом, може, до того ж і поранена! Ніколає оглянувся. До них біг жандарм Баглаї, на ходу застібаючи свій полинялий френч. Він раз по раз зупинявся, оглядався назад і верескливо покрикував, підганяючи людей. «Який мерзотник,— думає Ніколає,— який боягуз! Адже він кішки лякається вночі, держить завжди напоготові маузер... Боягуз! Стріляє в беззахисного воїна під парашутом...»

Жандарм Баглаї, розмахуючи карабіном, гнав поперед себе старого Букана, якого він захопив по дорозі, і

люто лаявся. Вони підбігли до переправи, де вже був примар Брезяну, скочили в човен і швидко попливли в тому напрямку, де опустився льотчик. Який же Ніколає дурень! Стояв і чогось чекав! Треба було першому сісти в човен і поплисти, щоб їм не дати. Або схвати весла. Як це він так розгубився? Що ж тепер робити?

По дорозі в село вже мчали три мотоцикли, озброєні кулеметами. Вони миттю опинилися на березі, з них вискочили жандарми, навели кулемети в бік ріки. Офіцер вийняв бінокль, виліз на землянку. Мабуть, нічого не побачивши, він скочив на землю, скомандував шукати човна, зганяти до берега людей. Далі накинувся на Ніколає і Віоріку:

— Чого стоїте? Ловіть більшовика! Де човни?

Ніколає відповів, що єдиний човен, який у нього був, забрав примар. Більше немає. Єще один, але він на тім боці.

— Порон, порон лаштуй! — лементував офіцер. — Ставте на порон кулемети! — Жандарми заметушилися, тягли на порон мотоцикли, повертали кулемети в усі боки. Ніколає підняв червоний прапорець, засемафорив. Але відповіді з того боку не було. Щось не поспішає запускати мотор старий поронник Лупу. Може, зміркував, чому так поспішає жандармський офіцер, а може, заснув. Це з ним часто трапляється, сімдесят років — вік поважний. Бувало півгодини вимахує Ніколає прапорцем, поки помітить дід і потягне порон на той бік.

— Саботаж! — люто кричить офіцер, погрожуючи Ніколає револьвером. — Застрелю, якщо зараз же не відчалиш.

— Це не від мене залежить, — відповів хлопець, вище піднімаючи прапорець, а в думках радіючи, що дід Лупу не поспішає. — Поронник там старий, підслівуватий...

Офіцер вихопив з рук хлопця прапорець, несамовито замахав ним.

— Повісити, сьогодні ж прилюдно повісити старого чорта за саботаж! — люто лаявся офіцер, втрачаючи терпець. Він шпурнув прапорець, вийняв парабелум і випустив чергу. Лунко ойкнула заплава, ніби покотила дзвінку бочку по крутому зеленому узбережжю.

Віоріка злякалася. Вона миттю кинулася в натовп, що уже зібрався на березі, помчала додому. Маленька Прісі, тримаючи братика і ще меншу сестричку за руки, стояла на воротях, з цікавістю розглядаючи людей, що

бігли по вулиці. Маріоара похашцем хрестилася, зачина-ла віконниці — хтось пустив чутку, ніби радянські льот-чики бомбитимуть село... ніби вони висадили біля Дунаю десант... Віоріка швидко кинулась до матері, благально промовила:

— Мамочко, вони його вб'ють... Замучать.

Маріоара подивилась на дочку.

— Кого?

Дівчина махнула рукою, побігла під повітку. Там стояв утлий човник, потрісканий, з щілинами в дні. Віоріка оглянула човник і, впевнившись, що він непридат-ний, полегшено зітхнула. Вона схопила весла, віднесла їх на город, засунула в кукурудзиння.

Маріоара завела дітей у хату, гукнула дочці:

— Іди-но хутчіш, не бачиш, що робиться?

В хаті вона, тремтячи, додала:

— Пропадемо всі... повбивають нас... Батько щось не повертається.

Віоріка притислася до матері, заспокійливо сказала:

— Вони не вбивають мирних людей, вони тільки ба-гачів не люблять... Таких, як Мунтяну і Чорбаряну...

Мати злякано перехрестилась.

...Старий Лупу нарешті виліз з своєї землянки, не-квапно вийняв з кишеньки широкого шкіряного пояса окуляри, начепив їх на ніс і почав оглядатися. Чи то сльозою запливли очі, чи так щось трапилось, але ста-рий довгенько ще стояв, здивовано позираючи на дале-кий берег, звідки лунали постріли. Та ось він нарешті замахав прапорцем, що означало «чую».

Коловорот заскрипів, порон повагом відчалив. Ніко-лає стояв біля причалу, кипів. Чому б не перекинутися отому старому порону або канату не тріснути серед во-ди... Адже бувало і таке, що вода раптом проривала хистку просмолку, один з трьох великих човнів, на яких опирався поміст, нахилився, поринав... Але тільки вчора вони з дідом перевірили днища, підмостили... Якби знат-тя, хоч дірку було б пробити...

Човник, на якому відпливли примар та жандарм з Буканом, уже сховався серед дерев. Хіба знайдеш лю-дину в такій гушавині? А чи живий він, льотчик? Ці, з кулеметами, нічого не вдіють, з порона не стрибнеш

у воду. Та і сонце он схиляється до заходу, а ніч приховає льотчика, не видасть. А що, як спіймають? Чим зарадити? Ніколає вирішує твердо: він викраде полоненого, загине або викраде. Напевно, що льотчика посадять у льох, що під примарією, чекатимуть ранку, щоб відправити далі. А за ніч можна все зробити... Хто йому допоможе? Віоріка, дід Лупу, бідняк Маруну... А якщо й ні, сам усе зробить. Так і буде. Який завгодно замок відімкне Ніколає, перепиляє болти, ґрати...

Порон зупинився за вимогою офіцера на середині ріки, жандарми, щоб доказати ревну службу, перезаряджали кулемети, хоч у душі раділи, що не доведеться нишпорити по чагарниках, де можна пірнути з головою, напоротися на кулю радянського льотчика... Офіцер зрозумів, що з порона нічого не побачиш, що так не знайдеш льотчика... Він наказав тягти порон назад, розпорядився зібрати всі човни, які були в селі, вислати в заплаву якомога більше людей. Сяк-так знайшли чотири посудини, відіпхнулись од берега. Утлі човники закрутило течією, понесло. Офіцер знову вийняв свій блискучий бінокль, керував операцією.

Сонце, кинувши вверх стовп червоних променів, сіло за обрієм, сутінь обгорнула заплаву. Незабаром човники вергалися назад. Видно, потонув льотчик, бо впав він якраз у воду... Жандарм підтвердив цю думку.

Лемент у селі потроху вгамовувався, люди розходилися по домівках. Офіцер залишив на березі варту, наказав селянам на ранок зібратися біля переправи: він сам поведе їх на розшуки більшовицького льотчика.

На заплаву, на Дунай спускався вечір, покриваючи все крилами сну і спокою.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Закинувши на плечі кийка, на якому висить торбинка з харчем та грубий суман, Петру широко крокує по гладенькому асфальту мимо затінених парків і високих будинків столиці. Він раз по раз зупиняється проти широких, багато вбраних вітрин, дивується, звідки набралось

стільки дитячих іграшок — чорних танків та сріблястих літаків. Рекламувався також виноград, трансністрійське полотно, дешеві браслетки і сойові тістечка з кукурудзяним кремом. Біля одного рундучка Петру скинув з плеча клунок, видобув з підкладки сумана монету і всмак напився лимонаду. Напій густий, яскравожовтий, наче олива.

— Куди шлях твій лежить, дядечку? — звернувся до Петру вусатий грек, що торгував лимонадом.

— На Каля Вікторіей, — бадьоро відповів Петру і багатозначно підморгнув бровою. — Діло е! Ясно?

Вусатий грек зажмурився, наче йому хто шпурнув у лице жменю піску, закліпав віями, потім раптом засміявся.

— До самого короля! Щасти тобі!

Петру статечно подякував за добрі побажання, поклав на плечі свої пожитки, хазяйновито оглянувся навколо, перехрестився і, киваючи в такт ходи високою смушевою шапкою, пішов уздовж бульвару. Минувши кілька кварталів і раз по раз розпитуючи дорогу, Петру нарешті добрався до великого майдану Каля Вікторіей. З правого боку від низенької церкви стояв королівський зимовий палац. Петру зняв шапку, перехрестився і завмер, вдивляючись у похмурі темні вікна. Що то за ними діється зараз? Проходячи мимо широченних воріт, Петру з цікавістю розглядав яскраве вбрання королівських гвардійців, що несли варту. Це були рослі, широкогруді юнаки в мідних блискучих касках з білим султаном і білим ремінцем, який охоплював підборіддя. Забачивши офіцера чи генерала, гвардієць, як автомат, голосно стукнув рушницею поперед себе, потім убік і знову, заклаклий і німий, прийняв попередню позу. Уквітчаний, як папуга, заведений, мов годинник, гвардієць так розсмішив Петру, що він не втримався і чмихнув. Гвардієць дивився на Петру нерухожими скляними очима.

— Та ти живий чи дерев'яний? — звернувся до гвардійця Петру. — Скажи краще, як потрапити до короля? Відповіді не було.

— Свят, свят, — зашепотів Петру, віддаляючись. — А він і справді неживий, мов дровеняка та...

Однак гвардієць, побачивши офіцера, що проходив

мимо, знову стукнув каблуками і проробив усе, як і раніше. Живий — значить...

«От вона, королівська муштра,— подумав Петру і похитав головою.— Може, і його Іона отак муштрували, щоб витрясти душу й серце, залишивши тільки вправні ноги, щоб стукали об поміст, та руки, щоб тримали гвинтівку?»

Розпитавши у людей, Петру нарешті знайшов приміщення королівської канцелярії, вклонився низько жандарму і тихо розповів про мету свого приходу. Сивобородий жандарм у розшитому золотом кітелі глянув на Петру підсліпуватими червоними очима.

— Король зайнятий важливими справами. Ясно?

Петру переступив з ноги на ногу.

— Але ж маю до короля важливу справу...

Жандарм розгорнув перед Петру товсту книжку з величезною королівською емблемою на оправі, ткнув у неї пальцем:

— Запишіть усе сюди, король прочитає і прийме рішення.

У Петру закалатало серце. Він витер спітнілий лоб, крекнув, сказав ледве чутно:

— Я того, ну, знаєте, не дуже...

— Неписьменний? — голосно крикнув жандарм.— Гаразд, я запишу, кажіть, що там у вас.

— Але мені треба особисто до короля, маю важливу справу.

— Короля немає в столиці, доведеться почекати.

— Скільки чекати? — перепитав Петру.

— Ну, місяць, півтора...

— Ой,— вихопилося у Петру, та він поспішив за-тиснути собі рот.— Хай бог милує, у мене всього невеличкий шматок хліба...

— То кажіть, що там у вас за прохання, я запишу. Тільки скоріше.

Петру невиразно пробурмотів:

— Його величність мусить знати, що примар чисто заїв податками бідний люд... Димар, вишня, кішка...

— Ясно,— бубонить жандарм,— скаржитесь на великі податки воєнного часу Далі що?

Петру мовчав. Він зрозумів, що далі не стерпить, штурхне цього набурмосеного тупого солдафона, плює на книгу з королівською емблемою. А щоб цього не ста

лося, він кілька разів підряд кланяється і, задкуючи, виходить надвір. Свіжий вітер повіває з парку, що зовсім поруч, освіжає лице Петру. Він зняв шапку, вітер обличчя і, повернувшись на схід сонця, перехрестився.

— Хай бог простить цього нерозумного чоловіка, — промовив Петру.

Знову шумлять торгові вулиці, знову викрикують продавці вареної кукурудзи, смажених каштанів і «найкращого на Балканах яурту»¹. Петру прислухається до цих слів, але не розуміє їх змісту. Він голодний, та йому байдуже. Невдача, яка сліткала його в королівській канцелярії, надто стривожила серце. Правду казали люди, заспокоює себе Петру, що добратися до короля важко, і саме тому виникають усі труднощі в державі. Не було б отих хитрих та підступних міністрів, хижих та кровожерливих радників, тупих, розлючених жандармів, усе було б простіше, краще. Прийшов би оце Петру до короля, розповів би йому правду про життя царана, король зрозумів би все, випустив би маніфести, все чисто скасував би. А так... Що вже там говорити, дурять слуги моледого короля, не допускають до нього правди... Може, написати королю? Викласти в довгому листі всі кривди, заподіяні царанові, розповісти про лихих і пихатих міністрів та слуг короля, які не допускають до нього народ, затуляють йому очі? Король любить свій народ, своїх дітей, він усе зрозуміє і повісить тих лихих придворних ворогів-міністрів, які що не день випускають все нові маніфести проти народу. Так, треба буде скласти лист до короля. Хто ж напише його?

Петру стоїть на розі, холодний кривець² пронизує всю його постать, добирається до кісток. Мабуть, цей холодний вітер незабаром принесе на поля сніг. Чи носить там Віоріка плавіння? А може, скориставшись відсутністю батька, байдикуює, тоді всю зиму доведеться сидіти в нетопленій хаті. Порожній засік і холодна хата! Що може бути важче для царана?

Сумні думки одна за одною зринають у голові Петру. Так уже ведеться — якщо в людини одна трапиться прикрість, вона кличе й другу за собою. І ці прикрощі настроюють людину на сумний лад... Петру думає про

¹ Яурт — кисле овече молоко.

² Кривець — різкий північний вітер.

те, що треба і цього року йти до панни Софі прохати землі в оренду. О! Тепер йому не дадуть і клаптя! Злий Мечелар собак спустить з цепів, коли тільки побачить здалека постать Петру! Тепер, після історії з Василю, Петру хоч лягай живцем у домовину. Єдина надія на милість короля...

На милість короля... А де ж він, той король? Петру раптом отямлюється. Чого він стоїть тут, на розі? Його штовхають перехожі, поліцей крутиться навколо, косо позираючи на зігнуту постать дивного царана. І чому так гірко Петру? А, ось що — його вигнали з королівської канцелярії. Як ото тупий набундючений жандарм записав його прохання? «Великі податки воєнного часу»? Здається, так записав той тхір у книгу. Але ж Петру прийшов сюди не за тим. Він хотів розповісти королю, що більшість царанів села Мушатешті зовсім не мають землі, що вони змушені орендувати її у поміщика Мунтяну, який дере з селян останню шкуру.

Ні, Петру не стерпить такої образи. Отой старий тхір усе перекрутив, усе перебрехав. Треба написати про це королю, хай знає, хто в нього служить у канцелярії. Так, так. Маленький пеньок перекидає великий віз! Петру свого доб'ється, хоч, може, доведеться померти отут на вулицях з голоду. Він зараз же піде до Георге, брата Маріоари, який працює тут на вагонобудівному заводі, розповість йому все чисто, спитає поради. А потім попросить Георге розкласти на столі папери та чорнило, описати все, що він продиктує. Король одержить лист, прочитає, викличе слугу і накаже: «А йди-но поклич сюди царана Петру Ураду; хай я з ним побачусь та поговорю про важливі справи».

Усміхнувшись своїм думкам, Петру нарешті рушає з того місця, де прикипів. Він змерз і тому швидко йде в бічну вулицю, яка веде до приміського району, де живе слюсар Георге.

2

Над Мушатешті — ніч. Небо вкрите важкою чорною запоною хмар, які наче чіпляються за верхівки дерев. Інколи хмари починають сіяти дрібний водяний пил, з'єднуючи небо і землю в суцільний чорний фон. У таку ніч люди міцно сплять, і, певно, сняться їм сонячні щас-

ливі дні, без горя та злиднів. Але цієї ночі в Мушатешті майже ніхто не спав. У хатах тихо гомоніли люди, обмінюючись думками про подію з льотчиком.

Не спав цієї ночі і старий поронник Лупу. Самотній, покинутий усіма, він жив відлюдно на правому березі, в землянці з єдиним вікном. На дощаному помості лежав подертий суман з грубої вовни, у кутку стояв сигнальний ліхтар і невеличкий казанок для готування їжі. Лупу прослужив усе життя в економії поміщика Мунтяну, витратив на його полі молодечу силу. Коли не зміг працювати, Мечелар вигнав його з подвір'я. Довгий час Лупу ходив по селу, латав людям черевики за шматок хліба, трусив сажу або лежав десь під тином і співав псалми. Та ось війна забрала з села майже всіх дорослих чоловіків, залишилися самі каліки та старі. Не маючи кого поставити до коловороту, Чорбаряну згадав про Лупу і, відшукавши його, покинутого і хворого, задоволено сказав:

— От тобі і війна, баде¹ Лупу! Кому розор, а тобі щастя. Матимеш тепер шматок хліба.

У дядечка Лупу кошлаті сиві брови, що низько сидять над очима, біла скуйовджена голова і зовсім молоді рум'яні щіки. Ходив він завжди у своєму пом'ятому сумані, навіть тоді, коли палило серпневе сонце. На голові у нього чорнів капелюх з діркою, в зубах вічно димила маленька люлечка. Старий сам собі варив ріденьку кукурудзяну кашу, заправлену цибулиною, іноді ловив рибу і варив її в своєму прокопченому казанку.

Мовчазний і замкнений поронник рідко їздив у село, хіба що за сіллю, нічим наче не цікавився. Однак те, що сталося минулого дня над Дунаєм, схвилювало і діда Лупу. Дізнавшись, що в плавнях опустився радянський льотчик, поронник замислився, навіть люльку забував вчасно прочищати. Він сидів біля невеличкого віконця, по якому стукотіли рідкі дошові краплини, лагодив рибальську снасть, а сам думав над тим, як то страшно буде людям дивитись на радянського льотчика, якого завтра почнуть катувати. Хто він, той льотчик? Може, простий царан, літня людина, а може, молоденький хлопчик, як отой Ніколає, що працює на лівому березі біля порона? Старий Лупу уявляє собі картину,

¹ Баде — дядько, дід, людина похилого віку.

яка змушує його прикипіти до ослона: кульгавий Баглаї викручує пораненому льотчику руки, б'є його кованим німецьким чоботом і кидає в льох. Лупу здригається. Так точно бив його в спину Мечелар, коли виганяв з подвір'я економії. Хруснула тоді стара натруджена спина в дядечка Лупу, пече й зараз, мабуть, не перестане пекти, аж поки він не ляже в домовину. І за що його так почаствував Мечелар? Чи не за те, що він усе життя трудився на пана Мунтяну?

Раптом почувлися обережні кроки під вікном. Хто б це міг прийти в таку пізню пору? Може, якийсь дезертир, яких тепер безліч вештається в плавнях, уникаючи зустрічі з жандармами? Уже не один ночував у землянці старого Лупу, не один курив з його люльки і їв юшку з отого он закоптілого казанка... Дядечко Лупу підводиться, хоче виглянути у вікно, але здивований залишається на місці. У невеликому вікні видніється мокро приплюснуте до шибки лице Ніколає. Він мовчки роздивляється, потім зникає, та за хвилину вже сидить поруч старого, палко шепоче:

— Ви чули, баде, яка біда насунулась на Мушатешті? Завтра виженуть усіх людей в плавні шукати льотчика... І знайдуть, бо... бо він, мабуть, поранений і не зможе втекти... Що тоді буде? Як ми будемо дивитися один одному у вічі? Га? Що ви скажете на це, дядечку Лупу? Чи й у вас, може, кам'яне, холодне серце?..

Старий Лупу дивиться на юнака, в якого тремтить нижня губа і зуби цокотять, наче його б'є пропасниця. Кошлаті брови старого зводяться над очима, він пильно стежить за кожним рухом хлопця.

— Чого ти прийшов, Ніколає? — спокійно питає Лупу, не зводячи з хлопця проникливого погляду. Юнак ледве не кричить з болю:

— Питаєте, чого? Скажу — вони хочуть завтра повісити вас серед села. Я сам чув, як офіцер з Заренау наказував. Дивно, як це він досі не арештував вас... А ви ще питаєте, чого я прийшов. Кам'яні серця...

Сльози ринули з очей хлопця, він схопився на ноги і хотів було бігти з хати, та Лупу схопив його за руку, посадив назад на ослін.

— У мене, хлопче, серце людське, воно не кам'яне, ти помиляєшся. Вір мені і кажи, чого прийшов.

Ніколає підняв очі, повні сліз, збуджено проказав:

— Дядечку, я вірю.. Вірю вам... Допоможіть мені...
Не мені, а йому...

— А ти бачив його?

Ніколає дивиться у вічі старого поронника, мовчить. Щось зупиняло його, не дозволяло викласти найбільшу таємницю, яку знав. А що, як він підкуплений жандармами? Сигуранцю? А що, як дядечко Лупу виявиться зрадником? Що тоді буде? Ніколає дивиться на старого, вивчає його. Хай перестане так стукотіти серце. Хай він ще трохи подумає, чи відкривати таємницю, чи залишити її в собі. Оглянувшись навколо, наче шукаючи підтримки чи поради, хлопець знімає з голови засмальцьований картуз, розриває підкладку, виймає звідти цупку картонку в брезентовому чохла і подає її Лупу. Дід здивовано дивиться на хлопця, чекаючи пояснень, розглядає картонку. На ній яскравіє невеличка п'ятикутна зірочка, вирізана, мабуть, з журналу.

— Що це таке? — питає нарешті Лупу.

— Це зірка,— похапцем говорить Ніколає,— такі зірочки носять радянські солдати... Поцілуйте, дядечку Лупу, цю зірочку...

Старий Лупу усміхається:

— Не довіряєш?

— Не в тому річ, дядечку, але я вас прошу...

Старий обережно підносить обома руками маленьку зірочку до уст. Потім дивиться в палкі очі юнака, прихильяє його голову і цілує в лоб.

— Кажі тепер.

Ніколає нахилиється вперед, шепоче:

— Я знайшов його... Він поранений, важко стогне, непритомний... Його треба негайно сховати, бо ранком жандарми...

— Де він лежить?

— Недалеко звідси...

Старий якусь мить думає, потім схоплюється на ноги, натягає на себе суман, хапає весла і кидається в темну, дощову ніч. За ним вибігає Ніколає. Вони швидко сідають у човен і нечутно рушають. Косі пасма дощового пилу і морок ночі поглинають невеличкий човник, який поспішає в розбурхану, гнівну ріку.

За годину промоклий і тремтячий від холоду Ніколає нишком стукає у вікно хати Віоріки. У відповідь різкі пориви вітру сиплють у лице водяним пилом, забивають

дихання. За вікном нічого не чути, наче тут вимерли люди. По вулиці проходить двоє жандармів. «Офіцер виставив патруль», здогадується юнак і ще шільніше притискається до стіни. Нарешті хтось визирає у вікно, Ніколає впізнає Віоріку і махає їй рукою. Ось вона в сінях, уся тремтить.

— Що сталося?

Ніколає викручує картуз, патьоки дощу стікають йому просто на ноги.

— Дістань хліба, молока і все це вранці неси до Срібної грінду¹. Якщо спіймають, кажи, що несеш їсти мені.

— Що ти замислив? — Губи у Віоріки тремтять.

— Він поранений, і його треба підтримати, інакше помре...

Віоріка нічого більше не питає, вона розуміє. Мати щось сердито бубонить у сінях...

— Гаразд, чекай на мене, — каже Віоріка.

— Гляди ж — грінду, Срібна грінду! Чуєш?

Віоріка пригортається до хлопця, гарячі губи шепочуть йому в саме лице:

— Срібна грінду.

Ніколає швидко вибігає у двір і незабаром зникає за темною запоною дощу.

8

Район столиці, де живуть робітники залізничних майстерень — Гривіца — велике селище, що розкинулося на кілька десятків кілометрів. Приземкуваті будиночки, криті просмоленим картоном і простим диктом, туляться один до одного, сірі й похмурі, як дошова осінь. Немає скверів, немає дерев, вулиці вузькі, немошені; одноманітність краєвиду порушують лише пузаті будки для афіш. Колись тут вивішували оголошення про циркові вистави та про умови державної лотереї, а тепер тут видніються військові зведення з фронту.

Петру йде вулицею, відшукуючи потрібний номер будинку, зазирає у вікна. Всюди убогість і злидні — де тільки їх немає! Петру іноді зупиняється біля вікна, звідки визирають бліді, голодні діти, роздумує. Видно, всю-

¹ Гр і н д у — острів.

ди однакове життя! Не тільки в Мушатешті сохнуть діти від пелагри. Бліді личка — не рідкість на цьому світі!

Нарешті знаходить потрібний номер. Петру входить у хату, знімає шапку, хреститься в куток. Георге допомагає гостю зняти з ніг промоклі, важкі черевики, садовить його до грубки, щоб він зміг просушити онучі і відігрітися. Георге — вдівець, минулого року померла його гарче любима дружина, залишивши чорнооку Флоріку.

Пригощаючи гостя гарячою юшкою та кукурудзяними сухарями, Георге розпитує про життя на селі, про мету приїзду Петру до столиці, про здоров'я жінки і дітей.

— Жінка, слава богу, — відказує Петру, — щороку приносить мені нове щастя — сина або дочку...

Георге знає про бідність Петру, і хоч вони бачились років два тому, однак запитує:

— Прикупили землі чи ще й досі орендуєте?

Петру не витримує спокійного голосу Георге, кричить:

— Облиш жартувати, хіба не бачиш по мені? Прикупити землі? Хіба про це можна питати так спокійно? Про це треба кричати криком, кликати на гвалт...

Довго і запально розповідає Петру про справи на селі, про нові податки, про утиски, яких зазнає царан від властей. Він довго мовчав, простуючи полями до столиці, виношуючи мрії про зустріч з королем, тепер його вже важко зупинити.

— Якби знав про наше життя король, він би видав маніфест...

Георге засміявся:

— Ти переконаний у цьому?

— А ти хіба сумніваєшся? Скажи чесно.

— Скажу, — погодився Георге. Він підвівся з ослона, пройшовся по кімнаті, погладив по голівці доньку.

— Король знає, та він не такий, як про нього дехто думає...

Петру витяг шию, насторожився. Він навіть перестав їсти, так волів швидше почути слова про короля.

— Король — пішак у руках фашистських заправил, ширма. Він думає не про долю підданих, а про свої маєтки... Адже у нього сто п'ятдесят маєтків, розкиданих по країні! Чи не забагато для короля Румунії? Га?

У Георге шорстке сиве волосся, строгий, карбований вираз обличчя. Петру дивиться на його міцно стиснуті

шелепи, відчуває велику силу волі в цій людині і ненароком порівнює його з Маріоарою. Така ж непохитна воля, така ж дужа і величава постава.

— Король! А ти знаєш, чим зараз король заклопотаний? Він влаштовує побачення з красунями королівської крові Великобританії, Ірану, Єгипту...

— Наш король? Що ти кажеш таке? — Петру широко розплющив очі.

— Наш король! Чого це він наш? Хто його посадив нам на шию? У такі відсталі країни, як наша, королів постачала Німеччина... Передбачливі люди, далекоюсяжні плани!

— Але наш король любить свій народ, піклується про нього. Одному царанові навіть коня подарував...

— Ха-ха-ха! — зареготав Георге, його колоче волосся наче заворушилося.— Подарував коня? Та не може того бути! Коня! Коня? Ха-ха-ха! Обідрав Молдавію, привласнив сто п'ятдесят тисяч гектарів землі, забрав у селян хліб до зернини, залишив людей, усю країну без одягу, а одному царанові подарував коня... І що, добрий кінь?

Петру розсердився: чого ото так глузувати та ще й сміятися, коли тут ледве серце не розірветься.

— Добрий кінь. Чистої крові...

— Ну ясно ж, добрий... А чого ж — у короля сорок стаєнь, можна одного жеребця віддати румунові... Хай бере за повід та й веде по всій країні, людям покаже. От, мовляв, який добрий у нас король. Він, мов рівний, розмовляє з цараном, дарує йому коня з своєї королівської стайні. Так?

— До чого ти ведеш? — насторожено питає Петру. Він ще не зовсім вірить у те, що почув.

— До чого? А до того, що наш король — вигідна реклама для антонесків та інших фюрерів. Аякже. Навчився їздити на автомобілі, керує літаком, сам готує собі сармале¹, носить наш національний костюм... Папуга! Блазень!

Георге викрикував слова так, наче він був прокурором і тепер-от вимагав суворого покарання найбільшому злочиві своєї країни.

— Загатив усі рови Європи румунськими солдатами, винищив молодь нації на безмежних фронтах, розгор-

¹ Сармале — національна страва.

нутих Гітлером на сході, украв в Одесі трамвай, скупив нафтові акції, загарбав кращі землі, а румунові... подарував коня. До того ж — доброго коня, обов'язково доброго! Я бачив у газеті ту фотографію, ми на заводі плювали на той блазенський знімок... А ти що, може, теж прийшов просити у короля коня?

Георге зупинився, втупив свої проникливі очі в обличчя гостя.

— Не за тим я йшов до короля,— прогук Петру, не дивлячись на Георге.— У мене до нього серйозніша справа...

— А таки до короля прийшов! — Георге наче зрадив, що дізнався про справжню причину приїзду свого родича.— Так би й сказав одразу Ну, і що?

Петру розповів усе про відвідини королівської канцелярії, про намір написати лист самому королю, викласти йому правду про життя народу. Георге уважно вислухав розповідь, підсів ближче до Петру, пильно подивився на нього.

— Невже ти віриш у те, про що говориш? Невже ви, селяни, ще й досі вірите в короля, в його милість? І, кажеш, разом з тобою йшли люди і теж мріяли поговорити з королем, знайти у нього захист? От воно і е...

— Що є? — підняв голову Петру.

Георге знову почав ходити по хаті.

— А те, що ми, робітники, погано знаємо село, мало буваємо там, не вивчаємо настроїв... Це нам може дорого обійтися...

Петру знав від Маріоари, що її брат читає заборонену літературу, що він належить до підпільної комуністичної партії. Та на що він натякає? Що значать його слова: «Це нам може дорого обійтися»?

— Знаєш, Петру,— заговорив Георге,— мені шкода не так тебе, як твоїх дітей, які чекають повернення батька... А тебе можуть і не пустити в Мушатешті. Так, не пустити. Просто візьмуть та й посадять в тюрму. Хоч як переповнені наші тюрми, але місце знайдеться й для тебе.

— За що ж мене посадять? За те, що я хочу побачити короля і поговорити з ним?

— Якщо будеш добиватися зустрічі — посадять. Обов'язково посадять. У нас тепер після сталінградського ляпаса все можливо... Вони перелякані воєнними пораз-

ками на смерть, а переляканий готовий на все... І ще я тобі скажу, що не з того кінця ти починаєш, не тією стежкою йдеш. Ось сядь-но ближче сюди до світла, я тобі дещо почитаю. Може, й зрозумієш трохи...

Георге вийняв з потайної кишені вчетверо згорнутий друкований папірець, розгладив його обережно долонею, потер очі і прочитав: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Почекавши мить, наче перевіряючи, яке враження справили ці слова на Петру, Георге почав читати листівку, випущену підпільною комуністичною партією Румунії, яка кликала людей підніматися на визвольну війну проти фашистського засилля, проти Антонеску та його зарубіжних хазяїв. Маленька Флоріка вже спала, розкидавши на подушці пухлі ручки, а Георге й Петру ще довго, майже до самого ранку, сиділи біля світла і все про щось говорили. І коли прозвенів перший трамвай, Георге підвівся.

— Так можна за балачками й про роботу забути.— Він почав збирати свою скриньку з інструментами.— Я піду, а ти лягай спати. Дочку я відводжу до родичів моєї жінки, вона там живе більше, ніж у мене вдома. Лягай спи, а я до обіду повернусь.

Петру теж підвівся.

— Спати мені не хочеться, я краще пройдуся по місту.— Він розпалив свою люльку.— Піду поброджу, подивлюся...

— Що ж, Петру, я не наполягаю, щоб ти відмовився од своїх намірів. Ішов ти далеко, мріяв про це, настроївся... Щоб потім на мене не ремствував, мовляв, послухав, а тепер жалкую... Дивись сам. Тобі не тринадцять років. Та й поспішати тобі нікуди — побудь тут, подивись на світ божий, на людей.

Коли Георге пішов, Петру трохи посидів на стільці, роздумуючи, потім узяв свій клунок і швидко попрямував у місто. Йому ще раз хотілося пройти по широких проспектах центра, подивитися на столицю. Сумні думки краяли серце Петру: він так і не досяг своєї мети — не побачився з королем...

І все ж судилося Петру побачити короля, бо на шляху у людини стільки несподіванок і всяких інших пригод, як зірок на небі. Йшов собі Петру вулицею, позирав на блискучі вітрини, прикрашені портретами короля та його правої руки — Антонеску, гірку думу думав. Так він

зайшов аж на Триумфальну площу. Тільки-но ступив на асфальт, як відразу ж почув вигуки, привітання, лемент. По тротуару бігли люди й викрикували:

— Король! Король!

Петру оглянувся і побачив серед майдану кілька автомобілів. З першого вийшов одутлий чоловік, супроводжуваний охороною. З інших машин теж повиходили люди з блискучими фотоапаратами і у великих чорних окулярах. Потупцювавши біля машини короля, вони повагом пройшли до невеличкої хати, що виблискувала зеленими віконницями.

— Що вони роблять там? — звернувся Петру до сивобрового робітника, який стояв поруч.

— Забавляються,— кинув робітник хмуро.— В піжмурки грають.

Петру спантеличено дивився на компанію, що стояла біля пофарбованої хати з зеленими віконницями, нічого не розумів. Одначе, збагнувши, що перед ним стоїть сам король, він раптом вигукнув:

— Слава королю!

Цей вигук настільки був недоречний, що всі, хто стояв поблизу, перезирнулися, поглядаючи на дивного вірнопідданого царана, який поїдав короля очима і все примовляв: «Король, король!» Хтось люто вилаявся і відійшов геть, а робітник з сивими бровами, оглянувши вбоге лахміття Петру, сказав скрушно не то собі, не то людям:

— Ти йому в вічі плюй, а він хреститься...

Та Петру нічого не чув і не бачив навколо. Він дивився на короля, нашіптував якісь слова і все йшов та йшов уперед, аж поки чиясь дужа рука не схопила його за пельки і не кинула на брудний асфальт. Підвівшись і обтрушуючись, Петру побачив перед собою здорового чолові'ягу в сірому пальті з піднятим коміром. Гнів-но вимахуючи руками, Петру скрикнув:

— Король! Я йду до короля!

Велетень, сонно мружачи очі, прошипів:

— Забирайся звідси, поки ребра не перебиті... Мерщій забирайся!

Потираючи боки, Петру потроху задкував геть, подалі від отого велетня, що стояв собі, піднявши до самих вух комір, сонно мружачи котячі очі. Виходить, до короля не приступиш так, як думалося... Петру щиро вітав свого

захисника і владику, а його ще й побили за це. Він глянув на робітника, на його похмурі очі, в яких жевріла лють і бунтарство. Точнісінько такі ж очі були в Георге, коли той розповідав про короля, про його хитрощі...

А король тимчасом ступив до воріт, що вели в хату, обнесену низенькою огорожею. Петру роздивився й побачив подвір'я, схоже на селянське, з хатою посередині, з колодязем і сарайчиком для худоби. Ніби хата така ж зовні, як і в Мушатешті чи в іншому селі. Навіть дивно бачити її, хай вона і пофарбована, поряд з високими кам'яними будинками.

— Диви,— косо подивився Петру в бік селянської садиби,— яка химерія...

Сивобровий робітник лише посміхнувся.

Петру побачив тепер біля воріт музею царана, який гостинно запрошував короля та його гостей до господи. Сите обличчя царана сяяло задоволенням, у нього був солідний живіт, прикритий скуртейкою з доброго сукна, на ногах добрячі чоботи, на чорному капелюсі навіть перо блищало. Царан уклонився і повів гостей у хату. Тільки тепер Петру побачив на подвір'ї сіялку, січкарню, новий парокінний коток... Двоє добрих коней визирали з стайні, поцокуючи оздобленими обротьками. Собака на прив'язі та добрих півсотні гусей довершували картину заможного селянського життя, прикритого зверху трьома розлогими платанами. Петру придивився, і йому здалося, що віти платанів чомусь не ворухнуться, хоч надворі вітер. Невже вони намальовані?

— Он воно що...— протяг Петру, і йому стало страшно. Значить, то правда, що говорив Георге, значить король не такий, яким його уявляв Петру... Облуда, брехня... Тут, мабуть, усе таке, як оті платани нерухомі... А він, дурний, вірив, сподівався, довгими ночами нашіптував слова, які збирався сказати королю, своєму владиці, захисникові... І Маріоара ще нічого не знає, вона теж вірить у короля... О боже!

Петру з острахом оглянувся, наче тільки що сказав страшні, заборонені слова. Але на нього ніхто не звертав уваги, всі спостерігали комедію, яку розігрував румунський король. Кореспонденти бігали по подвір'ю, фотографували господарство «типової селянської садиби», господаря, частенько наводили апарат на самого короля, роззолоченого й усміхненого... Вони весь час щось за-

писували в свої блокноти, запрошуючи і самого господаря розписатися в них... Господар охоче виконував їхні прохання, влєсливо посміхаючись...

— Розраховано на дурнів,— понуро сказав робітник, поглядаючи на агента сигуранци, що пробирався ближче до них.— Воно зручніше і для короля і для кореспондентів... Атож! Бо в справжньому селі може все трапитись: і партизани, і подерта стріха, і голодні, босі діти, і каліки з фронту...

Робітник люто сплюнув, повернувся і пішов геть. Петру подивився йому вслід, трохи постояв, потім повагом пішов і собі на дорогу, що веде з Тріумфальної площі.

Він, не оглядаючись, поспішав найскоріше вийти на шлях, що веде в степ, туди, де лежить вкрите сизими хмарами село Мушатешті. Хай простить Георге, що він втікає, навіть не попрощавшись. Петру не хотілося більше бачити оцих високих будинків з балконами і плоскими дахами, блискучих вітрин, не хотілося чути малинового дзвону офіцерських шпор. Йому було душно, страшно і соромно. Щоб заглушити ці нові для нього почуття, він швидше крокував по вулиці, і коли нарешті вибрався за місто і ступив на вогуку землю, з полегшенням зітхнув на повні груди. Швидко поминувши замські вілли й виноградники, Петру вийшов у поле.

На роздоріжжі він побачив знайоме розп'яття. Під ногами Христа висіла табличка, на якій було вибито слова, що закликали людей до покори. Петру підійшов до навісу, втупив погляд у стерті, позолочені літери, яких він не розумів, потім заплющив очі, притулився лицем до таблички і так занімів. Важка хвилина напруження минула, ноги Петру підломилися, і він швидко присів, спираючись на стовп. Очі його були заплющені, але з-під вій невпинно котилися сльози, гарячі й пекучі сльози розчарування і зневіри.

4

Срібна грінду — серед заплави. Таких острівців тут сотні, вони густо вкривають усю неосяжну площу заплави, створюючи прекрасні умови для розплоту дичини. Розбурхані весняні води Дунаю, заливаючи все на десят-

ки кілометрів вшир, затоплюють численні грінду, наносять на них нові шари піску, плавіння, очерету. Деякі з них, як-от Срібна, нагадують велику квітку, вкриту зверху срібним пилком. Можна легко заблудитися в цьому складному лабіринті численних острівців, переплетених корінням, густо всіяних високими травами. Особливо густим чагарником була вкрита Срібна грінду. Мирт, переплетений з гострим, як бритва, листом очерету, створював непрохідні хащі. Ця обставина і змусила старого Лупу обрати саме Срібну грінду.

Стомлений, з почервонілими очима сидів на човнику Ніколає. Проти нього примостилася на кормі Віоріка з вузликом у руках. Нечутно опускалися весла, ледве торкаючись води, яка, освітлена вранішнім промінням, відсвічувалася синявою, густою й темною, як морська глибінь. Сонце ще десь бродило за синіми горами, повитими голубим серпанком.

Причаливши до білого кореня, юнак витяг човник на берег; мокрий пісок одразу всмоктав у себе дно. Взявши Віоріку за руку, а в другу — її вузлик, хлопець швидко почав продиратися крізь чагарник. Вони йшли довго, аж поки Ніколає не присів навпочіпки і не сказав Віоріці:

— Чуеш? Це він стогне...

Вони розсунули густі віти мирта і побачили на купі плавіння радянського льотчика. Він лежав у льотному костюмі, міцний, широкоплечий, мов казковий богатир. Очі його були заплюшені, руки опущені вздовж тіла. Бліде довгасте обличчя з крутим, трохи видовженим підборіддям спітніло — льотчик був непритомний. Його груди раз по раз високо здіймалися, з рота вилітав різкий і короткий видих, що переходив у стогін.

— У нього перебиті ребра, поранена нога,— сказав Ніколає.

Віоріка вже знала, як дядечко Лупу, перевозячи вдвох з Ніколає льотчика на Срібну грінду, перев'язав його рани, напоїв цуйкою. Тепер вони знову заходилися перев'язувати рани, бо у старого Лупу не було чистого полотна і він перев'язав льотчика своєю сорочкою, подержавши її на клапті. Ніколає дістав кусок чистого грубуватого полотна, порізав його ножем на смужки і тепер вправно, за допомогою Віоріки, перев'язав рани льотчика. Той жодного разу навіть пальцем не поворухнув, лише важко дихав.

— А його тут не знайдуть жандарми? — тихо спитала Віоріка, вгамовуючи тремтіння своїх рук.

— Ми відвезли його далеко од того місця, де він упав. Усіх островів їм не обшукати.

Віоріка пильно подивилася на хлопця, потім перевела погляд на пораненого.

— Але ж довго йому тут лежати небезпечно... Треба щось придумати.

Закінчивши обмотувати ногу, Ніколае сказав:

— Про це ми поговоримо з ним, з льотчиком, коли одужає. Зараз найголовніше, щоб він піднявся на ноги...

Раптом поранений голосно застогнав, розкинув руки і, вхопившись за куші мирта, підвівся. Помутнілими очима дивився льотчик на хлопця і дівчину, які сиділи проти нього. Видно було, що він нічого не розумів. Оглянувшись навколо і знову перевівши погляд на Ніколае і Віоріку, льотчик хриплим голосом сказав:

— Води!

На більше у нього не вистачило сил. Руки ослабли, випустили цупке стеблиння, тіло впало на траву. Ніколае схопив кухлик, принесений Віорікою, кинувся до берега, зачерпнув води. Льотчик пив жадібно, уста його тремтіли, зуби цокотіли об кухоль. Випивши воду і розкритивши очі, льотчик спитав:

— Хто ви?

— Ми любимо Радянський Союз,— відповів Ніколае, підбираючи слова.— Ми твої друзі...

— Друзі? — Льотчик пильно глянув в обличчя Ніколае, потім Віоріки, губи його прошепотіли: — Спасибі...

Він більше нічого не встиг вимовити. Повіки його склепилися, груди важко задихали, він знову знепритомнів.

5

Блідим і ще більш схудлим повернувся Петру додому. Його хворі ноги підбилися, а з черевиків виглядало клоччя. Почорнілий, похмурий, мов ніч, ходив він з кутка в куток, нишком поглядаючи на дітей, на Маріоару. Маленька Жета, чорненька, мов жук, не раз підходила до батька і простягала до нього руки, але батько не помічав дочки. Так минув день. Увечері, не витримавши гнітючої тиші, Маріоара сказала з сльозами в голосі:

— Скільки тривоги пережили тут без тебе... Чекали, не могли дочекатися... А ти прийшов і мовчиш, як мертвий... Що з тобою трапилось?

Петру важко зітхнув, сів на колоду, яка правила йому за стілець, і сказав невесело:

— Сама розумієш — хвалитись нічим...

Маріюара прохопилася:

— Ти бачив короля?

— Бачив,— сумно протяг Петру,— бодай не бачити...

Дізнавшись про події на Тріумфальній площі, Маріюара більше не розпитувала про короля, вона тепер цікавилася життям Георге, столичними новинами. Але Петру на слова був не охочий, відповідав коротко, з великими паузами. Маріюара відчувала, що в нього є щось на думці.

— Що ти знову надумав, Петру? — благально спитала вона чоловіка.— Кинь оті чорні думки, повернись до своїх справ, адже у нас стільки трапилось пригод без тебе...

Вона розказала про те, як у плавні впав радянський льотчик, як його шукали два дні, прочісуючи грінду і плаури¹. Жандармський офіцер, від'їжджаючи в Заренау, залишив у примарії трьох стрільців, яким наказав пильно стежити за поведінкою селян, вартуючи, щоб вони не виходили в плавні і не несли їсти льотчикові... Хай помре з голоду, якщо він залишився цілим. Отець Іоахим ходить по селу, читає проповіді, залякує людей великою божою карою за допомогу ворогові держави і короля.

Петру мовчав. Життя з усіх кінців посилає йому самі прикромші й тривоги. Куди не кинь — всюди клин. Надворі ще й сніг не випав, а у нього вже кінчається кукурудза. Була сяка-така робота в Мунтяну — посварився з Мечеларом, тепер і те втратив. Була єдина надія—син Іон, але і той десь загубився серед безмежжя російських степів і лісів, може, лежить десь уже мертвий. Була в нього віра — віра в короля. Тепер немає й цієї віри. Що йому залишилося робити? До кого піти і кому розповісти про все, що накипіло на душі? Хто на цій землі значно дужчий і розумніший за нього, Петру, щоб вислухав, порадив, допоміг? Георге каже, що єдиний порятунок — бо-

¹ Плаури — плавучі острівки.

ротьба, жорстока боротьба. Легко сказати — боротьба. А чим він буде боротися? Косою? Ну, заріже він Мечелара або Чорбаряну, що від цього зміниться? Не прибавиться ж від цього в засіку Петру?

От якби це був дома Іон, Петру розповів би йому про всі свої сумніви. Іон побував у бувальцях, бачив багато людей, говорив з ними, йому легше відповісти на ці слова. Та Іона немає, він десь воює за «велику Румунію»...

Петру довго мовчки ходить по хаті, потім, не сказавши навіть слова Маріоарі, виходить на вулицю. Визріло ясне й остаточне рішення: сьогодні він напише листа синові на фронт, розкаже йому про відвідини столиці, про свої сумніви, про свій біль. Добре, що в них у селі є грамотна людина, механік Ніколає, він усе напише, що забажає Петру.

Підходячи до землянки, де жив механік, Петру стишує ходу. У слюдяному віконечку блимає слабке світло, значить хлопець дома. Петру заглядає в курінь і аж присідає від здивування і несподіванки. На тапчані сидить Віоріка, а механік лежить, поклавши голову їй на руки. Це так приголомшило старого, що він навіть тихенько скрикнув. Та молодята не почули цього зойку, вони були зайняті чимось своїм, важливим і невідкладним. Про що вони говорять? Петру присідає навпочіпки, напружує слух. Але вітер, що дме з ріки, ворухить трави, не дає розібрати й слова.

«От яке діло», понуро думає Петру, відходячи од землянки. Як же це так сталося, що він не помітив, коли виросла Віоріка? А таки виросла. Який це їй рік? Та оце ж уже пішов сімнадцятий! От тобі й діти! А він до того заклопотаний своїми складними справами, що нічого не помічає в домі, не бачить. То вона вже й коханою знайшла собі? І про що вони все ж таки говорять?

Петру різко повертається і йде просто до них. Безшумно відхилилися вутлі дверцята. Петру став на поріг. Він устиг почути лише два слова, вимовлені Ніколає: «прокляті багачі». «Ну що ж,— подумав Петру,— слова ці не криють чогось поганого чи осудливого. Хлопець він наче серйозний, за Віоріку нічого боятися...»

А дівчина вже стояла біля порога, очі її пламеніли від збентеження і страху. Ніколає теж підхопився, не

знаючи, що говорити і що робити, бо Петру вичікувально дивився то на нього, то на дочку.

— Добрий вечір,— сказав старий хриплим голосом.

Відіславши дочку додому, Петру сів на ослін, посадовив проти себе хлопця.

— Ось що, Ніколає,— сказав він, розпалюючи свою люльку.— Ти грамотний, напиши листа до сина, дуже тебе прошу.

Хлопець негайно роздобув папір, слухняно приготувався писати.

— Говоріть, я все запишу.

Петру не поспішав. Покурюючи, він перебирав у голові думки, і були вони одна від одної значніші. І щоб вибрати найголовніше з них, Петру довелося пригадати майже все своє життя. Довго сидів мовчки, втупивши очі в темний куток, нарешті підвів голову й владним голосом, тикаючи чорним зашкарублим пальцем у папір, сказав:

— Пиши. Пиши так: «Дорогий синочку Іоне, ми одержали твого листа і дізналися, що ти поранений, що вас добре побили. Приїжджай скоріше з тієї війни. У нас дома своєї роботи вистачить, бо коли ви пішли, на нас ще з більшою люттю накинулися... Деруть з нас останню лею, останній качан кукурудзи...»

Петру передихнув, глянув на юнака. Побачивши, що той не пише, а дивиться кудись вбік, Петру розсердився:

— Ти чого ж ото гав ловиш, коли людина тобі думки свої звіряє?

Ніколає зам'явся, чоло його вкрилося потом.

— Не можна таких слів писати,— сказав хлопець винуватим голосом.— Воєнна цензура не пропустить їх. Розумієте? Лист не дійде, а ще й вам буде лихо — можуть до тюрми віддати.

— До тюрми за правду? — Довга зморшкувата шия Петру ще більше видовжилась, очі загорілись блиском.— До тюрми?

Довго й терпляче доводив хлопець — усі листи, що йдуть на фронт, перевіряє воєнна цензура, якою відає сигуранца, що так прямо писати не можна, а є інший метод — писати натяками.

— Вони там кожне слово під лупу розглядають, вишуковуючи бог знає чого,— пояснював хлопець.— Їм тільки б зачепитися, то вони раді кинути людину за ґрати.

Подумавши, Петру сумовито зітхнув:

— Видно по всьому, твоя правда. То як же нам бути? Я не вмію говорити натяками, немає у мене хисту на це...

Довго цієї ночі сидів Петру в курені, розповідаючи Ніколає про свої кривди і болі. А той намагався все викласти в листі. Він морщив лоб, вигадуючи хитромудрі слова і речення, щоб передати висловлену думку, кілька разів перечитував написане і знову починав писати. Це заняття перебив якийсь шерех під вікном і покашлювання.

— Хто це? — злякався Петру. Він тепер усього боявся.

Та не встиг Ніколає щось сказати, як до них зайшов старий Лупу з клунком за плечима. Старий одкашлявся, вклонився і суворим голосом сказав хлопцеві:

— Пора! Риба не буде чекати, поки ти зберешся і виїдеш з сітями, вона може й в інші місця шугнути!

Ніколає заметушився.

— Ай-ай-ай! Правда, правда, а я й забув, що сьогодні їдемо по рибу! Я зараз, за одну хвилину.

Віддавши листа Петру, хлопець почав швидко змотувати сіль, що сохла на березі, прикріплена кілками. Петру постояв мить, потім кинувся допомагати хлопцеві і сказав стиха:

— Ти ось що... приходь до нас, у моїй хаті рідко бувають грамотні люди. Хочеться поговорити. А поговорити немає з ким. У всьому селі не знайдеш людини...

Ніколає помовчав. Здавалося, що він хотів щось сказати Петру, але чомусь не наважувався.

— Розумієш? — продовжував свою думку Петру.— Хочеться з кимось поговорити, порадитись... Бо вже не під силу стало жити...

— Гаразд,— сказав Ніколає серйозно.— Я вас познайомлю незабаром з такою людиною, яка все знає і все розуміє. Вона вам допоможе добрим словом і добрим ділом.

Петру подивився на хлопця, подякував чемно і пішов через горб. Ніколає швидко почав розмотувати сіль, затикаючи кілки на старі місця.

— Ні, не роби цього,— строго наказав старий Лупу.— Сіль ми візьмемо, про всяк випадок... Чуєш? А зараз хутко в човен.

Серед осоки, що нею вбралося невеличке плесо, стоїть фламінго, похитуючись на рожевій ніжці. Широкий дзьоб птаха високо піднятий угору, очі примружені. Постукуючи раз у раз своїм дзьобом, схожим на дві пилочки, з'єднані одна з одною, птах скликає спільників для великої подорожі в теплі краї. Вода між численними грінду вже потемніла, сердитий кривець гонить плавнями холодні хвилі, навіваючи сум і тугу.

Віоріка поглядає на дивного птаха, затаївши подих. Про що зараз думає фламінго? Може, йому ввижається зелена долина Нілу, вкрита зарослями й квітками? Може, він марить про подругу, з якою його розлучила доля? А може, збився з путі і тепер пригадає шляхи, якими добрався до теплих країв?

Шелест у траві примушує Віоріку здригнутися. Вона озирається, і перед нею виринає постать Ніколає.

— Так можна перелякати! — підводиться йому назустріч Віоріка. У неї в зачісці дві білі ромашки, вся вона сяє, ніби прийшла не на таємне побачення, а на свято. Глянувши на Віоріку, Ніколає подумав, що ця дівчина таки справді вродлива і що старий і хтивий Чорбаряну знав, куди цілив. Після того як усі в селі дізналися, що механік зустрічається з Віорікою, хазяїн порона не переставав дошкуляти хлопцеві всілякими причіпками й дотепами. Одного разу справа ледве не дійшла до бійки...

Було це так. Проходячи з Віорікою повз бодегу, Ніколає побачив хазяїна, який сидів на веранді і попивав чорну каву. Поруч з Чорбаряну сидів примар Брезяну з жандармом Баглаї. Коли хлопець порівнявся з верандою, Чорбаряну голосно сказав:

— Спочатку б воші потрусив, а тоді вже й залицявся б до дівчат...

Ніколає стис кулаки. Він хотів було кинутися на веранду і задушити ненависного хазяїна, який тільки те й знав, що примушував своїх робітників ремонтувати старе оснащення порона замість того, щоб купити нові понтони і трос. Скільки вже разів говорив старий Лупу, що все це може закінчитися нещастям, — Чорбаряну лише посміхався. «Війна — хіба від неї є більше нещастя?» говорив він. Побачивши, що хлопець може зараз натворити дурниць, Віоріка схопила його за руку і відвела вбік.

— Не цікай його,— лагідно промовила дівчина,— він навмисне хоче посваритися з тобою, щоб розправитись... Хіба не бачиш — Баглаї сидять поруч. Вони тільки того й чекають...

...Ніколає відмахнувся од прикрих спогадів, підійшов до Віоріки, зупинився в нерішучості. Потім, оглянувшись, раптом притис її до грудей і ледве чутно промовив:

— Хоробра, рідна моя.

Він палко поцілував її в уста. Це сталося так несподівано, що Віоріка навіть скрикнула від здивування і якогось неясного збентеження. Вона глянула і побачила поруч фламінго. Птах дивився на Віоріку широко розплющеними очима. Ніколає тимчасом знову хотів поцілувати дівчину.

— Ой, що ти! — скрикнула вона. Груди її важко дихали, щоки пломеніли гарячим рум'янцем.— Соромно ж: він усе бачить...

Ніколає глянув у той бік, куди дивилася Віоріка, засміявся:

— Фламінго? Фламінго нічого не розуміє...

Він хотів було все-таки поцілувати дівчину, але вона випручалась і посварилася пальцем:

— Птах — розумна істота, він усе бачить і все розуміє... Хіба ж можна так?

Віоріка схопила хлопця за руку, взяла вузлик, що лежав поруч, і побігла вперед. За кілька хвилин вони вже продиралися крізь колючі кущі мирта, прямуючи знайомою стежкою до радянського льотчика Івана Чорномора, який лежав у кушах. Нога його була забинтована, під гімнастюркою виднілися закривавлені бинти. Був Іван Чорномор плечистий, з чорним чубом, що недбало спадав йому на лоб. Побачивши Віоріку і Ніколає, він підвівся, простяг обидві руки.

— Дуже скучив за вами... Знаєте, найстрашніше для людини — самотність... Ледве дочекався вас. Сьогодні будуть усі?

Ніколає подивився на Віоріку, помовчав.

— Будуть усі, крім Ураду,— сказав він. Віоріка зітхнула і опустила очі.

— Що, знову відмовився прийти? — допитувався Чорномор.— Може, його не треба було й запрошувати? А то ще...

Ніколає покрутив головою:

— Ні, він не видасть, але запрошувати більше не будемо.

— Погоджуюсь,— стримано сказав Чорномор. Видно було, що ця звістка його засмутила, адже він розраховував на Петру, який добре знав плавні і міг би вивести їх з якої завгодно трясовини. Але Ураду ходив до короля...

Чорномор важко зітхнув. Ніколає помітив, що в льотчика надто бліде, аж сіре обличчя.

— Радянська Армія форсувала Дніпро, зайняла Київ, просувається вперед,— сказав Ніколає. Чорномор схвилювано підхопив:

— Чудово! Тепер би підсипати їм жару і тут... Щоб земля горіла у ворога під ногами, щоб не було в нього жодного куточка, де б він міг спокійно зализувати смертельні рани...

Льотчик пожвавішав. Від добрих новин у нього навіть очі заблищали.

— Ми вам принесли їсти,— нагадав Ніколає,— вам треба набиратися сил...

Однак Чорномор їв мало, був дуже слабкий.

— Пробеremoся до загону Стефані Онча — завітаємо і сюди, в Мушатешті,— сказав він.— Надто вже знахабніли всі оті ваші Чорбаряну та Баглаї...

Ніколає засміявся:

— І Березяну з Мунтяну — теж...

— Їх також не забудемо! — сказав Чорномор.— Вони мої вороги такі ж, як і ваші.

Ніколає, поблискуючи очима і перекладаючи слова льотчика для Віоріки, яка не знала по-російськи, вставляв свої слова:

— Добре було б повісити їх на одній гілляці...

— Повісимо! — погодився Чорномор.— Повісимо всіх, хто хотів цієї війни! Буде суд народів!

Ніколає сказав:

— Ваші повинні прийти сюди, щоб визволити нас.

— Прийдуть! І до Дунаю дійдуть! І румунам допоможуть! Обов'язково! Хіба ми не брати? А між братами не повинно бути незгод. Брати повинні жити у вічній згоді й дружбі.

Ніколає захоплено блиснув очима, сказав Віоріці:

— Брати повинні жити у вічній згоді й дружбі...

Коли за годину до них пробрався старий Лупу, Іван Чорномор слабим голосом вимовив:

— Ну, от і гаразд. Обійдемося і без Ураду. Адже він і до короля ходив...

Віоріка, почувши від Ніколає, що радянський льотчик вирішив більше не звертатися за допомогою до її батька, похилила голову, і з її очей покотилися дві великі сльозини. Чорномор заспокійливо сказав:

— Передайте їй мої слова. Вона не винна в тому, що її батько боягуз. Не будемо про нього говорити.

Ніколає став серйозним.

— Може, то й краще, що він ходив до короля. Після таких відвідин люди розумнішають...

Заспокоївши Віоріку, Чорномор почав радитися з прибулими про те, як знайти шлях до партизанського загону Стефані Онча.

7

Хоч Ніколає висловився надто туманно і витіювато, однак Петру зрозумів, що він хоче познайомити його з такою людиною, яка ховається від влади. «Я вас познайомлю незабаром з однією людиною, яка все знає і все розуміє». От як сказав одного разу Ніколає. Що це могло означати? Ніколає розповів, що та людина вже знає все життя Петру, співчуває йому і неодмінно хоче його бачити. Чи не піти справді до тієї людини? А що ж тут такого? Піде, посидить, погомонить про се, про те, подякує за добрі слова та й поверне додому. Що ж тут може бути протизаконного чи злочинного?

Міркуючи так, Петру відшукує десь у кутку свою качулу, навішось довго мене її в руках, наче обтрушуючи пил, потім приміряє, знову скидає, бере віник і починає трусити качулу вже в снігах. Маленька Жета хапає за коліна, щєбече щось, але Петру нічого не чує. Що воно за чоловік об'явився в їхньому краї? Чи варто слухати Ніколає, адже він ще дитина, хлопчисько... Що він розуміє в житті? Вскочиш через такого хлопця в халепу, що тоді? Он жандарм Баглаї щось часто став проходжуватись мимо хати, чи не вчув чогось негідник? Та ще Віоріка злигалася з тим механіком, а тепер ще й його, старого, підбивають на якесь ризиковане побачення. Ні, мабуть, краще сидіти в хаті та бавитись із Жетою — так надійніше.

Петру скидає качулу, кладе її в найдавший куток. бере на руки дочку і скрекоче їй по-жаб'ячому. Дівчинка зраділо ляскає в долоні і заливається зо сміху. Петру гладить її непокірне чорне волоссячко, сумні думки знову починають обсідати його голову. Ось-ось закінчиться кукурудза, що тоді він даватиме їсти своїм дітям? І так кожного ранку, коли Маріоара виходить у сіни, щоб набрати миску борошна, звідти вчувається важкий стогін, схожий на зойк. Чому так важко зітхає Маріоара? Петру знає: борошна залишилося тільки на дні. Що буде далі? Де вихід? У кого спитати поради?

«Як же так,— міркує про себе Петру,— люди хочуть йому добра, бажають допомогти, а він боїться навіть сходити до них і поговорити з ними. Як воно так виходить?» Петру довго думає, не звертаючи уваги на Жету, яка щось щебече, смикає батька за бороду, потім випускає дівчинку, швидко надіває качулу і виходить з хати. Добре, що немає Маріоари, пішла косити бур'ян. Тепер можна спокійно піти в плавні. Однак відразу ж за ворітьми Петру зустрічає отца Іоахима, який уже хрестить його великим золотим хрестом і примушує нахилити низько голову — знак покори перед богом.

— Мир дітям бога і короля! — почав отець Іоахим, розмахуючи хрестом і не зупиняючись, щоб повернути господаря в дім. — Мир і благоденство рабам всевишнього... Цілуйте знаменіє великого бога, сповідайтесь перед його розп'яттям.

Петру дивиться на скорботне лице Ісуса, на його терцовий вінок круг голови, на цівки крові, що течуть по ногах... Точно така ж фігура висіла і там, на хресті в полі, коли він ледве вирвався з столиці... Дрож проходить по тілу Петру, чуб настовбурчується. Петру мотає головою, мов той бик, якого ведуть до різниці.

— Що вам треба від мене? У мене немає нічого, крім дітей та злиднів. Що вам від мене?

Отець Іоахим задкує, ховає на животі золотий хрест, підводить до неба очі і благально проказує:

— Прости, отче, твоїх нерозумних дітей, прости їм озлоблення душі, бо вони не знають, що діють... — Перевівши погляд на Петру, що все ще стояв біля хвіртки, отець смиренно продовжував:

— Не з алчними намірами прийшов я до тебе, раб божий, а з порадою щирою і словом ласкавим. Знаю я про

твої болі й кривди, знаю, що ти озлоблений буттям сірим твоїм... Не гнівайся на бога, він бачить правду і знає про твої страждання. Терпи, так велить бог. Вір йому і кланяйся — він захистить тебе від нових нещастя, які витають над твоєю головою...

Петру навіть голову підняв до неба, наче там дійсно висять нові нещастя, які йому послав бог. Але над головою було сіро й похмуро, як і на душі в Петру. Одначе він стримався і лагідно перепитав:

— Нові нещастя? Які ж то вони, отче?

Отець Іоахим наблизився до вуха Петру і прошепотів:

— Над нашим селом опустився сатана в образі льотчика. Він десь переховується у наших селян, вичікуючи день, щоб принести нам нове горе. Бог прокляв наше село, бо хтось із нас переховує сатану...

Петру перехрестився. Він не вірив у сатану, але отець Іоахим так переконливо говорить, що мимоволі переймаєшся його тривожним настроєм. Ось чому, коли отець Іоахим запропонував перехрестити кутки в хаті, Петру швидко погодився і, поцілувавши хреста, пропустив поперед себе батюшку, запрошуючи його до господи.

Шепочучи якісь нечувані молитви, отець Іоахим переходив від кутка в куток і осіяв їх своїм хрестом. Гострий, червоний ніс отця Іоахима до всього принохувався, маленькі очиці бігали по всіх шпаринках, наче там міг сховатися сатана.

— Той, хто переховує сатану в образі людському, той гнівить бога і короля, той нехрист! — шепоче отець Іоахим, зазираючи у закапелки. Петру стежить за ним, і в його голові проносяться тривожні думки. «Чого так пильно оглядає хату, сіни, засік отець Іоахим? Адже видно, що він шукає не сатану, а радянського льотчика... А чи не до нього кликав сьогодні Ніколає? А чи не туди часто їздить на човні старий Лупу? А Віоріка? Де вона пропадає цілими днями й вечорами?»

Петру ступає слідом за батюшкою, дивиться, як той витрушує з-за ікон старі пожовклі безсмертники, якісь ганчірочки з волоссям Іона, Жети, Віоріки... «Та це ж обшук! — стривожено думає Петру. — Так обшукують лише державних злочинців». Руки його починають тремтіти від страху і люті, що підкочується до самого серця. Хто сміє так нагло копирсатися в його сімейних речах, в його

власному домі? Хто дав право так хитро заглядати в його найпотаємніші кутки? Петру піднімає з долівки сухі квіти і пакунки, знову кладе їх на божницю.

— Отче, хіба сатана може сидіти серед святих ікон?

— Може! — хрипко говорить отець Іоахим, витягуючи з-за ікони невеликий сувій паперу.— Тепер усе може бути на цьому світі. У мене він був колись навіть у церкві...

— Але ж бог всесильний, він не допустить,— продовжує нерішуче Петру. Він заглядає через плече отця Іоахима, який розгортає якийсь пожмаканий папір, впевнено говорить:

— У моєму домі це неможливо, тут живуть благочестиві люди.

— Неможливо? — дивиться отець Іоахим на Петру вираченими очима.— Неможливо? А це що? Га?

Руки отця дрижать, він наче весь труситься.

— А оце що? — кричить отець, вимахуючи перед носом Петру невеличкою листівкою.— Та це ж заклики Стефані Онча! Он який ти благочестивий! Навчився прикидатися дурником! Я тобі покажу!

Отець Іоахим згортає папірця і прямує до виходу. Та йому заступає поріг скуйовджений, страшний у своєму гніві Петру.

— Стійте, отче, так не годиться... Ви кажете, що знайшли у мене заклики Стефані Онча, але я ніколи її не бачив у вічі і в моїм домі ніколи не було жодного партизана. Це помилка якась, це поговор...

Він видирає з рук батюшки папір і, розгорнувши його, втуплює очі в крупні букви. Що вони значать, оті чорні нерівні знаки? І взагалі, де взявся оцей папір? Петру й слова не розуміє, що там у ньому написано, але серцем відчуває, що папір той незвичайний, важливий. Розгублений і побитий горем, він стоїть біля порога, з надією і мольбою поглядаючи на отця Іоахима. Може, він пожартував, може, він десь знайшов цей папір і тепер лише лякає ним Петру?

Та отець Іоахим не жартував. Він забрав з рук Петру папір і швидко вийшов геть.

— Боже милостивий! — скрикнув Петру, наздоганяючи батюшку.— Боже, боже...— Він стояв на воротах, загородивши вихід перед отцем Іоахимом, руки його тремтіли, голос зривався.— Я нічого не знаю, не відаю... По-

жалійте діток моїх, вони вмруть з голоду, якщо мене, невинного, посадять у кріпость...

Прибігла Маріоара. Кинувши накошений бур'ян, вона зблідлими губами шепотіла молитву, передчуваючи, що на їхній дім насунулось якесь страшне лихо. Дізнавшись про листівку, яку знайшов за божницею отець Іоаким, вона затужила:

— У нас ніхто не вміє читати, отче, адже ви самі знаєте... То хтось підкинув нам оту листівку...

Маріоара залилася слізьми. Отець Іоаким, відступаючи од Петру і Маріоари, які стояли перед ним, задкував з двору. Йому хотілося побігти, аби лише скоріш добратися до примарії і показати Брезяну свою знахідку.

8

Примар Брезяну, низенький і товстоногий, нервував-ся. Як там не кажи, а справи йшли поганс, не так, як хотілося. Досі село Мушатешті вважалося тихим — звідси ніхто не втік до партизанів, царани справно платили податки, хоч і доводилося їх виривати силоміць. Люди молилися богу, не палили дворів багатих господарів, як це не раз траплялося в інших місцях. Усе наче йшло добре, та от поповзли чутки про воєнні поразки... Крамольники підняли голови. А тут ще оця пригода з радянським льотчиком. І чого йому треба було опуститися саме біля Мушатешті? З того дня, як льотчик приземлився десь у плавнях, життя примаря пішло шкереберть. Офіцер, який особисто керував розшуками льотчика, тепер сидів у Заренау, де в нього під руками було не менше сотні жандармів, двічі на день дзвонив по телефону і кожного разу запитував: «Ну що, спіймали льотчика?» Брезяну сплюнув. Хоч би запитання ставив якимось інакше, а то — чи спіймали? Наче це так просто — пішов і спіймав.

Брезяну нервово перегортає папери на столі, мружить свої припухлі від недосипання та вина очі. Скільки вже минуло безсонних ночей після того, як трапилась ота пригода з льотчиком! Троє жандармів, хтивих і тупих тварин, залишених у Мушатешті, тільки те й знають, що п'ють цуйку та підночують у молодичок. Від таких чекай лише неприємностей. Щодня п'яний капрал приходить до примаря доповідати про все, що діється в селі, і щоразу примар мусить пригощати цю тварину, давати

вказівки та поради, інакше ці злодюги кинуть свої карабіни і попропивають штани. Був би тут офіцер, він би швидко налагодив дисципліну, а що може зробити Брезяну?

Він повагом складає папери в плетений кошик, замикає ящики, з острахом зиркає на мідні кульки телефону, що висить у кутку. Ось-ось ці кульки затремтять, почувється огидне деренчання, в трубку прохарчить голос жандармського офіцера: «Ну як, спіймали?» Брезяну здригається, наче він доторкнувся до жала гадюки, знову починає перегортати службові папери. Серед купи листів та бандеролей кілька конвертів з печатками фронтової пошти. Примар перегортає їх, ліниво позіхає. Ось лист на ім'я Петру Ураду. В очах примаря на мить виникає іскорка цікавості. Він розриває конверт, і очі його широко розплющуються. Стандартний папірець перехрещений великим чорним хрестом, казенні, скупі слова. Загинув на фронті. От тобі й діждався старий вісточки від сина! Війна...

Брезяну знову заклеює конверт з печаткою фронтової пошти. Скільки вже днів він валяється отут на столі? Щось чималенько. Примар голосно кричить у приймальню, сусідню крихітну кімнату, викликаючи вістового Замфіра. Старий заходить, витягує руки вздовж порваного сумана з гвардійськими петлицями.

— Слухаю, домнуле Брезяну!

— Ось лист Петру Ураду, віднеси йому, сьогодні одержали.

Старий гвардієць, притуливши руки до вуха, якусь мить стоїть, наче міркує над тим, що йому сказав примар, потім безнадійно махає рукою і говорить:

— Дозвольте підійти ближче, не чую.

Примар люто лається, тиче в руки старому листа і виштовхує його за двері. Хе, які в нього слуги! Які помічники! Єдиний сторож примарії, і той глухий, як пень. Жандарм Баглаї — боягуз, отець Іоachim — безнадійна блощиця, троє жандармів, присланих із спеціальним завданням — п'яниці й волоцюги. От і забезпеч з такими людьми порядок і благоденство. «До дідька все це, — думає Брезяну, — я що — не людина? Хіба у мене немає своїх справ і своїх обов'язків?» Ось сьогодні у нього гості — завітала нарешті панна Софі... Велика то честь для примаря! Йому б оце стояти біля неї та частувати доб-

рим вином, припасеним ще до війни, а він сидить у цій ненависній комірчині, чекаючи, поки мідні кульки почнуть дрижати і деренчати. Ну й гидота!

Він рішуче підводиться з ослона, йде до виходу. Хай трохи полютує офіцер, не дочекавшись відповіді, все одно йому нічого доповідати. Скільки разів примар гнав селян у плавні, щоб вони шукали збитого льотчика, а що з того вийшло? Хто з шукою повернувся, хто з оберемком хмизу на паливо, а хто ягід назбирав. Хоч повбивай їх — вони, плугатарі, царани, завжди залишаються такими. З ними нічого не вдієш. І якщо пан офіцер такий хоробрий та розумний, хай він їде сюди і сам розмовляє з ними. А то сидить там, під охороною кулеметів, по телефону подзвонює...

Ще раз сплюнувши на підлогу, Брезяну нарешті виходить. Дома на нього вже давно чекають. Панна Софі сидить на тахті, розкладає карти. Ельвіра, дружина примаря, ставить на стіл закуски. Поруч з панною Софі сидить товстий Марінеску, раз у раз поглядаючи на декільте поважної гості.

— Це для вас, панно Софі,— влєсливо говорить примар, показуючи на пляшки з позолоченими етикетками. Але панна Софі мовчить. Вона пильно дивиться на карти, губи її шепочуть:

— Чорний хрест, чорний хрест... це не перед добром, подивіться сюди, адже це справжній хрест...

Знаючи набожність і вразливість панни Софі, примар голосно сміється.

— Не надавайте, ласкава пані, такої ваги картам! Чорний хрест для нас не страшний, він випадає іншим...

Брезяну наче зараз бачить лист з печаткою фронтової пошти, казенний папір з чорним хрестом. Він підсідає до панни Софі і пошепки говорить:

— Сьогодні одержали лист з чорним хрестом. Загинув син плугатаря Петру Ураду.

— Царство йому небесне,— перехрестилася панна Софі.

— Що ви? — махає руками примар.— Це син того мужика, що замахнувся був на вашого управителя... Пам'ятаєте?

Маленькі очиці панни Софі стають лютими, ще більше звужуються, вона стискує свої кістляві кулачки і кричить:

— То бог його покарав, щоб знав, як шануватись! Бачите — бог усе знає і робить так, як треба. Я ж говорила вам, що він усе бачить!

Увійшов Чорбаряну з дружиною, низько вклонився панні Софі.

Та хоч і зневажала корчмарів, однак подала Чорбаряну руку для поцілунку. На його дружину, чорну й товсту, навіть не глянула.

— Чули? Син Ураду загинув...

Чорбаряну посміхнувся.

— Ураду? Ну, для нього це не біда. У нього синів вистачить...

І він зареготав, цілуючи тонкі пальці панни Софі. Всі раптом повеселішали, руки самі потяглися до келихів, за столом стало шумно, замість вина кружляли цуйку. Коли згодом у двері постукали і старий Замфір, уклонившись, сказав, що дзвонить телефон, примар люто вилаявся, затував ногами.

— Геть звідси, мерзотнику, не бачиш, що я зайнятий? Подзвонить і перестане.

Йому було весело і навіть якось легко на душі. Вперше він не дочекався дзвінка жандармського офіцера і тепер радів, що зумів перебороти власний страх і покору перед начальством. А що ж — хіба він не примар, не володар села? Хай знає пан офіцер, що примар теж людина і що в нього теж можуть бути гості!

Сказавши так, Брезяну високо підніс свій келих і проголосив тост на честь старшої представниці боярського роду Мунтяну, дорогої панни Софі, врода якої достойно оцінена в салонах не тільки Бухареста і Відня, а й Парижа. Цей комплімент видався панні Софі наймилішим за всі, які їй довелося чути у цьому похмурому ведмежому закутку. Вона заохочувально посміхнулась і у відповідь запропонувала тост за здоров'я благородного слуги короля і вищого світу примаря Брезяну. Потім випили за «місцевого просвітителя і подвижника» корчмаря Чорбаряну, висока місія якого полягала в поширенні культури й гуманності...

В цю мить розчинилися двері і на порозі з'явився отець Іоаким. Він понюхав своїм гострим облупленим носом, закліпав маленькими червоними очіцями.

— Просимо до столу! — загукали навперебій до батюшки. — Розділіть скромну трапезу ваших вірних слуг...

Отець Іоахим швидко оглянув стіл, побачив добру закуску, і на його обличчі заграла жовна. Він ковтнув слину, і руки потяглися до тарілок. Та враз батюшка спохмурнів, поманив пальцем примаря і таємниче прошепотів йому на вухо:

— Богохульники і боговідступники переховують заклики Стефані Онча! Я маю речові докази...

Почувши про Стефані Онча, примар злякався. Він не добрав змісту всього сказаного батюшкою, але згадка про відому партизанку вмить вивітрила хміль. Переляканий Брезяну зарепетував:

— Стефані Онча? Де вона?

Отець Іоахим витяг із внутрішньої кишені зім'яту листівку, догідливо подаючи її примареві. Брезяну витріщив очі:

— Де партизанка?

— Не відаю про те,— смиренно відповів батюшка, складаючи руки на грудях. Примар полегшено зітхнув.

— Навіщо ото так жартувати, отче? Так би й сказали — листівка... А то ж могли налякати наше почесне товариство...

Хоч Брезяну і ненавидів у цю хвилину батюшку за його недоречний візит, однак він весело вигукнув:

— Про справи — потім, а зараз вип'ємо за всемогутнього господа і за його слугу на землі отця Іоахима.

...Обхопивши руками круглий стіл, що стояв посеред бodeги, старий Лупу говорив жандарму Баглаї, який сидів поруч із своїми колегами і кивав великою слонячою головою:

— Кому потрібні мої гроші, коли я один-однісінький на цілий світ? Помру сьогодні, все залишиться... То краще вже я проп'ю їх, мої леї, з хорошими людьми...

Лупу знову піднімав палець і замовляв цуйки для всіх жандармів, що обсіли його. А ті радісно прицокували язиками, стверджуючи слова старого поронника.

— Знай, з ким п'єш,— хвалькувато говорив капрал із срібними шевронами,— я вже третій строк служу королю...

— Вип'ємо за солдатів короля! — підніс чарку поронник.

Жандарми щось невиразно прогули і випили. Дехто з них уже навіть голови не міг тримати.

В цей час з іншого боку села по вулиці йшло двоє. Один, високий, худий, уквітчаний пір'ям, виступаючи попереду, голосно вистукував у бубон. За ним ішов низенький чоловік у вивернутому сумані, із цимбалами і приклеєною бородою. Брезяну, почувши музику, вискочив на вулицю.

— Хто дозволив вам порушувати спокій мого села? — чванливо вигукнув він, беручись у боки. — Ану, забирайтесь геть, іроди...

Та примар не встиг закінчити свою лайку. Високий, що йшов попереду, раптом ступив з дороги і, низько вклонившись примареві, схопив його за петельки. Брезяну крутнувся, але рука невідомого була така жилава й дужа, що примар аж заскиглив. За мить його пістолет уже виблискував у руках низенького чоловіка, який усе поривався стукнути ним примаря по голові.

— Не чіпай його, він нам ще буде потрібний!

Примар аж рот роззявив від здивування і жаху. Оцей високий з бубном говорив чистою російською мовою.

— Десант! — заволав раптом Брезяну, збагнувши небезпеку. То було його останнє слово. Гримнув постріл, усе стихло, тільки десь завив собака.

Це був перший постріл у ворога народу в селі Мушатешті. Та незабаром луна від нього прокотиться далеко за межі Мушатешті.

9

Холодно, похмуро над Бухарестом. Де той фронт, а поліція гасає по місту, відшукуючи найменшу щілину, звідки струменить світло. Горе тому, хто потрапить до рук сигуранці! Запровадили строге світломаскування — боялись літаків. У барах приглушено звучали скрипки — хазяїн боявся, що не почує сирени... По вулицях гуркотіли мотоцикли — агенти сигуранці хапали кожного, хто викликав найменшу підозру. Вийшов на вулицю в червоній сорочці — арешт: одягся в червоне спеціально, щоб демонструвати свою солідарність з росіянами... Знайшли в сумочці дівчини дзеркальце — арешт:

дзеркальцем можна сигналізувати ворожим літакам. Поліцаї збилися з ніг — кожної ночі на парканах, на стінах хтось крейдою або вугіллям виводив лаконічні й страшні написи: «Сталінград». Навіть одне слово навало страх... Злякано принишк Бухарест, мов той пустун, що чимало нашкодив і тепер чекав покарання...

Георге Доброшану повагом іде темною вулицею, поглядаючи навколо своїми гострими, проникливими очима. Його колючі брови низько нависли над очима, і до того бліді щоки ще більше посіріли. Важко на серці у Георге. Ось уже третій день підряд виходить він до цієї ось пузатої афішної будки, подовгу простоє біля неї, читаючи фронтові зведення, різні оголошення. Всі ці пошарпані вітром папери він уже вивчив напам'ять, навіть читати більше не хочеться — починає нудити від брехливих повідомлень ставки Антонеску... А от Алексіу чомусь немає та й немає. Де він ходить, отой довгоногий страус? Це ж ганьба — за містом у Грозовешті готують до відправки на фронт ешелони. Скільки їх? Коли вирушать? Якою дорогою? Що повезуть? Усе це треба пронюхати, а Алексіу десь вештається, торгуючи молоком.

Глибокий стогін виривається з грудей Георге. Він аж злякався і навіть обернувся, поглядаючи, чи не почув бува його хтось сторонній. Але на вулиці нікого не було, лише бездомні пси гризлися біля ям з покидьками. Георге знову обходить затінений акаціями провулок, голову його обсіли важкі думки. Як мало досвідчених кадрів! Як важко працювати... Кращі бійці партії конують у тюрмах, багатьох товаришів розстріляно. Доводиться терпляче зносити прикрі помилки молодих робітників-підпільників. От хоч би взяти оцього хлопця Алексіу. Георге знав його мало — юнак працював в інших майстернях і був надісланий у розпорядження Георге комітетом. Видно зразу, що хлопець нічого не розуміє в конспірації. Хіба можна заходити в хату до нього, Георге? Хіба так роблять справжні продавці молока? Ні, такий продавець ніколи не зайде в хату, він вважає себе надто незначною особою, рабом, щоб дозволити собі зайти до господи покупця. А Алексіу преться в брудних черевиках прямо у світлицю, викрикуючи свої дикі слова... Слабкі помічники, це вже так, але нічого не вдієш. Згодом з таких от юнаків виростуть справжні бійці. А поки що Георге змушений отак ходити вночі по провулку, вичікуючи

Алексіу, щоб юнак знову не попростував прямо до нього в хату, щоб не привів за собою шпигуна...

Аж ось і Алексіу. Георге навіть прискорив ходу, так він зрадів появі свого помічника. Алексіу з'явився з протилежного кінця провулка. На його зігнутих плечах лежало коромисло, на кінцях якого гоїдалося кілька череп'яних мисок з кислим молоком.

— Яурт, яурт! — вигукував Алексіу, зазираючи у вікна хаг. Порівнявшись з Георге, юнак поставив свої черепки на землю, голосно викрикнув:

— Яурт! Найкращий яурт, який можна різати ножем і їсти без хліба. Купуйте, всього п'ять лей миска!

Георге длубається в кишнях, шукаючи гроші. Брови його сердито рухаються над очима.

— Три дні пропадав десь. Га? Три дні... Що це значить? Відповіді не чекаю, слухай наказ. На завтра треба дізнатися про ті ешелони, що стоять за містом, у Грозовешті... Завтра я тебе чекатиму тут.

Алексіу кривиться від болісної гримаси, видно, йому хочеться сказати щось, але з-за рогу з'явилась якась постань, і юнак змушений тараторити:

— Яурт! Найкращий на Балканах яурт. Купуйте, купуйте, всього п'ять лей миска... Найкраще молоко!

Георге бере свою миску і швидко йде у бічний провулок. Він кружним шляхом простує до своєї хати, швидко зливає молоко і на дні миски знаходить тоненьку свічку. Розколупавши віск, Георге витягає невеличку записку і читає: «За мною стежать!» От що! Чого боявся Георге, те й сталося! Добре, що хоч Алексіу зрозумів і не приходив ці три дні, а то обов'язково привів би сюди агентів. Одначе що ж буде з завданням, яке він дав хлопцеві? Невже все зірветься? Може, не треба було й давати це доручення Алексіу, адже тепер чекай провалу?..

Закривши руками лице, Георге довго сидить на лаві, стискує скроні. У нього болить голова. Якщо він зараз же не ляже і не виспить, завтра майстер зустрине його в цеху двозначним запитанням: «Чим же це ви займалися всю ніч, домнуле Доброшану? Може, мали якісь важливі справи?» Ні, треба виспатися. Треба негайно лягати спати. Алексіу знає, що за ним стежать, значить не полізе в петлю, не попадеться в руки поліції. Завтра вранці він перекине через плече коромисло, сяде на трамвай і поїде собі аж у Грозовешті... Там є своя людина на ма-

невровому паровозі, яка щось, певне, шепне хлопцеві, коли той пропонуватиме молоко. Потрібно всього кілька слів. А після цього доведеться перекидати Алексіу в інше місто: в столиці він уже не може виконувати доручень.

Георге лягає просто на широку лаву, кладе під голову свої ватяні рукавиці. Сон здолав його, затулив йому очі.

Другого дня надвечір Георге стояв біля газетного кіоска, переглядав нові ілюстровані журнали. Недалеко від кіоска попихкував паровоз, причеплений до товарно-пасажи́рського состава, який мав от-от відійти. Поглядаючи навколо, Георге бачив, як у вагон зайшла стара жінка, увішана пакунками і вузлами, як вона вмести́лася біля вікна. Правда, якщо придивитися пильніше, то в старої жінки чорні красиві очі, сповнені суму й нетерпіння. Але хто буде вдивлятися у вічі бабусі? Вона сидить собі біля вікна, завалена вузлами, обв'язана хусткою по самі очі. Георге відвертається од вікна вагона, його погляд зупиняється на постаті жандарма, що ходить по перону. Чого він тут ходить? Кого чекає?

Раптом десь здалека лунає до болю знайомий голос: — Я-у-р-рт! Я-у-р-рт!

Георге аж здригається. Алексіу! Він прийшов, значить, усе гаразд.

Похитуючись на своїх довгих ногах, розмахуючи коромислом, Алексіу йде вздовж состава і голосно викрикує: «Яурт, яурт!» Стара жінка, відхиливши вікно, щось гукає до юнака, той бере у неї гроші і подає у вікно миску... Все! Тепер Георге можна йти. Ще хвили́на, і поїзд відійде туди, де під небом височать укриті лісом гори, де воїни Стефані Онча нетерпляче чекають новин з столиці...

Георге йде вулицями швидко, очі його горять вогнем щастя — він виконав важливе завдання.

Стелиться широкий шлях, кривуляє колесо немазаної каруци, бреде клишоногий буйвол, косячи оком на задубілий придорожній білоус. Візник, худий, обдертий юнак, помахує довгим буком, бубонить собі під ніс:

— Двічі возив бринзу на базар, тричі — горшки, тепер от прямую в олійницю — чи не часто відвідую село Сінеу? Як ти думаєш, товаришу Чорномор? Чи не пора вже причепитися до мене отому товстому жандарму, що кожного разу зупиняє каруцу біля мосту? Він дурний, мов пень, але ж дурням ніхто, здається, не забороняв підозрювати. Чуєш?

— Це востаннє їдемо через міст, — линуть слова з-під соломи, якою навантажено каруцу. — Тепер будемо одержувати пошту через треті руки... Ясно?

Візник зітхає.

— Ясно... Це мені ясно, але... Чи пощастить сьогодні вийти з води сухими? Минулого разу отой телепень жандарм так підозріло косив на мене оком, наче запам'ятовував моє обличчя... Ох, чи не доведеться сьогодні зустріти цілий наряд поліції?

Чорномор мовчить. Він вдихає запашну солому, випростує зомлілу ногу. Думки навперебій тиснуться в голові. Ясно, що Ніколає, отой буркотливий візник, має рацію. Пора міняти шлях! Цілий місяць їздить він однією дорогою, через цей міст. Хіба вже цього недосить для проникливого ока поліція? Звичайно, товстий жандарм, про якого так стривожено думає зараз Ніколає, дурень дурнем, але цього не можна брати до уваги... Дурень-дурень, а візьме та й пориється в соломі... Що тоді? Чорномор стискає в кишені маленький пістолет. Що він значить?

Правда, у Ніколає під сіряком є автомат... Але він його не встигне навіть витягти, якщо жандарм вирішить діяти... У жандарма сила — кілька солдатів у сторожці, яких він може гукнути на допомогу. А тут лежи під соломою, мов зв'язана курка, чекай удару. Ні, краще вже дивитися ворогові у вічі, ніж лежати на дні каруци і чекати вироку долі. Краще вже зустрічатися з ворогом у відкритому бою!

— Іншим разом я буду поганяти буйвола, а ти лежатимеш під соломою, — каже Чорномор.

— Хто ж тобі дозволить? — вигукує юнак. — Мене тут усяка собака знає, адже я місцевий, а тебе відразу схоплять...

— Якщо я дамся їм...

Каруца виповзає на пагорок. Звідси відкривається вид на міст, що перекинувся через широку річку, вкриту

тонкою кригою. Візник зручніше вмощується, згинається, тихо шепоче:

— Під'їжджаємо!

Завзято погейкує хлопець, розколений бук посвистує в повітрі, опускається на тверду спину буйвола.

— Мели ногами, старий ледащо, пересувайся!

Все ближче й ближче міст. Сторожка, зроблена з дошок, немовби пуста. Так завжди — жандарм підпускає до мосту, зненацька виходить звідкись на шлях, подає команду зупинитися і негайно робить обшук. Ця звичка жандарма давно вже відома партизанам, і вони навчилися користуватися нею. Увесь віз не перереш, якщо відразу, коли почнеш обшук, наткнешся на повний деміджан, в якому булькає міцне молдавське вино...

І все ж нерви у візника натягнуті, мов струни: зачепи — загудуть, забринять... Ех, як важко переїздити через оцей міст, будь він проклятий! Добре, що востанне, а то можна збожеволіти. На цей раз жандарм піднімається з рову, що викопаний біля дороги на випадок бомбардування мосту. Мундир у жандарма вимазаний у глину, лице посіріло від холоду і злості. Але він задоволений: візник не вгадав, звідки з'явиться жандарм, злякався, мабуть.

— Стий! Руки вгору!

Повагом, наче принюючись, він обходить каруцу, мацає задубілими руками солому, торкає пальцем дзвінкий бляшаний посуд, що стоїть на задку.

— Що тут?

— Оце їду в Сінеу олійки трохи надавити... — пояснює візник, не обертаючи голови. — Дозвольте опустити руки, а то вони в мене і так закоцюбли...

— Мовчати! — вигукує жандарм. Він продовжує обмацувати солому, чогось шукаючи. Ніколає крадькома зиркає на нього, трохи заспокоюється. Жандарм навіть слину ковтає, так хочеться знайти деміджан: адже надворі холодно, а йому хіба дають чимось погрітись? Та ссь нарешті скляне горло деміджана потрапляє в задубілі руки жандарма, він витягає посуд, і на його обличчі вже сяє щаслива посмішка.

— Рушай! Та дивись мені!

Буйвол сіпає каруцу, вона скрипить і котиться по замерзлих грудках дороги. Повернувшись спиною до каруци, жандарм перехиляє деміджан і, не переводячи подиху, п'є... Очі його заплющені, вуса, обпалені на вітрі

і вогні, смішно настовбурчені, вино краплинками котиться по зарослій щетиною бороді, капає на руки, на груди. Раптом очі жандарма розплющуються, він мить стоїть, про щось думаючи, потім ставить деміджан на дорогу, а сам кидається навздогін каруці.

— Стій! Стій, кажу, а то буду стріляти!

На доказ своїх слів він здимає над головою автомат і вимахує ним у повітрі.

Каруца зупиняється. Засапаний жандарм підбігає до візника, кілька хвилин дивиться на нього затуманеними очима, потім голосно кричить:

— Так у Сінеу ж олійниця не працює вже цілий рік! Ага!

Він вимахує перед очима хлопця автоматом, злорадно посміхаючись.

— А на чому ж тоді люди печуть малай? — питає жартівливо візник. — На воді?

— Малай? — гукнув жандарм. — Малай дійсно печуть... На воді, на воді!

— Олійка воєнного часу, — знову пожартував візник. — Звичайне діло...

— Мовчати! — скрикнув жандарм, суворо вимахуючи однією рукою, в якій лежав автомат, і нишпорячи другою в соломі. І коли другий деміджан було знайдено, він крутнувся і так само суворо скомандував:

— У Сінеу є саморобні преси, там знайдеш! Рушай мерщій від мосту!

Жандарм повернувся і швидко пішов геть, затуляючи своєю постаттю вкрадений деміджан. Узяти відкрито цей деміджан йому не дозволяла жандармська совість...

...Пізно увечері Ніколає повернувся на подвір'я селянина, в якого вони зупинилися ночувати, відкликав Чорномора і сказав йому на вухо:

— Ночувати не доведеться. В дуплі я знайшов лист, який негайно треба доставити Стефані Онча. Дуже важливий лист. Чуеш? Чотири ешелони з підкріпленням для фронту...

Чорномор задумався. Слово «фронт» схвилювало, стривожило душу. Фронт! Там, на сніжних полях Батьківщини, брати громлять ворога, знищують його дивізії, а звідси, з Румунії, німецькі фашисти спокійно відправляють туди ешелони з підкріпленням. Ні, це вже занадто! Не дійдуть ті ешелони! Слюсар Георге Доброшану, який,

можливо, великою ціною дістає ці відомості, певний, що ми доставимо лист у партизанський загін вчасно. І ми повинні виправдати його віру. Адже він щодня ходить по краю смертельної прірви, інші товариші теж ризикують життям, доставляючи на умовлене місце відомості. Хіба можна прогавити такий випадок!

— Ось що, хлопчику,— сказав Чорномор — Доведеться нам залишати нашого милого буйвола... Жаль, але нічого не вдієш. Хороший був буйвол, послужив він нам немало, але тепер доведеться подарувати його оцьому гостинному селянинові. На прощання скажемо йому, від кого такий подарунок, хай знає він, сіромаха, що буйвола дарує йому Стефані Онча. А наша господарка це рішення схвалить. З буйволом ми не виберемося звідси, підемо пішки просто через лід.

Ніколає вийняв запальничку, дістав з-за халяви лист, підніс його до гострого язичка полум'я.

— Так надійніше. Я все пам'ятаю, до останнього слова. Запам'ятай — чотирнадцятого пройдуть ешелони. Чуєш? Запам'ятай добре, і, якщо я не дійду, мусиш дійти ти.

Вони обнялись і поцілувалися. Потім увійшли в хату. За столом, на якому блимав каганець, сиділа вся сім'я, душ десятеро, вечеряли. Господар, худий, горбатий чоловік у довгій полотняній сорочці, посмугованій латками, сьорбав якусь синю юшку, не підводячи голови — він не мав до чого запрошувати гостей.

— Ось що, господарю,— сказав урочисто Ніколає.— Отой буйвол, що стоїть у дворі — твій. Бери його і, якщо не маєш чого їсти,— забий на м'ясо, годуй дітей. А якщо маєш землю — годуй його соломою, бур'яном, він усе їсть, бережи для роботи в полі. Це вже твоя воля. А ми підемо собі, ночувати не будемо.

У господаря випала ложка з рук. Він підвівся, випростався весь, хоч був горбатий, очі його злякано забігали.

— Не жартуйте, люди добрі, не насміхайтеся з мене,— сказав він, схлипуючи.— Я ж нічим не завинив, а що не запросив вас до столу, то пробачте мені, бідному, у мене немає навіть кукурудзи.

— Досить! — суворо сказав Ніколає.— Ніяких жартів. Ми залишаємо вам буйвола. Так розпорядилася Стефані Онча. Чуєте, партизанка Стефані Онча. Це вам від неї подарунок. Прощайте.

Вони обернулись і вийшли на город. Холодно мерехтіли в небі зірки. Над річкою, там, де був міст, спалахували сині і червоні ракети — то розважався товстий жандарм, освітлюючи від страху підступи до ріки. Чорномор обернувся і побачив згорбленого господаря, який, хрестячись і озираючись навколо, ніс через двір оберемок сіна. Ось він підійшов до буйвола, поклав перед ним сіно, потім нагнувся і тремтячими руками обняв його за товсту шкарубку шию...

Чорномор відвернувся, зітхнув. Він розумів стан господаря. Від радості горбун не знав, що робити, і з його очей лилися гарячі сльози щастя, що оце наче з неба звалилося до його ніг.

11

Мов сполоханий птах, металася по кімнаті панна Софі. Вона відсовувала ящики в столах, розкривала валізки і шафи. На підлозі горою лежали випотрошені поживклі папери, стрічки, фотографії, візитні карточки. Панна Софі топтала все це мізерне сімейне добро, губи її кривилися, і з рота вилітав стогін:

— Боже милостивий! Який великий дім, а немає в ньому жодної порядної коштовності — все прах, усе тлін...

Вона сердито кинула на підлогу товстий фамільний альбом з старовинними бронзовими застібками, з обгортки вискочила фотографія, впала до ніг. Софі нахилилася і побачила в тьмяному світлі знайомі й дорогі риси матері. Це була висока ставна жінка в білому вбранні. «Шлюбний знімок», промайнуло в голові дочки, і вона побожно підняла фотографію, наблизила її до очей. На шиї у матері висів довгий, аж до колін, разок коштовного намиста. Губи у панни Софі задрижали. Де вони, оті коштовності? Куди їх поділи після смерті матері? Софі тоді якраз не було в Румунії, коли померла мати, але хіба це мало значення? Якби ненажерні нащадки хоч трохи поважали старшу дочку, то, певне, залишили б і для неї щось, але де ж воно все поділося? Життя склалося так, що Софі негайно треба виїхати звідси, втекти в Бухарест, а може й далі, а як зробити це без грошей? Багато землі у старого Мунтяну, але ж у баули не покладеш чорнозему замість лей? Був би оце разок намиста

отого — гай-гай, як усе обійшлося б! Але в домі залишилися тільки старі фотографії, нікому не потрібні ящики, стрічки, пожовклі папери...

Панна Софі знеможено опускається на диван, з її грудей виривається стогін. Як прикро, як моторошно їй зараз! Хто вислухає слова суму і горя, хто розрадить у важку хвилину? Якась страшна сила насувається на країну, панна Софі це відчуває всім своїм еством, адже не підняли б руку на поважних людей, не вбили б примаря, не порушили б спокою. Чого вона сидить тут, в оцьому ведмежому кутку? Що з нею може статися? Хто її захистить? Може, отой німий Папаяніс? Може, Мечелар? Ні, вони самі дрижать за свою шкуру, вони і пальцем не поворухнуть, щоб захистити її від партизанів. Швидше втікати звідси, поки вони не прийшли в масток і не постукали у ворота.

Софі дивиться у вікно, і їй здається, що в саду стоять не віковічні задумливі буки, а партизани в довгих чорних суманах, з косами за полами... Вона затуляє очі долонями, так їй страшно, але тієї ж миті схоплюється і біжить до дверей. Як тоскно і немічно дзенькає дзвоник! Панна Софі в нестямі підносить руки і з усієї сили грюкає в двері. Важка луна котиться коридорами і кімнатами, повторюється, гуде. В будинку наче в домовині: жодного звука. Зрештою розчиняються двері, і на порозі стає заспаний старий Папаяніс. Він тре кулаком очі, наче дитина, яку винесли на світло.

— Ви кликали?

— Негайно сюди Мечелара! — волає панна Софі, заламуючи руки. — Та швидше, цієї ж хвилини хай іде сюди.

Побачивши старого в розшитій уніформі, заведеної ще дідом, пані трохи заспокоюється. Нерви! Як трудно стало жити в рідному домі! Коли їхали сюди з Бухареста, думала відпочити від набридливих міських тривог, влаштуувала гульбища, не шкодувала вина і страв. Та забуття не було. Прикросі приходили в дім одна за одною, нагадуючи про те, що часи погіршали, змінилися. Скільки ночей не спала вона, жахаючись страшного вигляду дроворуба, старого Ураду, якого бачила з сокирою в руках. Потім ота історія з російським льотчиком — ледве серце не виплигнуло з грудей від страху. А тепер ще от

убивство Брезяну — так і мерехтить перед очима закривавлена скроня простертого в пилюці примаря...

Панна Софі знову дивиться у парк і не помічає Мечелара, який стоїть біля дверей, застібаючи шовкову скуртейку. Відкашлявшись, управитель тремтячим голосом привітався і ступив крок наперед.

— От,— схопилася панна Софі,— ви мені якраз і потрібні. Де гроші?

Мечелар закліпав сонними очима.

— Ще ж строк не вийшов, найповажніша, я не встиг...

— Де гроші? — перепитала панна, втупившись страшними очима в управителя.— Мені потрібні гроші.

— Ще кілька днів, і вони будуть у вас, даю слово.

Панна Софі підвелася.

— Не кілька днів, а кілька хвилин. Викладайте гроші на стіл.

— Але ж,— почав благодати управитель,— я не встиг, самі знаєте, який зараз час... У мене всього сто тисяч...

— Сто тисяч? — панна Софі відчула у своїх словах і здивування і радість. Одначе вона презирливо посмінулася і закопилила губу — Всього-на-всього! Та хіба ж це гроші? Ой, видно, що вам уже не до вподоби посада управителя, заважка вона для вас стала, доведеться подумати про іншу людину...

Поклавши на стіл пачку лей, Мечелар тремтячим голосом промимрив:

— Готовий завжди служити панні, готовий усе зробити для неї. Клянусь вам, через два тижні гроші будуть, я сам привезу їх у Бухарест і віддам у власні ваші руки.

— Гаразд, подивимось,— зітхнула панна.— А зараз запрягайте кращих коней, повезете мене на станцію. Чуєте?

Мечелар аж пригнувся від цих слів.

— Вночі на станцію? Може, краще вранці, а то, знаєте...

Софі зневажливо зміряла управителя очима.

— Боїтесь? А ще кавалером себе вважаєте... Ех, постаріли ви, Мечеларе, змінилися... Боїтесь відвезти самотню жінку на станцію. Скажіть чесно, боїтесь?

— Що ви, що ви,— замахав руками управитель,— я миттю, я зараз, якщо цього бажає панна...

Він уклонився і стукнув дверима. За кілька хвилин Мечелар широко розчинив ворота, скочив на передок

фаєтона, змахнув батоґом, і старовинний, розмальований великими трояндами фаєтон загуркотів по дорозі в степ. Забившись у куточок, закривши обличчя чорною басмою, сиділа панна Софі. Йї було холодно, все її тіло дрижало, хоч надворі стояла тепла ніч.

12

Спершись на ялицю, серед лісу стоїть невисока на зріст жінка з блідим обличчям. На ній строге вбрання селянки — чорна сукняна спідниця, невеличкий кожушок, підперезаний шкіряним поясом, тепла хустка. Не було в цій жінці нічого войовничого і особливого, крім хіба строгих, уважних очей і густої сивини на голові. Оця сивина й темні очі, потьмарені смутком і заклопотанням, були, мабуть, єдиним, що свідчило про велику внутрішню силу низенької жінки, про її важке минуле.

— Чого мовчиш, товаришу Йордану? — питає жінка, піднявши голову догори.— Погано видно?

— Бачу, товаришко Онча, дві постаті, але не добре — наші чи чужі,— лине з самої верхівки високої ялиці голос.

Стефані Онча мить стоїть мовчки, роздумуючи, потім знову підводить голову і голосно каже:

— Ти продовжуй стежити, а я пошлю зараз їм назустріч двох хлопців.

Вона повагом іде в глиб лісу, зосереджена, задумана. Треба бути надто уважною і обережною: проти партизанського загону, яким вона керує, послано два батальйони легіонерів. Стефані Онча стежить за кожним кроком цих батальйонів, знає, де вони ночують, які роблять переходи. Невеликий партизанський загін не може прийняти бою, треба відходити, але зараз відходити не можна. Необхідно будь-якою ціною протриматися деякий час, щоб виконати найважливіше завдання. Ще й досі не зірвано міст на залізниці, що зв'язує столицю з північною частиною країни, ще не домовились про зв'язки з товаришами, які працюють у столиці. Треба виграти ще кілька днів, а для цього слід пильно озиратися навколо, розпізнавати ворогів, які бродять навкруги і можуть показати стежку до штабу, вжалити в саме серце.

Важко, дуже важко Стефані Онча. Життя поклато на її слабкі плечі великий тягар. Нелегко нести його! Була вона звичайною сільською вчителькою, вчила дітей писати свої прізвища, розповідала їм про історію країни, про хоробрих і гордих предків, які не шкодували життя в боротьбі за свободу. Допитливі ясноокі дівчатка й хлопчики про все хотіли знати — і про те, як ходять по небу сонце, і про те, чи є чотириголовий змій, про якого розповідається в казках, і про те, як люди дізналися, що в середині землі горить вічний огонь... Учителька з щасливою усмішкою поглядала на малюків, і серце її раділо. Хоч як жахливо живуть селянські діти, однак у них не згасає тяга до знань, до культури.

Одного разу хтось із дітей запитав у вчительки, чи правда, що німці захопили Москву. Вчителька завмерла. Це питання виникло так знепацька, що Стефані Онча розгубилася. Вона знала, що у фашистських газетах уже не раз повідомлялося про вступ німецьких армій у столицю Радянського Союзу, писалося навіть про подробиці падіння Москви, про арешт керівників радянського уряду... Але Стефані Онча знала, що Москва вперто бореться з ворогом, який докотився майже до її околиць, що Москва незламна, як її народ. Що відповісти? Вона завжди була правдивою, і за це її любили діти. Як їй вийти з цього становища? Сказати правду? Але тоді завтра ж у селі будуть агенти сигуранци, знімуть її з роботи, посадять у тюрму. А що буде з чоловіком, з дітьми? Сказати неправду? Але хіба можна? Адже на неї дивляться зараз тридцять пар очей, ясних, невинних, погляд яких проникає в душу і в серце. Вони чекають її слова, а вона мовчить, вдивляючись у маленькі дитячі личка.

Внутрішня боротьба відбилася на її обличчі, діти побачили, як зблідла їхня вчителька, як вона нервово мле в руках хустку. Що вона скаже? Де правда? Юні серця трепетали зараз, вони чекали, надіялись, просили. І Стефані не витримала цього строгого допиту ясних очей. Вона гордо підняла голову і твердо сказала:

— Ні, Москву не зайняли!

У когось з малюків вирвався крик радості, але відразу ж у класі зробилося тихо. Діти дивилися на свою вчительку з захопленням, з любов'ю і відданістю. Вони ненавиділи німецьких набундючених ефрейторів, які но-

силися по селах на мотоциклах і стріляли з автоматів індиків. Діти знали також і про те, що війну затіяли німецькі фашисти, а раз так, то фашисти винні, що в домі майже кожного учня немає зараз тата — він або вбитий, або поранений на фронті. Маленькі Іони та Ленуци знали від учительки про Москву, велике казкове місто, над яким горять червоні зорі, на Красній площі якого відбуваються щороку величні святкові демонстрації. І не один учень носив у серці невимовний біль, заподіяний отими повідомленнями про «падіння» Москви. Але то, значить, була неправда? Вчителька, їхня хороша, любима Стефані Онча, сказала, що то все вигадки, що Москва стоїть неприступна і недоторкана, що фашисти не топчуть Красної площі. Он яка радість!

Після занять увесь клас проводжав учительку додому. Щебетали юні голоси, дівчатка стискували своїми рученятами долоню вчительки, наче хотіли мовчки подякувати їй за добру звістку.

А на третій день уночі Стефані Онча арештували. Вона не здивувалася. Все було так, як вона й передбачала. Її довго і жорстко катували на допитах, вимагаючи даних про підпільну комуністичну організацію, вбили на її очах обох її маленьких синів... Після цієї ночі вона посивіла. Молоді очі стали суворими, в серці запікся біль. Цілий рік її возили з однієї тюрми до іншої, з неї знущалися найдосвідченіші кати, але Стефані Онча не вимовила жодного слова. Вона не знала, де працює підпільна комуністична організація, бо ніколи не належала до цієї партії, але відмовлялася говорити з слідчими з інших причин. У тюрмі під час страшних мук вона зрозуміла, що досі жила неповним життям, бо не боролася проти фашизму. В серці жевріла надія вирватися на волю і повністю присвятити себе священній справі боротьби за зміну соціального ладу в своїй поневоленій ворогами країні.

І ця мрія здійснилася. Нічого не добившись від арештованої, її звільнили. З тюрми Стефані Онча вийшла загартованою, мужньою. Вона побувала на одній з явочних квартир у Бухаресті, одержала завдання від підпільного комітету і потім пішла в ліс. Через кілька місяців її прізвище вимовлялося представниками влади з страхом і люття. Вона очолила партизанський загін, налітала на ворогів, завдаючи їм нищівних ударів.

...Повернувшись у неглибоку землянку, закидану снігом і обнесену густим чагарником, Стефані Онча розпорядилася вислати двох вершників на розвідку, а сама почала радитися з членами штабу про наступні дії заго- ну. Через кілька хвилин до штабу зайшов Чорномор і Ніколає у супроводі партизанів, яких Стефані Онча по- силала в розвідку.

— Чим пояснити, що ви до штабу йшли вдень? — суворо спитала Стефані Онча у Ніколає. — Хіба ви забу- ли моє розпорядження?

— Маємо важливе донесення столичного агента Н., — відповів Ніколає.

Стефані Онча відіслала всіх зайвих з землянки, за- просила Ніколає і Чорномора сідати. Дізнавшись про ешелони, які мають пройти на північ, вона пожвавішала. Її чорні очі стали ще суворішими й уважнішими. Стефа- ні Онча кілька хвилин мовчки ходила по землянці, потім підійшла до партизанів, потиснула їм руки.

— Спасибі за добрі вісті. Йдіть спочивати, бо за кілька годин почнемо готуватися до операції.

13

Штаб партизанського загону прийняв рішення: в день відправки ешелонів зірвати міст через ріку. Завдання було дуже відповідальним і важким. Як виявила розвід- ка, для охорони мосту було підтягнуто великий загін жандармерії — фашисти не надіялись на постійну охоро- ну. Крім того, на основних перегонах курсувало два бро- непоїзди. Враховуючи цю ситуацію, штаб доручив опе- рацію Івану Чорномору, який мав чималий військовий до- свід.

Цілу ніч продиралися підричники гірськими стежка- ми, крутими балками. На світанку зупинилися спочити в лісочку, що стояв понад самою річкою. Діждавшись вечора, вирушили в останній перехід. Перед виходом Іван Чорномор розмовляв з бійцями. Ніколає перекла- дав його слова. «Нам треба виконати це завдання якою завгодно ціною, — сказав Чорномор, — інакше ворогам удасться перекинути війська до Дніпра. Перешкодити ворогові здійснити його план — значить допомогти Радян- ській Армії завдати смертельного удару по угрупованню

ворога. Я сподіваюся, що в нас знайдеться досить сил, хоробрості і свідомості свого обов'язку, щоб виконати це завдання. Цього вимагає від нас народ і Батьківщина». Слова льотчика дуже сподобалися партизанам. Вони тихенько прокричали «ура» і на знак солідарності підняли гору автомати.

Безшумно вибралися на узлісся. В сяйві місяця над рікою з'явився темний силует мосту, що дугою перекинувся від берега до берега. Притихли партизани. Не в одного з них стислося серце. Міст лежав над рікою, весь облитий місячним сріблом, тонкий, наче з мережива, гнучкий і пружний, як скрипка. Жаль було підривати такий чудовий міст. Іван Чорномор нахилився до Ніколає, прошепотів:

— Дуже красивий міст... Стояти б йому тут століття... Та нічого. Прийде час — побудуємо на річках ще кращі мости, красивіші...

Незабаром партизани вже наближалися до сталюого красеня. Вони добре знали, що біля нього вартує чимала група гітлерівців і охоронників сигуранци. Але план, вироблений штабом партизанського загону, був такий, що кількісна перевага противника не мала значення. Справа в тому, що одна невелика група партизанів наближалася до мосту відкритою лощиною, навмисне демонструючи напад, тоді як інша група, скориставшись ситуацією, вдарила з іншого боку. План було здійснено швидко і без втрат, лише двоє було поранено. Ажурний каркас мосту злетів у повітря, поховавши під уламками багатьох солдатів противника. Партизани вже почали відходити, радіючи з успіху, як раптом почувлася команда керівника групи:

— Стій! Біля мосту залишився поранений боєць Варнаке. Припинити відхід!

Тільки-но почали займати оборону, як раптом до мосту з гуркотом підкотив ворожий броньовик і почав бити осколочними. Зойкнув ліс, луна покотилася по річці.

Після приходу броньовика фашисти отямилися, почали розгортатися в шеренги, готуючись до бою. Хоч усі й знали про твердий партизанський закон не залишати на полі бою поранених товаришів, однак бачили, що втрат буде ще більше, якщо не відмовитись од плану врятування Варнаке. Краще вже втратити одного бійця, ніж десятюх. Так думали бійці. Однак Іван Чорномор,

почувши від Николає такі слова, розсердився, аж почервонів.

— Ми покриємо себе ганьбою, якщо залишимо товарища на поталу ворогові... Що скаже нам Стефані Онча?

Він наказав групі залягти і вести бій, а сам з двома бійцями швидко подався бічною дорогою до того місця, де лежав поранений воїн. Партизани довго відстрілювались, чекаючи повернення командира, але той не з'являвся. Чи не загинули вони разом з пораненим? Таке питання виникало майже в кожного бійця. Невже загине Іван Чорномор?

— Не загине! — твердо пообіцяв кулеметник Іштван Ковач і знову припав до захисного щитка. Вогняна цівка з кулемета метнулася до залізничного насипу, за яким ховалися жандарми та солдати. Іштван Ковач, угорець за походженням, зовсім недавно прийшов у загін, але відразу ж заслужив повагу у товаришів. Він був мужній і безстрашний. Та й цього недосить для партизана — партизан мусить уміти боротись. Іштван Ковач умів. Кожного разу, коли партизани опинялися в критичному становищі і дехто з бійців вважав, що пора відступати, Іштван Ковач, навпаки, оживав. Його кулемет виринав саме там, де було скрутно, і це відразу повертало побратимам впевненість у свої сили. Мов трухлі пеньки, падали на землю жандарми від вогняних черг Іштвана.

Як він їх ненавидів! Навіть після бою, коли Іштван лежав у партизанській схованці, він ще пломенів і горів, мов той вулкан. Інколи він, на відпочинку, розповідав товаришам про Угорщину, співав їм своїх пісень.

— Угорщино, красуне моя, — проказував Іштван — Захопили тебе вороги, осквернили твої площі, кам'яні мережива мостів, наплювали тобі в душу... Тільки вогнем, тільки вогнем можна випекти зло...

І він своїм партизанським кулеметним вогнем пік, випалював оте зло. Ось і зараз він так влучно стріляє, що жоден жандарм не може й голови підняти. Десь там біля мосту його друг, російський льотчик Іван Чорномор. Іван, Іштван, Іон... Рідні брати, друзі по долі, по страшній і кривавій судьбі. Невже Іван Чорномор не повернеться?

Під сильним вогнем противника Чорномор добрався до Варнаке, швидко перев'язав рану, взяв його на плечі і поніс назад. Проте ворожа куля поранила Івана Чор-

номера. Він передав Варнаке бійцям, а сам, блідий, закривавлений, стріляв з автомата, захищаючи товаришів. Відійшовши в ліс, порахували людей — всі були в зборі. Чорномор, трохи повеселішавши, сказав:

— Тепер ми можемо чесно подивитися в очі нашому командирові Стефані Онча: наша совість чиста.

Через два дні група вже прибула в розташування партизанського загону. Іван Чорномор був у тяжкому стані. Шосте поранення на війні... Хоч у загоні і були медичні пакети і лікарі зробили йому перев'язку, однак Чорномор швидко втрачав сили.

Важко здіймаючи груди, Чорномор жадібно вдихає прохолодне повітря, сумовито поглядає в небо, де плывуть рвані дошові хмари. Десь за ними, за суцільною ковдрою водяного пилу, ходить весело сонце, червонить своїм живим золотом нескінченні далі, куди можна сягнути лише уявою. Злетіти б оце за хмари, до сонця, до простору! Як мало тут повітря, як важко дихати Іванові Чорномору на землі!

Стогін виривається з його грудей. Важка долоня морку затуляє очі, але Чорномор тре повіки, скроні, чоло. Чорна завіса непритомності відсувається. І очі знову бачать хмари, які клубочаться над землею, наче вони потрапили у велетенський небесний вихор. Як часто він, льотчик-винишувач, забирався у безмежні небесні висоти і звідти оглядав землю, маленьку, синяву... Одного разу він летів на завдання. Над самою головою снували хмари. І як же не любить льотчик, коли над ним нависає стеля! Пробитися крізь неї! Машина слухняно задирає ніс, плавними колами, мов те свердло, вгвинчується в товщу хмар. Хвилина, друга, третя. Здавалося, цій похмурій стелі не буде кінця. Аж ось звідкись зверху стрельнув промінчик, затріпотів, як той зайчик, на крилі літака. Ще мить — і літак лине над пінистою рівниною хмар, облитих яскравим сонячним промінням. Лише де-не-де зводяться невеличкі горбки — чисто тобі зимова картина степу, занесеного снігом... Встань і йди цим полем, — ніжна кірка снігу, підмороженого вночі, хрумкотитиме під ногами...

— Сонце, — знесилено шепоче льотчик, — сонечко...

Чоло його вкрите холодним потом, чорне волосся прилипло до скронь. Ніколає нахилиється до хворого, говорить тремтячим голосом:

— Сонця немає...

— Ні, сонце є,— шепоче Чорномор.— Я його бачу, воно он там, за хмарами... Як воно щедро світить, на весь світ вистачає його снаги...

Ніколає витирає піт з лица пораненого, сумно дивиться поверх дерев. Над землею повзуть важкі, грізні хмари. Сонця немає. Навіть промінчика маленького не видно. У хворого починається марення. Здоров'я його з учорашнього дня враз погіршало. Не допомогла і операція, зроблена кращим лікарем-партизаном. Юнак дивиться на старого Лупу, який став у загоні кашоваром, очі його мовчазно благають. Але що може зробити старий Лупу! Він зняв свій латаний суман, прикрив ним ноги льотчика. Більше він нічого не може зробити. Неподалік стоять партизани, сумна Стефані Онча.

— Сонце,— знову шепоче Чорномор, розплющуючи неслухняні очі.— Ти його бачиш, Ніколає?

Чорномор важко зітхає, очі його сповнені болем і смутку.

— Хороший ти, Ніколає,— хрипко продовжує він,— хороший...— і слабо потис руку юнака.— Ти мусиш жити... Велике, прекрасне життя почнеться незабаром на твоїй землі. Ти мусиш жити. А я, мабуть... одвоював.

Він захопив повітря у легені, спробував підвестися, але руки безсило впали.

— Якщо доведеться колись... У Генічеську... Згадай... Уля Вустинець... Запам'ятай, Уля Вустинець... У мене більше нікого немає, крім неї.

Чорномор замовк на хвилину, а коли заговорив знову, неможливо було розібрати його слів. Ніколає дивиться на вмираючого льотчика, а з очей рясно струменять сльози. Враз юнак насторожився, підняв до вечірнього неба очі, прислухався. Десь далеко летіли важкі літаки.

— Товаришу Чорномор! — кинувся до льотчика Ніколає...— Послухайте, то ваші летять! Слухайте!

Але Чорномор не ворухнувся. Його повіки склепилися назавжди.

...Мовчазні і строгі стоять біля могили партизани. Вони поховали льотчика як могли — ножами викопали могилу, тіло вкрили червоним прапором.

— Відплатимо ворогові за смерть нашого вірного друга,— говорить Стефані Онча. Лице у неї строге, опечалене.— Смерть за смерть!

— Смерть за смерть! — проказали партизани і підняли над головами автомати.

Глухо шуміли крони високих буків.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Віоріка сідає край білого каменя, кладе на кладку білизну, занурює руки у воду. Вода біжить швидко, хоч і невидимо, лиш пальцями можна відчутти її силу і бистринь. Куди вона тече? Віоріка не ходила в школу, не вчилася, одначе знає, що на світі є великі моря, океани, що Дунай тече в Чорне море. Про це їй розповідав довгими вечорами Ніколає, її чорнобривий механік. Де він зараз? Як майнув ото ще минулого року в партизанський загін, так і досі не чути. А обіцяв обов'язково навідатися з партизанами в Мушатешті. Проте не вийшло так, як говорив. Мабуть, шлях випав інший.

Задумалася дівчина, задивилась у воду, заспівала пісню:

На галявині, там рядом,
Де струмки дзюрчать одні,
Під ожиною ми сядем
На траву у тишині.

І ти дивом в довгій казці
Мене станеш веселить,
І я буду на ромашці
Про кохання ворожить...

Лине пісня над водами, повисає голубим серпанком над плавнями. Тепер знову, як і торік, широко розлилася ріка, синіють широкі далі, видніються численні грінду, та немає тепер тут того, хто серцю дорогий, хто сниться ночами, про кого пісень співаєш. Віоріка неохоче починає прати білизну. Туга закриває їй очі, хочеться комусь поскаржитись, розповісти, що вже невістачає сил терпіти важке життя, в якому ні просвіту, ні іскри надії. Після того, як Ніколає разом з старим Лупу подався до Стефані Онча, в село наїхало щось із півсотні жандармів. Вони нишпорили по всьому селу, шукаючи винних у

вбивстві примаря Брезяну. Захопивши батька Віоріки та старого Букана, жандарми зникли. За кілька днів у село приїхав новий примар Мелітару, ще лютіший за Брезяну. Все було, як і раніше. Через місяць Петру Ураду та Букан повернулися з острогу — проти них не було доказів. Петру став ще чорнішим і злішим. На запитання односельчан відповідав неохоче — сигуранца взяла підписку про мовчання...

Віоріка хоче відігнати од себе смутні думки, але вони тиснуться в голові, важко позбутися їх. Як страждали цю зиму! Віоріка бралася за всяку роботу, аби заробити на хліб. До неї не раз приставав Чорбаряну, пропонуючи добрі умови роботи в корчмі, але дівчина вперто крутила головою на знак незгоди і йшла прати білизну багачам, доглядати дитину нового примаря, збирати торіш-не кукурудзиння в полі...

По селу ходять чутки, ніби радянські війська вже недалеко, ніби вони вже форсували Прут, Дністер... Може, прийдуть і сюди? Може, тоді повернеться з гір Ніколає? О, якби він повернувся! Вона б не посоромилась тепер людей і при всіх обняла б його, поцілувала... Хай дивилися б — їй не страшно! Хай навіть сльози побачили б у неї на очах — нічого!

Вона уявляє картину зустрічі з Ніколає і вся аж тремтить. Серце стукотить у грудях, готове вирватися, хочеться випростатись і гукнути на весь світ про своє кохання, про свою мрію. Віоріка починає швидко працювати руками, слова пісні самі просяться, злітають з губ.

Буде любо із тобою
У зеленому гаю.
Обніму тебе рукою
І косою обів'ю...

У міцних обіймах сміло
Будеш, милий, цілувать.
Бо кому до цього діло,
Та й ніхто не буде знать...

Жартівливі слова пісні трохи розвеселили серце дівчини, вона тепер спритніше працює, занурюючи руки по лікті у воду. А таки, мабуть, правда, що Радянська Армія близько! По всьому видно, що ці балачки мають під собою ґрунт. На тому тижні примар Мелітару одвіз у Бухарест сім'ю, всі речі туди переправив... Смішний чоловік, хіба вони, радянські воїни, туди не доберуться, якщо

прийдуть? Вони всюди дістануть, де б не ховався Мелітару, в яку б нору не заліз.

Принишк маєток Мунтяну, не чути з панського саду святкових звуків цимбалів і скрипок, вночі не світяться вогні. Ще недавно гостювали в маєтку німецькі офіцери, цілу ніч чулася стрілянина. Сам старий Мунтяну частував високих гостей найкращими винами, збереженими вірним Папаянісом. Перепившись, німці почали палити з парабелумів, лякаючи і без того наляканого останніми подіями господаря.

Кульгавий жандарм Баглаї схуд, його великі чорні очі ще більше округлились, ніс видовжився... Мерці! Живі мерці. Настав час погибелі гнилого корабля, мов ті миші, починають залазити в нори, втікати, куди очі дивляться... Як тікали у Відень есесівські офіцери, що їх так гостинно приймав Мунтяну, приховали з собою касу одного магазину в Заренау... а в самого господаря маєтку теж не стало дорожньої шкатулки...

Віоріка підводиться над кладкою, підіймає руки, випростується. Постать її струнка, пружна. Засмагле тіло округлилося, налилося. Заламуються руки над головою, вирівнюється натруджена спина, аж у голові круговерть млосна. Зиркнула дівчина, побачила на стежці, що веде до кладки, Чорбаряну, захапалася. Швидко зібрала білизну, подалася в інший кінець села, аби тільки не зустрічатися з його поганими очима...

Вдома сама мати, сидить біля кужеля, тягне безконачну вовняну нитку. Віоріка якусь мить стоїть серед хати, потім прожогом кидається до матері, припадає до її колін і, схлипуючи, говорить:

— Мамо, мамо, коли ж усе це скінчиться...

— Про що ти, дочко? — бідкається Маріоара. Вона не чекає відповіді: материнське серце знає причину туги дівчини. Вже давно немає звісток від Ніколае...

Маріоара злегка погладжує голову дочки, очі її звернені у вікно, з якого видніється низьке небо, вкрите чорними розбурханими хмарами.

Георге Мелітару сидів за столом у примарії, гидливо озирався навколо. Не думав він, що побачення з блискучим у минулому кавалером бухарестських салонів

Михаєм Ранеску відбудуться в такій жалюгідній обстановці. Два обдертих крісла з мідними ручками, звичайна селянська піч у кутку, брудна підлога, скрипучий стіл з сірими паперами. Що зробиш — сільський примар... Думалося колись, що зустріч ця відбудеться десь у міністерському кабінеті, з могутнім левом біля входу... Та життя розвіяло ілюзії, переплутало плани. Війна з її невмолимими законами і непередбаченими примхами може хоч кого збити з обраного шляху...

І все ж був у Мелітару козир, який ставив його вище від Ранеску. Хто такий зараз Ранеску? Царан. Звичайний мужик у грубому сумані, з кийком у руках, в засмальцьованій скуртейці, від якої тхне овечим послідом... Бурхливі пригоди Михайя Ранеску відірвали його од життя столиці, порвали зв'язки з «отцем» Маніу, керівником селянської партії, який колись благословив їх, молодих офіцерів, на подвиги «в ім'я нації»...

Мелітару, побачивши у дверях Ранеску, набундючився, підніс праву руку — точнісінько фюрер — і басовитим голосом сказав:

— Радий бачити вас, домнуле Ранеску. Невже ви забули мене?

Грубе лице прибулого не змінило виразу байдужості і замкнутості. Хитрий Ранеску, спостерігаючи театральну позу колишнього свого друга, вирішив маневрувати. Він ворухнув своїми дебелими руками, процідив ледве чутно:

— Хіба забувається молодість і дружба? Спогади про це людина проносить крізь усе життя і забирає з собою в домовину...

Мелітару мотнув головою, очі його блиснули. Ага, значить, було правильно взято тон, певна відстань між ними відчувається, тепер можна і про минуле поговорити. Він пройшовся по кімнаті, виграючи золотим годинниковим ланцюжком.

— Ви маєте рацію, домнуле Ранеску, про таке не забудеш ніколи. Хіба не варто носити в серці солодкий спомин хоч би про салон мадам Ліонели? Пригадуєте буряну ніч, мерехтливі свічки, оголений меч на столі і десять келихів червоного вина — символ крові? Ми пили те вино, а з кутків дивилися на нас прекрасні очі і мовчки підбадьорювали нас, благословляли, кликали... Де ті красуні зараз? Певне, старі вже наші дами, одцвіли...

Ранеску, якому завжди були чужими сентиментальні почуття поетично настроєного Мелітару, не підтримав розмови. Він знав, що розмова ця є лише вступом до чогось важливішого і зовсім не поетичного. Ранеску зітхнув і скрушно промовив:

— Погані часи настають, домнуле примар, зі сходу насувається буря...

Мелітару звів очі:

— Насувається? Вона вже насунулася! Вона стоїть біля наших хат, готова от-от дмухнути і змести нас з лица землі. Що думають про це царани? Ви часто з ними розмовляєте, скажіть, які думки у наших селян?

Він навмисне підкреслив слова «наших селян», адже ні він, ні Ранеску ніколи не любили селянської праці, селянських звичаїв, хоч називали себе членами селянської партії. Будучи представниками і захисниками панівного класу, вони знали про 1907 рік, коли повсталі царани палили поміщицькі маєтки, розбивали склади, вбивали управителів, неорганізованою юрбою йшли в міста і вигукували на вулицях погрози. Тих страшних днів ніхто не забуває, бо тоді могло статися те, що сталося в Росії десятком років пізніше... Вихід один — тримати цю масу в своїх руках, заплутати її боргами, фальшивими ідеями, націоналістичним дурманом, усім, чим хочеш, аби тільки тримати сліпу силу в покорі...

Ранеску почухав потилицю. Він здогадувався, що Мелітару таємно служить у сигуранці, і тому відповів на це запитання ухильно:

— Царани неоднакові... Неоднакові у них і думки... Твердий народ, не відразу до душі докопаєшся...

— Можна говорити пряміше, домнуле Ранеску. Хоч я і представник влади, однак наша дружба...

— А що говорять? — підняв широкі брови Ранеску. — Те, що й усі... Заможні селяни, ну такі, як Анкулія, Поп, Могараш, боячись приходу руських, закопують хліб...

— От, от! — радісно вигукнув Мелітару. — Саме так — ховати все, ховати, щоб нічого не дісталось червоним...

Мелітару відчув, що сказав щось зайве, але відступать нікуди. Ранеску вже вп'явся у примаря своїми колочими очима, свердловий його наскрізь.

— Невже у наших союзників такі погані справи? — Очі Ранеску сміялися.

— Я не сказав так про наших союзників, німецька армія не розбита, але на цім світі все може бути... Хто поручиться, що руські, які зараз загадково притихли на Дністрі, завтра не почнуть великий наступ? Наш новий уряд запросив миру, але... Союзники підуть, а ми залишимося. Наша партія мусить уміти передбачити події... Прийде час, ми ще своє візьемо. Історія скаже слово на користь нашої партії...

Мелітару знову незадоволено подумав, що сказав надто багато цьому хитрому павуку, який запустив свої невидимі пазури в кишені царанів і витягує з них лею за леєю, зернину за зерниною. Видно по всьому, що цей новоспечений царан піде далеко, значно далі, ніж його родич Мунтяну... Що Мунтяну? Його інтереси в місті, велика розбещена сім'я, три дочки, які щороку їздять за кордон, розтринькують гроші... А цей сидить на землі міцно, уміє показати, що полюбляє свій подертий суман, уподобав смердючу скуртейку... Тож хай він знає, що примар Мелітару і вся націонал-цараністська партія розраховують на нього, на його спільників Анкулію, Попа й інших заможних царанів. Все може статися, розлучені мужики можуть знову взятися за коси, за смолоскипи. В першу чергу полетять за вітром маетки. Але садиби таких хазяїв, як Ранеску, залишаться... Повинні залишитися. На них уповає отець Маніу. Вони будуть опорою того ладу, який, може, вже й не за горами. Буде час — господарем держави стане царан! Це провидіння неба, це неминуче, як неминучі день і ніч.

Колишні друзі встають і мовчки прощаються. Все ясно. Треба чекати найгіршого і бути до нього готовим, а не сидіти склавши руки. Нові часи, нові умови. Розумний той, хто уміє передбачити, а не той, хто заплющує очі й жде удару. Удар буде, це вже видно, але треба зробити так, щоб удар не був смертельним...

Мелітару знову приймає величаву позу старшого, мовчки проводить поглядом свого колишнього друга молодості.

3

Сонце пробивається крізь вибагливу форму тонких залізних ґрат, якими захищені вікна церкви. У повітрі, сповненому запахів ладану і цвілі, літають золоті іскри—

отець Іоаким не скупиться на свічки. Задерикуваті горбці пурхають під самою церковною банею, голосно і нахабно цвірінькають. Петру дивиться на заграбовані вікна і думає: мабуть, грати зроблено для того, щоб ніхто не вкрав оцих дорогих окрас... Та зразу ж відгонить од себе такі крамольні думки — дивись, що лізе в голову, не перед добром це...

Петру оглядається і бачить старого Букана, який стоїть навколішках, б'є поклони. В церкві здебільшого жінки, вони не зводять погляду з скорботного лику святої Марії, яка ніби і сама плаче... А отець Іоаким басить своїм надтріснутим голосом, луна відносить його слова кудись вгору, до позолоченої бані, а вже звідти вони повертаються підсиленими, громохкими.

— Всяк повинен у ці важкі дні бути добрим християнином, ні на мить не забувати про бога і короля...— Отець уже говорить щось інше, а звідти, зверху, долинає басовите «ля-ля-а». Петру знову підводить голову, і у нього крутиться думка, що попи навмисне будують такі високі церкви, щоб луна підсилювала їхні слабкі голоси...

— З далеких північних країв на нашу землю насувається страшне лихо в образі пекельного полум'я... Закривають церкви, відбирають у матерів немовлят, у царана — горьований хліб. Хрестом і мечем наше воїнство боронить свою державу, віру і короля...

«Добрий захист своєї землі,— думає Петру.— Хіба кордони Румунії пролягають по Волзі? Хіба Одеса — румунське місто? А чого ж туди полізли, хто нас туди просив? То кричали про переможні наступи, а тепер волають про оборону землі своєї... Ні, щось тут не так. От був би оце недалеко Георге, він розповів би все по порядку, пояснив, що воно робиться на світі. Чув Петру, що радянські війська вже стоять на Дністрі, що вони готуються йти далі. Все б нічого, тільки оті слова про дітей, про жінку, про церкви... Невже то правда?»

А голос згори все лине і лине, наче то сам бог розмовляє з людьми, закликає їх до розуму, до глузду. Щось, мабуть, уже скоїлося, якщо отець читає таку проповідь... Голос його тремтячий, зляканий... Петру протовплюється до Букана, стиха питає:

— Що воно робиться на світі? Чув що-небудь?

Старий Букан здивовано поглядає на свого сусіда, потім швидко відводить погляд і часто хреститься.

— Руські прорвали оборону на Дністрі і йдуть сюди, помагай їм боже.

Петру ледве не скрикує від цих слів. Що ото говорить Букан? Невже таки правда? А сусід навіть оком не поведе, погляд його прикипів до святого лика пречистої діви, губи шепочуть якісь невиразні слова.

Руки в Петру трясуться, дихання перехопило. Він дивиться навколо, бачить чорні, нужденні обличчя людей, губи, що шепочуть якісь слова, і думає про те, що люди моляться не за одне і те ж, що поклони бувають різні... Одні моляться від страху, інші, як-от старий Букан, від радості і надії...

Розгублений і зляканий задкує Петру з церкви. В такі тривожні хвилини порядний господар мусить сидіти вдома... Він довго біжить вранішніми вулицями, назустріч йому — жандарм Баглаї. У Баглаї перекошилися щелепи, великі чорні очі зовсім вилізли з орбіт. Він поспішає з вузником на плечах, припадаючи на свою коротку ногу.

— Що сталося, домнуле Баглаї?—звертається до нього Петру. Та жандарм лише реве щось у відповідь і чимдуж летить до примарії.

Раптом Петру чує: десь з-за гори насувається якийсь дивний і незрозумілий гуркіт. Петру з острахом дивиться в той бік. Але там нічого не видно, тільки якась сиза хмара зводиться над горизонтом, піднімається до неба. Що воно? Невже гроза? І небо ясне, ніде жодної хмарини. А гуркіт тимчасом усе наростає, ближчає. Петру поспішає додому. На вулиці він зустрів Віоріку.

— Де ти ходиш? Хіба не чуєш — то радянські танки! Швидше ховайся в погріб!

— А чого ховатися? — звела здивовано брови дівчина.— Нам ховатися нічого, ми не багачі...

— Цить, дурна! — скипів Петру.— Хіба не знаєш — росіяни всіх винищують...

Віоріка покрутила головою.

— Не всіх. То неправда, таточку...

Петру розгнівався. От як, його дочка не слухає поради батька, бо, бачте, вона набралася розуму від отого механіка. А хіба вона не чула від святого отця, від примаря, від людей про звірства російських солдатів? Вона

гадає, ніби російські солдати забули про те, що румунський уряд послав проти них свої війська, що Румунія перевезла з Одеси трамвай, що... Треба бути обережним! Все може статися, адже тепер війна.

Щоб заспокоїти батька, Віоріка полізла в погріб.

А Петру тимчасом позачиняв віконниці, позагвинчував прогоничі, підпер хвіртку. Хай буде так, як він того хоче. Поки що він хазяїн у своєму домі, значить, і відповідає він за всіх. Маріоара хрестить дітей, вони, мов мишенята, припишкли. А надворі стугонить, навіть земля здригається, готова от-от провалитися під вагою залізної ходи якоїсь страшної сили. В повітрі зойкнула куля, за нею друга. Але все раптом стихло. Чути було лише, як десь далеко гули гармати.

— Боже, помилуй нас,— шепоче Маріоара. Петру важко дихає, у нього дрижать руки, і він не може запалити своєї люльки. До чого ж озлобився світ, коли людина навіть закурити не може спокійно, сидячи у своєму домі! Ох, війна, війна. Хто її затіяв, кому вона потрібна? Куди дивиться король? Чому не припиняє війни, чому не підписує миру? Крутили, хитрували, аж поки грянуло. А що буде тепер? Своїми залізними ногами війна пройде тепер по румунській землі...

Поки Петру так міркує, на вулиці залягає тиша. Хтось пройшов майже попід вікнами, протупотів кінь, загавкала собака. Петру обережно ступає до вікна і, відхиливши рядно, дивиться в щілину. Дивно! На вулиці стоїть ціла низка важких танків, автомашин, пофарбованих у зелений колір. Солдати з червоними зірочками на кашкетах повилазили з машин, курять, озираються навколо. Ось із люка важкого танка виліз молоденький танкіст, вийняв з чохла акордеон і заграв. Це була весела і завзята пісня чи танець, вона навіть здалася знайомою Петру, наче це була його рідна дойна. Де він чув цю пісню? І Петру згадав: цю пісню він чув од Віоріки. Так, танкіст грав «Катюшу»...

Дивні діла творяться на цім світі! Чому ж танкісти стоять біля своїх машин, покурюють цигарки, грають на акордеоні замість ходити з хати в хату і вбивати людей? В чому річ? Петру напружує зір і аж присідає від здивування і несподіванки. Просто на вулицю вийшла Віоріка, подала танкістам відро води, а сама зупинилася біля машини, взялася в боки і слухає пісню. От тобі й на!

І як це вона змогла вилізти з погребя, адже Петру сам зачинив її, повісивши зверху на дверях поржавілій замок? Серце у Петру голосно б'ється — ось-ось станеться щось страшне з його дочкою. Але проходить хвилина, друга, а з Віорікою нічого не трапляється. Поряд неї вже стоять інші сільські дівчата, а он старий Букан побіг по вулиці, кудись поспішаючи, за ним несміливо побрів Іон Маруну... От які справи!..

— Дивись, дивись,— кличе Петру Маріоару до вікна.— Дивись, яка хоробра в тебе дочка! Вона розмовляє з солдатами!

Маріоара, перехрестившись, зиркає в щілину, кілька хвилин спостерігає, потім повертається і мовчки дивиться на чоловіка. Бог бачить, усе йде наче добре, ніхто їх не чіпає, а Віоріка та інші дівчата навіть розмовляють з солдатами, і їм нічого не робиться. Що скаже на це Петру?

А Петру вже простує до сіней, довго клацає клямкою, перестуває поріг. І тільки він ступив на подвір'я, як за ним вискочили діти — вся дрібнота. Побачивши дітей, танкісти посміхнулися, а один, заплений, з вигорілими бровами і з медалями на грудях, поманив Жету пальцем, поліз у свій рюкзак і подав дівчинці солдатський сухар. Жета подивилася спочатку на батька, потім на матір, яка теж вийшла на двір, хвилинку подумала і міцно схопила сухар своєю маленькою ручкою. Меншенька сестричка Юлча, побачивши у Жети сухар, простягла і собі ручку до танкіста. Солдати почали навперебій витягати хто хліб, хто цукор і все це віддавали дітям. Розчулена Маріоара змахнула сльозу, а танкіст з медалями на грудях став серйозним і мовчазним. Петру почув, як він сказав своїм товаришам:

— Війна...

Віоріка закивала головою і сказала, звертаючись до танкіста:

— Війна — розбій...

— Розбій, розбій,— весело відповів русявий танкіст. Видно було, що він уже чув це слово. Лице танкіста засяяло, він навіть гімнастюрку поправив і підтяг халяви своїх чобіт...

— Антонеску — розбій! — сказала знову Віоріка.

Руський солдат засміявся:

— Правильно, ваш Антонеску розбійник...

— От так Борисов,— кинув хтось,— усе чисто розуміє по-румунськи!

Солдати, запорошені, засмаглі, голосно сміялися. Петру не втримався і, мабуть, уперше за все своє життя теж засміявся, захоплено поглядаючи на танкістів. Ще кілька годин тому він вірив, що росіяни вбиватимуть мирних людей, а тепер бачив зовсім інше: радянські солдати не лише не чіпали нікого, вони навіть у хату не заходили, давали подарунки дітям. І тоді Петру, зворушений усім побаченим, кинувся в сіни, витяг з засіка деміджан з саморобним вином, виніс його і почав частувати танкістів.

Бляшаний солдатський келишок уже кілька разів обійшов коло, деміджан спорожнів, але тут нагодився старий Букан. Він гукнув свою жінку Лучіку, і та швидко звідкись видобула ще один деміджан. Русявий солдат, на прізвище Борисов, пробуючи кисле вино, сказав:

— Бачите, як зустрічають нас бідні люди? А от багатих щось не видно..

Він мав рацію. Панна Софі в цей час була вже на кордоні, втікаючи в Швейцарію. Поміщик Марінеску десь никав у Бухаресті, а Мечелар разом з примарем Мелітару, переодягшись у царанське лахміття, бродили в степах, вичікуючи кращих днів. Один Чорбаряну залишився в селі. Це всіх здивувало. Такий дукач— і не злякався, відкрив свою бodeгу, перейменувавши її на «Сталінград», і продовжував торгувати цуйкою. Бачачи, що радянські солдати не заходять до нього в бodeгу, він виніс кілька стільців на вулицю і став сам підносити танкістам вино, показуючи одночасно на свою нову вивіску.

— Волга, Сталінград! — вигукував він, улесливо зазираючи у вічі солдатам. Це всіх розвеселило, танкісти сміялись:

— Швидко перебудувався!

— Крутиться, мов той в'юн! — додав хтось слово пополам із сіллю.

— Завтра червоний прапор вивісить!

— У комуністи запишеться, аби тільки прийняли...

Іскриться вино, сиплються жарти, дзвенять акорди музики. Хтось із танкістів пішов у танець, за ним несміливо виступила Віоріка. Очі її горіли, лице пашіло рум'янцем. Незабаром танцювало вже багато молоді. На вулиці Мушатешті прийшло свято, і бідняки як могли зустрічали його.

На другий день у Мушатешті зупинилася санітарна частина радянських військ. Медсанбат містився в кількох великих автомашинах, накритих зверху зеленим брезентом. За кілька годин після того, як ці машини в'їхали у двір примарії, в приміщенні вже було чисто, стояли ліжка, столи, блищали медичні інструменти. Лікарі та медсестри походжали по подвір'ю в білих халатах, з цікавістю приглядаючись до місцевого населення. Поранених у медсанбаті не було, і тому лікарям нічого було робити.

Дізнавшись про те, що в селі зупинились лікарі, жителі Мушатешті повалили до примарії. У того боліла нога і треба було зробити перев'язку, в іншого — запалення вуха, але лікаря немає, а в місто їхати далеко, і тому хворий тяжко страждає. Третій скаржився на болі в животі і просив дати йому добрих порошків. Начальник медсанбату, огрядний чоловік з майорськими погонами і у великих рогових окулярах, дав розпорядження лікарям приймати всіх.

Петру Ураду, почувши про все це, задумався. Он яке діло — радянські військові лікарі надають румунам медичну допомогу і за це не беруть ні грошей, ні подарунків. Кажуть, що вони навіть пораненим солдатам румунської армії не відмовляють у допомозі. Здивованим і майже розгубленим селянам радянські лікарі пояснюють, що в них, у Радянській країні, лікування провадиться безкоштовно і що за працю лікарям платить держава.

«Може, попросити радянських лікарів оглянути контуженого Василю?» подумав Петру. Ця думка сподобалася йому. Бідний солдат-сирота уже й ходити не може, лежить у своєму хліві, ледве дише. Хто принесе попоїсти, хто лею кине, отак і живе людина. Та видно по всьому — недовго протягне сіромаха. Щось там у голові в хлопця, якщо лікарі не допоможуть, — помре. «Треба сходити до примарії та попросити за Василю», вирішує Петру.

«Але ж Василю воював проти росіян, як же звертатись до них?» роздумує чоловік. Він виходить на вулицю, проходжується, міркуючи над складним питанням, що виникло в його голові. Якраз назустріч трапився ру-

свий танкіст Борисов. Петру зрадів. От до кого він звернеться, цей солдат допоможе все з'ясувати, дасть пораду.

Зупинившись і скинувши шапку, Петру чекає, поки танкіст підійде. А той уже впізнав свого вчорашнього знайомого, який частував танкістів вином, усміхається йому назустріч:

— Буна зіуа, буна сяра! — гукає він, наздогад підбираючи тільки-но почуті привітання.— Як живем-поживаєм? Бун? ¹

— Бун, бун! — охоче відзивається Петру і широко посміхається. За допомогою жестів, окремих слів він намагається розповісти про Василю. Але Борисов усього не розуміє. Тоді танкіст кличе до себе невеличкого солдата, чорнявого, верткого, і той швидко перекладає прохання Петру. Борисов киває головою:

— Можна! А чого ж? Адже бідняцького сина Василю послали силоміць на фронт проти росіян? Та він же не просився посилати його під Одесу? Ні? Не просився? Чого боятись? Хай негайно йде до лікаря, поки медсанбат тут. А то завтра зніметься, доганяй тоді. Гайда відразу ж до лікаря.

Втрюх вони приходять до головного лікаря, сивосого старого, в якого на гімнастюрці два ордени і чотири медалі. Солдат-молдаванин пояснює, в чому річ.

— Ведіть його сюди! — каже лікар, вислухавши Петру. Але побачивши, що румун мнеться, не знаючи, як йому пояснити свої слова, лікар здогадується і говорить:

— Він не може ходити?

— Так, так,— закивав головою Петру.— Він лежить у хліві...

— Зараз ми його доставимо сюди,— каже спокійно лікар.— Покличте санітарів.

...І от Петру походжає по подвір'ю примарії, поглядаючи у вікно кімнати, де роблять операцію.

Лікар сказав, що у Василю важке поранення в голову і що коли робили йому операцію на фронті, не виїняли всіх осколків. Операція важка, бо хворий знесилений... Одначе виходу немає — Василю помре без хірургічного втручання, помре дуже скоро. У лікаря є всі підстави сподіватися, що результат операції буде добрий.

¹ Бун — добре.

«І чого я хвилююся», думає Петру, докірливо похитуючи головою. У самого себе скільки тих прикрощів, а він ще вболіває за інших. Лікар запитав, чи не доводиться хворий родичем Петру, та, почувши заперечну відповідь, уважно подивився на Петру, сказав «добре» і потиснув йому руку.

Як довго тягнеться час! На вікнах висять білі занавіски з чистого полотна, крізь них нічого не побачиш, а Петру хотілося б заглянути й подивитися, як там справи у Василю: він такий слабкий, що навіть голосу не подає. Минає кілька довгих годин. Та ось нарешті занавіска піднімається, з вікна виглядає лікар. Він кличе Петру. Лице його стомлене, серйозне. Що воно віщує? Не вгадати...

— Добре,— каже лікар,— все буде добре. Бун. Бун, розумієте? Бачите, які дві штуки витягли?

Лікар бере пінцетом шматочки сталі і показує Петру. Той прицмокує язиком, похитує головою.

— Розбій... Антонеску...

— Отого Антонеску так,— лікар показує на шию.

Петру радіє:

— Бун, бун!

Його душа вкрай переповнена вдячністю до людей, які прийшли з далеких країв, принесли сюди свою любов до бідного люду, свою ненависть до поневолювачів. Хоч Петру і не розуміє їхньої мови, проте він відчуває, що вони близькі йому, що вони його хорощі друзі.

Побачивши, як турботливо ходить лікар біля оперованого Василю, Петру не стримується, хапає лікареву руку і підносить до своїх уст.

— Та що ви,— каже лікар, відводячи руку. Очі його суворі. Він не сказав цьому румуніві в подертому сіряку, що він, лікар, жив до війни в Одесі, що дружина і двоє дітей його загинули під час штурму міста. Може й цей солдат стріляв тоді по місту, може і він винен у тому, що в літнього лікаря тепер немає сім'ї?

Та військовий лікар мовчав. Він чесно виконав свій обов'язок, урятував життя Василю. Лікар стомився, він тягнеться до цигарки. Медсестра, молодший лікар, санітар, які стояли поруч, тієї ж миті простягли йому запалені сірники. Це був знак поваги і любові до людини, яка у важких умовах фронту врятувала сотням, тисячам людей життя, яка по кілька годин на добу не одходила від

операційного стола, яка не раз давала свою кров важко поранилим бійцям.

Петру кланяється, відходить у глиб подвір'я. Душа його збудоражена, думки загострені. Життя,— яке воно складне! Дивись та дивись, а то обдурять, переконають, що чорне — це біле і навпаки. Адже ще зовсім недавно, вчора, він, Петру, вірив, що росіяни обов'язково будуть мстити румунському населенню. Аж воно он як обернулося справи! Замість помсти — допомога, безкорислива, щира допомога друзів. Тут є про що подумати.

Повернувшись додому, Петру довго ходив по хаті, мовчав. Навіть тоді, коли Маріоара покликала його обідати, Петру не обізвався, мовчки з'їв миску супу, мовчки погладив по голівці Жету і, не сказавши їй слова дружині, знову пішов до примарії. Лікар ще здалека побачив Петру, пішов йому назустріч.

— Василіу — молодець! — сказав лікар. — За кілька днів буде зовсім здоровим.

Петру пройшов у палатку з зеленого цупкого брезенту, подивився на Василіу, який міцно спав, постояв мить, потім глянув на лікаря, сказав зажурено:

— У мене був син Іон, він загинув на фронті...

Лікар сумно похитав головою:

— У мене теж був син... Його звали Іваном. Іон і Іван — одне і те ж. Він також загинув... Його вбили фашисти... В Одесі...

Петру закам'янів на місці. Он яке діло! Він довго мовчить, дивлячись на лікаря, який теж задумується, мабуть пригадуючи щось своє, близьке. За ці два дні стільки сталося важливого і незбагненого, що у Петру аж голова розболілася. Він кілька разів низько кланяється, простує до виходу. Додому він іде повагом, низько похиливши голову. На його розгубленому обличчі тіні задуми і якогось світла, що спалахнуло глибоко в душі.

5

За кілька днів після того, як виїхали радянські солдати, в село повернувся примар Мелітару. Він блискав лютими очима, кричав на мужиків, що товпилися біля примарії, очікуючи новин.

— Чого ждете? Чого вештаєтесь без роботи?

Хтось глухо кипув:

— Скучили руки за косами...

Мелітару зблід. Йому на мить пригадалася картина, яку він бачив у музеї: тисячі селянських кіс, кийків, серпів. Люди вимахують своєю нехитрою зброєю, а на віддалі горить поміщицький маєток.

— Кіс захотілося? — кричить примар, пересилиючи свій страх. — Бунт?

Мужики раптом засміялися. Примар, наче вжалений, повернувся до тих, що реготали, а глухий голос знову пролунав:

— Не бунтувати, а накосити хліба дітям хочеться... Коли будемо ділити землю?

Мелітару вишкірив зуби.

— Жартівники! Самим нічого робити й іншим заважаєте. Ідіть додому.

— Не до жартів, коли немає чого їсти!

— Он у Сінеу вже поділили землю...

Мелітару махнув рукою:

— Вороги нашої держави, злодюги різні поширюють ці чутки, не вірте їм. Немає такого урядового маніфесту — чого ж говорите пусте! Марш по домівках!

Неохоче розходилися люди, довго ще топтали на курній вулиці, димили люльками, про щось глухо гомоніли. Мелітару поглядав у вікно, зітхав. Важко тепер зладити з цараном, ой як важко!

По селу ходив старий Букан, смішно тряс своєю кучою борідкою і доводив, що землю треба брати самим, не чекаючи урядового маніфесту, що тепер часи не ті, що були при Антонеску. Коли Букан зайшов до Петру в хату і почав говорити такі слова, той не на жарт розхвилювався.

— Правда твоя, — сказав Петру запально. Такого ніколи раніше з ним не траплялося. — Землю треба брати! Кому ж господарювати на ній, як не нам, біднякам?

Сказавши так, Петру осікся. Ділити землю? А на якій підставі, де такий закон? І хоч Букан грізно вимахував руками і твердив, що Петру сказав чистісіньку правду, що така думка в кожного бідняка, однак Петру більше не повернувся до цієї теми.

— Це треба по закону робити, щоб маніфест такий вийшов, — говорив похмуро Петру.

Коли Букан вийшов, Петру аж зрадів. Одчайдушний цей старий Букан, може підбити людину на яку завгодно справу, а тоді розплутуй, коли все зміниться. Було вже один раз так, пригадував Петру розповідь свого батька, розібрали селяни землю в 1907 році, спалили поміщицькі маєтки, а що вийшло? Одних повісили жандарми, інших посадили в кріпость, а решті всипали по сотні канчуків. Ті дні залишилися в пам'яті людей, як щось надто страшне й криваве. Адже загинуло тоді одинадцять тисяч царанів! Все це може повторитися... Ще нічого не ясно, ще все може бути...

Петру був твердо переконаний, що міркує він так, як і повинна міркувати статечна людина, яка дещо бачила у житті і розбирається в справах.

6

Якось вересневого дня до приміщення примарії підкотила старенька автомашина, з неї вийшов кремезний чоловік у запиленому плащі, обтрусився і постукав у двері. Глухий Замфір, побачивши незнайому людину, яка приїхала на автомашині, виструнчився, взяв під козирок.

— Замфір, відставний його величності гвардійського полку...

Чоловік у плащі махнув рукою і, не дослухавши рапорту, пройшов у приміщення. За ним, трясучись, зайшов і вістовий.

— Скликай народ до примарії! — гукнув приїжджий.— Та хутко! Примаря можеш не кликати...

Коли Петру разом з іншими селянами зайшов несміливо до примарії і добре роздивився навколо, він раптом зробив крок уперед і радісно вигукнув:

— Георгі! Здрастуй!

Чоловік у плащі посміхнувся, підійшов до Петру і подав йому руку.

— Здрастуй, Петру! Що, не сподівався мене бачити тут, у вашому селі? А я от узяв та й приїхав. Підвіз вашого земляка...

Петру оглянув хлопчину в шкірянці, ахнув від здивування:

— Механік, Ніколає...

Георге розповів селянам, що в Бухаресті створено новий уряд, другий у цьому році. Тепер, сказав він, народ мусить брати свою долю у власні руки і нікому її не віддавати, якщо вона йому дорога. Георге закликав селян колективно збирати поміщицький хліб.

— А як з землею? Скоро почнуть давати біднякам землю?

Це питання вирвалося в когось у задніх рядах, його підтримали всі, в один голос.

— Чого мовчить новий уряд? Чому немає маніфесту про землю?

Георге підняв руку, галас стих.

— Земля належить народу, він, народ, є господарем усіх багатств. А якщо це так, то що вам ще пояснювати? Землю треба ділити.

Народ загув, зашумів, наче бджоли у вулику. Проїшло кілька хвилин, аж поки люди заспокоїлись. Тоді знову підняв руку Георге.

— Маніфест про землю буде, наша партія добивається цього, а поки його немає — ви землю беріть... Не лежати ж їй під небом без господаря?

Ці слова так сподобалися людям, що вони навіть заплескали в долоні.

— А щоб діло у вас вийшло так, як того хоче народ, щоб була справедливість, — вам треба мати на селі людину, яка б лінію бідняцьку знала і поважала... Тепер у вас у селі буде працювати комуніст Ніколає Станбу, ваш колишній поронник... Мабуть, ви його знаєте краще за мене, адже він з вашого села пішов у партизани...

— Знаємо механіка! — крикнув за всіх старий Букан.— Він убив проклятого Брезяну, ідола ненажерливого.

Схвальні вигуки вкрили слова Букана. Люди щиро вітали Ніколає.

— Сміливіше включайтеся в боротьбу за нове життя, — звернувся до присутніх Георге.— Вступайте в комуністичну партію! Наша партія стояла і завжди стоятиме на варті інтересів бідняків, на варті інтересів усіх трудящих. Смерть фашизму!

Попрощавшись із селянами, Георге підійшов до автомашини. Він відшукав у натовпі Петру, покликав його до себе.

— Як поживає Маріоара, давно я не бачив її.

Петру посміхнувся:

— Життя наше, звісно, яке... Ледве вижили... Може, завітаєш до нас у гості?

Георге витяг кишеньковий годинник, подумав.

— Гаразд, зайду на хвилину, подивлюся на твоїх дітей. Але тільки на хвилину — мені сьогодні треба ще побувати в трьох селах...

Він відчинив дверцята і запросив Петру сідати в машину. Та Петру не погодився, — якось воно незручно, на селі тільки й говоритимуть, як він сидів у машині поруч з своїм родичем... Ні, він швиденько махне через вигін, адже тут недалеко. Вмити можна дійти.

— Чого там витрачати час! — сказав Георге. — Сідай у машину та й усе. І ще можна взяти когось із сусідів, які живуть на твоєму кутку.

Петру нарешті сідає в машину, біля нього вмощується Букан, поряд з ним Іон Маруну. Георге сідає спереду, поруч з шофером. Попрощавшись з Ніколає, він наказує їхати.

Машина мчить вулицею, підіймаючи стовп куряви. Проїжджаючи мимо подвір'я куркуля Ранеску, старий Букан високо підносить руку і збуджено кричить:

— Дивіться, куркулі, трясця вашій мамі, це голота на автомашині їде!

Він підскакує на вибоїнах, притримує свою величезну качулу, сміється і радіє, наче дитина...

7

Партійний комітет поки що розташувався в пустій хаті, де раніше жив примар Брезяну. За столом, заваленим паперами, сидить Ніколає. Очі його почервоніли від втоми, щоки бліді. На обличчі майже свіжий шрам — сліди поранення. Чорний кучерявий чуб, як і раніше, блищить на світлі, мов вороняче крило. Серед численних паперів, які зливою надходять з центра, є такі, що на них наче зовсім не вплинув час і зміни в країні. Примар Мелітару продовжував виконувати накази про стягнення податків та недоїмок з позики й оренди. Ніколає взяв ці папери, щоб познайомитися з ними. Треба завтра ж подзвонити в Заренау і розпитати, як з ними бути. Виходило

так, що уряд змінився, а бюрократична стара машина продовжувала крутити свої колеса, надсилати папери, які суперечили новому життю. А може, і в новому уряді був хтось такий, що потурав антинародним справам або її чинив їх сам?

Ніколає нахилив свою кучеряву голову, стомлено позіхає. Скільки роботи звалилося на його молоді плечі! Сьогодні партком відвідало не менше половини селян Мушатешті. У кожного невідкладна серйозна справа. Кожного треба вислухати, розібратися з його скаргою, допомогти, часто всупереч рішенню примаря... Примар Мелітару продовжував діяти проти трудового народу.

...Рипнула віконниця, юнак підводить голову, і на його обличчі розквітає щаслива посмішка.

— Віоріка!

Дівчина входить у кімнату, сідає поруч з Ніколає, гладить його непокірний чуб, зарубцьовану рану на щоці.

— Ти стомився, Ніколає, тобі треба відпочити, адже ти хворий...

Ніколає мовчки бере її руку, притискає до палаючих скронь, мовчить кілька хвилин. Вони так рідко бачаться. Коли тільки зустрілися вперше після розлуки, Ніколає швидко розповів про себе, про старого Лупу, який загинув у бою, розпитав про новини в селі і знову поспішив у партійний комітет. Цілий день Ніколає просидів на роботі, приймав відвідувачів, оце тільки тепер звільнився і має можливість трохи відпочити. Віоріка виймає з вузлика тарілку з вареним червоним перцем та бобами, розкладає нарізаний малай. Ніколає, вдячно поглядаючи на дівчину, швидко їсть — він таки проголодався за день!

— Тобі не можна так жити — ти помреш від виснаження, — говорить Віоріка. У неї блискучі закохані очі, ніжні рум'яніці на обличчі. — Тобі треба найняти добру квартиру, де б ти відпочивав...

Ніколає, розжовуючи малай, сміється:

— Добру квартиру? Уже пропонували і, знаєш, безплатно...

— Хто?

— Чорбаряну... Ледве випровадив, липкий, мов смола...

Ніколає задумався, щось згадуючи.

— Я ніколи не мав доброї квартири... Пам'ятаєш, жив у землянці і, знаєш, нічого себе počував...

Ім радісно і приємно згадувати ті часи, коли вони сиділи на березі Дунаю, мріяли про майбутнє, коли вони таємно їздили на Срібну грінду, де переховувався Іван Чорномор. Потім страшна, довга розлука, солодкі мрії-сподівання і нарешті оця вимріяна зустріч... Ніколає, погладжуючи руки дівчини, каже:

— Починається велике, незвичайне... Треба працювати, багато, наполегливо. А тобі треба вчитися. Негайно організуємо школу ліквідації неписьменності.— Ніколає бере олівець і щось записує в блокнот.— Неодмінно, а то ж хіба мислимо — отакі красуні, як ти, неписьменні...

Віоріка не знає, чи ображатися їй, чи сміятися. А Ніколає уважно дивиться на неї, вивчає. За час перебування в партизанському загоні він виріс, змужнів, думки його набрали якоїсь стрункості і поважності. Там його прийняли в партію, а тепер от прислали в село на таку відповідальну посаду. Дівчина думає про те, що їй доведеться багато вчитися, щоб не відстати од Ніколає, а то загордиться... Їй стало так страшно від цих думок, що вона аж руками очі затулила. Вона буде вчитися негайно, хоч завтра.

— А де ж нам узяти вчителя? Я першою пішла б у школу...

Ніколає радісно посміхається, бере лице дівчини в долоні і міцно цілує її гарячі щоки.

— Молодець, хороша ти... Я так і знав... А вчителя ми знайдемо. Що ж ти думаєш, не дістанемо? Організуємо школу, спочатку підберемо якесь старе приміщення, а потім збудуємо нове. Буде в Мушатешті школа! А ти завтра ж обійди село, поговори з молодими дівчатами та й з старими людьми, скажи, щоб записувалися в школу... Так і скажи, що організується школа для дорослих. Годі нам неписьменними ходити. Домовились? А вже про вчителя я подбаю сам.

Довго-довго, майже до самого ранку сидять удвох, розмовляють про майбутнє, планують своє життя, мріють.

Збори молоді влаштували просто на вигоні. На зеленій траві сиділи мушатештівські дівчата, які майже всі змалку працювали-но наймах у маєтку поміщика Мун-

тяну. Хоч і продовжують ще дівчата служити у багатіїв, однак вільніше стало — можна квітчасті сорочки надіти, можна й шоки нарум'янити рожевим папером... Незабаром скінчиться війна, значить, можна чекати і старостів, не вік же дівувати бідняцьким донькам! Сидять поважні та урочисті, наче на свято яке прийшли. А воно й є свято — ніколи ще в Мушатешті не було зборів молоді, ніхто не говорив з ними про життя, про політику... Ось чому, коли загадала Віоріка приходити на збори, всі аж зраділи. Зібралось так багато, що довелося збори переносити на вигін.

Ніколає стоїть у гурті, оглядає присутніх. Сьогодні прийшло чимало юнаків. Серед них Ніколає з задоволенням побачив Василю, який уже цілком видужав після операції і тепер навіть не вірив, що у нього була така серйозна хвороба. Поряд з Василю сидить повновида Анжела, дочка куркуля Ранеску. Раніш вона не тільки не сіла б поруч Василю, а навіть не подивилася б у його бік. Міняються часи! Ніколає дивиться на свою Віоріку, яка, мов той метелик, пурхає з краю в край, шебетлива, бадьора. На ній рожева кофтина, чорна спідниця з яскравими квітками — красуня! Ніколає відводить погляд, бо незручно дивитися так довго на дівчину, ще помітять і почнуть шептатись.

Серед жінок стоїть чорнява Елеонора Бану, багатодітна солдатка. «Найвродливіша жінка в селі», згадав Ніколає розповідь односельчан про Елеонору. Ставна, висока, вона відрізнялась од своїх одноліток-жінок, хоч, видно, не пишалася цим. Не один солдат-зайда пропонував Елеонорі серце, та вона з обуренням відмовляла. Десь на фронтах воює її чоловік, повинен повернутися. «Чоловіки повинні приходити, якщо їх довго і терпляче чекають», так говорила горда Елеонора.

До гурту підходить старий Букан з своїми дочками, синьоокими дівчатами, які, мов дві краплі, схожі на Лучіку. Старий батько всідається поруч з дочками, йому охоче дають місце.

— До гурту з нами, дядечку Букан?

— Хоч би бороду збрили!

Букан добродушно сміється:

— Молодість міряють не по бороді, а по танцях! Хто мене перетанцює?

Він встає, витягає з-за пазухи сопілку і починає награвати, притоптуючи вовняними постоломи. Один за одним виходять у коло парубки, беруться за руки. Миготять босі ноги, білі вузькі штани, яскраві спідниці. Ніколає теж іде в коло. Танцюють усі.

Танець скінчився, молодь сідає. Ніколає починає доповідь. Він говорить про перемогу народу в боротьбі проти головорізів Антонеску, про нове життя, про роль молоді в перебудові життя. Уважно слухає молодь про становище на фронтах, про подвиги Радянської Армії, яка, визволивши свою землю від навали фашизму, переможно просувається до Берліна, несучи свободу народам Європи. Молодь гучно аплодує на честь великого Радянського Союзу. Схвильовано, вкладаючи в слова гарячі почуття, Ніколає розповідає про відважного радянського льотчика Івана Чорномора, який загинув у боях з ворогами Румунії і всіх трудящих світу.

— Всі ви пригадуєте події, які сталися у нас восени 1943 року. Радянський льотчик Іван Чорномор був збитий фашистами і з парашутом опустився в наші плавні. Німецькі гестапівці, сигуранца робили все, щоб запопастися російського льотчика. Та чесні люди Мушатешті не дозволили поглумитися фашистським посіпакам над нашим другом і захисником. Вони вигоїли його рани, допомогли пробратися до партизанського загону. Чорномор загинув у боях з ворогами нашого народу. Вічна слава вірному синові радянського народу!

Всі поставали навколішки. Тихо-тихо стало, тільки чути, як шумить легенький вітер, долинаючи з неозорих плавнів.

— Довгий час фашисти вбивали нам у голови всілякі вигадки про наших російських друзів, залякували нас,— продовжував говорити Ніколає, встаючи.— Скільки було облуди й брехні! Та ми не піддавалися на ті провокації!— Тут Ніколає оглянув присутніх, шукаючи в натовпі Петру Ураду.— Ми не вірили фашистам, і тому ворожа агітація була марною. Наші щирі друзі, російські солдати, вигнали з нашої землі німецьких фашистів і тепер спільно з румунськими військами гонять ворога в його лігво... Незабаром гримне останній залп війни, ворог сконає, людство випростає спину. Ми, румуни, щасливі тому, що хоч пізно, але все ж вклали і свою скромну часточку в розгром фашизму.

— Смерть фашизму! — почулося з натовпу. Всі підхопили цей лозунг і довго повторювали його.

— Врятуванням російського льотчика наше село зберегло свою честь, виконало обов'язок дружби. Партійна організація пропонує відкрити в Мушатешті пам'ятник Івану Чорномору!

Всі довго аплодували, гаряче схвалюючи пропозицію Ніколає.

— Ми поставимо пам'ятник у центрі села, на найвиднішому місці. Хай він промовляє про нашу любов до визволителів, до хороброго і великого нашого друга — до радянського народу!

І знову лунають аплодисменти, привітання. Хтось затягнув пісню про Катюшу. Її співали всі, навіть ті, хто не знав слів — така була хвилина, що не було сил мовчати, хотілось як-небудь висловити свої почуття.

Після зборів поверталися додому бадьорими, згуртованими. Здавалося, всі поріднішали, стали ближчими. Говорили про відкриття школи для дорослих, про створення організації молоді в селі. Нове життя поволі, але владно крокувало вперед своїми молодими, дужими ногами.

9

У вдови Елеонори Бану похилена хата на краю села, у хаті четверо дітей. По двору бігає облізлий кривоногий пес Пан, прозваний так невідомо ким чи то жартома, чи навмисно, щоб підкреслити зневагу до всього панського роду. Ніхто цього не знав, але кожного разу, як тільки песик з'являвся на вулиці і зчиняв гвалт, люди говорили:

— Знову Пан скавулить, щоб він здох!

Був Пан єдиним живим створінням, яке захищало на цім світі бідну вдову Елеонору. З того часу, як господар, поцілувавши дружину і дітей, пішов на фронт, Елеонора сама билася на своїй куцій смужці ґрунту, добуваючи для дітей шматок хліба. В Елеонори стрункий стан, круто зведені чорні брови, продовгуваті, схожі на сливи, очі, сповнені вогню. Була вона рухлива, запальна, непосидюща. Не раз говорили сусідки, поглядаючи на чисто підметений двір Елеонори:

— Чоловіка чекає. Бач, як ходить коло господарства. А чи ж він живий?

— Живий,— відповідала Елеонора.— Хіба бог дозволить, щоб четверо дітей не дочекалися батька? Ні, бог милостивий, він не зобидить стільки невинних душ...

І хоч чоловік не прислав з фронту жодного листа, Елеонора твердо вірила в те, що він живий, що після війни він обов'язково повернеться в Мушатешті. Та ось наче й війна скінчилася на румунській землі, додому повернулося чимало господарів, але чоловік Елеонори не повертався. Та вона не переставала вірити в краще. Кожного ранку з тривогою вставала і кидалась до вікна. Йї здавалося, що хтось ходить навколо хати, постукуючи дерев'яною об сухий ґрунт. Може, то повернувся її чоловік, може він скалічений і тепер боїться показатися на очі Елеонорі? Вона схоплювалася на ноги, напівроздягнена вибігала на подвір'я, гладила руду вовну Пана, питала в нього:

— Хто тут ходить, Пане? Може, твій господар, а ти не впізнав, дурний, гавкаєш?

Вона обходила навколо хати, поглядала на шлях, що линув у широкий степ, довго стояла зажурена, самотня, сумна.

Одного разу, їдучи до Заренау, її побачив примар Мелітару. Елеонора стояла в довгій полотняній сорочці, її чорні коси спадали аж до землі, високі груди важко здіймалися під сорочкою. Мелітару був вражений. Ти ба — у такої нещасної жінки така врода!

Мелітару довго дивився на білу постать, порівнював її з своєю дружиною, і порівняння не йшло на користь останньої.

— Примха природи! — сказав примар.— Вона часом буває несправедлива... і проти цього нічого не вдієш, хоч ти навіть і всесильний на цій землі...

Хоч і вразила Елеонора уяву примаря, однак Мелітару забув про неї, бо часи тепер настали такі, що й власне ім'я забудеш. Та от одного разу Елеонора прийшла до нього сама. Мелітару, побачивши бліду жінку, одягнену в полатану свиту, запнуту по самі очі якоюсь сірою хусткою, з гіркотою подумав, що врода жіноча може залишитися непомітною, якщо вона буде прикрита дрантям. Оця жінка, що прийшла до примарі, аж ніяк не нагадує йому ту, яка стояла тоді в одній сорочці, поглядаю-

чи на шлях. То була мить, сповнена принади степу, то була екзотика, сон. А тепер перед ним була гола правда, яка іноді у сто разів огидніша і обурливіша, ніж приємна для ока фальш.

— Пане примарю,— промовила тихо Елеонора, опускаючи очі.— У мене горе — до хати залетіла віспа...

— Що? — здивовано підвів очі примар. Він був вражений глухим, навіть хрипким голосом Елеонори, який говорив за те, що ця жінка — проста селянка... Примар подумав, що тоді, коли уперше побачив цю жінку край шляху, він був неправий, порівнюючи її з своєю дружиною. Ні, їх не зрівняєш... Куди оцій мужичці до його дружини! Не ті рухи, не той голос, не та постава...

— Що це таке — віспа?

— Всі четверо дітей лежать каменем, личко залило, засліпило оченята.— Елеонора натягла крайок хустки, витерла очі.— Допоможіть, треба лікаря з Заренау привезти...

— Ах, ось що! — хруснув пальцями примар.— Ви хочете, щоб примарія привезла вам лікаря?

— Тепер же влада народна, вона повинна допомагати бідним...

Мелітару спохмурнів. Влада повинна допомагати бідним? Чиї це слова? Ага, ці слова належать отому булькатуму циганові Ніколае Станбу! Он звідки вона навчилася так говорити... Про яку владу говорить оця жінка? Про ту, що в Бухаресті? Але генерал Радеску, прем'єр, мабуть, іншої думки про ці речі... Він не потурає комуністам, провадить свою політику... Він знає, куди вести діло, його не проведеш, не підкупиш лозунгами... Народна влада? Цебто мужицька, робітничка? О ні! Поміляєтесь, люди, але на те ви й мужики, щоб усьому вірити... Вірте! Хай буде так. Саме так — народна влада.

Примар посміхається, проходиться по кімнаті.

— Це ви правильно сказали — влада тепер народна, вона допомагає всьому народові. Але ж, товаришко (він навмисно вжив модне тепер звертання), у примарії немає коней, на чому накажете привезти лікаря? Не запрягтися ж у віз мені самому?

Примар балакучий, навіть ввічливий. Він походжає від столу до дверей, поскрипує офіцерськими чобітьми: скрип-рип, скрип-рип.

— А тепер, товаришко, зважте. Допустимо, що нам

пощастить дістати коней і привезти лікаря. Але чим же ви заплатите лікареві за його роботу? Адже це лікар міський, він задарма не приїде...

Елеонора розстібає полу свого сіряка, дістає звідти щось загорнуте в ганчірочку. Поки вона розмотує ганчірочку, Мелітару зверху дивиться на її груди, перед його очима знову постає її біла постать, повна принади й сили.

— Ось,— мовить тихо Елеонора, показуючи примареві маленький жовтий хрестик.— Він золотий, цього буде досить заплатити лікареві.

Мелітару підходить до неї, нахиляється і тихо шепоче:

— Сховайте свій хрестик, він вам пригодиться... Ви живете край села, біля самого шляху? Я пригадую... Сьогодні я прийду до вас, десь опівночі... Щоб чекали. А завтра привезу вам лікаря... Все буде гаразд...

Елеонора підіймає на примаря свої великі чорні очі, пильно дивиться, наче вона вперше його бачить, потім мовчки встає, застібає сіряк. Погляд її нерухомий, німий. Примар аж відсахнувся од жінки — може, вона божевільна? А Елеонора вже йде до виходу, не зводячи очей з оторопілого примаря. Ось вона розчинила двері, мить постояла, потім махнула кулаком, наче комусь погрожує вала:

— Значить, правду говорили... там на зборах... Я, дурна, не вірила! Дурна я, дурна...

Елеонора швидко кинулася геть, поспішаючи вискочити на вулицю, наче за нею хтось гнався.

...Вона бреде грузькою стежкою, нічого не бачачи перед собою. Сльози струмками течуть по її обличчю, мовчазні, пекучі сльози горя. Як вона увійде в хату, як подивиться на своїх дітей? Що вона скаже малій доньці, яка так зраділа, коли почула вчора, що до них приїде лікар, помастить чимось личка їм, і вони знову будуть бачити сонечко і свою маму? Осліпнуть її діти, що вона тоді скаже своєму чоловікові, який от-от повинен повернутися з війни? Він на поріг — а йому назустріч четверо сліпців! О боже! Хто ж зарадить лихові, куди їй піти? Кому поскаржитись? Навколо великий глухий світ, мовчазний і холодний. Іде битва, помирають сотні людей, щодня, щогодини... Кому діло до її дітей?

І раптом Елеонора згадує Ніколає Станбу. Як хороше говорив він на зборах! «Товариші,— сказав він,— настали

інші часи, тепер і ми люди, тепер і ми господарі... Зійшло сонце і для нас...» Де ж воно, те сонце? Щось надто густі хмари обсіли його, не дають йому посвітити людям, усміхнутися їм...

Однак згадка про Ніколає трохи заспокоює Елеонору. А може, він допоможе? Він знає горе, хоч і молодий, він заступається за бідних, значить заступиться і за неї. Елеонора повертає на бічну вулицю, йде прискореними кроками. Як це прекрасно, що є куди піти! Раніше примар був вершиною, за якою не було просвітку. Відмовив, значить, усе. Йди додому і плач. А тепер от є інша сила — Ніколає Станбу. Отже, не все втрачено.

Сторожко клацає Елеонора клямкою вхідних дверей, довго витирає черевики, хоч вони і не брудні, поправляє свою хустку, знову торкає клямку. Аж тут двері розчиняються, на порозі з'являється Віоріка.

— Заходьте, тітонько,— гукає вона, побачивши нерішучість Елеонори.— Ви до Ніколає?

І от Елеонора сидить перед секретарем партійної організації, розповідає йому про своє лихо, ковтає настирливі сльози. Ніколає слухає мовчки, на його лиці тінь задуми й зосередженості. Вислухавши жінку, він запитує:

— Ну, а примар? Що він сказав?

Елеонора махнула рукою.

— Ой, не такий він, як показує себе,— відповіла вона, зітхаючи.— Якийсь він не такий, Ніколає... Придивись до нього...

Ніколає усміхнувся:

— Я вже придивився добре, більше нікуди... Бачу, куди він гне. Нам з ним не по дорозі. Ну, гаразд. Треба негайно діяти. Ось що, ходімте зі мною.

Ніколає швидко йде по вулиці, прямуючи в примарію, за ним поспішає Елеонора. Побачивши Ніколає і Елеонору, Мелігару зблід. Невже ота жінка ходила скаржитися на нього? Невже вона все розповіла Станбу? Ніколає, зайшовши в кабінет примаря, нічого не сказав, а підійшов до телефону і довго викликав Заренау. Нарешті він зраділим голосом вигукнув:

— Товариш Георге? Здрастуйте! Га? Та як вам сказати... Тут у нас епідемія віспи... Так, так, віспи. Просимо негайно прислати лікаря, сьогодні ж... Що? Цим

займеться Стефані Онча? Добре? Чекаємо лікаря. Бувайте здоровенькі...

Ніколає підійшов до Елеонори.

— Сьогодні приїде лікар. Його пришле нам повітовий комітет комуністичної партії. Йдіть додому і чекайте.

Ніколає обернувся і глянув на Мелітару. Очі їхні зустрілися, погляди схрестилися. Мовчазний поєдинок очей свідчив про те, що починається боротьба, яка не визнає компромісів і відступів.

10

За вікном буяла рання весна. Набубнявіли бруньки платанів, розпустилося листя оливки. Сонячні кружальця мерехтіли серед дерев, золотили траву, гілки. Стефані Онча поправляє свою розкуйовджену вітром зачіску, витягає з ящика столу цигарку, закурює. Звичка курити залишилась у неї з часів партизанського життя — не легко її змінити. Хоч і не живе вона в лісі, не переховується у бліндажах, однак тягар великих обов'язків і тепер важкий у колишнього партизанського ватажка. Визволений народ піднімається на боротьбу за нове і світле життя, треба допомагати йому. Ще бушує війна, — не одна тисяча румунських патріотів пліч-о-пліч з воїнами Радянської Армії громить ненависного ворога. Треба забезпечити армію продовольством, треба подбати про солдаток, адже тепер не боярські порядки! Довга війна, політика Антонеску розорили народ, зубожіли до краю селяни — в країні невивстає хліба.

Фашистські банди всередині країни знищені, але рештки їх ще бродять у лісах, налітають на села, вбивають активістів.

Хоч посада і вимагала від Стефані Онча займатися виключно справами освіти й охорони здоров'я, однак колишня партизанка до всього мала справу. Щодня в її невеличкий кабінет повітового комітету партії приходили десятки людей. З кожним треба було докладно поговорити, кожному треба було допомогти. В селах лютують епідемії — щодня сюди приходять люди просити медичної допомоги. А де її взяти? Вся система охорони народного здоров'я в руках власників — не легко з ними!

От і сьогодні не встигла вона й покурити, як у двері хтось несміливо постукав. Стефані кинула недокурену цигарку, встала з-за столу, розчинила двері. Перед нею

стояв горбатий селянин у порваному сумані, з торбинкою за плечима. Худе, зморшкувате обличчя селянина свідчило про те, що він усе своє життя важко працював, заробляючи на гіркий хліб, а стурбовані очі говорили, що якесь лихо гризе його серце і тепер.

— Ви звідки? — питає Стефані Онча, всаджуючи прибулого в крісло.

— З села Сінеу. Оце просто з поїзда і до вас,— відповідає селянин. Він ніяково оглядає своє пом'яте убоге вбрання. Йому в кріслі сидіти незручно, заважає великий горб.

— Була у ваших краях,— говорить Стефані Онча, розглядаючи якийсь папір — хай відвідувач трохи звикне до обстановки, посміливішає.— Довелося бродити у ваших хашах...

— Я знаю! — відказує селянин.— Я вас знаю.

Стефані Онча дивиться на пом'яте обличчя горбуна, намагаючись розгледіти у сітці зморшок хоч одну знайому рисочку. Але вона твердо переконана, що цю людину бачить уперше.

— Щось я не пригадую,— каже вона,— де ми з вами бачилися.

— Ні, ми з вами ніде не бачилися, але я вас знаю. Було це так...

Довго розповідає селянин про ті дні, коли до нього в хату якомось постукали партизани, попросившись на ночівлю. Але ночувати ті молоді хлопці не залишилися в нього, бо якась інша справа була в них, і вони пішли увечері, залишивши господареві буйвола.

— Юнаки сказали мені, що це — подарунок від Стефані Онча. Спасибі вам...

Очі у Стефані жвавішають.

— То це ви? Пригадую, пригадую, аякже... Ну що, живий ваш буйвол? Став він вам у пригоді?

— Того буйвола забрали в мене фашисти, коли втікали, але не в цьому біда. Я приїхав до вас у важливій справі — погано в нас у селі. Дуже погано.

— Малувато хліба, мабуть? — запитує Стефані Онча. Селянин махає рукою.

— Хліба мало всюди, не лише в нас... Гірше справа: Ілян поїдом їсть, розоряє село...

— Ілян? — тонкі брови Стефані Онча збираються у суцільну чорну дугу.— Хто це Ілян?

— Новий примар наш, присланий з повіту... Правду чисту кажу — такого звіра у нас ще не було... Затиснув людей у кулак — дихати не дає. Майже щодня оголошує маніфести про збирання допомоги діючій армії — все до нитки забирає, та тільки не йде це далі нашого села, осідає в засіках Іляна... Пійчить, злигався з багатіями, одружився з дочкою графа, живе в маєтку... Слова не можна вимовити — страх який грізний! Наганом погрожує... Все кричить, що разом з вами партизанів, свободу завоював. А де ж та свобода? Для кого вона? Для куркулів?

Він важко передихнув, на його обличчі виступили крапельки поту.

— Ілян, чекайте, — Стефані взялася рукою за чоло, — Георге Ілян? Довготелесий, з русявим чубом?

— Він, він. Значить, то правда, що Ілян разом з вами воював? От яке діло, а ми не вірили... Думали, бреше, щоб страхати нас...

Знервована Стефані Онча пройшлася по кабінету. Так, селянин каже правду. Був такий Ілян у партизанському загоні. Якось до лісу прибився русявий юнак, його затримали і привели до штабу. Ілян назвав себе нафтовиком з Плоешті, розповідав, як він довго шукав шляхів до партизанського загону, як він голодував, блукаючи лісами... Стара заяложена перепустка на нафтовий завод переконала всіх, і Іляна прийняли в загін. Довго Стефані Онча вивчала партизана. За ним наглядали, стежили. Але незабаром усі побачили, що Ілян сумлінно виконує доручення штабу, не порушує дисципліни. Був витриманий, активний, його прийняли в партію. Після розформування загону поїхав на село добровільно, хоч більшість партизанів просилися в армію. Оце і все, що знала Стефані про Іляна. І от раптом таке...

Важко Стефані Онча, ой як важко! Адже це вона поручилася за нього, за Іляна. Вірила йому, рекомендувала його. А Ілян виявився мерзотником, якщо не ворогом. Все це треба перевірити, виправити. Оцей горбатий селянин привіз для неї погану звістку. Всі її колишні партизани були вірними і надійними товаришами — одні воювали, інші працювали на важливих постах. Стефані Онча приємно було знаходити в списках нагороджених за бойові подвиги прізвища своїх колишніх друзів. І от — Ілян... Значить, не додивилася вона тоді, бо ніколи було

дивитися, помилилася... Гірко визнавати це, але треба визнати. Хіба мало ще людей, які пролізли в партію з єдиною метою дискредитувати її в очах народу, підірвати її міць зсередини... В партію зараз вступають тисячі — хіба за всіма вгледити?

— Ось що, товаришу... Пробачте, як вас? Попеску? Ось що, товаришу Попеску. Я зараз вам дам записку, підете в готель, там вас нагодують, відпочинете. А завтра вранці приходьте сюди — поїдемо разом з вами в Сінеу, подивимось, як там господарює Георгі Ілян. Перевіримо, і якщо ваші слова...

— Мої слова? — Попеску схопився з крісла, перехрестився. — Мої слова, бог бачить, він не дасть мені покрити душею... Поїдете, самі побачите. Але... — Попеску зам'явся, — але вам їхати туди не раджу... Ілян став таким лихим, що і вас може арештувати. На нього треба добрих міліціонерів, щоб подужали... І вірвочку хай візьмуть, щоб зв'язати, а то у нього там стільки тих компаньйонів...

— Гарзд, усе буде зроблено, — каже Онча. — Зв'яжемо Іляна, не турбуйтеся. Великої кари зазнає за свої ганебні вчинки Ілян, ви можете повірити мені. З коренем вирвемо погань...

Поклавши в шапку записку, Попеску виходить, низько кланяючись. Згодом виходить і Стефані Онча. Вона йде до Георгі, щоб розповісти йому про все почуте від Попеску.

В приймальні повно людей. З клунками, видно здалека забилися, з дітьми...

— Це все до мене, товариші? — запитує Стефані Онча.

— До вас, до вас, — підводиться жінка з немовлям. — А ви оце кудись ідете...

Стефані Онча хвилину мовчить, зважує. Потім повертається до кабінету, відчиняє навстіж двері і каже:

— Ось що, товариші... Заходьте сюди, сідайте, я повернусь за кілька хвилин, і тоді поговоримо. Заходьте, заходьте, сміливіше...

Люди нерішуче говпляться біля порога, озираються... Вони не звикли до такого.

— Заходьте, чого ж вам тут стояти. — Стефані Онча бере під руку якусь бабусю, що забилася в куток, вво-

дить у кабінет.— Отак, сідайте тут, на м'якому. Я зараз повернусь, трохи почекайте.

Вона виходить, і її каблочки дзвінко стукають по сходах, що ведуть на другий поверх.

Нетерпляче чекають царани Мушатешті маніфестів нового уряду про полегшення життя, але уряд не поспішає. Щось довго мудрує і крутить старий лис генерал Радеску... Чого він вичікує?

Якось до Ніколає в партійний комітет зайшли Букан і Маруну. Запальний Букан ще з порога почав вигукувати, показуючи на газету «Скинтейя»:

— Що воно коїться на світі? Люди хочуть землі, а Радеску показує царанам кулак у спину... Доки будуть нами верховодити всякі пройдисвіти? Чи не час дати їм по шапці? Ось і в газеті це питання ставиться.

— Час, товаришу Букан,— весело відповів Ніколає, запрошуючи прибулих сідати.— Пора дати по шапці не лише таким, як Мелітару, а й деяким з тих, що в міністерствах сидять... Хіба не видно, куди гне новий прем'єр? Народ не піде з ним однією дорогою...

Довго і терпляче роз'яснював Ніколає біднякам завдання боротьби з реакційними силами, яким вдалося захопити владу в країні. Він уважно приглядався до людей, вивчав їхні настрої, залучав до активної роботи на селі. Партійна організація з кожним днем зростала, мужніла — у партію записувались охоче. Першими прийшли Букан, Віоріка, Василіу... Двері партійного комітету майже не зачинялись — сюди приходило більше, ніж у примарію...

Інколи в партком заходив Петру Ураду. Він довго сидів мовчки, слухаючи розмови Ніколає з людьми, зрідка вставляв і своє слово. Якось, слухаючи про буржуазні партії, які плели тенета в столиці, Петру махнув рукою і сказав:

— Вода тече, каміння залишається...

— Влучно сказано,— обернувся до Петру Ніколає.— Мов мутна вода, сплине з нашого життя ота цараністська і всяка ліберальна погань, а життя залишиться... Незабаром народ скаже своє слово, різке слово господаря... Наша партія допоможе народові взяти верх.

Молодий партійний керівник старанно збирав сили для рішучого удару по хитромудрих планах ворогів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Над Дунаєм весна, прекрасна весна 1945 року. Здається, цього літа вперше за останні часи на Дунаї і птиці більше, і сонце сяє якось не так, і квіти буяють з усіх сил... Над землею світить яскраве сонце миру, за яким так скучило людство.

Внизу по течії пливе човник. Весла опущені, кермо залишене на волю стихії. Ніколає розкинувся на траві, посланий просто в човнику, заплющив очі. Віоріка, ворушачи рукою його непокірну чуприну, дивиться в далечінь, на її обличчі вираз щастя і замилювання красою природи.

— Скільки на землі прекрасного, чарівного,— говорить вона, не зводячи погляду з опущених віт дерев, довгих смуг білих лілій, квітучого безмежжя плавнів.— А ти майже ніколи не дивишся на цю красу, не помічаєш її. Хіба так можна, Ніколає? Ти ж тільки те й знаєш, що збори, засідання, наради...

Дійсно, після того як влада, нарешті, була вирвана з рук ворогів і як селяни Мушатешті обрали Ніколає своїм примарем, роботи в юнака стало ще більше. Він часто забував навіть поїсти, рідко бачився з Віорікою.

Хлопець розплющує очі, посміхається:

— Ти б так і сказала, що я мало дивлюся не на красу навколишню, а на тебе... Це я визнаю. На тебе я повинен дивитися щодня, щогодини, кожної миті. Ти варта цього...

Ніколає нахиляє голову Віоріки до себе, обнімає дівчину. Раптом Віоріка виривається, підносить руки і голосно каже:

— Грінду! Срібна грінду!

Ніколає мовчки бере весла, прямує човником туди, де схилилися верби Срібної грінду. Ось і причал, про який знали тільки вони втрьох — Ніколає, Віоріка, Лупу,— білий корінь верби. Тут вони залишали човник, коли приїздили до свого друга і товариша Івана Чорномора. Звичним рухом Ніколає витягає човника на берег, подає руку Віоріці. Обережно, наче боячись споло-

хати сонну тишу грінду, вони йдуть через колючий чагарник прямо до всохлої верби. З хвилюванням і побожністю розсувають віти лозняка, зупиняються. На тому місці, де колись переховувався Іван Чорномор, тепер ростуть квіти.

— Місце героя,— тихо мовить Віоріка.

— Так, героя,— замріяно каже Ніколає.— Тяжко поранений, серед страшної небезпеки, в чужій країні, він думав про нас, як би допомогти нам, як знайти стежку до партизанів... У нього була дівчина в Генічеську, там... на батьківщині... Уля Вустинець... Вона залишилась в окупації, Чорномор нічого не знав про її долю, горював. Не раз він пролітав над Генічеськом, виконуючи завдання. Місто лежало під літаком маленьке, прибите лихом і війною... І може, вона, його Уля, стояла тоді, заслонившись рукою від сонця, дивилася на той літак, що пропливав під хмарами, зітхала...

Ніколає бере руку Віоріки, урочисто говорить:

— Якщо комусь із нас пощастить відвідати Радянський Союз, ми повинні обов'язково розшукати Улю Вустинець. Ми розповімо їй про Івана Чорномора, її судженого, який до останнього подиху ніс її образ у своєму благородному серці.

Віоріка зітхає.

— Незабаром,— каже Ніколає,— спорудимо пам'ятник. Ми вже замовили постамент у Бухаресті. На віки вічні залишиться пам'ять про Івана Чорномора, нашого друга...

Вони сіли в човник, відчалили. Течія несла їх мимо зелених острівців, крутила у вузьких затоках, вперто шукаючи шлях на простір. Ніколає, на прохання Віоріки, розповідав про партизанське життя в загоні Стефані Онча.

— А про нас ви згадували там, у горах? — спитала Віоріка.

— Багато разів... Іноді цілі ночі говорили...

— Про що? — Очі Віоріки грали живим вогнем жіночої цікавості й лукавства.

Ніколає махнув рукою.

— Про всякі дурниці...

— Про які дурниці? Розкажи...

— Дурницями у нас, у загоні, називали розмови про дівчат...

Ніколає нахилився і поцілував її. Віоріка продовжувала очікуюче дивитися на Ніколає, а той не хотів згадувати давно минуле, продовжував цілувати її, палко стискаючи в обіймах.

— Хіба це відповідь? — сміялася Віоріка, звільняючись. — А ти знаєш? — Вона огляділася навколо: — Так, це було саме тут. Пригадуєш?

Ніколає оглянувся, побачив недалеко маленьке плесо, кілька знайомих купин. Так, він згадав. Це тут вони вперше поцілувалися. Тоді он там стояв фламінго, свідок їхнього кохання...

Взявшись за руки, вони замріяно дивились на маленьке плесо.

— Хитрий птах, — шепотіла Віоріка, — він так дивився здивовано на тебе.

— Чому саме на мене? — відбивався Ніколає. — Скоріше на тебе, ти була така збентежена і навіть сердита...

— Так чого ж йому дивуватися?

— Аякже! Такий вродливий хлопець цілує дівчину, а вона ще й відвертається. Тут не тільки фламінго здивується...

Віоріка сміється, обхоплює дужу шию юнака.

— Хитренький, хитрий, хитрющий...

Враз лице дівчини стає серйозним, вона змовкає, очі її поймаються смутком. Ніколає настожується.

— Що з тобою? Що трапилося?

Віоріка довго мовчить. І коли вже човен стукнувся об берег, вона подивилася на Ніколає смутними очима, сказала нерішуче:

— Ти, мабуть, не повіриш? Скажи чесно...

— Про що ти, Віоріко? Я ж нічого не знаю...

Дівчина потупила очі, мовчить. Потім, ледве вимовляючи слова, почала:

— Я збиралася відразу сказати, але коли побачила тебе, забула про все на світі...

— Про що ти збиралася сказати? — Обличчя Ніколає стурбоване.

— Мати говорить, що я тобі не рівня, що ти тільки бавишся зі мною, а у тебе, мабуть, є десь інша дівчина...

Ніколає дивиться на Віоріку, наче хоче побачити на її обличчі хоч тінь жарту, але дівчина глибоко схвильована, вона важко дихає, нервово похрускує пальцями.

Хлопець хоче засміятися, але сміх не виходить. Чого ж тут сміятися? Адже правда, що він уже чимало часу крутить голову дівчині, все село знає про це, але весілля він не влаштовує, живуть вони нарізно. Яка ж мати буде спокійно дивитися на це? Хіба Маріоара не права? Ніколає дивиться на дівчину, згадує той далекий день, коли вони вперше познайомилися, коли вона якось прийшла до нього в землянку і почала прибирати в ній... Тоді він ще не думав про одруження, але майнула одна думка: якщо така вродлива дівчина не посоромилася зайти до його вбогого куреня, то вона піде з ним куди завгодно, пройде разом з ним усе життя, яке б воно не було... Йому стало трохи соромно, адже справді люди могли подумати що завгодно. Примар гуляє з дівчиною, але не одружується. І як могла терпіти все це Віоріка? Мабуть, їй не раз натякали сусіди, дівчата...

— Чому ж ти раніше не сказала про це?

— Раніш? Але ж тоді йшла війна, а тепер уже перемога...

Ніколає блиснув очима, ступив до дівчини.

— Моя рідна, моя хороша... Правда твоя, тепер перемога... Ходімо!

Він підхопив дівчину під руку і швидко закрокував від берега. На крутому горбі Віоріка зупинилася, сказала тихо:

— Тут теж...

— Що? — Ніколає здивовано глянув на неї. — Що тут?

— Ти забув? Невже ти забув? — Очі дівчини сміялися.

Ніколає довго озирався навколо, згадуючи все, що було зв'язано з цим берегом.

— Знаю, про що ти згадала. Як я тут допомагав нести плавіння. Так?

— Ох і сердита ж я була тоді на тебе! За твої хвастощі...

Вони сміються, швидко йдуть до примарії. На порозі Віоріка раптом зупиняється.

— А чого я сюди? Мені треба додому...

— Заходь, Віоріко, у нас тепер буде спільний дім... Віднині.

Ніколає бере дівчину за руку, вводить у кімнату, садить на стілець, а сам знімає трубку телефону. Він

довго дзвонить у Заренау, лається з телефоністками, на решті його з'єднують з квартирою товариша Георге, і з трубки вже лине знайомий басок:

— Здрастуй, хлопчику... Що в тебе нового?

Ніколає, хвилюючись, говорить про те, що в житті кожної людини наступають важливі моменти, що у нього теж можуть бути великі зміни і всякі інші милі несподіванки...

— Погано чую,— бубонить басок,— ти що — проповідь вирішив читати чи філософський трактат? Кажі простіше...

— Не можу простіше,— відповідає Ніколає,— вона сидить тут, поруч...

— Хто це вона? Віоріка? Ну, так би й сказав відразу... Поздоровляю. Коли це відбулося?

Ніколає зиркає на Віоріку, та відвернулася до вікна, закрилася рукавом.

— Ще не відбулося... Ми просимо дозволу, благословення, так би мовити.

— Дозволу треба просити у батьків Віоріки...— відповідає басок.— Йдіть і просіть... Скажіть, що я даю згоду, якщо вона тільки буде потрібна... Потім ось що... Треба ж усе по честі, формальності всякі... Незручно ж буде... примарю записувати самого ж примаря... Ти вже їдь сюди, тут все і зробимо... Сьогодні я вишлю тобі свій автомобіль. Згода?

Ніколає щось нерозбірливо говорить у трубку, дякує, очі його затуманені. Повісивши трубку, він підходить до Віоріки, каже:

— Ходімо до твоїх батьків, за звичаєм треба спитати їхнього дозволу. А потім поїдемо в Заренау, незабаром прийде автомобіль... Сьогодні ж і запишемось...

Віоріка підводиться, але не дивиться на Ніколає. В її очах повно сліз...

2

Прокурені, потріскані стіни примарії ще ніколи не бачили стільки людей. Селяни сиділи на ослонах, на підвіконнях, просто на підлозі. Деякі стояли в сінях, раз по раз зазираючи через голови передніх у приміщення, де за столом сиділа президія. Густий тютюновий дим валив з відчинених дверей, з вікон. Аж на вулицю було

чути голос Ніколає, який робив доповідь. Чоло його спітніло, чорне волосся злиплося, але очі поблискують владно, завзято. Не одна молода вдова, побачивши вродливого примаря на вулиці, тихесенько, про себе, зітхала. Ще ніколи не було в Мушатешті такого примаря!

Ніколає говорив про нове життя, про те, що треба наполегливо і непохитно йти новим шляхом, не зупиняючись, не лякаючись труднощів. А труднощі будуть! Ворог не примириться з тим, що у нього вибили владу з рук, він буде шкодити, брехати, навіть стріляти з-за рогу! Всім відомо, що дехто з гнобителів, боячись помсти бідняків та наймитів, бродить у лісах, вичікуючи зручної хвилини, щоб завдати нам удару...

— Хай пам'ятають,— вигукує Ніколає,— хай знають, що ми їх не боїмось. Що б вони не робили, а землю в них ми заберемо!

Тихо, аж лунко в примарії. Ніхто навіть не кашляне. Слова нового примаря наче самі падають у душу, викликають стільки почуттів і думок, що люди не в силі стримати їх. Вибравши хвилинку, люди гаряче аплодують. Їх важко зупинити. Ніколає говорить, що треба обрати комісію по розподілу землі і що сьогодні ж комісія мусить приступити до роботи. Гримлять оплески, вирує людська маса. Цілі покоління мушатештівців вмирали, так і не дочекавшись здійснення мрії про землю. Тепер от настав час...

Після обіду, озброївшись саморобним сажнем і списками безземельних селян, комісія разом з примарем вирушає в поле. Нестерпно палить сонце, висока пшениця на землі Мунтяну котиться золотою хвилею, лише в деяких місцях бідняки трохи скошили її, не дочекавшись розподілу землі. «От і добре, якщо хто намолотив собі трохи зерна!» подумав Ніколає. Старий Букан, кумедно вимахуючи руками, почав голосно розповідати:

— Сидимо ми ото із своєю Лучікою, жінкою моєю, діти пищать голодні, дихати не дають. Взяли ми мовчки серп, вийшли в поле, вжали оцієї доброї пшенички, намолотили і прямо під камінь! І знаєте, діти мої оце вперше їдять справжні пшеничні коржики! Аж хрумкотять вони!

Люди сміються, весело поблискують очима, підбадьорюють Букана.

— Хрумкотять, кажеш? Прямо так-таки хрумкотять?

Букан вибігає наперед, протовплюється до примаря, витягає з-за пазухи кілька білих коржиків, розламає пополам, роздає по шматочку селянам:

— Спробуйте, якщо не вірите! Чиста тобі пшениця, аж гане в роті...

Николає покуштував коржика, сказав:

— А й справді смачно, куди там малаєві...

Радіють люди, звідусіль сиплються жарти.

Біля невисокого стовпчика, де починався клин озимої пшениці, люди зупинилися. При самій землі на стовпчику висів плакат, написаний чорними літерами. Хтось голосно прочитав: «Хто візьме чужу землю, той візьме свою смерть». Мовчки розглядали зловісні чорні літери. Старий Букан першим підійшов до плаката, наблизив до нього свої підсліпуваті очі, якусь мить постояв, потім повернувся до людей і сказав тремтячим голосом:

— Комусь не до вподоби, що в бідняцькій хаті з'явився справжній хліб. А ми не злякаємось!

І, зірвавши плакат, розтоптав його ногами.

— Ач, сволота!

Букан стояв на краю озимого клина, низенький, з палаючими очима, з куценькою сивою борідкою, рішучий і войовничий. Дивлячись на нього, селяни теж повеселішали, сміливіше посунули вздовж шляху, обміряючи клин. До самого вечора ділили землю. Дехто, одержавши наділ, тут же починав руками виминати колоски, сипав стигле зерно в кишеню. Повернеться додому, покаже дітям і жінці зерно, хай переконаються, що тепер у них є земля, що вони теж справжні царани, що тепер і для них почалося життя. Невідомо звідки люди дістали серпи і тепер, нажавши добрий сніп пшениці, обережно несли його в село...

Коли старий Букан відміряв своїм сажнем доброго поля для свого сусіда Ураду, Петру перехрестився, набрав у жменю сухого ґрунту і поцілував його. Сльози покотилися по його зарослих схудлих щоках, а з грудей вирвався стогін:

— Земелька...

Більше він нічого не міг вимовити, руки його дрижали, сльози самі лилися з очей. Петру ніхто не чіпав:

хай людина наплачеться від щастя. До Ніколає несміливо підійшов Іон Маруну, ніяково потоптався.

— Тільки ти нікуди не виїжджай від нас, юначе,— сказав схвильовано,— а то ми без тебе — мов ті курчата без квочки...— Маруну помовчав, потім пошепки додав: — Вони тебе будуть підманювати, влещувати... А ти не здавайся, гони від себе отого пройдисвіта Чорбаряну, не від душі він до тебе такий добрий...

Ніколає уважно подивився на худого, забитого життям селянина, взяв його під лікоть.

— Хороші ваші слова, товаришу Маруну. Якби їх почув Іван Чорномор, російський льотчик, він гаряче потиснув би вам руку...— Ніколає озирнувся і, побачивши поруч Петру Ураду, сказав голосно: — Але є серед нас один чоловік, який не захотів у свій час говорити з російським офіцером... Побоявся...

— Це я побоявся? — прохопилось у Петру. Він миттю догадався, про що говорить примар.

— Так, ви. Пам'ятаєте, коли я запрошував вас на Срібну грінду?

Петру згадав ті жахливі, тяжкі дні. Який то був час? Мов той сліпий, блукав він по закутках життя, не добираючи, як знайти стежку до світла. Крутий той шлях, не відразу й виберешся по ньому, хоч і знайдеш його чи хто вкаже. Згадалось, як він уже було зібрався вийти з хати, щоб податися до Срібної грінду, а тут нагодився отець Іоаким, як він забив йому баки своїми молитвами проти сатани, своїми обшуками...

— Якби ж ви не залишали в моєму домі листівок Стефані Онча, то я, може, й вийшов би тоді...— сказав жартома Петру і розповів Ніколає історію з листівкою. Примар вислухав розповідь Петру, задумливо проказав:

— А товариш Чорномор дуже хотів з вами побачитись... Та й мені хотілося показати вам росіянина, адже фашисти переконували, що росіяни — звірі...

— То були безсоромні брехні! — сказав рішуче Петру.— Я не вірю в це. Сам бачив росіян. Милі, прості люди... Нічого не мав би проти, щоб вони з своїми танками постояли у нас довше...

Ніколає глянув на Петру, замислився. Ніколи б рніше не повірив, що ці слова належать оцьому заляканому, забитому горем і нуждою чоловікові. Як міняються люди! Та це лише початок, а що буде років через

два-три? Народ розправить крила, випростається на весь зріст, він ще покаже себе, свою велику силу і розум...

3

Сивий, старий Папаяніс, грек за походженням,— найстаріший слуга Мунтяну. Подорожуючи по світу, Мунтяну здибав його на острові Крит, коли молодий румунський поміщик сватався до дочки грецького багатія. Молодому господареві сподобався слуга своєю фізичною силою і мовчазністю. Нервовий Мунтяну не любив слуг, які при ньому вимовляли хоч одне слово. Він, нащадок старого роду румунських бояр, волів мати такого слугу, який би завжди мовчав і ні в чому не перечив своєму господареві.

Бездомний Папаяніс, з дитинства позбавлений почуття батьківщини, був вірним рабом свого господаря. Самотній і замкнений, він знаходив відраду в праці. Старий вставав до схід сонця, а коли лягав спати,— того ніхто не знав. Як би пізно не гуляв господар, Папаяніс все одно ляже останнім. Він цілими днями ходив по винограднику, обрізуючи маленькою пилочкою сухі гілки. Сам давив виноград і робив вино. В погребях Мунтяну завжди були добрі вина, десятилітньої і п'ятнадцятилітньої давності. Та не тільки цим займався Папаяніс. Він доглядав за вівчарнею, з його дозволу починалася стрижка вовни, збір фруктів у саду. Старий слуга, прозваний батраками «дракул маре» (великий чорт) за непосидючість і сліпу покору, ходив по подвір'ю, наглядав за тим, як годують батрачки телят, чи не обкрадають вони господаря під час доїння корів (доярка могла ж напиться молока!), заглядав уночі в ясла, де стояли коні, перевіряв, чи не вийшло в них сіно.

Ніхто його не примушував брати на себе стільки обов'язків, він усе це робив сам. Папаяніс ні з ким не дружив, нікого не любив, ніколи не пив вина. Здавалося, що сама природа створила тип раба, про який завжди мріяли багатії всього світу. Управитель Мечелар, заздрісний і свавільний, спочатку вороже ставився до старого слуги. Він вишукував різні причини, щоб донести господареві на Папаяніса, всіляко намагався висміяти його перед сім'єю Мунтяну. Але господар завжди

відмахувався од нашіптувань управителя, мовчки давав зрозуміти, що все це даремно. Старий слуга, дізнавшись про злі дії управителя, заревів, мов та скотина, замахав руками. Зляканий Мечелар утік тоді кудись з подвір'я. Згодом він зрозумів, що Папаяніс не зазіхає на його посаду, і різко змінив своє ставлення до старого. Навпаки, він почав догоджати йому, бо, по-перше, боявся виночерпія, а по-друге, йому було вигідно мати такого заповідливого помічника.

Дізнавшись від слуг про грізні події, які відбувалися в країні, Папаяніс почав ще старанніше доглядати господарство Мунтяну.

— Тю на тебе, чорте! — лаялися доярки, дивлячись, як Папаяніс вимірював тільки що надоєне молоко. Майже всі наймити вже порозбігалися, залишилося кілька дівчат-сиріт, яким нікуди було подітися.— Все незабаром пропаде, а він за краплиною молока тремтить...

«Пройдуть страшні дні, все втихомириться, господар повернеться додому і побачить, що все його добро ціле, а на подвір'ї залишився його вірний слуга — Папаяніс», думав виночерпій, обходячи велике подвір'я економії. Так було вже один раз, коли запалали поміщицькі маєтки, коли всі батраки порозбігалися. Тоді теж, як от і тепер, на подвір'ї залишився лише один Папаяніс. Він зберіг усе, що можна було зберегти. А коли повстанців приборкали, господар примчав з Бухареста і привселюдно поцілував свого вірного слугу. Те ж саме буде й зараз, усе на світі повторюється. Самим богом уже заведено так, що люди діляться на багатих і бідних, на господарів і батраків. Тут нічого не зміниш, краще вже бути чесним слугою і чесно їсти хліб, який належить господареві.

Так думав Папаяніс, коли раптом побачив на подвір'ї групу людей і попереду всіх старого Букана, який не раз рубав дрова у Мунтяну. Старий слуга здивувався і навіть злякався. Він думав, що вони прийдуть вночі з вилами та косами, будуть кричати і хапати хто курку, а хто порося. Але ніхто не кричав, нічого не брав. Люди підійшли до Папаяніса, Букан роздивився навколо і твердо сказав:

— Передай своєму господареві, що ми розподілили його землю, бо то народна земля, і хай він з нами не

думає боротись — нічого не вийде. Ми зробили це законно — уряд Петру Гроза видав маніфест. Ясно?

— Та він, мабуть, оглух від переляку? — крикнув хтось із гурту.

Букан, який добре знав вдачу Папаяніса, сказав серйозно:

— То не моя справа — чує він чи ні. Моя справа сказати, його справа — слухати.

Люди посміялися й пішли. Ніхто не погрожував старому, ніхто не взяв навіть тріски у дворі. Це зовсім збило з пантелику Папаяніса. Він довго так стояв серед двору, роздумуючи, що сталося. Старий слуга відчув, що на світі відбулося щось страшне і безповоротне, а що саме — він не розумів.

Невідомо, скільки б ще стояв старий, мов пень, як раптом за сараєм щось зашаруділо, почувся свист. Папаяніс обернувся і побачив у кушах бузку Мечелара. Управитель стояв блідий, у забруднених штанах, з револьвером у руці. Його не впізнали собаки, люто рвалися з цепів.

Дізнавшись, що в маєтку нікого немає, Мечелар сховав револьвер, витер піт рукавом піджака і швидко пішов у будинок. За ним тихо ішов слідом Папаяніс.

— Ось що, — хрипло сказав Мечелар, коли старий слуга зачинив за собою двері, — ми тепер залишилися вдвох, значить, і жити нам треба по-братськи... — Мечелар сів у глибоке крісло, в якому сидів раніше лише старий Мунтяну. — Господарі втекли, значить, тепер ми тут господарі...

Папаяніс покрутив головою.

— Господар повернеться...

— А хіба я сказав, що не повернеться? — крутнувся управитель, вгадуючи думку старого слуги. — Я сказав, що поки немає господаря, ми заміняємо його...

— А де ж це ви так довго були? — спитав Папаяніс управителя, і на його кам'яному лиці ледь-ледь пробилося тінь посмішки.

Мечелар скипів.

— Одна справа я, інша — ти, старий чорте! — Мечелар тепер бігав по кабінету. — Ти завжди мав діло з барилами та свиньми, а я з людьми! А мати справу з людьми небезпечніше, ніж з тваринами. Вони розірвуть мене, як спіймають... Ну, не маю часу на теревені, мені треба

поспішати. Неси сюди мерщій вина, хліба, дістань з погребя солонини...

Крім їжі, Мечелар захопив з собою плащ, дробовик, ковдру, мідний чайник, набив кишені порохом і дробом.

— Я їм покажу, як ділити землю...— хрипів Мечелар.— Наїдяться вони... землі...

Говорячи так, він метався з залу в кабінет, відчиняв шафи, ящики столів, нишпорив по всіх закапелках, чогось шукав. Всюди було порожньо, і управитель строго сказав:

— Мені потрібні гроші, багато грошей! Чуєш? Щоб на понеділок приготував грошей... Це воля господаря, це він віддає тобі наказ... Не шкодуй майна, продай дещо... Треба мати багато грошей, щоб повернути землю Мунтяну... Чуєш? Я щопонеділка буду приходити опівночі...

Відчинивши вікно, Мечелар ще постояв, вдивляючись у тіні саду, потім скочив на підвіконня і зник у темряві. Папаяніс зачинив вікно, взяв у сінях віник і почав підмітати підлогу — цей управитель до того брудний, що все після нього починає тхнути...

4

День видався вітряний, похмурий... По небу блукали свинцеві хмари, провіщаючи грозу. Одначе з самого ранку в поле, що за горбом, посунули селяни. Йшли старики, жінки, діти. Несли з собою рядна від дощу, казанки з солодким кукурудзяним молоком для немовлят — збиралися не на день і не на два. Всім хотілося, не повертаючись з поля, викосити свою ділянку, щоб не осипалося зерно. В кожного блищав за поясом серп, у декого були коси і граблі.

— В добрий час! — говорили один одному царани, приступаючи до косовиці. Висока пшениця сама лягала під руку, серпи гострі, не притуплені.

— На щастя нам! — говорив сусід сусідові, обсіпаючи свого товариша добірним зерном, тільки що вим'ятим з колосків.— Щоб завжди родило...

Дзвенять коси, поблискують серпи, мелькають червоні, білі, чорні хустки жінок. Косять бідняки хліб, посіяний їхніми ж руками, спина не розгинаються — для себе ж! Немовлята сплять у куренях, напнутих з ряден,

а старшенькі бігають по полю, допомагають батькам. Дитяче радісне щебетання, шум стиглої пшениці, дзвін кіс і серпів — яка то чудесна музика, як вона до душі людям! У кожного поблискують очі, а на обличчях вираз такий, наче вони вдруге народилися на світ.

Петру, мов заведена машина, все кидає та й кидає ручку коси, покоси лягають рівно, тільки зелена березка залишається при землі. Маріоара йде за ним услід, руки її проворні, швидкі, снопи лягають біля її ніг тугі, як і тоді, коли вони обоє косили в поміщика Мунтяну... На цій ось землі вони зустрілися, горювали все життя, працювали на пана, мріяли про свою землю, про щастя... Потім життя відняло і мрію — була пустка, холод, зневіра в душі. І раптом сонце зійшло для них! Прийшли зі сходу прості й скромні хлопці, червоні солдати, прогнали багатіїв та фашистів, і тепер царани вперше в житті стали людьми, справжніми господарями...

Петру завзято махає косою, думки його піднесені, збуджені. Що ж — життя таки починається по-справжньому. Тепер є свій наділ, своє господарство. Дочка вийшла заміж, хорошого зятя має Петру, нічого гнівити бога. Та й Віоріка он яка стала — вчиться на курсах, уже читає навіть буквар, молодь її поважає... Що не кажи, а дочка в нього тямуща! Виявляється, вона потай від батька носила їсти російському льотчикові, коли той лежав поранений у плавнях. У партію прийняли Віоріку — велика то честь для сім'ї Ураду... І все ж серце у Петру неспокійне, гривожне. Розповідали люди про випадок у сусідньому селі — повісили там одного активіста. В лісах бродять бандити... Вони не примиряться з втратою землі, з новою владою. Вони он плакати вивішують з погрозами, чого доброго — налетять колись уночі, постукають у вікно...

— Треба нові прогоничі зробити,— похмуро каже Петру.

Маріоара мовчить. Вона знає круту вдачу чоловіка, його не переконаєш, хай уже сам вирішує такі питання.

Петру, налягаючи на косу, порівнявся з старим Буканом, що вирвався був уперед. Тепер вони йдуть рука в руку, подзвонюючи косами. Букан, витираючи піт з чола, кричить:

— Пшеничка чудесна, Петру! Саме косити її...

Петру відповідає:

— Є бог на світі! Все-таки не забув про нас...

Випроставшись, Петру поглядає вперед, туди, де хвилюється безкрає поле пшениці. Довгий клин, серце аж стукотить від радості — є що косити, буде хліб тепер у нього на весь рік, буде і до хліба. Ось купить він порося, вигодує, буде сало... Курей тепер можна розвести, індиків...

Раптом Петру напружує зір і мить стоїть мов оторопілий. Відразу ж за його полем, там, де пшениця зливається з обрієм, з'являється чорний дим, завихрюючись і підіймаючись до неба.

— Що воно горить? — сполохано питає Петру, дивлячись зляканими очима на Букана.

— Де горить, що горить? — почулося відразу з кількох боків. Люди перестали косити, попідводилися навшпиньки, дивлячись кудись за обрій.

— Пожежа! — кричить Букан.— Хтось підпалив ниву.

А чорний дим, посмугований червоними язиками полум'я, швидко наближається, росте, шириться.

— Всі за мною! — гукає Букан і перший кидається до місця пожежі. За ним біжать чоловіки. Чути крики, плач, стогін. Завершала злякані діти, жінки беруть їх на руки, несуть подалі від пшеничного клина, на ріллю.

— Гроза запалила клин,— каже хтось, хлипаючи.— То бог покарав нас, необачних...

— Мунтяну сам підпалив,— чується у відповідь похмурий голос.— Робота ворога...

Коли Букан і Петру разом з іншими селянами прибігли до того місця, де горіло, вони побачили море вогню, що невпинно посувалося вперед. Різкий вітер кидав цілі клапті полум'я, сухе стебло пшениці спалахувало, мов порох, вогонь котився далі, нищівний, зажерливий. Люди стояли перед стихією мовчазні, розгублені. Перший отямився Букан.

— Прокосити широку смугу, вогонь зупиниться сам!

Він вибіг вперед, почав швидко косити, за ним кинулись інші. З трьох кінців косарі йшли один одному назустріч, прокошуючи широку смугу. Та вогонь посувався швидше, ніж косарі. Незабаром він лизнув вершечки пшениці, що стояли за прокосом, перекинувся далі, застрибав, як вогняний вихор. Але Букан не здавався. Він знову забіг наперед, тепер значно далі, виставив вряд п'ять косарів. Поки вогонь наближався, вони встигли

прокласти широку смугу, а жінки, що прибігли, зібрали граблями скошений хліб. Вогонь досяг смуги, незадоволено покрутив хвостом, почав чахнути. Граблями, зеленими віниками гасили люди окремі вогнища, обпалюючи брови, обличчя.

— Слава богу, втихомирили! — проказав Петру, витираючи спітніле, вкрите чорним гаром чоло. Одяг його димів, з очей лилися сльози. Букан швидко скидав з себе вовняну скуртейку — вона вже тліла в кількох місцях.

— Горить, горить! — крикнув хтось збоку, з жахом кидаючись до Букана. Люди швидко затоптали маленьке вогнище, що було спалахнуло, обійшли вигоріле місце, ногами гасячи стерню. З неба полив дощ, але люди не ховалися, не бігли до своїх куренів. Селяни стояли під дощем, підставляючи гарячі лиця під цівки води, що струменіли з неба.

З-за пагорка показала бречка, запряжена буланним конем. Усі впізнали, що в поле їде примар. Коли він підійшов до гурту, люди швидко поскидали за звичаєм шапки, показуючи на горіле поле, збуджено говорили:

— Ледве погасили вогонь, могло все загинути. Підпал, не інакше...

Николає оглянув поле, сказав не то собі, не то присутнім:

— Підпал... Учора погрози, а сьогодні підпал. Ну що ж, якщо ви так, ми теж не залишимось у боргу...

Він стис кулаки і голосно кинув:

— Мечелар разом з Мелітару зібрали банду з куркулів та фашистського охвістя і блукають у лісах. Це їхня робота. Хай знають недобиті вороги, що ми зуміємо відповісти на їхній удар!

Вітер відніс хмари, дощ усух. Стомлені, але збуджені люди стояли навколо примаря. Обличчя у них були рішучі й суворі. Погляди їхні говорили, що вони готові відстояти свою радість і свої мрії, які лише тепер почали здійснюватись.

Темно, вогко на узліссі. Мелітару, захищаючись від сердитого кривця піднятим коміром, пильно вдивляється в темряву. Щось довго не повертається Мечелар. Може, він вирішив покинути його, Мелітару, і податись кудись

у Трансильванію, де в нього були родичі? Е, ні, цього тобі, чоловіче, ніхто не дозволить. До самої смерті ти в міцних руках, ти ще потрібний. Мелітару свердлить темряву чорними очима, скрегоче зубами. Не втечеш від Мелітару, і не думай, управителю! В ту ж хвилину, як тільки вирішиш втекти, тебе наздожене куля. Так він і наказав жандармові Баглаї, який пішов назирці за Мечеларом. Баглаї виконає наказ, тому можна вірити, адже він один з найстаріших легіонерів.

Коли ж нарешті в полі замаячила зігнута висока постать Мечелара, Мелітару посміхнувся. Все гаразд. Діло зроблено, якщо Мечелар повертається вчасно. Незабаром з іншого боку підійде Баглаї... Все розраховано...

Мечелар скидає з пліч важкий мішок з продуктами, важко відсапується. Черевики його чавкають: довелося йти вибалками та ярами, а сьогодні пройшов дощ.

— Чим похвалишся? — Мелітару запитує різким голосом начальника.

— Клин озимої пшениці згорів дотла...

Мелітару регоче:

— Добра ілюмінація на честь примаря була? Хороша пшеничка стояла...

Він розв'язує мішок, витягає звідти солонину, зубами рве червоне м'ясо. Вони цокотять, як у голодного вовка, з рота тече слина. Третій день голодує Мелітару, а звук же їсти за грюх.

— А де Баглаї? — стомлено питає Мечелар простудженим, хриплим голосом.

— Та ось і він, — відповідає Мелітару, показуючи на Баглаї, що саме підходив. — Посилав у розвідку.

Мечелар стомлено позіхає, вмощується під деревом. Але Мелітару, ковтаючи м'ясо, говорить строгим голосом:

— Спати сьогодні не доведеться. Є завдання.

Він дає по шматку м'яса й хліба Баглаї і Мечелару. Чути, як шумлять на вітрі платани, як десь далеко-далеко вие собака. Кілька хвилин усі мовчки їдять, запиваючи вином з принесеної Мечеларом пляшки. Першим підводиться Мелітару, за ним інші.

— Треба сьогодні побачитись із старим вістовим, з баде Замфіром, — коротко каже він, витягаючи револьвер. — Візьми ось, він безвідмовний.

Мечелар бере револьвер, але не засовує його в кишеню. Він мовчки дивиться на Мелітару, очі його горять ненавистю.

— Вчора новий примар звільнив баде Замфіра з роботи, це треба негайно використати. Необхідно вмовити старика вбити примаря.

— Це неможливо,— одразу відгукується Мечелар. Він незадоволений, що всі найважчі доручення припадають йому.— Старий солдат не погодиться...

Мелітару різко повертається до Мечелара.

— Тоді це завдання виконаєш ти! Вибирай.

Мечелар схиляє голову. А Мелітару вже рівнішим голосом наказує:

— Вирушай, шлях довгий... Старий погодиться відразу, він злий... Скажи йому, що це лише перший крок нового примаря, що через кілька днів він посадить його, вістового, в тюрму. Адже він, а не хто інший, прослужив десять років у примарії, догоджаючи різним начальникам... Дай йому грошей, старий це любить... А якщо буде крутити, накажи іменем короля...

— Але ж король...— Мечелар осікся. На нього дивилися страшні чорні очі Мелітару.

— Що? Неясно? А що ж тут дивного? Хіба є на світі хоч один король, який був би заодно з комуністами? Немає такого короля... Отож-то й є. Поміркуєш над цим потім, а зараз іди, бажаю удачі.

Поволі, наче вирушив у свою останню путь, ішов Мечелар в село Мушатешті. Ноги відмовлялися йти, очі злипалися, зуби цокотіли чи то від холоду, чи то від страху. Виходячи з лісу, він побачив тінь, що майнула за кущами. Мечелар зрозумів — за ним стежать, йому не довіряють... Чорна злість обпалила серце управителя. Все життя він був попихачем у Мунтяну, попихач він і тепер. Невже отак йому судилося бути знаряддям чужої волі? Але вихід один — треба йти вперед, що б там не було — йти.

6

В кабінеті різко і сухо задзвонив телефон. Стефані Онча зняла трубку, відсунула хустку, якою була запнута, притисла трубку до вуха.

— Слухаю!

Говорив прокурор Штефан Іоніца. В трубку линули слова, від яких хмурилось обличчя Стефані Онча, тьмарились її ясні очі.

— Ваша підозра мала підстави, товаришко Онча. Так, так, отой Ілян — хороша квіточка... Добре, що вчасно вирвали з коренем, а то вона дала б такі ягідки, що довго пам'ятали б їх. Сліди ведуть далеко за межі провінції... Приходьте, розповім детально.

Стефані Онча нервово пом'яла тонкими пальцями сигарету, повісила трубку. Робочий день закінчився. Над дахами Заренау клубочилися багряні хмари.

Стефані Онча підвелася з-за столу, пройшла неквапно в глиб кабінету, сіла на просторий твердий диван, що стояв у кутку, поринула в спогади. «Ілян — хороша квіточка», крутилося в голові. Пригадався той холодний день, коли вона з селянином Попеску та представником префектури їздила в Сінеу, у те село, де чинив свої антинародні справи примар Георге Ілян.

Весняна вода розмила шляхи, видовбала рови і ями, перетворила дорогу на суцільне багновище. Конячина, найнята на станції, ледве волокла ноги. Візник, старий циган, стьобав свою Голубку немилосердно, але це аж ніяк не впливало на конячину, яка, видно, уже звикла до всього на світі. Було холодно, вогко. Передчуття зустрічі з колишнім своїм підлеглим, який тепер перетворився на дикого і грізного примаря-здиру, псувало настрої, нервувало. Горбатий Попеску, помічаючи настрої Ончі, співчутливо поглядав на її вузькі плечі, на сиву голову. «На Іляна треба добрий десяток міліціонерів з карабінами, а вона он їде до нього з своїм портфеликом, з смутними очима. Що вона вдіє? Ох, здається, накликав він, Попеску, на неї біду! Накликав». І коли каруца нарешті заторохтіла по бруківці села, Попеску скочив на землю, винувато посміхнувся:

— Ви вже не ображайтеся на мене, але я піду тепер пішки...

Стефані Онча мовчки кивнула головою. Вона розуміла, що селянин боявся з'явитись у селі разом з представниками з повіту, він не вірив, що є така сила, яка б змогла приборкати всевладного примаря.

Коли Попеску зник у темному провулку, Стефані Онча наказала циганові везти її до школи. Чому до школи,

а не до примарії? На це запитання, яке зірвалося з уст працівника префектури Каміла Інеску, худого, аж синього чоловіка, Стефані Онча сказала, що у неї в Сінеу працює знайома вчителька, давня її подруга, і що вона хоче відвідати її. Крім того, вони матимуть де переночувати, бо, як дізналася Онча, її подруга живе самотньо, без сім'ї. Інеску кивнув головою: хай буде так, лише сховатися б скоріше від холоду, що пронизує кістки, випити склянку гарячого чаю, відігріти замерзле нутро.

Школа містилася в цегляному будиночку, що стояв серед широкого майдану, напроти церкви. Каруца звернула з бруківки і відразу ж загрузла у рідкому багні. Стефані Онча та Інеску стрибнули на землю, і поки візник вовтузився з своєю Голубкою, яка вже остаточно відмовлялася рухатись, вони обтирали ноги на ганку школи.

Наталіца, немолода огрядна вчителька, яка колись разом з Стефані вчилась у гімназії, побачивши подругу, кинулась їй на шию.

— Боже, скільки років ми не бачились з тобою! — Вона витерла вогкі очі, засміялася. — Уяви собі, ніколи б не подумала раніше, що моя подруга по гімназії може стати знаменитим партизаном! Ніколи не помічала в тебе нічого героїчного...

Вони жартували, згадували минуле, знову обіймалися. Каміл Інеску тимчасом скидав з себе вогкий плащ, тулився до теплої грубки. В хаті вчительки було затишно, хоч і бідно: в кутку дівоче вузьке ліжко з білими занавісками, столик з учнівськими зошитами, два стільці. Вона була незаміжня і жила так, як колись, будучи ученицею гімназії. Скаржилася подрузі на нудне сільське життя, на труднощі вчительської професії. Село Сінеу велике, а школа одна — в трьох класах, невеличких кімнатках, вчать двісті чоловік, на уроках учні сидять на підвіконнях, замість парт — довгі нетесані дошки, прикріплені до букових кругляків... На таку кількість учнів треба принаймні три вчителі, а вона одна... Невистачає зошитів, підручників, чорнило замерзає в пляшках — немає палива...

— А що ж Ілян? — запитала Онча, сідаючи на стілець. — Як він допомагає школі?

Наталіца махнула зневажливо рукою:

— Що Ілян...— Вона глянула на Інеску, який сушив онучі, зітхнула.— Ілянові не до того...

— Та ти говори сміливіше,— підбадьорювала Онча,— товариш Інеску своя людина, він, так би мовити, представник влади. Говори відверто про Іяна.

— Що ж тут говорити,— неохоче обізвалася Наталіца. Видно було, що вона чомусь ухиялася від широкі розмови про примаря — Один примар нічого не зробить, коли навколо стільки руїн...

— Правда, що він одружений на дочці графа? — спитала Онча після короткої паузи.— Що то за граф?

Наталіца подивилася на подругу довгим поглядом, який означав і вагання і роздум. Невже вона, Стефані, нічого не знає про Іяна? Адже Ілян не раз хвастив перед людьми, розповідаючи, що він листується з Стефані Онча, що вона його у всьому підтримує... «Ми з нею воювали разом,— говорив гордо Ілян,— Стефані Онча особисто рекомендувала мене на посаду примаря...» Чому ж тепер Онча випитує у неї про Іяна? Забалакавшись, можна наговорити зайвого, про це дізнається примар, що тоді буде? Тоді хоч з села втікай, примар живою закопає у землю. Ні, хай уже хтось інший розкаже їй...

— Говорять люди,— ухильно відповіла Наталіца,— але я цього графа ніколи не бачила...

Стефані Онча повела плечима. Знайома картина! Старий Попеску теж боїться примаря, навіть разом з нею не хотів в'їжджати в село, боячись помсти. І ця ось, її подруга, боїться. Видно, Ілян прибрав усіх до рук, залякав. Вона підійшла до Наталіци, обняла її за стан, подивилась у вічі.

— Наталіцо, чого ти боїшся? Я дещо знаю про Іяна, мені вже говорили про нього, оце приїхала перевіряти. Розкажи нам про нього чесно. Невже він так залякав тебе?

Наталіца кинулася до вікна, сказала з тривогою у голосі:

— Ось він сам, поговори з ним...

Вона вийшла на ганок, звідти долинув її голос:

— Добрий вечір, товаришу Ілян! Рада вас бачити у своїй школі, заходьте, будь ласка.

Онча скривилася, їй було гидко і боляче чути влесливі слова своєї подруги, якими вона зустрічала примаря.

Вона глянула у вікно і побачила Іляна, який сидів верхи на коні. Хвацький чуб, військова гімнастюрка, жовта кобура при боці, сине галіфе... Ось який він, примар Сінеу.

— Хто до тебе прителіпався? — гукнув він до Наталіци, гарцюючи на коні.— Хто це вештається по селу, не з'являючись до примарії? Ану, поклич їх сюди!

Вчителька шось тихо сказала Іляну, і той враз скочив з коня, поправив на собі портупею, влетів у хату.

— Слава герою! — вигукнув примар, підносячи руку до козирка. — Дуже радий... Це велика честь...

Він пристукнув каблуками блискучих чобіт, уклонився.

— Чому ж не повідомили про приїзд? — дивувався він, скоса позираючи на незнайомого йому Інеску.— Я б вислав підводу, кращий фаєтон... Та й квартиру б підготував по чину... У нас тут хоч і глушина, однак знайшли б де привітати дорогих гостей...

— У графському палаці? — спитала Онча і посміхнулася. Ілян, наче вжалений, крутнувся на носках. Голубі скляні очі його бігали по кімнаті, злодійкувато поблискували. Минулої ночі йому снився поганий сон, передчуття чогось страшного мучило його весь день, і ось тепер сон, здається, збувається... Щось не дуже подобається Іляну початок розмови з секретарем повітового комітету партії. Він якось відразу обм'як, мов вітром здуло з нього півнячий блиск.

— Мабуть, скаргу одержали на мене, донос? — прямо спитав Ілян.— Діло знайоме, куркульня не спить... Не кулею, так брехливою заявою, а достануть нашого брата-партизана...

У Стефані Онча пересмикнулася жока. Йй хотілося встати і заліпити у цю конячу пику доброго ляпаса. Але вона стрималася, сказала:

— Куркульня? Та ні, куркульня нічого, на вас не скаржиться... Уявіть собі — жодної скарги на вас. Помиляєтесь!

Ілян, не второпавши змісту слів Ончі, випростав спину, стріпнув своїм довгим чубом.

— Фу, а я було подумав, що донос...— він витер рукавом гімнастюрки піт, що рясно проступив на чолі.— Важко тут одному, але я тримаюсь. Ніхто й писнути не посміє проти властей. Порядочок у мене!

— Так, так,— сказала Онча, поглядаючи на Наталі-цу.— Це правда, ніхто й писнути не посміє... Це видно.

Ілян у нерішучості рипнув чобітьми. Він усе ще стояв посеред хати, не наважуючись сісти, та йому й не пропонували.

— Отой будинок мій декому поперек горла став... Знаю! Але я маю право жити по-людськи! Я кров проливав за революцію!

Стефані Онча рвучко підвелася з стільця.

— Цитьте, Ілян! Не забувайтесь... Кров. Яка кров? Кому це ви кажете? Кров... Гм-гм... Крові якраз ви і не проливали... Брехня! — Вона трохи опанувала себе, сіла.— Та не в цьому річ. Про всі ці ваші особисті справи поговоримо пізніше на партбюро, а зараз ось що — загадайте на завтра сход, щоб побільше селян прийшло, послухаємо ваш звіт про роботу примарії. Розкажете, як налагоджуєте життя в селі, як допомагаєте біднякам обробляти ґрунт, скільки графської землі роздали безземельним селянам, як справи з податками, з недоїмками за минулі, воєнні роки. Розкажете, як допомагали школі, про стан ліквідації неписьменності, про боротьбу з куркулями, які намагаються встановлювати старі порядки...

— Крім того,— втрутився у розмову Інеску, який весь час сидів мовчки,— принесіть на збори всю документацію на здачу державі хліба, взятого у селян для діючої армії. Маю доручення префектури зайнятися цією справою...

Ілян злякано озирнувся, подивився вивчаюче на Інеску, замислився. Але так тривало всього кілька секунд. Враз Ілян виструнчився, задер голову, блиснув скляними очима.

— Ревізія? Перевірка? А хто дозволив? На яких підставах кидаєте тінь на примаря, обраного народом?

— Ілян! — твердо кинула Онча.— Облиште цей тон, він вам не до лица... У нас є підстави, не сумнівайтесь.

Вони зустрілися поглядами, і примар перший не витримав, опустив очі. Він розглядав носки своїх блискучих, франтовитих чобіт, наче в цю хвилину вони його найбільше турбували...

— Облиште цей тон і зніміть револьвер... Чуєте? Щоб завтра я вас не бачила в такому вигляді...

Ілян спробував посміхнутися, показуючи довгі зуби.

— Пробачте, партизанська звичка...

— Пора кінчати з деякими звичками,— повторила Онча.— Ідіть і підготуйтеся до зборів.

Ілян вийшов, скочив на коня, змахнув нагайкою.

— Оце тип! — ляснув долонями Інеску.— Я таких бачив лише в кіно. Чистий тобі ковбой з прерій...

Стефані Онча мовчала. Вона дивилася на Наталіцу, яка накривала стіл, готуючи вечерю, чекала її слів. І Наталіца заговорила тепер. Вона розповіла про те, як Ілян, приїхавши в село, злигався з багатіями, як ті, відчувши, з ким мають справу, затулили йому очі хабарями, оженили на дочці графа... Незабаром уся земля, конфіскована у графа, була йому повернута назад. Куркулі підняли голови, залякували активістів. Ілян, натившись цуйки, шастав по селу на коні, розмахував револьвером, погрожував...

Обличчя Ончі з кожним словом Наталіци робилося все похмурішим і темнішим. Так, Ілян буде усунутий, це вже не так і важко, адже проти нього стільки звинувачень, але Онча хвилювалася зараз з інших причин. Як вона могла помилитися, як вона прогледіла? Цей гріх падає і на її совість. От як — війна, значить, не скінчилася, хоч і замовкли гармати. Треба бути обачливішою, мудрішою, далекогляднішою. Навколо ще чимало ворогів, вони не припинили боротьби, змінилися лише методи, форми... Хто такий Ілян? Щось не схоже, щоб це був лише кар'єрист, пройдисвіт... Може, він ворог, що проліз крізь щілину і намагається зсередини нанести шкоду партії... Як його викрити?

Вранці наступного дня Онча разом з Інеску пішла до примарії. Тут її чекала новина: Ілян зник з села, захопивши з собою державну касу... Так розвіялись остаточно сумніви, які терзали душу Ончі.

Тепер от його спіймали, і прокурор Штефан Іюніца каже: хороша квіточка... Треба завтра ж зайти в прокуратуру, подивитися матеріали зізнань. А потім доведеться йти до Георге Доброшану, щоб спокутувати свій гріх... Адже це вона винна, що ворог зумів пробратися на важливий державний пост і шкодити новій державі.

Стефані Онча кладе недокурок у попільничку, звичним рухом поправляє сиве волосся, що вибилося з-під хустки, встає з дивана і прямує до виходу.

Звістка про те, що з Бухареста прибув пам'ятник Іванові Чорномору, блискавкою облетіла все село. В примарію один за одним заходили селяни, роздивлялись по груддя, обгорнуте брезентом, цікавилися:

— З чистої бронзи? А схожий?

Ніколає пояснював, що скульпторам вдалося точно передати риси Івана Чорномора, хоч у їхньому розпорядженні була тільки маленька фотокарточка героя, що пам'ятник відкриють через кілька днів, коли на майдані буде встановлено постамент з трансільванського граніту. Отоді і можна буде подивитися на зображення героя, а зараз відкривати брезент не годиться.

Селяни похитують головами на знак згоди. Хай буде так, як він каже, але хотілося б знати, чи добре виконали своє завдання столичні майстри, чи добрий пам'ятник. Адже це радянському воїнові, який загинув на їхній землі. Вся країна буде знати, що в Мушатешті стоїть пам'ятник радянському льотчику, то треба все перевірити, зробити якнайкраще...

— Росія, — каже хтось, задумливо поглядаючи на пам'ятник. — Найхоробріші в світі солдати...

— Це вони, російські солдати, колись звільнили нашу батьківщину від турецького ярма...

— А тепер прогнали з нашої землі гітлерівців.

Жваво розмовляють між собою царани, згадують знайомих радянських солдатів, які проходили через Мушатешті і залишили добрі згадки. Хтось сказав, що з Радянського Союзу надходять сільськогосподарські машини, посівний матеріал. А оце зовсім недавно з Севастополя прийшли пароплави з радянською бавовною. Он як! Значить, вистачить тепер людям на сорочки, на кофтини, бо за час війни обносилися зовсім. Що то значить мати такого могутнього, такого великодушного друга!

Через кілька днів відбулося відкриття пам'ятника. Майдан був вщерть заповнений селянами. Зазивно і гучно співають скрипки — зійшлося аж десять скрипалів і стільки ж цимбалістів. Вітер полоще червоні і різнокольорні прапори. Посередині, повитий брезентом, стоїть

високий пам'ятник. У небі ширяють білі голуби, яскраво світить осіннє сонце.

На трибуні, поруч з пам'ятником,— Ніколає, активісти села, учні в яскравих червоних галстуках. Музика стихає. Схвильовано говорить примар про сьогоднішнє свято, про сьогоднішній знаменний день — відкриття пам'ятника радянському воїнові. Потім він сходить на землю, бере в руки стьожку, якою прикріплено брезент на пам'ятнику. Мить, і перед людьми відкрився бронзовий бюст радянського льотчика. Хвиля оплесків прокотилася по майдану. Музики вдарили по струнах.

На фоні голубого неба виднілася постать плечистого юнака у військовій гімнастюрці з петлицями. Високий чистий лоб, широко відкриті очі, звернені туди, де за плавнями, за безмежними лиманами гуркоче Чорне море, несучи теплі хвилі від берегів великої радянської землі. Видовище було таким зворушливим і величним, що люди, наче по команді, в один голос вигукнули:

— Слава Росії! Слава Радянському Союзу!

Ще довго говорили промовці, гриміла музика, лунали оплески. Бронзовий юнак, здавалося, з радістю оглядав простори землі, над якою зійшло сонце свободи.

8

В хаті горить світло. Торохтять саморобні кам'яні жорна, сиплеться в миску біле пшеничне борошно. Завтра прокинуться діти, а мати вже біля печі, на сковорідці полихкують високі та рум'яні коржі. Крутить важкі жорна господар, витирає піт з чола, на обличчі вираз задоволення і власної гідності. Не буде цього року в його домі голоду!

Над примарією одинокий берест тремтить гострим листом. Світло з вікон падає на подвір'я, де стоїть стара, як світ, розвалена водокачка. Далі порожній сарай, біля нього велика дошка для об'яв. За сараєм починаються городи, а за ними вигін, де невеликий вітряк підняв широкі парусинові крила.

Ніколає присідає на ганку, дивиться на вигін, освітлений блідим місяцем. «Пора подбати про те, щоб селяни мали де молоти хліб,— думає примар,— пора кінчати з прадідівськими саморобними жорнами. Тепер у людей

є зерно — треба негайно будувати млини». Викуривши цигарку, Ніколає повертається в приміщення, сідає за стіл. На столі лежить розгорнута книжка — «Історія Все-союзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс». Ніколає бере ручку і записує в свій блокнот: «Завтра ж викликати спеціалістів по млинах». Подумавши, він тут же поряд дописує: «Подзвонити Георге, спитати про позику для селян на купівлю волів». Записавши, Ніколає прислухається: в сусідній комірчині, там, де жив Замфір, вовтузяться миші... Треба пошукати доброго вістового.

Згадавши про Замфіра, якого недавно звільнив, бо старий гвардієць уже не міг через свою глухоту і неміч працювати в примарії, Ніколає задумується. А що, як призначити діда Замфіра мірошником на вітряк, покинутий Мунтяну? Правильно! Так і треба зробити. Ніколає думає про те, що час подбати про закон, який би передбачав допомогу старим людям.

Узявши чистий папір, Ніколає пише розмашистим почерком проект постанови примарії про конфіскацію вітряка. А чого ж йому стояти на вигоні, піднявши крила, і не приносити користі людям? Господар десь сидить у стовлиці, йому нічого турбуватись про хліб. Хай люди мелють борошно, доволі їм гріти чуби біля саморобних жорен.

Роздумуючи так і виводячи рядки постанови, Ніколає не помітив, як у приміщення зайшов старий вістовий Замфір. Чого він не спить такої пізньої пори? Від яскравого світла гвардієць примружив очі, він ледве тримався на ногах — від нього нестерпно несло цуйкою.

— Чого так пізно, баде Замфір? Не спиться?

Старик розплющує очі, прихиляється до стіни. Він от-от упаде. Ніколає садовить його на стілець, відчиняє вікно, щоб свіже повітря трохи отверезило старого. Повернувшись до столу, примар бере ручку і продовжує записувати. Треба погодити з товаришем Георге питання про допомогу дітям-сиротам. Чи не пора подумати про дитячі ясла, такі, як у Радянському Союзі? Тоді жінки, особливо вдови, не несли б у поле немовлят, а віддавали б їх у ясла. «Чудесна думка про ясла,— мріє Ніколає, посміхаючись.— Як це раніше не подумав про це? Школу вже відкрили, діти почали вчитися, а от про малят ніхто не подумав. Та й про учнів треба подбати: сьогодні приходила вчителька, говорила, що

багато хлоп'ят не ходять до школи, бо немає в що взутися. Треба організувати збір коштів для купівлі взуття бідняцьким дітям. Не можна ж, справді, миритися з тим, щоб через взуття пустували класи, а діти сиділи в хатах, проливаючи сльози».

Старий Замфір, втупивши в примаря свої затуманені очі, мовчки, як сова, сидить, простягнувши одубілі ноги. «Нічого,— думає примар,— вивітриться трохи, очуняє». Ніколає закінчив писати постанову про млин, заніс у блокнот свої думки, підвівся з-за столу, пройшовся по кімнаті. Потім зупинився проти гвардійця і, струснувши його за плечі, голосно сказав:

— Випили трохи? Ну, нічого. Але завтра — ні-ні! Бо завтра вам треба буде приймати роботу... Хорошу роботу, якраз для старих людей... Оце саме писав постанову про млин... Можете бути мірошником, га?

«Що він говорить, оцей примар? Якась робота, якийсь млин, і що саме писав примар? Яку постанову? Може, постанову про арешт старого Замфіра? О, так воно й є... Про це ж говорив і Мечелар. Значить, правильно. Все сходиться...»

— А що тут такого? — продовжував говорити примар.— Не святі горшки ліплять... Відремонтуємо млин, а вже пустити там його чи зупинити зумієте... Не велике діло. Тільки подумав ото про млин, так вас і згадав. Чим не мірошник?

Ні, примар таки справді говорить про млин. Що то за млин? Якби трохи не так шуміло в голові, Замфір краще б розібрав слова примаря, а зараз... Як він сказав? «Тільки подумав ото про млин, так вас і згадав». Кого ж згадав примар? Його, старого гвардійця?

— А оце надумав звернутись до старших товаришів, у Заренау, з приводу пенсії для старих... Живе людина вік, трудиться, а прийде старість — лягай та живим і помирай. Хіба це діло? От вам, дядечку, теж потрібна пенсія. Щоб старість спокійно дожити, не шкандибати по вулицях... Правильно я говорю?

Замфір тре лоб, мне червоні вуха, покрекує. Чи це йому так здалося, чи й справді примар сказав про пенсію для старих? «Щоб старість спокійно дожити, не шкандибати по вулицях». А може, йому лише так почулося?

— Як ти сказав? — кричить Замфір, свердлячи очима примаря.— Про пенсію як ти сказав?

— Я сказав,— повторює Ніколає,— що пора нашому урядові видати маніфест про пенсію для інвалідів, для старих. Ясно? Завтра буду говорити про це з товаришем Георге, знаєш, що у повітовому комітеті партії працює? Він, надіюсь, погодиться з моїми думками, підтримає...

Замфір довго дивиться на Ніколає, наче він уперше його бачить. Що воно діється сьогодні на світі? Старий думав, що побачить примаря гнівним, крикливим... Так, так, що він кричатиме і тупотітиме ногами, що він навіть ображатиме Замфіра... Якраз так і треба було. Але все йшло не так, як він думав. Замість того примар записує в блокнот якісь дивні слова про пенсію, про допомогу старим людям. От яке воно діло! І на роботу запрошує, каже, мірошником будеш. Не святі горшки ліплять... Хороше бути мірошником! Підкрути та й сядь... Не те, що ото місити старими ногами грязюку по всьому селу, загадувати на збори... Ой, примаре, що ж мені робити з тобою?

— То як, підете мірошникувати? — весело питає примар.

Замфір продовжує мовчки дивитися на Ніколає, очі його починають моргати. Старий не витримує, підводиться, похапцем скидає широкий шкіряний пояс (такі колись носили солдати королівської гвардії), витягує з великого гамана чималу купу грошей і кладе їх на стіл.

— Що це за гроші, баде? — здивовано питає примар.— Де ви їх узяли?

Гвардієць мовчки лізе в кишеню своїх широких повстяних штанів, витягає револьвер і кладе його поруч з купою грошей.

— Бери,— спокійно говорить він,— воно мені не потрібне...

Не чекаючи відповіді, старий повернувся і, похитуючись, пішов до виходу.

— Стійте, баде! — крикнув Ніколає.— Скажіть, хто вам дав це?

Та Замфір не зупинився, не обернувся на оклик. Він обережно зійшов з ганку, вийшов на вулицю, дзенькнув кресалом, закурив. Ніколає дивиться у відчинене вікно, спостерігаючи за поведінкою старого. Але той навіть не повернувся до примаря, постояв трохи, далі повільно пішов додому. Ніколає догнав старого на вулиці, взяв його під руку:

— Чого ви приходили, дядечку? У вас була справа до мене?

Замфір важко зупинився, ноги ще не зовсім слухалися його. Постоявши якусь мить, він махнув рукою, щось прохрипів і швидко пішов геть. Ніколає більше не затримував його. Він повернувся у примарію, кинувся до телефону. Хоч було вже пізно, однак Ніколає твердо знав, що товариш Георге не спить, і примар не помилився. За кілька хвилин у трубці почувся густий басок секретаря повітового комітету партії.

— Не спиться, Ніколає?

— Не спиться,— зітхнув юнак,— справ чимало...

— Так, так,— гудів бас,— справ у нас тепер чимало... Ну, що там у тебе, розповідай!

9

На широкому тракті, що веде з Мушатешті до Заренау, лежить, розкинувши руки, старий Букан Велика рвана рана на скроні свідчить про те, що вбивця цілився зблизька, може навіть з отих-он кушів понад трактом. Поруч з тілом Букана лежить його торбина з харчами — старий ішов до Заренау купити дітям на сорочки, бо обносилися ж вкрай. Лучіка приготувала чоловікові харчів на весь день, поклала пляшку вина... Все це тепер лежить біля ніг господаря, кукурудзяний качан випав з пляшки, і вино червоною цівкою вилилося на пісок, змішуючися з кров'ю...

Мовчазні, суворі стоять біля холодного тіла селяни. Народний міліціонер і примар пишуть протокол. Та ось папір підписано, селяни беруть тіло на рядно, кладуть на каруцу. Мовчки, з похиленими головами йдуть люди в село, попереду торохтить каруца. Ніколає йде позаду, його завжди молоді й гарячі очі потуплені, важкі думи прорізали глибокими зморшками горя юне чоло. Десь глибоко б'ється думка, що і сам він, примар, винен у тому, що активіст села бідняк Букан лежить зараз мертвий. Ніколає захопився справами, забув про ворога, який не раз нагадував про себе. Ворожа агітація, плакати і записки з погрозами, підпал пшениці, нарешті отой дивний нічний візит Замфіра... Хіба це не сигнал? Але Ніколає все відмахувався од цих неприємних фактів, усе відкладав боротьбу з терористами. От тепер

і розплачуйся. Що скажеш селянам? У всіх опущені голови, камінь на серці. Де знайти слова, щоб піднести дух людей, щоб підвести їхні голови?

Тяжко примареві, тоскно на серці. Він сам бачить, що йому невістачає досвіду, вміння. Життя покляло на його плечі важкий тягар — не легко його нести. Одна справа ходити біля двигуна, інша — керувати життям великого села, відповідати за добробут, за долю людей перед партією, перед народом. Важко примареві, він дивиться на обличчя людей, що йдуть поруч з ним, шукає хоч краплю співчуття, підтримки. Його погляд зупиняється на постаті Іона Маруну. Добрий чоловік, але він не дасть поради, бо сам чекає її від примаря. І ніби на доказ цих думок, Маруну підходить до примаря і тихо каже:

— Що буде з Лучікою?

Так, Маруну зараз думає про Лучіку, жінку Букана, а він, примар, мусить думати про всіх Лучік свого села, про всіх вдів, у яких теж є діти, багато дітей... Кожний день висуває все нові й нові труднощі, яких не усунеш одразу, до яких не підійдеш з готовою міркою. Може, поговорити про все з товаришем Георге, чесно розповісти, попроситись на якусь іншу роботу, легшу? Ніколає дивиться на людей, на Маруну, пригадує його слова: «Тільки ти нікуди не виїжджай од нас, юначе, а то ми без тебе, мов ті курчата без квочки». Значить, він потрібний цим людям, вони довіряють йому, люблять його. Цим треба дорожити...

Ніколає стає соромно за хвилину слабкість. І як це він кілька хвилин тому міг подумати про втечу з Мушатешті? Хіба він не пройшов суворої школи боротьби із зброєю в руках? Хіба він не знає, як треба діяти проти терористів? Звичайно, потрібні будуть великі зусилля, може навіть жертви. Але іншого виходу немає. Треба боротися.

Примар підводить голову, оглядає людей, що понуро йдуть за возом. Він знайде сили, щоб повести оцих людей за собою, хоч які б там перешкоди не виникали на цьому трудному шляху до мети.

На другий день відбувся похорон Букана. На сільський майдан, що проти церкви, зішлись майже всі мешканці села. Ціле море голів, схвильованих облич,

суворих очей. На столі, покритому червоним сукном, стоїть труна. Ніколає піднімається на невеличку трибуну, оглядає людей. Змовкають скрипалі, які прийшли на похорон.

— Товариші, брати і сестри, батьки і матері!.. Важко говорити слова скорботи, ще важче пережити втрату нашого дорогого товариша і друга... Світло нового життя ледве-ледве зайнялося над нашим селом, але його хочуть загасити наші вороги... Фашистам не подобається, що бідняки мають тепер землю, що вони стали рівноправними людьми. Вони хочуть знову повернути старе, відібрати у вас землю, а вас погнати на лани Мунтяну... Чи можна допустити, щоб жменя мерзенних терористів заважала нам будувати наше прекрасне майбутнє? Чи дозволимо?

Глухий гомін прокотився по майдану, вдарився об стіни церкви, полинув назад, умножений і посилений. Гомін наростав, як у морі прибій.

— Всенародною ненавистю і помстою відповімо нашим ворогам! Захистимо наші завоювання, нашу свободу!

І знову, як удар прибою, покотилася по майдану хвиля гомону. Хтось заспівав «Інтернаціонал», його підхопили ті, що стояли ближче до трибуни, потім співали вже всі, високо підвівши голови.

Селяни села Мушатешті співали революційну пісню, стоячи один біля одного, плече до плеча.

Після похорону люди десятками йшли в примарію, просили записати їх у загін по боротьбі з бандитами. Ніколає підбирав лише надійних людей, старанно готуючи облаву на терористів.

10

Георге Мелітару брів темним полем, простуючи до хати, що бовваніла край села. Широкий двір, обнесений високим парканом з колючим дротом, належав селянинові Ранеску...

Михай Ранеску, далекий родич поміщика Мунтяну, поселився в Мушатешті недавно. Років десять тому на краю села зупинився віз, запряжений одноокою шкапиною. На возі сидів похмурий селянин у широкому сума-

пі на червоній підкладці, за спиною — сива жінка і дві дочки. Нап'явши з хмизу курінь, чоловік поклав туди речі, а сам з жінкою почав копати землянку. Через деякий час селяни Мушатешті заговорили про те, що на краю села поселився Михайл Ранеску, який тільки-но вийшов з тюрми. За що сидів Михайл Ранеску, ніхто не знав, ходили чутки, ніби його в тюрму запроторив двоюрідний брат — Мунтяну. Казали, ніби суперечка між братами зайшла за спадщину, яка надійшла з Франції від померлого далекого родича, інші говорили, ніби старий Мунтяну помстився своєму родичеві за якусь образу. Як би там не було, а Мечелар, дізнавшись, що Михайл Ранеску прибув у село, поспішив у Бухарест, розповів усе хазяїнові і, повернувшись, негайно з'явився біля новозбудованої землянки.

— Хазяїне, вийди! — стукнув управитель у вузеньке віконечко землянки, в якому замість скла була натягнута пластинка з висушеного волового міхура. Михайл Ранеску подивився у вікно, розчинив двері і спокійним, рівним голосом сказав:

— Той, хто поважає господаря, повинен поважати його дім.

Нахилившись, високий управитель ледве втиснувся в присадкувату землянку, в якій стояла нестерпна духота, просякнута випарами перегрітої кукурудзи.

— Поклін вам від Мунтяну, — тихо сказав управитель.

— Ще живий старий собака? — грізно блиснув очима Ранеску.

Мечелар не відповів на образливі слова, пошпортався за пазухою, де він завжди тримав секретні папери, витяг конверт і, недовірливо глянувши на дочок і сиву жінку господаря, подав його Ранеску. Господар швидко пробіг очима записку, густо почервонів.

— Все перемножається на два. Чуєте? Не двадцять гектарів, а сорок, не один кінь, а два... Можна було б четверо коней, але я сказав, здається, що все перемножається на два... Ви арифметику знаєте, можете розрахунки зробити і без мене. Це моє останнє слово. Чуєте?

Похиливши голову, управитель встав, застібнув усі гудзики на своєму франтовитому сумані, вклонився.

— Сьогодні ж про це дізнається домнул Мунтяну. Я передам ваші слова в точності.

— Гаразд,— похмуро відповів Ранеску.— Передайте в точності і ще, ледве не забув, додайте, щоб він виділив мені ділянку лісу, він сам знає яку, бо мені треба ставити хату, сарай, амбари... У мене ж тепер немає нічого... Він знає, де моє майно...

Мечелар повторив слова Ранеску, пообіцяв неодмінно доповісти своєму господареві. Коли управитель вийшов, Ранеску підійшов до вікна, криво посміхнувся, скрипнув зубами.

— Ти у мене, дорогий братіку, на ниточці будеш танцювати! Ти і все твоє кодло...

Він довго стояв біля вікна, дивився на шлях, яким поскакав управитель, щоби його роздувалися і тремтіли від беззвучного сміху.

Пройшов деякий час, і село дізналося, що Михайл Ранеску купив у поміщика Мунтяну сорок гектарів кращої землі, ділянку лісу, двоє коней, різний сільськогосподарський реманент. А ще через деякий час на тому місці, де стояла присадкувата землянка, виріс високий, на чотири кімнати будинок, поруч — два пузатих амбари. Половину землі Ранеску обробляв сам, половину здавав в оренду безземельним селянам Мушатешті. Господарство Ранеску з кожним роком міцнішало, розширювалося. Будинок обростав сараями, сушильнями для хмелю, виноградником. Новий господар поставив на вигоні два вітряки, безборонно влаштував свої справи в селі, не боячись Мечелара і його могутнього господаря. Видно було, що в маєтку його всі боялися, ні в чому не перечили. З селянами Ранеску був лагідний, поступливий. Він перетягнув до себе найкращих орендарів, які завжди орендували землю у Мунтяну і вважалися найсправнішими платниками боргів. Він не пишався своїм багатством, носив латаний старий суман, підперізувався мотузкою, сам ходив за плугом, рубав дрова, клав печі. Частенько новий багач сідав на ганку бodeги Чорбаряну, пив повагом свою долю вина, позираючи на вулицю. Побачивши потрібного йому селянина, Ранеску запрошував його присісти поруч, частував чаркою і тут же домовлявся про платню за волів, яких він завжди давав селянам для роботи в полі, про закупку в селянина винограду, за який потім у місті одержував чималі прибутки.

Події, які сколихнули все життя країни після приходу Радянської Армії, не зачепили подвір'я Ранеску. Він продовжував собі господарювати, всіляко підкреслюючи своє негативне ставлення до поміщика Мунтяну, який, за словами Ранеску, хотів його згноїти в тюрмі. Ранеску перший відгукнувся на заклик подати допомогу дітям-сиротам, яким не було в чому ходити до школи. Він власноручно приніс у примарію жмут червоної шкіри, поклав на стіл і, помацавши крочкуватими пальцями шевро, сказав:

— Я в дитинстві навіть мріяти не міг про таку розкіш... Сказано, нове життя настало для наших дітей...

Навколо двору Ранеску було підвішено на стовпах дріт, до якого прикріплювалися ланцюги для собак. Однієї ночі три здоровенні вівчарки зчинили такий гвалт, що господар миттю підхопився на ноги, припав до вікна. Серце його калатало. Але на вулиці нікого не було. Це трохи заспокоїло господаря. Хто ж це прийшов до нього так пізно?

Ранеску натяг на спину свій старий латаний суман, вийшов на подвір'я. При тьмяному світлі місяця біля паркана він побачив зігнуту постать. Підійшовши ближче, господар почув гихо вимовлені слова, які примусили його здригнутися:

— Сьогодні день меча.

Затиснувши рукою рота, щоб не скрикнути від здивування, господар швидко відчинив ворота, впустив прибулого і негайно ж відвів його в свою маленьку комірчину, де він спав.

— Домнуле Мелітару, домнуле Мелітару! — сказав нарешті Ранеску, оглядаючи прибулого. — Що з вами сталося?

Перед господарем стояв схудлий, почорнілий Мелітару, колишній улюбленець жіноцтва краших салонів Бухареста. Де поділася струнка офіцерська виправка, галантні рухи кращого танцюриста? Де поділася самовпевненість і бундючність примаря села Мушатешті? Колись вони, молоді, увінчані славою кавалери, члени таємної фашистської партії, мов на крилах, літали по салонах столиці... Один з них, Ранеску, потрапив потім у халепу, з якої ледве вибрався, а другий, Мелітару, пішов на фронт, був поранений, дезертирував... Довелось просити

своїх бухарестських друзів, щоб виручили з Дофтани¹ і послали у далеке і нікому не відоме село. Думалося тоді: перебудеться, закінчиться війна, знову повернеться в Бухарест... Але доля розсудила інакше. Недовго, дуже недовго правив селом Мушатешті примар Мелітару. Невпинна хвиля народного гніву вибила його з сідла, закрутила по шляхах, по яругах, по лісах... Мов зацькований звір, метався Мелітару по урвищах, замишляючи вбивства, підпали, провокації. Та люди знайшли Мелітару і в бескеттях. Першим загинув від пострілів селян Мушатешті, які облавою вирушили на терористів, жандарм Баглаї, потім спіймали Мечелара... Мелітару залишився сам. Якимось до нього пристав був демобілізований офіцер, але й того спіймали, коли йшов у село за хлібом. Залишившись знову самотнім, Мелітару довго сидів у якійсь глиняній печері, захворів там, був непридатним. Коли очуняв, першою думкою, яка виникла в його голові, була згадка про нього, Михая Ранеску.

Ранеску, почувши цю сумну розповідь, похилив голову. Він не вірив в успіх авантюр розбитих фашистських орд, хоч і співчував їм, він не шукав зв'язків з групою, на чолі якої стояв колишній примар, хоч і знав, що діє вона недалеко. Навіщо підставляти свою голову під обух народної люті? Чи не краще сидіти на ганку бodeги, безтурботно гомоніти з селянами про життя і влаштувати свої справи? Крім цього, була в Ранеску й інша причина не співчувати зараз таким, як Мелітару. Адже новий режим зруйнував його найлютішого ворога — Мунтяну, вибив наймогутнішого конкурента. Ранеску був певен, що селяни його не зачеплять, адже він майже кожному позичав або гроші, або насіння на посів. Ну й що ж з того, що колишні орендарі, які залежали від Ранеску, тепер стали господарями, мають свою землю? То нічого, навіть краще, що земля належить тепер не Мунтяну, а злидарям. Бо що ж вони, оті бідняки, зроблять з нею? Однієї землі мало, вона сама не родить. До землі треба мати добрих ситих буйволів, плуг, віялку, насіння... А де воно, в кого? У нього, в Ранеску. Тепер не він буде здавати землю в оренду, а навпаки, він орендуватиме її в селян, які не зможуть обсіятись. Тому Ранеску нема чого скаржитись на свою долю, йому

¹ Доф т а н а — тюрма.

непогано живеться й при новому режимі. Ось чому він так низько нахилив голову, коли почув сповідь Мелітару.

— Не думав я зустріти вас у такому вигляді, домнуле Мелітару,— сказав нарешті господар. Він не знав, як йому бути, і тому говорив що-небудь.— Такі тепер часи, таке життя... Чи думали ми, збираючись тоді у прекрасної домни Ліонели? Які то були часи, гей!

Але Мелітару чекав не таких слів від свого колишнього приятеля. Він дивився на Ранеску злими очима голодного вовка, якому замість м'яса тичуть у зуби гострі вила.

— Треба думати про майбутнє, а не жити спогадами,— сердито говорить Мелітару. Він забуває, що вже не командує підпільною п'ятіркою диверсантів, що він не примар, що він не кавалер краших столичних танцювальних салонів...— Треба думати про те, що буде завтра...

— Я знаю, що буде завтра,— похмуро відповідає Ранеску.— Завтра буде сонячна година...

Мелітару зводить на свого колишнього друга гострий погляд.

— А посвята меча? Хіба ти забув? — Очі гостя світяться люттю і невимовною злобою, жадобою крові, вбивств. Він ладен був би зубами перегризти горло цьому самовдоволеному кабанові.

Ранеску посміхнувся:

— Пригадую, чого ж... То були юнацькі мрії, ілюзії... То було прекрасно, пишно, більш нічого...

Мелітару обм'як. У нього затремтіли руки, він схлипнув, жалюгідний і безсилий.

— Не сподівався я зустріти в тебе такий прийом... Я вірив тобі, а воно... Ти засліплений своїм тимчасовим благополуччям, але воно скоро теж піде димом... Вони доберуться і до тебе. Спочатку Мунтяну, потім ти...

— Добре,— крикнув господар, підводячись,— хай буде твоя правда. Ну і що ж? Чим ти мені допоможеш? Ти можеш мене захистити?

— У нас є ще сили,— пожвавішав Мелітару,— у нас є спільники. Могутні спільники... Америка обіцяє ближчим часом розпочати війну на Балканах... Про нас не забувають... Треба тільки вижити, дочекатися...

Ранеску мовчав. Він повагом ходив з кутка в куток, на його загрубілому і темному лиці промайнула тінь

задуми. Це не пройшло повз увагу Мелітару. Він схопився і запально продовжував говорити про чудові перспективи, про те, що в Бухаресті, у самому уряді, є свої люди, які знають, що їм робити...

— Може, ти й уцілів тому, що вони там, біля керма. Чуєш, кавалер?

Господар зупинився, подивився на гостя, опустив голову. Можливо, це й так, думав він над словами Мелітару. Можливо. Навіть є підстави гадати, що так воно і є. Бо всім, хто має очі, видно, як ці два уряди не поспішали з виконанням своєї програми. Пройшов рік, під натиском комуністів була прийнята постанова про надання кредитів селянам. А досі не видано жодної леї... В деяких місцях навіть поміщики повернулися на свої місця і продовжують спокійно господарювати... Мелітару правий, хтось сильний допомагає, хтось водить рукою, скеровує, направляє... Мелітару каже, що треба вижити, уціліти. Це теж вірно. Він, Ранеску, так і робить. Але того мало, щоб вони уціліли, треба, щоб уціліло і багатство, яке належить їм. Без цього вони ніщо. Затягати і стійкий Мелітару не побоявся жити в степах, в яругах, перетворився на печерну людину... Все це так, але у нього немає за душею нічого, крім його слів. А от у Ранеску є багатство. І він не спить, він дбає, щоб збільшити свої достатки, він потихеньку, мов павук, висмоктує покинутий Мунтяну маєток... Хліб, що був у амбарах Мунтяну, закопано в землю, худоба продана, найцінніший реманент — у добрих людей під навісом. Буде час, він не пожалкує всього цього для загального діла... Але зараз він не буде втручатися в справи, які можуть його дискредитувати. Зараз його ні в чому не запідозрюють. Хай буде і надалі так. Він заграватиме з селянами, позичатиме їм насіння, даватиме за відрібок чи за процент коней, буйволів... Він активно голосуватиме за все, що запропонує примар, аби тільки це не стосувалося його засіків, його надбань. Треба уціліти, вижити, дочекатись...

— Ось що,— сказав нарешті господар,— ти ж, мабуть, голодний, а я, дурний, і забув про все на світі, коли побачив тебе...

За кілька хвилин вони сиділи при місячному світлі біля вікна, пили вино. Мелітару жадібно їв холодне м'ясо. Світла не засвічували — ще побачить хтось, тоді

завтра ж тут буде примар, міліція. «Отой примар став лютий,— думав господар, поглядаючи, як знищує цілі шматки м'яса гість,— став нещадним примар Станбу... Сам особисто перевіряє кожен випадок саботажу чи іншого якогось порушення спокою, ночами не спить... Так що хай Мелітару не збирається довго засиджуватися тут у його оселі, це небезпечно і для нього, і для господаря...»

— Ти куди зараз прямуєш? — питає він гостя.

Мелітару мовчить. Він ледве добрався сюди, до хати Ранеску, думав тут відпочити, поправити своє здоров'я, дістати тепло і допомогу. Йти далі неvistачає сил. А тепер треба відповідати щось, а що саме, він не знає, не може придумати.

— Я думав трохи побути в тебе, поки поправлюсь, відпочину...

Ранеску мовчить. Він дивиться у вікно, де сірий туман котився з димарів і стелився білим полотном по землі. У білих хвилях туману простягалися безкраї плавні, острови, плаури.

— В моїй хаті небезпечно, можуть кожного дня прийти і зробити обшук. Я тебе відведу в плавні. Двічі на тиждень до тебе приходитиме моя дочка Анжела. Вона приносить тобі їжу. Ти сам скажеш їй, коли будеш вирушати в путь, щоб вона більш не приходила... Оце, все, чим я можу допомогти... Ви мене не чіпайте, не приходьте без діла... Я повинен залишитись тут, я повинен залишитись... Чуєш? Усе, що я маю, колись пригодиться для великої справи. Так і передай там, у Бухаресті... А зараз іди, забудь ці слова, ти нічого не чув.

— Священний меч! — з притиском сказав Мелітару і підняв свою кружку. Вони мовчки випили, встали. Туман погустішав, можна було непоміченим вийти до ріки.

За кілька хвилин дві чорні постаті вийшли з подвір'я, побрели по молочному морю туману. Здавалося, двоє людей бредуть по пояс у воді.

Весело людині на серці, коли вона повертається з ярмарку з повним кошиком! Ще біля околиці Петру почав усміхатися собі в бороду, уявляючи, як його зустрінуть діти, як усміхнеться щасливо Маріюара. Ну що ж.

є чого радіти! Для Маріоари він купив велику білу басму, такі носять лише жінки заможних господарів. Хай Маріоара притулить басму до лица, гляне в дзеркало, згадає свою молодість... Колись вона мріяла мати таку басму, але то були тільки мрії. Хай тепер носить! А Віоріці він купив доброї тканини на спідницю — хоч вона вже і не живе у його домі і має свою хату, проте треба ж подарувати їй щось красиве, адже вони лише побралися... Та і Ніколає сподобається подарунок. І примар він, і кожен перед ним шапку здимає, та щось не дуже густо в його гаманці. По всьому видно... Для Жети, Прісі, Юлчі у Петру є за плечима невеличкий, але дорогий вузлик... Скільки вже літ збирався він купити своїм маленьким дівчаткам черевички! Коли вони, оті сміхотливі чорноокі голубочки, брали старого за бороду і питали про його обіцянку, він смішно водив вусами, поколюючи ніжні дитячі личка, і, хитро примруживши око, говорив:

— Незабаром торговець заріже лошатко, висушить шкіру і поше вам з неї черевички...

Дуже хотілося маленьким донькам мати черевички, але зарізати лошатко... Ні, це неможливо! Вони просили татка, щоб той відмовив торговця від недоброго наміру, що вони й так перебудуть до літа, а вже влітку бігатимуть босі... Петру посміхається, відчуваючи за плечима згорток з трьома парами черевиків. Як побачать свій подарунок малі,— зрадіють і опечаляться... Доведеться вигадувати тепер якусь іншу історію з тим нещасним лошатком...

Окремо, в лівій руці Петру несе чималу картонну коробку, перев'язану синьою стрічкою. Тут лежить чорний картуз для шестилітнього Іліє, його тепер єдиного сина... Картуз із доброго сукна, на ньому срібна окантовка, як у гімназистів з міста... Такі-от картузи бачив Петру на міських хлопчиках, коли ходив у Бухарест. Тоді він навіть мріяти не міг про такий подарунок для сина, а тепер-от купив, хай носить синок, хай заздять дукачі... А ще в широкій кишені Петру є чимало всякої всячини — солоденькі півники, кукурудзяні тістечка, цукерки, дудочка-пишалочка, кілька мідних хрестиків, блискучі білі дукатики...

Петру йде вже вулицею села, кланяється зустрічним, широко посміхається. Люди питають про ціни в місті,

про новини. Петру зупиняється і починає докладно розповідати про все, що чув, про ціни на хліб, на бринзу, на олію. Він оце одвіз каруцу кукурудзи, продав за добру ціну і тепер повертається з подарунками, та й у гаманці дещо подзенькує... А щоб люди повірили, що таки дійсно несе не порожній клунок, Петру витягає з коробки Ілієвого картуза з срібними шнурками і показує:

— Такі картузики тільки гімназисти носять!..

Показавши гостинці, Петру йде собі далі. По дорозі його знову зупиняють, він знову розв'язує картонну коробку, показує картуз, потім черевички для своїх дівчаток, а ще в одному місці навіть басму для Маріоари вийняв і, розкинувши на плечі, аж очі примружив від задоволення:

— Маріоарі, Маріоарі несуть!

Люди усміхаються, поплескують господаря по плечу, говорячи:

— На щастя тобі, чоловіче, на радість!

А Петру вже крокує далі, задоволений, гордий. Тепер він уже напевне знає, що його подарунки сподобаться і Маріоарі і дітям. Біля бодеги його зупиняє Ранеску.

— Здрастуй, Петру! Звідки прямуєш? Сідай, спочинь трохи!

Ранеску сидить на ганку, затіненому з боків виноградним листям. Перед ним графин з вином, червоний солодкий перець. Петру скидає клунок, потім коробку з картузом, витирає піт з чола і присідає на ослоні. Дізнавшись, що Петру повертається з ярмарку, Ранеску влесливо каже:

— О! Після такого діла належить випити по одній! Аякже, без цього не можна...

— Було вже,— посміхається в бороду Петру, беручи подану чарку.

— От що значить нові часи,— продовжує говорити Ранеску, підливаючи в склянку вина,— тепер царан ходить на ярмарок і звідти дещо приносить додому. Ожив тепер царан, став господарем! Так воно і мусить бути. Треба дотла знищити поміщицькі маєтки, щоб і згадки не було про них!

Він так переконливо говорив про поміщицькі маєтки, поглядаючи на пагорок, де виднілися будівлі Мунтяну, що Петру навіть здивувався: «От яку ненависть

носить людина до свого родича! Видно, залив за шкуру сала старий Мунтяну. Значить, недаремно люди плескали язиками, розповідаючи про ворожнечу двоюрідних братів. Щось було між ними...»

Дізнавшись, що Петру дорого заплатив циганам за відвезене ними на базар зерно, Ранеску сплеснув руками:

— Шкуродери! Негідники! Я б узяв дешевше, значно дешевше... Чому не звернувся до мене?

Петру мнеться, виправдується.

— Цигани! — кричав Ранеску. — Та це ж шахраї, всьому світові відомо, що це шахраї. Якщо буде потреба в конях, приходь до мене, порозуміємось. Царан повинен допомагати царанові, на тому світ стоїть.

Петру подумав, що от уже й осінь, а в нього неоране поле, бо чим же ти його виореш, коли вдома конячини поганой немає. Ніколає якось говорив на зборах, що незабаром уряд видасть кредити на купівлю волів, але де ті кредити? Щось не видно їх, не чути... А землю треба орати, інакше вона не вродить хліба. Може, скориставшись випадком, закинути Ранеску, щоб дав коней? Але поки Петру думав, Ранеску сам заговорив:

— Я знаю, як важко спинатися на ноги царанові, який тільки починає господарювати. Сам колись починав... Хоч би ота земля. Її ж треба обробити, пора надійшла... А чому не йдеш до мене? Хіба я кому зло заподіяв чи обдурив кого? Я знаю лихо, сам колись жив у землянці, на сонце лупав через бичачий пузир... Приходь, поговоримо, допоможу. Я тобі, ти мені, разом подолаємо скруту. Тепер не можна жити поодиноці, тепер треба один одному допомагати... Колективом діяти.

Зраділий Петру подякував Ранеску за добрі слова, за частування, забрав свої клунки і пішов додому. Назустріч йому вже бігли Іліє й Жета...

На другий день Петру надів свою нову скуртейку — Маріоара пошила, — взяв пакунок і подався до Віоріки. Після весілля Ніколає найняв хату, і дочка тепер мала свій дім Маріоара вже кілька разів бігала до дочки, допомагаючи їй по господарству, а Петру ніяк не міг

зібратися в гості. Коли він постукав у двері, Віоріка крикнула у відповідь звідкись згори. Петру оглянувся і побачив дочку на горищі. Власне, Віоріки не було видно, блишали тільки її великі чорні очі, мов дві розпечені жарини.

— Заходьте, таточку, я зараз! — кричала Віоріка.— В цій хаті, мабуть, ніколи не трусили сажі... Можна згоріти!

Коли вона спустилася з горища, вся вимазана в сажу, в чоловічих штанах, пов'язана маленькою червоною басмою, Петру про себе подумав, що донька у нього добра господиня і що йому не соромно за неї. Бо ж хто може сказати, що Віоріка не вродлива дівчина? От подивитись на неї. Вимазана в сажу, а яка хороша! З очей так і сиплються іскри молодості, веселості, сміху. Сама не всидить на одному місці, крутиться, чепурить свою хату, моторна і працювита, як бджілка.

— Як ви тут поживаєте, дочко? Як Ніколає?

Віоріка розповіла, що Ніколає багато працює, дуже стомлюється, він аж зблід, пізно приходиться додому, мало їсть. Вона говорила так, наче мова йшла про дитину...

— Треба варити смачні обіди, тоді чоловік буде частіше приходити додому! — сказав Петру. Він вийняв свій подарунок і подав його дочці. Віоріка, нашвидку помивши руки, розгорнула сувій, і її очі ще більше заіскрилися. Як не кажи, а жінки люблять хороший подарунок, особливо такий, що їм до лиця. Віоріка вже закрутилася біля дзеркала, приміряючи матерію, аж зашарілася вся.

— Пошию собі плаття,— сказала вона і поцілувала батька.— Ніколає купив мені якоесь готове, привіз із Заренау, так воно вдвоє ширше за мене.. Розсердився, бо я сказала, що, мабуть, думав про іншу, купуючи плаття...

Вона щебетала, весела, жвава, її прудка маленька фігурка металася по кімнаті, аж вітер ходив.

— Як там наші? Як діти?

Петру розповідав про свої справи, хвалився, що вчора найняв у Ранеску на вигідних умовах коней для оранки. Почувши це, Віоріка стала серйозною, очі її погасли.

— На вигідних? Щось я не вірю отому куркулеві.

Петру відмахнувся од цих слів. Куркуль, куркуль, він сам знає, що Ранеску куркуль. А що з того? Хіба є

інший вихід? Адже землю треба чимось обробляти... Не запрягатись же самому в плуг! Іншого виходу немає, треба наймати, спасибі, що хоч погодився дати коней у першу чергу, а то букари́в би він тоді взимку...

Запально вигукуючи ці слова, Петру й незчувся, як рипнули двері і на порозі зупинився Ніколає. Тільки тепер Петру помітив його і підхопився з осла. Та Ніколає знову посадив тестя, навіть рукою притримав, щоб той не вставав.

— Сидіть, сидіть,— сказав Ніколає.— Добре, що прийшли. Разом повечеряємо.

Віоріка поставила на стіл добру судакову юшку, смажене сало з цибулею і зеленими стручками перцю. Ніколає почастував вином, купленим у крамниці. Петру покуштував вино, незадоволено покрутив головою.

— Смачне, але ж за нього треба платити гроші! Вино треба мати своє!

Ніколає посміхнувся.

— У мене ж немає земельного наділу, як у вас...

Петру глянув на зятя, намагаючись відгадати його думку. Але той уже не посміхався, а, навпаки, сердито морщив лоб і зводив до купи брови.

— Правда, є у нас люди, які теж лишилися без наділів...

— Як це, Ніколає? — стрепенувся Петру. Очі його злякано бігали.— Що це ти таке говориш?

— А таке, що вже є випадки здачі земельних наділів в оренду куркулям... Ранеску, Поп, Анкулія... Куркульня так і зирить, де б уврати з бідняка... Як би його запрягти в свої сани. Користуються нашими труднощами, гади!

Ніколає аж кулаки стис, такий він був сердитий. Видно, ненавидів хлопець багатіїв.

— Вибили з Мунтяну дух, з нір повилазили мунтянєнєята...— продовжував він говорити, походжаючи по хаті.— Підпоюють простаків, складають контракти на кілька років. Кому ж ми давали землю? Кому? Ранеску? Анкулії? Хитрим і влєсливим кровопивцям?

Петру засовався на стільці, відклав ложку.

— А який нам вихід, Ніколає? Землю ж треба обробляти, а у нас, бідняків, навіть доброго собаки в дворі немає, не те що коня... От і лізеш у петлю. Хіба ми не розуміємо? Але виходу немає...

— Є вихід! — строго сказав Ніколає, зупиняючись.— Наша партія підказує вихід. Будемо обробляти свої поля тракторами. Так, так, машинно-прокатні станції організуємо. По дешевих цінах будуть обробляти біднякам землю машинно-прокатні станції, як от у Радянському Союзі. Дешево, глибоко, надійно! І ніякої кабали! Державні станції, а не куркульські коні!

Він говорив захоплено, з гордістю в голосі:

— Будуть у нас машинно-прокатні станції... Уже надходять перші трактори з Радянського Союзу. Незабаром будемо випускати свої. Піде діло. А там і комбайни будуть! Комбайнами будемо збирати врожай, годі нам гнутися з серпом! Мабуть, єдині в усій Європі користуємося серпами й досі... Сором, сором, як ми відстали! Доганяти треба...

Ніколає говорив про недалеке майбутнє, коли Румунія остаточно звільниться від пут минулого, коли вона переборе опір ворожих елементів. Буде час, держава відбере в експлуататорів банки і залізниці, заводи і фабрики... Тоді будуть регулярно видаватися позики селянам, тоді все зміниться на краще... Тоді ми подивимося, як закрутяться вужами куркулики, як будуть вони підстрибувати...

— Та щоб добитися цього,— продовжував примар,— нам треба бути пильними, спільно боронити наші завоювання. Треба об'єднуватися, поодинокі ми — ніщо, а в колективі — сила незборима.

Петру скрипнув стільцем.

— Ранеску теж за об'єднання...— Петру посміхнувся, вичікуюче подивився на Ніколає.— Каже, що царан повинен допомагати царанові...

— Ха! — вигукнув Ніколає.— Куркульська пропаганда. Немає в нас просто царанів, є царани-бідняки і середняки, є царани-куркулі... Проста арифметика... І Ранеску нічого тут не змінить. Такі закони класової боротьби...

Примар розповідав, як ліквідували клас куркулів у Радянському Союзі, та ще вживав слова, яких ніколи не чув Петру і не розумів. Однак Петру тепер уже знав, що партія, уряд не забувають про бідняків, думають, як допомогти селянинові обробити свою землю. Трактор — річ хороша, у Мунтяну був трактор. Петру бачив його роботу. Такої оранки волами чи кіньми не зробиш. Якби

оці слова про трактори здійснилися, тоді легше стало б царанові... Тоді не треба було б ходити до куркулів, скидати перед ними шапку та кланятися в ноги, випрошуючи коника чи буйвола... От запищали б глитаї!

Петру уявляє, як закрутилися б Ранеску, Анкулія, Поп, коли б у селі Мушатешті раптом загули трактори... Він аж повеселішав від цих думок і, підводячись, сказав:

— Ти б подзвонив, Ніколає, у повіт до Георге, хай швидше вишлють хоч один трактор... Щоб люди бачили, а то ж ніхто не повірить...

— Правильно,— погодився Ніколає.— Треба поговорити з людьми. Це вірно. Днями проведемо збори, розкажу про машинно-прокатні станції. Вірну думку підказали. А трактори будуть. Через кілька днів надійде аж три трактори... Для початку три. А там буде більше!

Петру дивився на свого зятя, і вперше йому хотілося обняти цього чорнявого хлопчину й поцілувати, як рідного сина...

Віоріка приділяла багато часу роботі серед молоді. Треба було насамперед залучити людей у школу ліквідації неписьменності. Сама вона вже вчилася в другому класі вечірньої школи, старанно готувала завдання, мріючи про навчання в гімназії. Ніколає так і сказав, що згодом він пошле її вчитися в Заренау в гімназію. Віоріка раділа.

— Обіцяю тобі бути найкращою ученицею!

Поцілувавши кучеряву голівку дружини, Ніколає пошепки сказав, що, можливо, її пошлють вчитися в Радянський Союз.

Віоріка широко розплющила очі.

— Та не може бути!

Ніколає розповідає про інститути й університети Радянського Союзу, скільки там студентів, яких спеціалістів готують.

— От якби поїхати! — вирвалось у Віоріки.

— Вчися добре, поїдеш,— сказав Ніколає,— і в Генічеськ тоді завітаєш...

Вони довго не спали того вечора, розмовляючи про велику сусідню країну, де так чудесно живе молодь, де немає неписьменних, де найбільше в світі інститутів та університетів.

Якось воно вийшло так, що жінки майже за всіма

справами зверталися не до примаря, а до Віоріки. Одна просила допомогти відвезти хвору дитину в Заренау, де була лікарня, інша запитувала, чи скоро будуть у їхньому селі дитячі ясла, які так потрібні, особливо влітку.

А то прийшло відразу кілька жінок. Поговорили про те, про се, потім питають у Віоріки:

— Оце прийшли до тебе з однією думкою, скажи, як ти гадаєш, чи можливо це? Надумали ми просити примаря організувати в нашому селі родильний будинок. Не хочемо ходити до бабки Смаранди, вона вже сліпа, чого доброго, нашкодить дитині при родах...

Віоріка вислухала жінок, гаряче підтримала їх бажання.

— Це ви добре надумали, давно пора. Хіба ж можна залишати жінку-породіллю напризволяще, без лікаря! Це наша відсталість. Он у Радянському Союзі в кожному селі є родильний будинок, дитячі ясла, лікарня.

— Допоможи нам, дочко! — сказали жінки, пригадуючи численні випадки, коли породіллі хворіли або й помирали від недогляду. Віоріка пообіцяла поговорити з примарем. Коли жінки пішли, вона серйозно задумалась. Які зміни в житті людей! Раніше ніхто навіть не мріяв про дитячі ясла чи родильний будинок, дехто навіть зовсім не знав, що такі існують на світі. А тепер, дивись, люди про все дізналися, хочуть, щоб і в них, у Мушатешті, було так, як у інших. Та чи можна все це зробити зараз? Віоріка знала, що примар нічим допомогти не може, в країні немає достатньої кількості лікарів, а без лікаря родильного будинку не відкриєш. Треба мати свого лікаря, такого, щоб постійно жив у селі. Треба послати на курси акушерок свою людину з жінок або дівчат.

Віоріка чула, що такі курси вже працюють у Заренау; але як послати туди свою людину, не знала. І тоді вона вирішила звернутися за допомогою до Стефані Онча. Ця прославлена партизанка родом з тутешніх країв і дуже добре знає про темряву та бідність селян. Вона прочитає листа Віоріки й допоможе мушатештівцям. Ніколає розповідав про цю жінку, дітей якої закатувала сигуранца, а чоловіка заслала на каторгу, де він і загинув, говорив про її виняткову хоробрість. У повітовій газеті тепер часто друкувалися статті Стефані Онча про охорону здоров'я трудящих, про освіту.

Пізно вночі, коли Ніколає вже спав, Віоріка сіла до стола, вирвала аркуш паперу з зошита, вмочила перо. Вперше в житті вона писала лист. Руки у неї тремтіли, букви чомусь стрибали, нерівно лягали на папір. Та це не хвилювало Віоріку. Вона писала людині, яка зрозуміє її, адже сама Віоріка лише тепер, після визволення Румунії Радянською Армією, навчилася писати. Цього листа вона і розпочала з опису роботи школи для дорослих, де вона теж учиться. Потім почала викладати найголовніше — про бажання мушатештівських жінок. Ніколає спросоння запитав, що вона робить, та почувши, що Віоріка пише листа Стефані Онча, він прокинувся.

— Ось що, давай писати вдвох, це ти добре придумала з листом. Стефані Онча допоможе нам, ось побачиш, адже вона працює у повітовому комітеті. Напишемо їй про все, що у нас робиться в селі, вона зрадіє, що її не забувають колишні партизани.

13

І от у село прийшли трактори.

Ця подія так схвилювала людей, що всі вони — чоловіки, жінки, діти — висипали на вулицю. Малеча бігла в хмарах куряви за машинами, збуджено вигукувала і вимахувала руками. На машинах сиділи молоденькі хлопці в пілотках сталевого кольору, гордо позирали на людей, серйозні, урочисті. Машини зупинились біля примарії. Трактористи, наче ті боги, зійшли на землю. Потім закурили сигарети. Люди тісно обступили їх, з цікавістю розглядаючи і трактори і трактористів.

— Якої марки? — питає хтось із хлопчиків. Один з трактористів, очевидно старший, каже:

— Радянський трактор «С-80». Вісімдесят кінських сил.

— Ого! — вигукують царани. — В одній машині вісімдесят кінських сил?

— Значить, це відразу нам прислали двісті сорок коней!

Оглядаючи блискучі новенькі машини, чоловіки статечно поцмокують язиками, виражаючи своє захоплення. Вісімдесят кінських сил! Це тобі не жарт!

З примарії виходить Ніколає Станбу. Він скидає

картуз і вітається за руку з трактористами. Потім підіймається на ганок, звертаючись до людей, що зібралися на майдані:

— От і діждалися ми підмоги! Наш уряд прислав нам трактори. Сьогодні ж вони почнуть орати землю найбіднішим селянам. У Заренау заснована машинно-прокатна станція, яка незабаром матиме понад двадцять тракторів... Радянські трактори несуть у наше село світло й щастя, культуру й достаток. Слава великому Радянському Союзу!

Люди кричали «слава», гомоніли, вирували. Як трохи стихли, Ніколає повідомив, що сьогодні увечері біля примарії буде демонструватися кінофільм.

— Наші дорогі гості-трактористи привезли з собою кіноапарат і покажуть нам кіно.

Це повідомлення викликало цілу бурю захоплення. Старі люди похитували головами, схвалюючи намір трактористів, адже в селі Мушатешті ніколи раніше не було кіно і майже ніхто не бачив отого чуда. Молодь, особливо дівчата, дивилася тепер на трактористів із заздрістю. Яскраво цвіли збуджені личка, горіли вогнем чорні оченята...

— Кому першому будуть орати? — почулося запитання. Всім цікаво було знати, хто там перший у списку примаря. Ніколає витяг з кишені список, прочитав його. Всі почули прізвища найбідніших селян — переважно вдів. Людям це сподобалося, вони схвально загомоніли.

Ніколає про щось радиться з трактористом-бригадиром, той подає команду своїм товаришам. За хвилину трактори повільно рушили вулицею в поле. За ними посунули всі, хто стояв на майдані. Цікаво ж подивитися людям, як оці новенькі машини будуть орати землю. Може, почмихають, погуркотять та й не потягнуть? Може, це тільки пропаганда? Пам'ятають — привіз якимось трактор старий Мунтяну. Механік, худенький рудий німець, три дні ремонтував його, заправляв бензином і гасом, наливав мастила, води. Трактор нарешті зрушив з місця, викидаючи з себе їдкий синій дим. Вивів німець його в поле, тільки було заглибив леміш, як машина раптом почала кашляти, чмихати, сопіти. Скільки вже не бігав біля нього німець, трактор не хотів заводитись. Півдня простояли цікаві біля машини, але вона так і не зрушила з місця. Люди поступово розійшлися. Після

того казали, що трактор простояв на полі отак без діла цілий тиждень, аж поки німець не з'їздив у Бухарест за деталлю, без якої машина не хотіла рухатися. Але й тоді трактор більше стояв, ніж орав. Мунтяну плюнув, звільнив німця, а трактор продав комусь на лом. Отаке було діло. Може, й зараз так вийде? Адже трактористи такі молоденькі, нароблять вони!

Коли трактори підійшли до поля, примар показав бригадирові ділянку, побажав йому успіху, кивнув головою. Один за одним трактори, страшно заревівши, врізалися лемешами в ґрунт, перевертали його, посувалися вперед, залишаючи за собою широку смугу зораної землі. Люди ходили по ріллі, брали в руки чорні масні груддя, ставали ногами в борозни, вимірювали глибину. У кожного тьохкало і завмирало серце: яка глибина! Ніколи так не орали на оцих землях, аж дивно. Навіть не віриться, що оті безвусі хлоп'ята можуть так спритно водити машини, так добре орати!

До Ніколає, який стояв на ріллі і з гордістю поглядав на трактори, що віддалялися, підійшов Ранеску, скинув шапку, вклонився.

— Прекрасні машини, домнуле примар! Це ми повинні дякувати вам, адже ніхто інший, як ви... допомога селянам... Одним словом, беззавітно...

Ніколає відвернувся. Йому хотілося вліпити в очу червону пошрамовану піку куркуля доброго ляпаса, щоб тільки не чути облесливих і фальшивих слів. Примар відійшов убік. За ним посуңули всі, тільки Ранеску, закусивши вуса, залишився на місці, поправляючи свій надто пом'ятий і латаний капелюх.

Ніколає обійшов ділянку, визначену для оранки на сьогодні. Тут він помітив старого Папаяніса, який стояв на віддалі і пильно стежив за всім, що відбувалося. Старий виночерпій кожного разу, як тільки повз нього проходили трактори, скидав шапку і боязко озирався навколо, наче шукав у когось захисту. Та коли машини вже гуркотіли подалі від нього, старий захоплено похитував головою і прицмокував язиком. Ніколає посміхнувся. Він радів, що трактори викликали захоплення навіть у такої людини, як Папаяніс. Спостерігаючи за присутніми, Ніколає вперше за довгий час полегшено зітхнув, глянув угору: По небу пливли легкі перисті хмаринки, провіщаючи добру днину.

Частина

ДРУГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Над широкими дунайськими плавнями вирує хмара гайвороння. Різкий кривець, який ось уже кілька місяців дме з північного сходу, шпурляє чорну пташину зграю до землі, але вона, плавно описавши дугу, знову набирає висоту, ніби бавиться. Дужий горловий крик чорних птахів лине з високості, крає серце і без того сполоханого царана. Лихий то знак, коли над Дунаєм ширяє гайвороння!

Петру випростує спину, поглядає на небо. У правій руці в нього серп, у лівій — жмут тільки що нарізаного рогозу. Темна пташина хмара швидко збільшується, незабаром вона вкрила майже весь виднокруг, затуливши собою сонце. Маленький, пришиклый стоїть Петру серед рогозу, в його очах — біль і страх. Цей страх давно вже поселився в його душі, він дає себе знати кожного разу, як тільки життя ставить перед Петру якесь складне питання, коли треба виявити силу і волю. І не раз Петру відчував, що у нього невістачає цієї сили, щоб побороти самого себе. Та то пусте, говорив він собі в такі хвилини, то нічого, що він не виривається вперед і не служить прикладом для інших. Не кожному випадає в житті виростити шестеро дітей, втратити сина на війні, довгі роки жити з вузької смужки ґрунту, яка не давала хліба навіть на півроку для його сім'ї. Коли у тебе в кишені подзенькує срібло, ти можеш бути і сміливим і розумним, у тебе знайдеться і слово, і хист,

і врода. А що він? Гей, гей, люди, не так уже й важко стати мудрецем, коли в тебе шлунок повний! Може, й зараз є в Мушатешті люди (напевно є!), яким і море по коліна. А Петру не може так дивитися на світ. Он гайвороння кружляє... Хіба від цього не станеш отак серед плавнів і, рідкривши рота, не будеш злякано поглядати на небо? Оце гайвороння вже вибило баштани — навіть маленького кавунчика не лишилося в полі, навіть пуп'янки склювало прокляте вороння. Хитра птиця відчуває голод, принесений оцим несамовитим кривцем. Ось чому вона люто каркає, наче хоче отак зграєю власти на село і склювати все живе й зелене...

Петру нагинається, старанно збирає гостре стеблиння, крутить товсте перевесло і зв'язує сніп, придушивши його коліном. Важкі думки примушують його кушуваті брови ще нижче насунутися на очі, а сутулу спину ще більше зігнути. Тільки було він ступив по хисткому настилу плаури, як раптом побачив перед собою невідому людину в чорних окулярах. Незнайомий брів по сипучому піску, бурмочучи собі щось під ніс. Побачивши Петру, він зупинився, сів просто на землю, витяг з торбинки шматок чорного хліба і почав їсти. Коли Петру підійшов, невідомий труснув густими патлами, блиснув проти сонця чорними окулярами:

— Бог на поміч, чоловіче! Як називається ваше село?

Петру звалив на пісок важкий сніп, відсапнув.

— Мушатешті.

— Чув, чув,— похилив важку кудлату голову невідомий.— Це у вас тут проживає Мунтяну?

— Проживав, чоловіче, а тепер уже з рік, як не з'являється тут зовсім.

— То чому ж? — витягнув той шию.

— Гай-гай,— махнув рукою Петру,— хіба ж і так не ясно — багатий він був, а як нова влада прийшла, його мов вітром здуло...

Старець нахилився над своєю торбинкою, пошпортався в ній, витяг добрий шмат нарізаного сала, відокремив шматочок і подав його Петру.

— Покуштуй мого, свого більше залишиться для дітей...

Петру посміхнувся.

— Свого? Та де ж його взяти? Хіба не бачите, що робиться? Он гайвороння накликає біду...

— Гайвороння? — Патлатий підняв очі, але їх не видно було за чорними окулярами.— Гайвороння? Ні, то не гайвороння накликає біду... Самі люди собі шкодять, бо втратили повагу до бога... Як сказано у заповіді: не убий, не украдь. А люди що діють? І вбивають, і крадуть...

— Де ж це так діється, старче? — здивовано запитав Петру і присів навпочіпки.— Щось я не чув про крадіжку. У нас, слава богу, тихо.

— Тихо? — перепитав невідомий і втупив у Петру свої чорні окуляри. Тепер Петру помітив, що за тими скельцями блищать молоді вогнисті очі.— Ой, не кажи так, чоловіче, не кривдь правду господню... Таке діється навколо, гірше страшного суду. У поважних людей забирають хліб, майно, землю... Вірних захисників порядку і спокою держави арештовують, саджають у в'язниці, вбивають... Невже у вас тихо? Не вірю.

— Звичайно,— відізався Петру,— тепер змінилися часи...

— Не часи, а люди змінилися,— засичав патлатий,— забули бога... Хто тепер у вас хазяйнує на землях Мунтяну? Хто забрав його поле?

Петру розповів, що землю поміщика Мунтяну розподілили між бідними, які мали ґрунту стільки, щоб викопати собі місце для домовини.

— От, от,— підхопив невідомий,— значить, люди забрали чужу землю, яка їм не належала? А що значить узяти чужу землю? Та те ж, що взяти чужі гроші, чужий одяг... Так, так, це все одно і це називається вкрати... От як, а ви кажете, що у вас тут тихо, нічого такого немає... Ай, ай, чоловіче, видно, і ви втратили повагу до бога, забули про гріх. Скільки ви забрали землі у Мунтяну? Ви особисто?

Петру оглянув чорну рясу цього дивного чоловіка, хотів було поспитати у нього, звідки він і чому так цікавиться долею маєтку Мунтяну, але натомість відповів:

— Я її не брав і не крав, мені дали по закону. Тепер у мене десять гектарів землі...

— Десять гектарів? — ворухнув віями старець.— Чи-маленько! І що ж, поліпшилося ваше життя після того, як ви одержали стільки землі? Є у вас хліб?

Петру скрушно похитав головою.

— Хліб... Бачите, яка спека суне з-за гір? Все сохне...

Невідомий підвівся, глянув на захід, підняв до неба руку і тихо сказав:

— Бог! То наш всевидючий бог покарав нетямущих за гріхи тяжкії. На чужому добрі не забагатієш... Чули таку приказку від свого батька або діда? О, то справедливі слова... І ви переконаєтесь у їх справедливості... Вогнем береться земля, суне той вогонь з горнила пекла, з паші геєни... Чорним попелом полетить за вітром ваше збіжжя, діти вимруть від голоду, земля розверзеться, поглине ваші грішні душі... В Карпатах горить негасимо хрест! Горить!

— Цур вам! — підхопився Петру. — Що це ви таке верзете, чоловіче? Отямтеся!

Старець раптом зігнувся, підхопив свою торбину, сторожко глянув на зляканого Петру.

— Це не моє бажання, це воля господня... Що я? Старець, якому нічого більше не залишилось, як денно іночно молитися милосердному, благаючи в нього спасіння ваших заблудлих душ... Мені ще йти далеко, а сонце он уже сідає. Прощайте і не поминайте лихом святого ченця. Моліться богу, шануйтеся. Тільки в бозі своїм знайдете втіху і спокій. Моліться за короля, бо він і тільки він один лишається в нашій державі вірним захисником віруючих.

Старець підняв поли своєї довгої рясї і швидко кинувся в плавні, на ходу осіняючи себе хрестом. Петру стояв і дивився, як він віддалявся, наче його гнав страх за свої слова. Що він таке сказав про короля? «Тільки він один лишається в нашій державі захисником віруючих»? Петру аж пригнувся, так його вдарили оті слова у вуха, наче він тільки тепер почув їх. Він замахав руками і крикнув:

— Гей, що ти сказав про короля?

Однак патlach не відгукнувся, він був уже далеко. Петру продовжував стояти, широко розставивши ноги. Як шкода, що старець так швидко пішов. Петру тільки тепер відшукав потрібні слова, щоб відповісти ченцеві. О, він сказав би йому! Що, що, а вже про свого короля він знає дещо! Словами про короля йому вже не заб'єш баки...

Синя мла повзла з степу, покриваючи все навколо голубим серпанком. Гайвороння зникло, причаїлося на ніч, щоб завтра знову зловісною хмарою знятися в повітря.

Петру поклав собі на спину важкий сніп і поволі почував додому.

2

Над Димбовіцею¹ клубочаться хмари. День вітряний, непривітний. Суховій спалив степи, здійняв хмари пилу, припорошив кучеряві парки столиці. Вікна королівського палацу дбайливо завішані важкими шторами. Вдень і вночі невтомно б'ють у дворі фонтани: повітря в королівському дворі має бути вологим, свіжим.

Біля вікна, що виходить у внутрішній двір, стоїть Єлена. Висока, чорна, з довгим горбатим носом, вона нагадує гірського птаха. Обережно відсунувши краєчок важкої штори, Єлена дивиться у двір. На караулі біля воріт стоїть гвардієць Андрієш. Колись він їй подобався... Побачивши сина Михая біля новенького автомобіля мерседес, вона гірко посміхнулась. Що вже й казати — щаслива вона, Єлена! Єдиний син, якому доля судила бути володарем країни, одним з небагатьох королів, що лишилися на світі, ходить у своєму гаражі і, мов дитина, бавиться автомашинами. А їх тут понад два десятки. Рівними рядами стоять і старий рено, і новий блускучий опель-адмірал, і розкішний, потужний ролс-ройс, і чорний спортивний пакард... Михай обходить машини, доторкається руками до блискучих частин, витирає шіткою пил, пробує сигнали... Один` клаксон кричить півнячим голосом, другий зойкає, як пожежна сирена, третій на грає королівський гімн.

Яструбиним зором дивиться мати на свого сина. Душу її поймає розпач і відчай. Бог послав Єлені сина — міцного, синьоокого, ставного. Восьмого листопада 1921 року, в день народження королевича, задзвонили всі церкви країни, над палатуд регал² знялися сотні святкових ракет. Того ж дня маршал королівського двору Урдаряну, прозваний Мурдаряну (брудний), урочисто сповістив

¹ Димбовіца — ріка в Бухаресті.

² Палатул регал — королівський палац.

про присвоєння немовляті звання лейтенанта... Хлопчик ріс здоровим, дужим. Мати пишалася білими кучериками майбутнього короля, його голубими очима. Єдине, що тривожило Єлену, це надто повільний розвиток сина. Хлопчикові було вже чотири роки, а він ще не говорив жодного слова... Заливаючись слізьми, Єлена стискала малого в обіймах і шепотіла йому на вухо: «Мама, маміка... Скажи, синочку, «мама», хоч одне слово скажи». У відповідь син витріщав пусті очі і белькотав щось нерозбірливе.

Сполохана Єлена повезла сина в Італію. Цілий рік билися кращі лікарі, щоб навчити хлопця говорити слово «мама», і він, нарешті, вимовив те слово, правда на свій лад: «mmm». Це вже була перемога, і щаслива Єлена повернулася додому. Викликавши Мурдаряну, вона наказала передати у всі газети повідомлення про те, що її син заговорив.

— Як? — здивувався Мурдаряну. — Хіба ми повідомляли про те, що він не говорить? Та це ж велика державна таємниця. Про це не повідомляють...

Єлена розсердилась. Вона хотіла, щоб неодмінно було привселюдно сказано, що її син Михайл навчився говорити, що він здатний прийняти корону... Послужливий маршал двору наказав надрукувати в газетах замітку про те, який балакучий і дотепний королевич, яка у нього хороша вдача і лагідний характер. Через кілька місяців, коли Михаєві сповнилося шість років, його проголосили королем Румунії... Батька Михая, старого ласуна до заморських красунь, вигнали з країни.

Хлопець підріс, і його віддали у Куртя-де-Арджеш¹. Молодий король не захоплювався стародавньою історією і мовами. Його більше цікавили мотоцикли і літаки. «Талановитий шофер», так говорили поміж себе професори гімназії, спостерігаючи нахили короля. Мати знала про ці натяки, і серце їй ятрили біль та лють. Вона нишком молилася богіві, щоб він привернув увагу короля до справ державних, до дипломатії і світського життя. Та бог не почув цих благальних материнських слів. Син цілі дні проводив то за точильним верстатом, то, вдягнувши комбінезон, надував шини автомобіля... Мати плекала надію, що син підросте і коло його захоплень стане шир-

¹ Куртя-де-Арджеш — двірська військова гімназія.

шим. Та минав час, а король не мінявся. Правда, Михай почав полюбляти гру в карти і танці...

Нерухомо стоїть біля вікна Єлена, з її очей капають сльози. Що буде з її сином, коли вона помре? Досі державними справами керувати доводилося їй. Вона водила пером сина, коли той підписував маніфести, стояла за його спиною, коли він приймав міністрів та регентів і радився з ними про важливі справи. Невже так буде завжди? О, славні предки Гогенцоллернів! Не одне століття промайнуло, відколи перший бранденбурзький капрал надів на свою голову корону. Гаряча кров текла в жилах королів і імператорів з роду Гогенцоллернів, але та кров з часом переродилася, стала рідкою і холодною. Хіба тільки один Фрідріх Вільгельм IV покінчив життя божевіллям? Виродження йшло різними шляхами, і зупинити його не було сили. Не рятувало становища змішання крові Гогенцоллернів з кров'ю королівських та царських династій Великобританії, Росії, Єгипту. Не рятувало становища і те, що батько Михайя одружився на Єлені, гречанці...

— Боже, пошли йому розум короля,— шепоче Єлена, не витираючи сліз. Руки її дрижать, коліна підгинаються. Настали тяжкі часи. Не легко було зберегти трон, коли рушилася гітлерівська імперія, але її син утримався, і один тільки бог знає, скільки доклала до цього розуму й сили вона, мати короля. Але так тривати довго не може. В країні ростуть нові сили, їх треба зрозуміти, підкорити, зв'язати, інакше вони розчавлять хисткий трон. А щоб цього не сталося, треба діяти рішуче, розумно, хитро, наполегливо. Боже, боже...

За спиною тихо закрипіли двері. Єлена миттю змахнула долонею сльози, не повертаючись спитала, хто зайшов і чого від неї треба. Вкрадливий голос капітана Парчотті ледве долинув від дверей:

— Міністри чекають його королівську величність. Важливі державні справи.

Єлена розкрила сумочку, припудрила ніс, обернулася. Капітан, туго перетягнутий портупелями, схилив голову.

— Підійдіть, Парчотті,— тихо сказала Єлена.

Коли капітан підійшов і дзенькнув шпорами, Єлена подала йому руку і після поцілунку не відняла її, а

навпаки, розслаблено зіпершись на плече Парчотті, зітхнула й промовила італійською мовою:

— Ах, капітане...

Капітан Парчотті чемно вклонився.

Гострі плечі Єлени нервово пересмикнулись.

— Яка офіціальність... Ви завжди такий, капітане?

Парчотті звів на Єлену блискучі очі. Він не смів подумати, що королева залицяється до нього, і тому вичікував. Розсердившись, Єлена рвучко відхилила штору, показала у двір:

— Ось ваш король. Підійть і скажіть, що міністрів сьогодні треба прийняти... Ходять уже цілий тиждень. Скажіть його величності, що серед паперів, які треба підписати, є відомість на виплату утримання королівській сім'ї. Його величність гроші любить, картяр... Міністрам скажіть, що вони сьогодні будуть прийняті.

Парчотті дзенькнув шпорами, нечутно пішов до дверей. Єлена дивилася йому вслід, милувалася його гордою поставою, виправкою. Не втрималася, покликала:

— Капітане...

Парчотті завмер на місці. Мить він стояв мовчки, потім круто повернувся на носках, зробив кілька широких кроків і став поряд з Єленою.

— Ваша величність! — сказав палко і схопив руку Єлени. Але та відхилилася, ступила до вікна.

— Не треба. Потім...

За годину король Михай, поклавши плоскогубці і ключі в ящик, помившись і переодягнувшись, зайшов у зал Притишених кроків. Тут, біля стіни, стояв трон. Умоствившись на високому незручному кріслі, король оглянув стіл, поворошив стос нових газет, поправив орденські колодочки на френчі, підніс руку. З'явився Мурдаряну, лисий, старий чоловічок в англійському мундирі.

— Запрошуйте міністрів, — наказав король і нервово оглянувся навколо. Де поділася мати? Щось у неї сьогодні розладнані нерви, невже він чогось накоїв? Та очевидних провин у короля не було, і це його заспокоїло. Стара вже мати, живе самотною, покинутою... Ще занедужає, чого доброго, від такого життя. Ця думка так налякала Михай, що він аж підвівся, озираючись навколо. Та Єлена з'явилася, як тільки міністри переступили поріг залу. Михай повеселішав.

Королівський прийом почався.

У неділю, вставши раненько, Петру Ураду надів чисту сорочку, підперезався широким шкіряним поясом і нишком подався в поле. Стояла важка липнева задуха. «Дивна річ,— думав Петру,— навіть ранок не приносить прохолоди — сонце встає яскраве, палюче, немов воно й не заходило за обрій». І скоїлося ж таке лихо — вперше засіяли добрий ґрунт добірним зерном, сподівалися багатого врожаю і от — спека, страшна, рідкісна спека. Жовтий буркун дзвенить при дорозі, ніби він з заліза. Земля порепалась, і з її ран виглядає порване, пошматоване коріння вутлих стеблин, зів'ялих на палючому вітрі.

Правду казав отой старець про кару господню, яка впала на людей, думає Петру. Розгнівиш бога — він тебе не пожаліє. Це вже так! Але ж чим розгнівив бога він, Петру Ураду? Щонеділі старанно ходив до церкви, ставив свічку, кидав монету до ніг пречистої діви, золотив руку Миколі-угоднику... Він нікого не скривдив. Петру Ураду сповідався, вчив розуму своїх дітей, у піст не їв скоромного. В чому ж його провина? Та й не тільки його — он зігнулися всі бідняки, почорніли, мов оця гаряча, суха земля. Детхо вже подумує про те, щоб продати свою землю та купити кукурудзи — хоч би вижити, хоч би діти не повмирали з голоду...

Петру нахилиється, бере в руки грудку землі — вона гаряча, мов вийнята з печі. Старанно попрацювали трактористи, ніколи на таку глибину не орали у цих місцях ґрунт, добре зерно поклали люди в землю, а от видно по всьому — не зібрати їм навіть насіння... Що воно буде? Такого не траплялося на віку Петру, щоб бог не послав за все літо жодного дощу. Значить, справді розгнівався бог, наслав на людей кару. І знову Петру пригадує слова, сказані отим зайшлим старцем. Як він нашіптував тоді про вогненний вітер, що дме з горнила пекла, про палючі іскри геєни, що гублять життя. Розгнівили люди всевишнього, говорив отой патлач, занедбали віру, звичаї, повстали проти поважних господарів — от і настав страшний суд, нещадний господній суд. Не буде захисту і порятунку нікому, хто підняв руку на священний закон держави, за яким жили діди, прадіди.

Хоч Петру і не зовсім розумів слова про вогненну геєну і горнило пекла, однак він знав, що старець мав на увазі. Забрали, мовляв, землю у поважних господарів, у таких, як Мунтяну, розорили великі господарства, хто тепер дасть бідному царанові хліба до нового врожаю? Держава не дасть — де їй узяти стільки хліба? Адже посуха вибила врожай майже в усій країні... Може, й мудро вирішили ті, що поспішили продати за добру ціну землю куркулеві Ранеску? Кажуть, Ранеску тепер дає лише половину попередньої ціни: багато охочих продати. От воно як повертається справа!

В тремтливому мареві Петру бачить чимало людей, що йдуть по дорозі з села. Куди це вони? Попереду майорять шиті золотом хоругви, поблискує великий хрест, якого виносять з церкви лише на великдень. Натовп наблизився, і Петру впізнав отця Іоахима. Батюшка, змахуючи рясний піт з червоного облупленого носа, брів просто через поле, по низьких зжовклих посівах. Поли його рясни були заткнуті за пояс, на широких чорних штанях висіли китиці реп'яхів.

«Он воно що,— подумав Петру,— батюшка скликав хресний хід, щоб бог помилював селян, послав на поля доч. І Петру відчув, як у нього защеміло в горлі, як до очей підступили сльози. Він скинув шапку, широко перехрестився, взяв з рук баби Смаранди хоругву і пішов попереду. Отець Іоахим вийшов на середину лану, оглянув краєвид, перехрестився і почав читати молитву. Люди поставали на коліна, молилися, вкладаючи в слова найпотаємніші почуття, які висловлюються лише в розмові з богом. Петру стояв біля батюшки, слухав його молитву і в цю хвилину вірив, що отець Іоахим чесно служить бідним, виконуючи складну й важку роботу посередника між богом і людьми. Він повторював слова молитви, поглядаючи на небо, сповнене сонячного блиску і гарячого повітря.

— Боже, пошли своїм рабам прощення і отпущеніє, будь милостивий і великодушний до грішних! — волав отець Іоахим, здіймаючи руки до небес.

— Пошли, господи,— вторили селяни, витираючи зашкарубленими пальцями очі.

Після молитви отець Іоахим кропив поле, роздував кадило, вимахував хрестом. Петру глянув на небо, і серце у нього закалатало. Просто над пагорбом, що про-

лягав між Мушатешті і маетком Мунтяну, повисла невеличка хмара. Він здійняв руки і голосно крикнув:

— Слава Ісусу!

Петру так зрадів, першим побачивши чудо, що не міг устояти на місці і все підстрибував, показуючи рукою на небо:

— Дивіться, дивіться!

Побачивши хмарку, люди замахали руками, деякі падали на землю і заходилися бити поклони. Отець Іоахим підвищив голос:

— Думнезеу¹ почув нас! Дивіться, люди!

Сяючими очима стежили селяни за невеличкою хмаркою, що швидко наближалася. Ось вона завихрилася на невидимому вітрі, повисла над полем, готова пролитися цілющим дощем. Мовчали люди. В цій хмарці вони вбачали своє щастя, долю свого життя і життя своїх дітей. Отець Іоахим, вражений наслідком своєї молитви, тремтів від радості і гордості за святу церкву. «В найтяжчі часи,— думав він,— люди звертали свої погляди до церкви, і свята церква завжди приходила людям на допомогу. В горі і в радості люди тяглися до великого слова божого і знаходили в ньому розраду і спокій. За останній час віра людей у бога дещо ослабла — тепер, після оцього чуда, авторитет церкви буде відновлено. Тепер легше буде говорити з царанами — бог усе бачить і все може».

Поки так міркував отець Іоахим, хмарка пропливла над головами людей і розтанула в імлі. Хтось застогнав:

— Марево...

Отець Іоахим кліпнув підсліпуватими очима, понюхав довгим носом повітря. Ошелешений, він не знав, як йому бути.

— Не марево, а пил,— сказав Іон Маруну.— Звичайний пил, а ми, дурні, прийняли його за дощову хмару.

Люди дивилися на батюшку і чекали його слів. Що верзе отой старий Маруну? Не може того бути, щоб бог не почув їхнього стогону. Отець Іоахим опанував себе, сказав розважливо:

— Бог почув наші слова, і він врятує нас від нещастя. Але чуда ще не сталося... Та і хмарки тієї недосить,

¹ Думнезеу — бог.

щоб урятувати поле. Ми молимося не лише за себе, а за всю нашу державу. Вірте мені — бог пошле нам дош ближчими днями. Терпінням заслужимо любов і благодать господню, не будемо піддаватися зрадливим словам безбожників і богохульників.

Батюшка блиснув сердитими очима на Петру Ураду, ткнув у нього пальцем:

— Це він — богохульник і крутій, хотів насміятися з святого бога! Адже це його вигадка про хмару...

Селяни мовчки відсторонились од Петру, а той стояв розгублений і принішклий.

— Святий отче,— спробував він виправдатись, але його ніхто не слухав.

Люди рушили слідом за батюшкою, обминаючи Петру, ніби він був винен у тому, що небо не дає дощу. Ображений і присоромлений, повільно повертався Петру додому. На шляху він зупинився проти розп'яття. Під свіжофарбованим дашком висіло розп'яте тіло Ісуса, над ним вилося два голуби, а під ногами чорною фарбою було виведено череп і схрещені кості. Краї дашка були прикрашені рожевим папером, а хрест — у вінку пов'ялих степових квітів.

Петру пригадав той важкий день, коли він повертався з Бухареста. Тоді на перехресті доріг стояло таке саме розп'яття, тільки те було старе, занедбане. Тепер же хтось старанно прикрашав оці святі місця, мазав їх свіжою фарбою, ставив густо на шляхах, щоб скрізь, куди б не йшла людина, вона завжди бачила б перед собою кров і схрещені кості. Хто це робить? Може, отой дивний старець у чорних окулярах? Може, це він уночі намалював оті кості і тих голубків? У Петру ворухнулася думка, яка вразила його: старець діяв, мабуть, за велінням батюшки... Отець Іоachim так спритно викрутився з тієї прикрої історії з хмарою, звернув усе на Петру... Боже, боже... Всюди брехня і лукавство. Він озирається навколо, але всі вже порозходились. Тоді Петру підходить до розп'яття і втуплює очі в чорні кості. Серце в нього стукотить, коліна дрижать. Тріскучий пісок і суха глина набилися в рот, засохли на чорних спечених губах. Він ворухить язиком і плює на розп'яття. Так, так, саме так! Плювати йому на оці хитрощі! Він тепер знає, що криється за благочестивими словами, зверненими до бога. Всюди омана і брехня!

Петру зривається з місця, йде по шляху. Душа його кипить. Потім він потроху заспокоюється і починає думати про те, що він богохульник. А таки правда! Хіба ж може порядна людина робити те, що вчинив оце він? От, наче той божевільний, узяв та й плюнув! О боже! Петру зупиняється, озирається на розп'яття, що бовваніє край шляху, мить стоїть вагаючись, а потім швидко повертається назад і, впавши на коліна, хреститься.

Хай бог простить йому, грішному, страшний вчинок, хай не покарає його і його дітей!

Помолившись, Петру поволі рушає додому. На душі у нього гірко. Він оглядає обрій і бачить навколо чисте, розпалене небо, яке дихає червоним пекельним вогнем.

4

Посуха наступала. Безводний степ лежав під сонцем, мов кам'яний. Видзвонювали на гарячому вітрі спалені стебла кукурудзи, навіть акації вздовж шляхів стояли зіщулені й зігнуті. Вночі не випадала роса — небо було прозоре і голубе, жодної хмаринки. Господарі жали серпами сухе стебло, в якому не було зерна. Голод чорним привидом стояв біля кожної хати. І тоді хлібороби посунули в міста. Сім'ї з дітьми і вбогим скарбом заповнили станції, забили шляхи. Селяни продавали худобу, щоб купити хліба, кидали насиджені місця, шукаючи роботи.

На вулицях Бухареста з'явилися американські машини з продовольчими пакунками. Потужні репродуктори, встановлені на машинах, ревли:

— Американський уряд прийшов на допомогу голодуючому населенню Румунії. Одержуйте американські подарунки! Бум, бум, бум! Справжній шоколад і консерви! Бум, бум, бум! Найкраща жувальна гума! Бум, бум, бум! Нейлонові панчохи! Хай живе президент Трумен! Бум, бум, бум!

Гугнявий джаз сповнює повітря тріском барабана, завиванням саксофона. Єфрейтор, у сорочці захисного кольору, з закачаними рукавами, видає кілька посилок людям, що юрмляться навколо машини, потім подає сигнал, і машина, рвонувши з місця і набравши повний хід, мчить на іншу вулицю. Дехто з селян, не одержавши

посилки, біжить слідом за машиною, гублячи свої пожитки... Але машина вже далеко, лише чути, як гримить барабан, як гундосить ефрейтор: «Найкраща жувальна гума! Бум, бум, бум!»

Якось в палатул' регал завітав радник американської місії в Бухаресті Вербурн. Хоч король Михайл і був зайнятий азартною грою в карти, однак він негайно прийняв високого гостя. В залі були лише троє — король, Вербурн і Єлена. Вербурн сказав королеві:

— Я чув, що ви, ваша величність, учора прийняли комуністичних міністрів... На думку мого уряду, це помилковий хід. Настав час притиснути червоних. Не приймати їх зовсім! Оголосити двірцевий страйк. Чудово, правда? Двірцевий страйк. Король нездужає, ха-ха-ха... Хіба король не людина? Всі ми ходимо під богом. Настав час скинути уряд Петру Гроза... Знаєте, що діється в країні? Ми підраховали — посуха знищила близько сімдесяти процентів урожаю. Хіба буде ще такий козир? О, козир... Він посланий провидінням. Так, так. Не використовувати його — значить, значить...

Король засовався на місці. Здавалося, йому муляло крісло. Глянувши на Єлену, він промовив глухим голосом:

— Ситуація склалась якнайкраще... Але нам треба думати і про голодуючих. Ми потребуємо хліба.

— О, чудово! — підскаочив Вербурн. — Ми дамо вам хліба скільки завгодно, але для цього потрібний інший уряд, комуністам ми не продамо жодної зернини. Буде інший уряд — буде хліб. Ми зараз уже дещо робимо — американці люди ділові. Наші продовольчі загони...

Єлена ворухнула віями:

— Вони видають сорго, звичайне сорго...

— Сорго? — здивовано перепитав Вербурн. — А що це таке? О, то, мабуть, наші консерви! Найкращі в світі консерви! Сорго? Треба в'яснити... Та не в цьому справа. Ми закидаємо вас усім, чим хочете, тільки б відсторонити червоних. У вас багато нафти, у нас багато хліба. О, чудесно! Клянусь, через два тижні після відставки уряду Петру Гроза у ваших магазинах буде повно не тільки хліба і м'яса, а й бананів, ананасів, апельсинів. Америка! У нас є все. Ха-ха-ха! Ми можемо прогодувати весь світ! Не лише прогодувати, а й зодягти. Хто не знає нашого нейлону? Мрія жінок усього світу...

Вербурн витяг з кишені блискучий целофановий пакет, потряс ним у повітрі.

— Найкращі в світі нейлонові панчохи! У всіх ваших магазинах продаватимуться такі!

Цей швидкий і легкий перехід від дипломатичного тону до розмови про панчохи аж ніяк не шкодив Вербурну. Він знав, з ким має справу, і діяв прямолінійно. Коли він рік тому надіслав у палатул регал блискучий гоночний пакард, подарований королеві президентом Труменом, йому сповістили, що Михайл засміявся тоді щасливим сміхом дитини. Якщо син любить кататися на автомобілі, то чому ж мати не зрадіє панчохам? Людина є людина, і ніякий сан не вбиває у ній слабостей смертного. Треба тільки користуватися цими слабостями весело і невимушено.

— У вас є апостол,— говорив Вербурн, переходячи знову на ділову розмову.— У Маніу великий державний розум, правильна орієнтація, широкий діапазон мислення.

— Але він скомпрометований,— скривилась Єлена.— Розстріли робітничих демонстрацій...

— Ах, ваша величність, це прикро! — заохав Вербурн.— Це дуже прикро. Ми про це знаємо. Але... Що таке купка залізничників порівняно з мільйонами ваших селян? Адже Маніу — селянський вождь. Тут його авторитет незрівнянний... О, Маніу авторитетом користується! Це доведено. Він і лише він. Це думка мого уряду.

Король Михайл схилив голову. Це значило, що його величність цілком поділяє думку американського дипломата.

Пізно вночі відбулось екстрене засідання Ради міністрів. Тяжке становище, що створилося, вимагало негайних заходів. У цілковитій тиші Петру Гроза говорив про те, що голод охопив кілька провінцій, що незаможні селянські господарства стоять на грані розорення. Міністр від націонал-ліберальної партії позіхав у кулак, показуючи цим свою повну зневагу до тих заходів, які пропонує вжити глава уряду. Вибравши хвилину, він голосно вигукнув:

— Нація в небезпеці! Від нас ждуть ефективних заходів!

Цього було досить, щоб сколихнулися прибічники Маніу та Братіану.

— Попросити хліба в західних держав! Нам подають руку допомоги!

Слово бере Георгіу-Деж. Під його очима темні кола, над переніссям схрестилися дуги брів.

— Те, що нам тут пропонують пани ліберали та націонал-цараністи,— не новина. Вони хочуть за хліб продати нашу незалежність! Ось до чого зводиться їхня політика! Спитайте народ — чи погодиться він на це? Та перед народом вони побояться виступити...

Зачекавши хвилину, поки вгамується шум, Георгіу-Деж продовжує говорити:

— Наша партія пропонує кинути всі наявні державні запаси хліба в голодуючі провінції. Створити в селах бідняцькі комітети для розподілу продовольства. Треба послати в села спеціальні робітничі бригади для допомоги селянам у підготовці до осінньої сівби. Надати бідняцьким і середняцьким господарствам допомогу в придбанні тяглової сили та сільськогосподарських машин. Для цього необхідно прийняти постанову про надання селу кредитів.

Знову залементували опозиційні міністри, та раптом задзвонив телефон. Петру Гроза, піднявши руку, закликав до тиші, зняв трубку. За кілька хвилин його чоло проясніло, а на обличчі заграла радісна посмішка.

— Щойно я говорив з послом Радянського Союзу,— сказав глава уряду, повертаючись до столу.— Радянський уряд вирішив надати Румунії широку допомогу хлібом, посівним матеріалом і машинами. Перші кораблі з продовольством уже вирушили з Одеси в наші порти!

Почулися гарячі оплески. Через широкий стіл голови Ради міністрів простяглися руки членів уряду, щоб поздоровити доктора Петру Гроза з великою радісною новиною.

5

Ніколає Станбу, схудлий, почорнілий, скликав засідання новоутвореного бідняцького комітету. Проти столу примаря на лавах сиділо сім чоловік, за яких проголосували царани на вчорашніх зборах. У широкому брилі,

в довгих полотняних штанях і зношених опінках¹ сидів старий Іон Маруну, біля нього примостилися мовчазний Петру Ураду та одноокий Іліє. Коли Ураду обрали до складу бідняцького комітету, він навіть сльозу змахнув. Він був такий зворушений, що підніс руку і взяв слово.

— Недавно я ходив, люди, у поле просити в бога дощу. Але бог не почув наших слів. Зерно наше загинуло. Та ми не повинні сидіти склавши руки. Молитвою не допоможеш голодним дітям. Треба шукати порятунку в іншому місці. Треба діяти спільно, щоб перемогти біду. Спасибі вам за довір'я...

Ця промова дуже сподобалася всім. Навіть Ніколає, який знав мінливий характер свого тестя, задоволено посміхнувся. Видно, допекло людині, коли вона так заговорила про молитви... Оглядаючи присутніх, примар думав про те, чи здатні оці люди піти на сміливі й рішучі дії, щоб виправдати сподівання бідноти, щоб урятувати свої сім'ї і сім'ї вдів від голоду? Життя поставило важку проблему — село залишилося без хліба з самої осені. Такого лихоліття вже давно не було в країні, лише діди згадують такі чорні дні. Але хліб у селі є. Його треба силою взяти у людей, які роками грабували бідноту, накопичуючи своє багатство. Взяти той хліб нелегко: з багатьма куркулями у селян давні складні рахунки, зобов'язання, борги, а в декого навіть родинні зв'язки. Селяни діяли одноставно, коли мова йшла про маєток Мунтяну. Що для них Мунтяну? Павук, здирщик. Інша справа такі багатії, як Ранеску, Анкулія, Поп. З цими буде важче. Не відразу схилиш бідняків до рішучих дій. Добре, що Петру Ураду вчора так сказав про спільні дії бідноти, про те, що треба порятунку шукати в іншому місці. В якому місці? На що він натякав? Все це треба сьогодні сказати людям, показати єдино правильний шлях.

Ніколає підвівся. В нього втупилися очі, сповнені неясного чекання і тривоги. Що зараз скаже Ніколає? Дехто навіть підвівся, щоб краще бачити примаря.

— У нашому селі є п'ятдесят родин, які вже голодують,— сказав Ніколає і помовчав. По його чолу пробігла похмура тінь.— Діти Елеонори Бану і Лучіки Букан пухнуть від голоду.— Голос Ніколає затремтів, піднісся до високої ноти.— А ми сидимо і чекаємо манни

¹ Опінки — черевики з сириці.

небесної. От які ми господарі свого життя! Сидимо і молимося у куток, сльози проливаємо, а в цей час Анкулія і Ранеску возять пшеницю на базар, загібають гроші... Землю бідняцьку скуповують за безцінь, підсікають нам ноги, повертають нас на старе. Ну, гаразд, продамо ми свої наділи, які нам дав уряд, проїмо нашу земельку, а тоді що? Що тоді будемо робити? Йти знову у найми до куркулів? Га?

Тихо в примарії, ніхто навіть не дихне. Слова Ніколає збентежили і без того роз'ятрені душі бідняків, що оце сидять на лавах. Правду каже примар, треба щось діяти. Але що! Хай він скаже їм, хай вони послухають мудрих слів комуніста.

— Нам, товариші, не пощастило — на самому початку нового життя на нас звалилося стихійне лихо. Це народне горе. А раз воно народне горе, то й переживати його треба всім, а не лише одним злидарям. Хай і куркулики трохи відчують, як воно у нас печінка болить. Наша партія підказує нам вихід — треба взяти хліб у куркулів. Ось чому пропоную сьогодні ухвалу: пред'явити Ранеску, Анкулії і Попу нашу вимогу здати в розпорядження бідняцького комітету по сто пудів хліба. Хто хоче висловитися, прошу.

— Чого там говорити,— кинув Маруну, шкребучи п'ятірнею посивілу бороду.— Взяти та й баста.

— По сто пудів мало,— промимрив Іліє,— вони й по триста можуть дати, не зігнуться.

— А чому тільки ці три господарі, а інші ж як? Хіба Радел не з їхньої породи? — гукнув Василію.

Гарячі розмови точились у примарії. Царани перебирали всіх заможних хазяїв, докладно обмірковували, хто з них скільки може дати хліба для голодуючих. Лише пізно вночі було затверджено список куркулів, яким установлено здачу хліба. Комітетчики вже зібралися було йти по домівках, як Ніколає раптом сказав:

— Цього діла не будемо відкладати в довгий ящик. Хоч ми й не робимо з нашої постанови секрету, але треба, щоб хазяї дізналися про наше рішення від нас самих сьогодні ж, а не завтра. Бо прогавимо час і можемо програти. Сьогодні ж уночі весь хліб буде сховано або вивезено з села. Треба діяти негайно.

Ніколає на чолі комітетчиків рушив до подвір'я Ранеску.

Михай Ранеску, розбуджений собаками, відхилив внутрішню віконницю, виглянув у двір. Валували вівчарки, хропли наполохані коні в стайні. Господар надів суман, гримнув засувами. Від воріт почувся голос Ніколає:

— Маємо до вас важливу справу, домнуле Ранеску, відчиніть ворота.

— Прошу, прошу,— озвався швидко Ранеску,— почекайте хвилину, йду!

Він загнав собак у будку, заціпнув за ними дверцята, відсунув засув на окованих залізом воротах.

— Заходьте, люди добрі,— запросив лагідно.

— Заходити ми до вас не будемо,— відповів Ніколає,— бо вже пізній час, а скажемо тут про наше діло. А діло наше таке: бідняцький комітет, обраний незаможниками, постановив забрати у вас двісті пудів хліба для голодуючих сімей. Цей хліб треба вивезти завтра.

Ранеску мить мовчав, обдумуючи почуті слова, потім похапцем сказав:

— Боже милостивий, та чого ж так строго: «бідняцький комітет постановив»? Мені досить одного вашого слова. Треба дати хліба — дам. Хіба я не християнин? Навіщо ж так? Хіба я раніше не давав хліба бідним? Поспитайте он у нього,— Ранеску ткнув пальцем у груди Маруну,— поспитайте у нього,— скільки він мені винен ще з минулого року? Бог з ним, що винен, час тепер важкий, хіба я не почекаю до нового року? А як треба йому, то й ще дам. Двісті пудів? Я не знаю, чи набереться у мене стільки, але я віддам усе, залишу тільки для худоби та для себе трохи, а решту віддам. Завтра ж відвезу. Може, відвезти просто по домівках, куди накажете?

Ніколає був спантеличений такою відповіддю Ранеску. Він твердо був переконаний — господар божитиметься, що двохсот пудів хліба у нього немає, що це поговорі на нього, ніби в засіках лежить стільки хліба. І раптом отаке: «Вивезу все, що є». Що криється за цією поквалливою згодою, за цими елейними словами найбільшого куркуля Мушатешті? Роздумувати було ніколи, і Ніколає сказав:

— Привезете хліб до примарії, в амбар зсиплете, а ми вже самі розподілимо його. Не бійтесь, собі не візьmemo. Та й,— Ніколає зам'явся,— оті ваші слова про те, чи набереться двісті пудів, вони, знаєте, не викликають довір'я...

— Боже,— схрестив руки Ранеску.— Не вірите? То, прошу вас, зайдіть у амбар і гляньте. Все, що є,— там. З собою не ношу хліба за пазухою.

Він широко розвів руками і повторив:

— Заходьте, ось одімкну й покажу засіки. Самі визначте, скільки там хліба. Гляньте, будь ласка.

— Ні,— строго сказав Ніколає,— дивитися ми не будемо. Покінчимо на тому, що ви завтра привезете в примарію двісті пудів хліба. Чуєте?

Випровадивши несподіваних гостей, Ранеску сів на колоду, зіперся на руки і глибоко замислився. Так він просидів довго, аж поки його увагу не привернуло виття зачинених собак. Він підвівся, обважнілий, темний з лиця. Випустивши собак, поволі пішов до хати, похитуючись, мов п'яний. Зайшовши до кімнати, де спала Анжела, Ранеску нахилився над ліжком, торкнув доччині плечі, сказав хрипким голосом:

— Вставай, дочко. Піди у плавні і скажи, що завтра надвечір буду біля берега на човні. Хай чекає мене Мелітару. Є дуже важливі справи. Чуєш? Удень поспиш, а зараз іди, дочко, так треба.

Повногруда Анжела сердито пхикнула.

— Йди, дочко,— повторив благально Ранеску,— йди, бо у нас скоїлося велике лихо.

— Що сталось?

Ранеску замахав на неї руками:

— Тихо, тихо, ради бога, а то мати прокинеться, а в неї ж серце... Він нахилився до дочки, прошепотів:— У нас відбирають усе наше добро— хліб. Чуєш? Іди негайно у плавні і перекажи мої слова.

За кілька хвилин Анжела, взявши з собою клунок харчів, вийшла з двору.

Дивно склалося життя Анжели Ранеску. Коли вона була ще малою, батько потрапив у в'язницю, і сім'я швидко зубожіла. Мати з дочкою, переслідувана Мунтя-

ну, продала будинок, потім коней. Заставивши землю і ліс, вона не мала за що викупити їх. Мати хвсірла, продавала потай від дочки свої коштовності — хрестики, серги, цехіни. Коли й цього не стало, вона покликала до себе Анжелу і сказала їй:

— Чогось не повертається наш батько, може загинув...— вона приклала до очей рожеву хусточку, пропахлу валер'янкою.— А ми так не проживемо. Йди в найми. Я тобі знайшла хорошу родину.

Так Анжела стала нянькою в місцевого торговця готовим одягом. Вставала о шостій годині ранку, брала в спальні дитину, одягала її, годувала. О десятій вставали господарі— довготелесий торговець і його чорна, люта жінка. Вони довго вмивалися, перемиваючи кісточку своїх знайомих і сусідів. В цей час Анжела готувала сніданок, потім прала пелюшки, мила підлогу. В суботні вечори її відпускали погуляти у сквер. Коли Анжела вперше зайшла туди і сіла на лаві, до неї підійшли дві дівчини у фартухах і одна з них сказала:

— Сумуєш?

Вони посідали поруч з Анжелою і почали цокотіти про всяку всячину. Одна, захлинаючись від реготу, розповідала про свого господаря, в якого вона працювала нянькою, про його звичай засовувати голову під подушку, коли він лягав спати, інша гудила на всі заставки свою хазяйку; в якій наростло на плечах стільки жиру, що вона здається горбатою... Анжела тяжко зітхнула: оце її подруги. Вона тепер наймичка і з цього часу мусить бути такою ж, як оці дві сороки, дружити з ними, розповідати про своїх господарів. Вона ще раз зітхнула.

— Новенька ти, тому й зітхаєш,— щебетала сусідка, позираючи на алею, де проходжувались солдати.— Дарма, звикнеш. Ось знайдеш любчика, веселіше стане. У мене такий бравий капрал, завжди в кишені у нього цукерки і одеколон «Брильянт»...

Анжела встала і пішла геть. Її нудило від цокотух, від їхніх слів. Вона забилася в глухий куток темної алеї і досхочу наплакалась.

Одного разу, коли Анжела гуляла на вулиці з дитиною, до неї підійшов хлопець у картузі з блискучим козирком, у чорному френчі і з тростинкою. Він чемно вклонився і сказав:

— Мое ім'я Марініке, я працюю переписувачем паперів у адвоката Константинеску.

Анжела посміхнулася:

— Дуже приємно.

Марініке, не помітивши глузливого тону дівчини, продовжував розповідати про різні судові новини, знамениті процеси і карні страхіття. Дівчина слухала мовчки, поглядаючи, як Марініке постукує тростинкою по своїх блискучих крагах. Видно було, що ота тростинка заважає йому, але така вже була мода у всіх писарчуків, і Марініке не міг устояти проти неї. Коли дівчині набридли теревені про судові справи, вона зупинилася проти свого двору і сказала:

— Мені час додому.

— А я сьогодні вільний, мій господар п'є цуйку. Він виграв одну солідну справу, одержав гроші і запив. Тепер я цілих три дні вільний.

Базікаючи, Марініке витяг з кишені кілька цукерок і подав їх дівчині.

— Може, ви носите при собі і одеколон «Брильянт»?— уципливо запитала Анжела, пригадавши розмову з няньками-цокотухами у сквері.

— Я не знав, що ви любите одеколон,— винувато промовив Марініке і почервонів.— Але я вам завтра обов'язково подарую «Брильянт».

Анжела похитала головою, цукерок не взяла і, не попрощавшись, пішла додому. Марініке довго стояв на вулиці розгублений, не знаючи, чим він розгнівив вродливу дівчину, яку він не раз уже зустрічав з дитиною на руках. Одначе на другий день він знову прийшов до двору, де жила Анжела, дочекався, поки та вийшла, чемно вклонився і голосом ображеного хлопчика спитав:

— Чого ви на мене гніваєтесь? Хіба я зробив вам щось лихе?

Ці лагідні слова Марініке вплинули на серце Анжели, і вона почала прихильніше ставитися до нього. Марініке не тільки знав силу-силенну судових історій, він добре співав. Вони тепер частіше зустрічались і вечорами довго ходили по алеях скверу, шепотілися... Коли одного разу Марініке не вийшов на побачення, Анжела засумувала. Вона спіймала себе на думці, що, мабуть, закохана в писарчука... Наступного дня, знову зустрів-

шись, Марініке захоплено повідомив, що він записався у вечірню школу юристів і що незабаром сам стане адвокатом, буде блискуче провадити процеси і добре зароблятиме. Анжела слухала хлопця і думала про майбутнє, пов'язане з кар'єрою адвоката Марініке...

Але одного дня несподівано приїхала мати в чудовому екіпажі і, сяючи від щастя, сказала дочці:

— Збирай свої речі, поїдемо додому, наш батько повернувся!

У Анжели запаморочилася голова. Батько... З цим словом у неї було пов'язано все — достаток, поїздки на віллу в Кармен-Сільва, дорогі вбрання, французькі романи... Вона навіть не схотіла попрощатися з Марініке — що їй писар, та навіть адвокат Марініке? Тепер перед нею стелилася дорога, усипана квітами життєвих принад.

Так Анжела потрапила в Мушатешті. Батько зумів швидко налагодити господарство, забагатіти. У Анжели з'явилося чимало женихів, один від одного ставніший та багатший. Але вона не поспішала з вибором. А тут — війна, все переплуталося, рожеві сподівання відсунулись у невідоме майбутнє. Зміни, які сталися після приходу Радянської Армії, зовсім сплутали плани дівчини, поставили їх під загрозу. Минав час, Анжела поволі почала вже відвітати, аж тут трапилася зустріч з Мелітару...

З якимсь острахом уперше ступила Анжела в курінь Мелітару, що стояв у густих заростях плавнів. Колишній примар сидів у кутку, цокаючи зубами: його біла пропасниця. Коли він побачив молоду, вродливу дівчину, сльози бризнули з його очей.

— Ви посланець бога і надії,— сказав Мелітару, цілюючи тремтячими губами руки дівчини.— Ваш батько хоч і звір, але все ж не обдурив свого друга, прислав допомогу...

Мелітару пожадливо їв принесені Анжелою теплі коржі з салом, пив вино. Дівчина дивилася на подерте вбрання Мелітару, на його брудні, сині руки, і її нудило. Але вона відчувала, що в її серці водночас народжується дивне і незрозуміле співчуття до цього чоловіка, який вирішив мужньо терпіти страхіття тваринного життя, тільки б не залишити боротьби. Вона знала, що такі, як Мелітару, борються за її рожеві мрії, яким не судилося здійснитись, і тому прийшла до куреня і вдруге і втретє.

Мелітару вже виглядав краще, помився, змінив сорочку, яку йому дбайливо випрасувала сама Анжела, відгодувався. Він зустрічав її з радістю, з безумством людини, яка стояла на краю прірви і до якої несподівано надішов порятунок.

— Я незабаром повернуся в Бухарест,— говорив запально Мелітару, зазираючи в очі дівчини.— Я стану на своє місце, визначене мені долею, і тоді віддячу вам за все. Я вирву вас з цієї глушини, ви будете моїм другом і радником... Я відкрию вам кращі салони столиці, щоліта ми будемо їздити з вами до моря, де шумить голубий прибій... Так, так, це буде. Я вже уявляю вас у чепурненькому халаті в моїй віллі в Кармен-Сільва...

Анжела не дуже вірила у здійснення цих пишних слів, однак їй подобалося слухати про це. В солодкій знеможі вона заплющувала очі, мріяла, мріяла. І коли одного разу під час такої розмови Мелітару нахилився і поцілував Анжелу, вона не розплющила очей, не здивувалась, а міцно обняла його за ший, тяжко зітхнула...

Тепер вона була віддана Мелітару, його планам, його ідеям. А Мелітару, відгодований і обласканий Анжелою, став говорити впевненіше, на його обличчі знову з'явився гримаса погорди і зарозумілості. Він був ізольований від світу, але знав: про нього в столиці не забули, друзі чекають його повернення. Події, які відбулися незабаром, переконали Мелітару, що він мав рацію, міркуючи так. Якось до куреня забрів невідомий офіцер у пом'ятому френчі і з забинтованою рукою. Мелітару злякався, схопився за револьвер. Але офіцер з погонями майора і не думав нападати на господаря куреня. Він глянув на нього тупими від болю й знесилля очима і впав просто на порозі.

За годину відігритий цуйкою, якою його напоїв Мелітару, офіцер заявив, що йому вдалося втекти від погоні народних міліціонерів, що він з групою однодумців довго переховувався в лісах, вчиняючи напади на активістів, що тепер його ватага розбита і він ледве врятувався.

— Не журись, майоре,— посміхнувся Мелітару,— ми ще з тобою повоюємо. Шкода тільки, що ти з переляку розгубив своїх спільників. Вони нам дуже потрібні. Та нічого! — Мелітару глянув на брудний френч офіцера.— Спочинь, опоряди себе, незабаром поїдеш у Бухарест.

За кілька днів майор, одягнений у чистий костюм, сів у класний вагон на станції і благополучно прибув у столицю. Там він знайшов адреси, дані йому Мелітару, і незабаром знову повернувся в плавні. Новини були дуже втішні для Мелітару. У нього виявилось чимало друзів у столиці, і ці друзі приготували для нього посаду в міністерстві фінансів.

— Боже милий! — скрикнув Мелітару. Він рвучко схопився на ноги. — На мене чекають? О, як це все чудово!

Він обняв майора за шию і поцілував його. Коли хвиля буйної радості минула, Мелітару задумався.

— У міністерстві фінансів? Там, мабуть, комуністів багато...

— Ну й що? — сказав байдуже майор. — Це навіть зручно! У комуніста спина широка, за нею можна сховатися... Дуже заздрю вам, домнуде Мелітару... Сподіваюсь, ви не забудете моєї відданості. Крім того, армія, знаєте, завжди всім потрібна... У мене чимало однодумців в армії.

Та Мелітару не міг зараз думати про майора. Він нервово м'яв руки, без кінця повторював:

— Міністерство фінансів, найважливіше тепер міністерство...

— Так, — підтвердив майор, — це тепер найважливіше міністерство. І на вас там уже чекають. Ви будете добре прийняті, адже ви стільки просиділи в Дофтани.

— Що? — здивовано протяг Мелітару. — В Дофтани?

— Я все знаю про вас від вашого доброго знайомого, — відказав майор. — З такою біографією, як у вас, можна далеко піти... Жертва фашизму...

Мелітару задумався. Значить, він політичний в'язень, визволений з Дофтани? Дотепно, хай йому чорт! Він таки справді колись сидів у Дофтани і може розповісти про всі деталі, зв'язані з перебуванням у цьому пеклі. Він знає кожен коридор, кожен закуток двору цієї клітки без сонця і повітря. Цілих шість місяців просидів він там, обвинувачений у дезертирстві... Як це придалося тепер! О, як усе йде добре на цьому світі, хай йому чорт!

— Негайно в Бухарест! — скрикнув Мелітару. — На мене чекають великі справи! Адже в країні погано з фінансами, треба поспішати на роботу в міністерство!

Він реготав, хапав майора в обійми, пропонуючи йому

боротись. Навколо стояла тиша осінньої пори. Хоч зарості і поріділи, однак надійно прикривали курінь від людського ока. На заплаву спускався багрянний вечір, фарбував дерева у темнозелене. Мелітару оглянувся навкруги, сказав розчулено:

— Чималенько часу згаяв я в цих місцях! Ех! І, знаєте, при звичаївся. До чого тільки не звикне людина! Але досить говорити пусте, лягаймо спати, мені рано-вранці треба добиратися до станції.

Вночі Мелітару прокинувся від дотику чийось теплих долонь. Він затремтів од жаху, але в місячному світлі впізнав Анжелу і пригорнув її до себе.

— Ти прийшла попрощатися зі мною? — спитав він, посміхаючись і стежачи, яке враження справлять на дівчину ці несподівані для неї слова.

— Хіба ви кудись зібралися?

— Перекочуюю на інше місце, тут уже не можна далі залишатися, — сказав пошепки Мелітару. — Дуже шкода мені покидати місце, де я зустрів твою любов, але, знаєш, таке моє життя...

Вислухавши Анжелу, яка переказала прохання батька, Мелітару усміхнувся, хруснув сухими пальцями. От як воно повертається! Вчора він, Мелітару, був у ролі жебрака, якого міг шохвилини розчавити Ранеску, а тепер він — сила, влада, закон! Тепер перед ним розчинені двері, він може взяти реванш, він може тепер нагадати Ранеску оту ніч, коли він, Мелітару, хворий і жалюгідний, прийшов просити захисту і хліба. Але час ще не настав для цього. Він сквитається. Останнє слово буде за Мелітару! А зараз хай буде так, як хоче батько цієї дурнуватої красуні. Він виконає прохання. Що, придався Мелітару? Так він і знав, що незабаром загориться земля під ногами в отого зарозумілого бугая і він стане ягням.

— Я не зможу залишитись, але батька буде чекати цей майор. Звуть його Кану. Кану все зробить, що треба.

Коли Анжела пішла, взявши слово честі від Мелітару, що той не забуде її і при першій нагоді забере до себе, Мелітару розбудив майора Кану і сказав йому тоном начальника:

— Ну, майоре, залишіться тут і виконаєте план, про який вам доповість місцевий господар Ранеску. Він чекає вас увечері біля берега. Після виконання завдання

залишайтеся тут і чекайте моїх інструкцій. Я надішлю вам людей і зброю. Харчів дістанете тут... Крім того,— Мелітару знову посміхнувся,— якщо стане вам сумно, приголубте Анжелу, вона податлива... Поступаюсь вам своїм місцем...

У майора Кану зацокотіли зуби.

— Мені самому залишатися тут?

— Поки що будете самі, але згодом все зміниться.

На зиму доведеться переходити в інше місце, вам його покажуть... Згодом я для вас щось придумаю. Але це буде тільки після того, як ви слухняно виконуватимете мої розпорядження. Нам треба мати надійну силу, яка б могла діяти негайно і рішуче. Чуєте? Ми напередодні битви за владу. Струнко, майоре!

Майор Кану виструнчився. Він дивився на Мелітару нерухомими очима солдата, який звик виконувати не прохання, а накази.

8

Елеонора Бану поралася біля печі. Троє дівчаток і син сиділи біля столу, бліді, виснажені. Вони чекали, поки мати зварить юшку і насипле їм у глибоку череп'яну миску. Хоч і була та юшка з сушеної лободи, однак і вона смачна, коли в роті не було й рісочки. У найменшої дочки, п'ятирічної Маріци, великі круглі очі, глибокі тіні під віями. Елеонора не може дивитися на Маріцу — їй здається, що у великих сумних очах дитини повно докору і здивування: така доросла в неї мама, а не може нагодувати її, маленьку дівчинку. Віспа лишила незгладимий слід на її личку, це ще дужче крає серце матері.

Елеонора нишком змахує сльозу, ворушить у печі вогкий, тріскучий хмиз. Немає хліба, немає палива, немає ніякої надії. Що буде з її дітьми? Іде зима, довга, похмура, а в засіку гуляє вітер, дехто з односельчан уже подався світ за очі шукати порятунку. А що робити їй, Елеонорі? Куди вона піде з малими дітьми? Хто їх нагодує, хто зігріє теплом? З поля налітають вогкі вітри, шарудять кукурудзяною стріхою, гуркочуть по порожньому горищі, крають серце жінки.

Та ось юшка готова. Діти тягнуться ложками до миски. Руки у малят худенькі, прозорі, аж трусяться, та все

мелькають від рота до миски. Мати бере й собі ложку, сьорбає. Вона схудла, але її врода не зів'яла, ніхто не доторкнувся до неї пожадливими руками. Важко, ой як важко Елеонорі! І не бачить вона порятунку, бо її хата край села, про неї не пам'ятає ніхто, про неї забули люди. Може, продати свій наділ? А що ж, піти оце сьогодні до Ранеску, вклонитися йому в ноги і сказати: забирайте мою земельку, а мені дайте хліба, бо діти мруть. Тоді вона, може, переживе зиму... Що ж поробиш, виходу немає. І що дасть їй ота пуста земля? Земля годі потрібна, коли на ній сіють зерно і те зерно повертається через рік у засіки в десять, двадцять разів примножене. А голий лан нічого не дасть, він не потрібний Елеонорі.

Роздумуючи так, Елеонора і не почувла, як хтось зайшов у хату і зупинився біля порога. Лише тоді, коли діти перестали їсти, звернувши очі до порога, Елеонора схопилася на ноги. В хаті стояв її чоловік Іон.

— Ні, ні, не може бути...— прошепотіла Елеонора і поточилася. Дужі руки підхопили її, стисли. Колюча борода незвично креснула по щоці.

Схопилася знову, відійшла, схрестила руки. Перед нею стояв її рідний Іон у військовій російській гімнастюрці, в чоботях, з клунком за плечима.

— Боже мій! Іоне!

Вона тепер кинулася до чоловіка і припала йому до грудей, здригаючись усім тілом, наче дівчинка. А Іон гладив її посивілу голову, дивився затуманеними очима на дітей, які, забувши про юшку, зачаровано втупилися в незнайомого чоловіка. Маленька Маріца раптом підбігла до матері, вхопилася за її спідницю. Очі її були злякані.

— Діти мої,— нарешті промовив Іон і хотів було взяти Маріцу на руки, але дівчинка зойкнула, відбігла в куток, залилася слізьми. Тоді Елеонора, отямившись, узяла на руки дочку, сказала крізь сльози:

— Це ж ваш тато, мої дорогі... Це тато повернувся з війни.

Найстарший син, названий на честь батька Іоном, перший підійшов до батька, пригорнувся. Лише дівчатка скоса позирали на прибулого, тулилися до матері.

— Ну що ж, от і прийшов додому. Чи ждали? — спитав Іон і глянув на Елеонору.

— Де ж ти так довго ходив, Іоне?

— Багато земель сходив, чимало людей бачив, але думав лише про вас. Чи не помилився? Чи не чужий я вам?

У Елеонори затремтіли губи, блиснули сльози.

— Прости мене,— сказав розчулено чоловік,— я ж, сама знаєш, усі роки думав... Немалий час...

Він заплакав від щастя і надмірного хвилювання, обняв дітей, пригорнувся головою до дитячих чорних голівок, занімів. За хвилину випростався, зняв клунок, поставив його обережно на лаву.

— Якщо так, то приймайте і мене до гурту! Веселіше буде!

Іон перемінився якимось, навіть голос у нього став іншим. Елеонора дивилася на свого чоловіка і не впізнавала його. А Іон уже розв'язував клунок, виймав звідти чорний довгастий хліб, ковбасу, банки з консервами, якісь пакунки.

— Оце і все, що в мене є,— сказав він весело,— не багатів я на війні, як бачите, добре, що голова вціліла. Та й не вціліла б, якби не потрапив у полон до руських...

— Ти був у полоні? В Росії?

— Тому й не писав, що був аж за Волгою... Ех, Волга! Дійшов я до неї, аж під Сталінградом воював, а назад лише тепер-от повернувся! Під Сталінградом як розбили нас...— Іон похитав головою.— Та про це потім. Розкажи ти про своє життя, хто тут у вас головний у селі, які порядки заводять? Бачу, що живете ви не дуже багато, он глей який діти їдять...

Іон узяв хлібину, розламав її руками, подав дітям по шматку. Потім нарізав рівненькими скибочками ковбасу, дивився, як його рідні діти смакують хліб, боячись впустити крихту, і в його очах світилося таке тепло і така радість, яка може бути лише у солдата. А Елеонора, розповідаючи про своє життя і про порядки на селі, вже знову поралася біля печі, гріла воду, щоб змити чоловікові голову.

9

У двір примарії одна за одною заїжджали підводи з хлібом. Іон Маруну, начепивши для селідності на ніс позичені в когось окуляри, причіпливо оглядав хліб, кла-

цав важками, щось записував у товсту книжку. Першим привіз хліб Ранеску. Він скинув біля амбара п'ять важких лантухів, розв'язав один, набрав у пригорщі добірного зерна, сказав вагареві:

— Ось чисте сортове насіння, думав роздати людям для посіву, але якщо декому так непереливки, хай воно йде під жорна.

Маруну глянув на нього через окуляри, ворухнув куцуватим вусом:

— Це вже діло нашого розуму, комітетського,— і знову схилився над вагою, зосереджений і заклопотаний. Ранеску оглянув лахміття Маруну, похитав головою:

— Чогось у тебе, Іоне, голос змінився...— Ранеску хихикнув.— То коли позичав бобів, так пищиком дзижчав, а тепер, бач, баском узявся... Забув про мое добро?

Маруну скипів.

— Пищиком, кажете? Так, пищали ми, довго пищали, а тепер більше не хочемо! Так і знайте — не хочемо!

Він сердито клацнув важками, навмисно тоненьким голосом закінчив:

— Якщо не подобається мій грубий голос, можу інакше сказати: годі вам теревені правити, а скоріше возіть хліб, бо привезли всього двадцять пудів! Щоб сьогодні вивезли все! Чуєте?

Ранеску не відповів. Він відвернувся і тихенько засміявся собі під ніс, спорожнив лантухи і виїхав з двору.

З шумом, з гиканням в'їхав у двір Анкулія, кремезний, опецькуватий чоловік.

— Гейс-ча, гейс-ча,— покрикував він на волів, маніжачи їх у боки гострим патином. У господаря руденька борідка клинком, кругле черево, короткі ноги. Він раз у раз посміхається до Маруну, вітає його з добрим днем і зичить доброго здоров'я. «Хитра лисиця,— думав Маруну,— гадає, що усмішкою завоює собі симпатію. Навіть хлібину он пухку поклав у передок, чи не для нього, вагаря?» А господар тимчасом щебетав:

— Як почув ото про голод, сам уже думав роздавати хліб, а тут домнул примар надійшов. Таке лихо, живемо наче сусіди, а не знаємо, що в кого у хаті діється.

Він дістав паляницю, підкинув її на руці, подав Маруну:

— Ось поза планом, це для тебе, Іоне, поїж, бо цілий день не вистоїш, якщо не підживишся.

Маруну взяв хліб, понюхав паляницю, очі його звеселіли. Ось він, справжній хліб, мов сонце, ясний та пахучий... Давно Маруну не тримав у руках такого білого хліба... Йому хотілося злегка надавити рукою, відломити шмат, паляниця так і хрусне, якраз по оцьому шорсткому обідку, що, мов пояском, її оперізує... Але стримався, сказав сухо:

— Добрий хліб, але я хабарів не приймаю. Нате його назад, покладіть у передок.

Анкулія наїжачився, наче хто дав йому стусана, ніяково тримав перед собою хлібину, не знаючи, куди її подіти.

— Ну, як хочеш, Іоне, але я від усього серця...

Та Маруну вже не слухав цих слів. Він стояв біля ваги суворий, неприступний, німий. Усе життя він залежав від примхи цих ожирілих людей. Але все круто змінилось, нужденний царан уперше за всю історію своєї країни дістав свободу і тому інстинктивно захищав цю свободу, боячися втратити її. Хоч як хотілося Маруну взяти хлібину, принесену Анкулією, понести її додому і розділити між голодними дітьми; але він переміг спокусу. Бо що сказали б люди, якби дізналися про цю нещасну хлібину? Та все що завгодно могли б сказати про нього, а довір'я людей, які обрали його виконувати відповідальну справу — приймати хліб для голодних, — Маруну цінував над усе.

Цілий день він важив привезений хліб, з радістю зазираючи в амбар, де вже було насипано чималу купу зерна. І коли прийшов Ніколає і спитав про справи, Маруну жваво відповів:

— А так, що сьогодні поступило п'ятсот пудів. Он скільки навезли!

Ніколає заглянув у книжку, куди ставив карлючки Маруну, помовчав, потім сказав:

— Ну, що ж, добре, товаришу Маруну. Продовжуйте своє діло. Днями зберемось і почнемо розподіляти.

Коли Ніколає пішов, Маруну ще раз оглянув амбар, повний хліба, задоволено погладив обкладинку товстої книги, в яку він записував свої цифри. Роль вагаря так йому сподобалась, що він і додому не ходив. Як попоїв ото зранку мамалиги, звареної Параскіцою, так і досі на тому. А Параскіца, не витримавши, прибігла до примарії, накинувшись на чоловіка:

— Може, ти й ночувати збираєшся тут? У людей хазяїн, як хазяїн, а я свого на тиждень раз бачу. Чи ти вже й жінку собі знайшов іншу?

Маруну, такий сердитий і недоторканий досі, став лагідним, принішклим. Він змахнув руками, наче збирався кинутись у річку, і сказав Параскіці:

— Глянь-но, скільки я сьогодні добра прийняв!

Він розчинив широко двері амбара, увів Параскіцу, показав на хліб:

— Бачиш? Це ж я його прийняв від багатіїв, щоб, значить, було чим жити біднякам... А ти кажеш про якусь жінку...

Параскіца, побачивши стільки добірного, золотавого зерна, сплеснула долонями:

— Боже мій! Яке зерно, одне в одне...— Вона набрала повні жмені пшениці, піднесла їх до очей, прицмокнула язиком.

— От він, хліб справжній... Тут пудів сто, мабуть!

— П'ятсот пудів! — гордо відрубав Маруну.— Рівно п'ятсот пудів!

— Боже,— знову ахнула Параскіца,— боже, скільки хліба, а я, дурна, морочу цілий день голову над тим, чим би погодувати дітей! Так чому ж ти не приніс додому клуночок? Який же ти батько своїм дітям!

Примовляючи, вона нахилилася над купою зерна і почала жадібно загібати зерно собі у фаргух.

— Та це ж я зараз змелю його на жорні, діткам коржів спечу! Як же це ти, Іоне? Хіба тобі не чути, як скиглять твої голодні діти? Чи тобі не соромно?

Маруну мовчав. Він стояв біля дверей і дивився, як його жінка гребе зерно, щоб нишком понести його додому, змолоти і нагодувати дітей. Він не забув про те, що в домі немає зернини, ні. Він цілий день працював, мов навіжений, і за цілий день не мав і рісочки в роті. Йому приносили хлібину і давали з ласкавою посмішкою, а він відхилив ті руки, що хотіли приручити його. А тепер от його жінка увійшла в амбар і бере хліб, який він, приймаючи від куркулів, тричі переважував, щоб не помилитись, щоб не пропало жодної зернини, зібраної для загального добра. Як же це так? Чого ж він стоїть і мовчить, коли чиниться така несправедливість, свавілля?

Раптом він зривається з місця, нахилиється і з силою б'є Параскіцу по руках.

— Не займай, чуеш? Не займай і йди геть звідси!

Голос у нього тремтливий, хрипкий, наче він оце з кимось боровся і, відсапуючись, говорить те, про що думав. Параскіца здивовано підвела очі, з фартуха посипалося на долівку зерно.

— Іоне, що ти? Ти що ж?..

— А так,— видихнув Маруну,— не дозволю брати! На те у нас права немає. Цей хліб належить усім біднякам, а їсти хочуть не лише мої діти. Хай комітет вирішить...

Параскіца схлипнула, ступила від чоловіка. Вона прожила з ним довгих і важких тридцять років, і ніколи Іон не доторкнувся до неї пальцем, а зараз ударив... Вона дивилася на нього, наче підміненого, не могла зрозуміти. А Іон уже зачиняв двері амбара, легенько виштовхуючи жінку у двір.

— Іди додому, я ще буду на засіданні, прийду пізно. Йди.

Коли Параскіца пішла, Маруну зайшов у примарію і сказав Ніколає:

— Хліб треба розподіляти сьогодні. Саме сьогодні. Хіба ти не чуєш писку голодних дітей? Цей писк у мене отут...— Маруну показав на груди і важко опустився на лаву.

— Гарзд,— відповів Ніколає, дивлячись на схвилюваного вагаря,— скликай комітетчиків. Ти маєш рацію, хліб треба розподіляти сьогодні. Завтра вранці почнемо видавати за затвердженим списком.

Довго цієї ночі засідали комітетчики. П'ятсот пудів хліба було розподілено між найбільшніми людьми, в яких голод уже перетяв животи. Краще сортове насіння було вирішено роздати для посіву.

На засіданні комітету був Іон Бану. Коли присутні заговорили про те, що зима довга, а конфіскованого хліба не вистачить і на місяць, Іон Бану підвівся, сказав:

— Іхав я оце з Радянського Союзу, бачив пароплави і цілі состави з хлібом. То Радянський Союз посилає нам продовольство для харчування і обсіву. Так що не будемо тужити — з біди вийдемо. Але нам теж не треба сидіти склавши руки. Досвід Радянського Союзу показує, що у важкий час куркулі теж приховували хліб від держави, закопували його, палили... Чи не пора потру-

сити засіки, особливо потаємні засіки у багатіїв? Голову свою можна дати відрубати — знайдеться хліба стільки, що можна буде частину навіть передати державі...

Він ще довго розповідав. Комітетчики слухали з великою увагою, а Ніколає подумав, що Іона Бану треба залучити до громадської роботи, бо роки, проведені в Радянському Союзі, навчили його розбиратись у справах і політично правильно оцінювати становище.

Розійшлися пізно. Йдучи додому, гомоніли про чутки з столиці, про американські хитрощі з продовольчими пакунками. У кожного було відчуття відповідальності за долю багатьох сімей Мушатешті, які чекали негайної допомоги. Завтра голодуючі сім'ї одержать хліб, і тоді люди ще раз переконуються, хто піклується за них, хто друг бідняка, а хто йому ворог...

А вночі вартувий, залишений біля амбара примарії, тривожно вдарив на сполох. З усіх кінців до примарії побігли люди. До самого неба здійнявся стовп вогню — то горів амбар, у якому зберігалося конфісковане зерно.

10

На вулицях Заренау висіли великі плакати з емблемою сонця. Ясні промені линули в простір, освітлюючи далину, де мерехтіли контури заводів, електростанцій, широких ланів з комбайнами. Плакат закликав обирати в парламент кандидатів прогресивних партій, які об'єднались у національно-демократичний фронт. Поряд висіли строкаті плакати, що закликали голосувати за Маніу і його прибічників. Біля великих афішних будок юрмилися люди. Викрикували продавці газет, сповіщаючи сенсації передвиборної боротьби.

Георге Доброшану йшов по вулиці, оглядаючи зустрічних людей. Робочий день скінчився. Робітники й службовці висипали на вулиці, щоб побачитися з знайомими, почути новини. А новин у ці дні було чимало. Точилася гостра боротьба за владу, за майбутнє країни, за шляхи її розвитку. Хто переможе на виборах? Це питання вирішувало долю народу, його майбутнє, його щастя. Проти молодих сил демократії, що вперше вийшли з підпілля і так настійливо втручались у життя країни, ополчилася вся реакція. Використовуючи труд-

нощі, викликані війною та посухою, вожді реакційних партій з усіх сил намагалися відвернути народ від обраного ним шляху, закликали до старого порядку, заклинали людей ім'ям бога, короля і народу. «Завтра вибори,— з ким ви, румуни?» провокаційно запитували плакати Маніу. «Голосуйте за порядок і спокій», демагогічно радив старий провокатор і терорист Братіану, лідер націонал-ліберальної партії.

Просто на вулицях стояли столики, над крихітними чашками чорної кави посхилялися торговці, нотаріуси, пенсіонери, лихварі, перекупки, спекулянти, валютники, демобілізовані генерали... Розхоплювалися випуски вечірніх газет, голосно обговорювалися різні повідомлення, з уст в уста передавалися приголомшливі новини...

Стомлений денною роботою, Георге прислухався до шуму вулиці. Сьогодні у нього відбулося три засідання — голова тріщить від промов. На одному засіданні розглядалося питання про розподіл пшениці, яка надійшла з Радянського Союзу, на другому — йшла мова про стягнення податків з багатів, які всіляко ухилялися від сплати державі належних платежів, на третьому — про забезпечення дитячих будинків — коли в країні невістачає продовольства, в першу чергу страждають діти...

Георге, згадавши про дітей, глибоко замислюється. Вдома на нього чекає маленька дочка Флоріка. Скільки вже разів, мабуть, вибігала дівчинка до воріт, виглядаючи батька! Старенька служниця, яку найняв Георге, щовечора розповідає йому про його дочку, яка і сьогодні не діждалася повернення батька, заснула. Дівчинка нудьгувала, їй набридли казки старої няні, її більше не цікавили іграшки... Вона уважно слухала лише розповіді про тата, про його важку роботу, яка вимагає від нього всіх сил. Інколи, вибравши хвилину, Флоріка навшпиньках підходила до телефону, набирала номер і, затамувавши подих, чекала, поки почується голос її тата. А коли тато питав у трубку, хто дзвонить, вона тремтячим голосом казала:

— Таточку, не сердься, що я подзвонила... Мені так сумно стало... Ти сьогодні знову прийдеш опівночі?

Коли Георге був не дуже зайнятий, він розпитував дівчинку про її турботи і заняття, цікавився, що вона їла сьогодні і що робить няня. Флоріка в такі дні, коли їй вдавалося поговорити по телефону з батьком, була

щebetлива, весела. Вона вбігала у кухню, де поралася служниця, голосно кричала:

— Я розмовляла з татом, я розмовляла з татом!..

Ось і мережані ґрати, якими обнесено тіняве подвір'я. Тут жив якийсь німецький барон. Він утік у сорок четвертому році, а будинок перейшов у розпорядження префектури і відданий під квартири. На нижньому поверсі живе Георге Доброшану, на другому розташувалася вдова Пуфку, стара жінка з дивними примхами: вона тримає чотирьох вівчарок, які часто гризуться і не дають Георге спати.

Тільки Георге переступив поріг, назустріч кинулася розпатлана мадам Пуфку, закричала:

— Домнуле Доброшану, домнуле Доброшану! Як вам не соромно, ви такі порядки заводите, що я не в силі стерпіти! Чому мені зменшили норму хліба? Хіба я не вдова генерала королівської армії, яка захищала країну від ворогів? Хіба мій чоловік не герой війни? Ось гляньте, скільки в нього орденів було!

Пуфку тикала в руки Георге хрести й медалі, які вона добувала з широкої пазухи, верещала на весь двір:

— Оце за бій під Одесою, а це за взяття Севастополя, оце...

Георге не стерпів, сказав з люттю в голосі:

— Вам, мабуть, і урізали норму за те, що ви зберігаєте медалі, покриті ганьбою... Невже ви не розумієте, що часи змінилися і змінилися не на вашу користь? У нас невістачає тепер хліба, і ми вирішили спочатку нагодувати дітей-сиріт, а тоді вже ваших вівчарок...

Пуфку витріщила очі, замахала руками:

— Я вдова генерала! Я напишу самому королю!

Відбившись од настирливої дами, Георге ввійшов у дім, підхопив на руки дочку, яка чекала на порозі. Флоріка розказала, що Пуфку вже тричі за день прибігала до них, кричала, погрожувала. Дівчинка пригорнулася до батька, сказала тихенько:

— Мені страшно тут самій, мене називають більшовичкою...

Георге задумався. Скільки ще навколо погані всякої, скільки ворогів! Чому буває так, що коли народові важко, з усіх щілин вилазить ота погань і намагається вкусити, урвати кусок з народного тіла? Страшний, огидливий ворог! Він бере собі за спільника що завгодно:

війну, голод, навіть чуму взяв би, аби досягти мети. Всі оті малакси, аушніти, гогенцоллерни готові продати країну, всі її багатства, аби утримати в руках владу, зберегти дивіденди... Вони посилили опір народній владі, організують банди, засилають терористів... Не маючи підтримки в народі, вони діють проти народу, проти його життєвих інтересів. Скільки демагогії, скільки брехні! Біда ще в тому, що наші товариші здебільшого молоді, недосвідчені, не вміють розпізнавати ворожих маневрів, часто-густо піддаються на провокації. І ще лихо — безтурботність, відсутність пильності. Якась дивна м'якотілість, терпимість... А ворог лютий, нахабний. І діяти проти нього треба рішуче, інакше скільки невинної крові може пролитися, скільки постраждає невинних людей, заплутаних брехнею у тенета ворогів.

Задзвонив телефон. Георге підійшов до столика, зняв трубку. Дзвонять з Мушатешті. Рівний і далекий голос Ніколає Станбу ледве долинає з степових просторів:

— Біда, товаришу Доброшану. Хтось спалив амбар, куди ми зсипали конфіскований у куркулів хліб.

Георге морщитьєся, наче йому стало боляче. Він мовчки слухає Ніколає, а сам уявляє безвусе, моложаве, але заклопотане, покрите зморшками обличчя колишнього партизана Ніколає Станбу. Трудно юнакові, життя поклато на його плечі надто важку ношу. Але боротися він уміє, у хлопця чиста й хоробра душа, треба тільки допомагати йому.

— Ти кажеш, що хтось спалив амбар,—басить Доброшану, навіть інтонацією не виказуючи своїх думок, що промайнули у нього в голові — молодий примар не повинен про це знати.— Не хтось, а точно — оті ж самі куркулі, що привезли хліб. Вони тепер діють за лозунгом, кинутим своїми господарями з опозиції: краще віддати вогню, ніж людям. Треба виявити паліїв. Треба судити їх народним судом, як за злочини, вчинені проти народу. Я пришлю тобі слідчого. А тепер ось що,— Георге помовчав, обдумуючи слова, потім зважився, махнув рукою:— Сьогодні виділили для вас посівний матеріал, надісланий з Радянського Союзу. Простеж, щоб знову не спалили куркулі. Вистав надійну охорону... Так, так, збройну. Такий час... А в куркулів продовжуйте відбирати зайвий хліб.

— Іще от що,— кинув Георге наприкінці,— подивись

там, як живуть діти. Організуйте будинок для дітей-сиріт, видайте хліб у першу чергу дітям. Днями приїду, подивлюся на ваш новий дитячий будинок. Чуєш? Ну, на добраніч. До побачення!

Заходила ніч. Містечко стихло, причаїлося. Лише в депо покрикували невсипущі маневрові паровози.

11

В центрі Мушатешті — натовп людей. Двоє мандрівних цимбалістів, розташувавшись просто на землі, вправно видзвонюють на струнах, і послухати їх вибігло і старе й мале. Один з музикантів, чорний, мов циган, з красивою бородою, примружуючи свої пронизливі очі, наспіває під гудіння цимбалів:

Ілінуца, ради бога,
Говори скоріш, небого,
Чи не висох наш Дунай
В жаркий південь невзначай?

Худий цимбаліст, що сидить поруч співця, нахилиє голову, прискалює око і тихеньким голосом відповідає:

Ілінуца так сказала:
— Що, в Дунаї води мало?
Певне, й сині його хвилі
В заготівлю вже вклучили...

Трясється округлий живіт Анкулії, наче під парусиновим піджаком катається барильце, очі бризкають злорадством. Слухайте, люди, пісню про життя-буття, дослухайтеся до цимбалістів, од них можна почути таке, що й подумати страшно. Анкулія оглядається навколо, чи немає поблизу когось з активістів, але комітетчики не мають часу слухати пісні, вони все засідають, планують, радяться. От і добре. Хай засідають. Анкулія розв'язує засмальцьований гаманець, кладе в шапку цимбаліста пачку лей. Гроші тепер нічого не варті, хай цимбалісти вип'ють по чарці цуйки за оті сотні тисяч лей... А чорнобородий музикант, уклонившись ледь-ледь Анкулії, витягнув шию і просичав:

Йдемо вгору, вірте слову,
І вже гроші мов полова...

До гурту підходить Іон Бану. Він мовчки слухає частівки, що беруть на глум всенародне лихо, заподіяне

війною, посухою, шкідницькою діяльністю ворогів, і в його серці закипає лютя. Якись злодії запалили амбар, де було п'ятсот пудів зерна, а оці пройдисвіти глумляться над зубожілим народом. Хто вони, оці співаки? Хіба не видно — це не музиканти, а підіслані ворогами пропагандисти... Іон дивиться, як блискає очима Анкулія, як він регоче, хапаючись за живіт, і не витримує, протоплюється в коло, підносить руку:

— Ану, цитьте, хай я скажу!

Цимбали змовкли, чорнобородий зіщулився, наче його хлиснули по потилиці, Анкулія подався назад. Грізний вигляд Іона не віщував добра.

— Оці музиканти,— Іон ткнув пальцем у зляканих цимбалістів,— кепкують тут з нашого бідняцького горя. Чого ми їх слухаємо? Звичайно, Анкулії ці пісні подобаються, бо він сам радий, що у нас неврожай. Аякже — тепер йому легше загнати в ярмо нашого брата царана! Бити їх! У шию!

Він нагнувся і вдарив по потилиці чорнобородого цимбаліста, аж той мало носом не клюнув землю. Люди залементували, на цимбалістів посипалися прокльони і штурхани. Іон Бану метався з кінця в кінець, шукаючи Анкулію, але той десь заховався.

— Послали нас умирати під Сталінградом, а самі в цей час грабували наших жінок, дітей!..— кричав Іон.— Наживалися на людській крові, а тепер ще й насміхаються з нашого горя...

Він був гнівний, блідий, страшний у цю хвилину. Попадись йому оце зараз Анкулія, він витрясе з-під його піджака оте кругле барильце, скаже куркулеві все, що накипіло за довгі роки війни. Та Анкулії вже й близько не було. Він тікав додому городами, плазував рівчакми, наповненими брудною холодною водою... Під улюлюкання і свист тікали в інший бік музиканти, кинувши свої цимбали. За ними ніхто не гнався — так надавали їм по потилиці, що вже ніколи не закортить з'явитися в Мушатешті.

Віоріка ходила по селах, збираючи дітей-сиріт. Вона сама погодилася керувати дитячим будинком, працювала з запалом, до самозабуття. Бистра й щебетлива, вона

відразу завойовувала симпатії дітей, брала їх за руки і вела у невеличкий порожній будинок, де вже господарювали Лучіка і Маріоара. Діти, забрані у чужих людей, у кволіх бабусь або й просто на вулиці, спочатку дивилися спідлоба на незнайомих тіток у білих фартухах, але, одержавши від них по шматку хліба і сала, починали призвичаюватись. За три дні в будинку вже гралося, галасувало двадцять хлопчиків і дівчаток. Хтось сказав Віоріці, що на станції гине від холоду і голоду кілька маленьких покинутих дітей. Вона сіла на воза і поїхала на станцію. Тут вона знайшла цілу ватагу малят, які живилися покидьками. Обірвані, сині, вимазані в сажу, вони нагадували замурзаних поросят. Серце Віоріки стислося. Начальник станції, до якого звернулася Віоріка з проханням допомогти зібрати дітей, сказав, що він може щодня надсилати до Мушатешті по десять чоловік отаких-от пасажирів. Вони їздять сюди й туди, шукаючи теплих вокзалів, загублених матерів, просто якоїсь їжі. Віоріка з жахом подумала, що коли начальник станції здійснить свою обіцянку, то їй нікуди буде селити дітей. Однак вона труснула неслухняними кучерями і сказала рішуче:

— Ну що ж, присилайте всіх! Не гинути ж їм отут!..

Ніколае, побачивши, скільки дітей зібрала Віоріка, сплеснув руками:

— Так це ж не будинок, а ціла дитяча колонія буде! Чим ми їх годуватимемо?

Віоріка взялася в боки:

— А що ж ви думали, товаришу примар, це вам проста справа? Треба поміркувати, як вийти з становища. Держава відповідає за всіх дітей...

Вона домоглася, що з того хліба, який надійшов з Заренау, значну частину виділили для дитячого будинку. Невистачало ліжок — перші дні діти спали на підлозі — і вона пішла з хати в хату, випрошуючи то матрац, то ліжко, то дошку для тапчана. Лице Віоріки пашіло, очі світилися вогнем завзяття. Вона останнім часом трохи округлилася, стала ще привабливішою. Пізно увечері, дочекавшись Ніколае, вона припадала до його плеча, гаряче шепотіла:

— Які діти, які діти... Худенькі, аж світяться, личка наче воскові...

Ніколає мружив очі, мовчав. Згодом він починав розповідати їй про новини з столиці, про жорстоку боротьбу з ворогами, які знайшли підтримку в американців і англійців, про наступні вибори, що вирішать долю демократії... Він жив громадським життям, був насторожений, підтягнутий, наче тепер були не дні миру, а війни.

— Десь недалеко від нас діє банда,— сказав Ніколає.— Значить, ми не винишили тоді всіх, коли ходили облавою. Доведеться знову братися за гвинтівки...

Віоріці було страшно, але вона жодним словом не натякнула про це чоловікові. Хай він не знає про натягнуті нерви Віоріки, хай він думає, що вона безстрашна.

Якось він прийшов додому значно раніше, ніж завжди, і ще з порога гукнув Віоріці:

— Став на стіл пляшку вина, Віоріко! Радість!

Він сів біля дружини, розгорнув «Скінтейю» і, хвилюючись, прочитав: «Велика перемога народної демократії... Вибори у парламент увінчалися повною перемогою демократичних сил!»

Ніколає підхопив дружину під руки, закружляв з нею по хаті.

— Ти це розумієш? Ти це розумієш? Повна перемога! Наша з тобою перемога!

А на другий день газети повідомили списки членів парламенту. Серед інших Ніколає побачив дорогі йому прізвища Георге Доброшану і Стефані Онча.

13

Михай Гогенцоллерн нудьгував. Усе в країні йшло не так, як він бажав, як хотіли його порадики. Демократичні сили, очолені комуністичною партією, здобули повну перемогу на виборах. Король знав, що ці сили, які що не день стають впливовішими, діють проти нього. Ще продовжувала діяти стара конституція, яка була основою монархічного ладу, але було ясно, що так довго тривати не може, що настане день повної кризи його володарювання. Молодому королю набридли розпачливі нашіптування старої матері, її полохливі прогнози. Він занудьгував.

Автогонки надокучили, у державних заповідниках кіз

вистріляно, картярські борги у Малакси відіграно... Хитрий і влєсливий Аушніт навмисне програє королю великі ставки. Остогидло дивитися на його лису голову...

Михай нервово ступає по високих пухких килимах, його ноги вгрюзають по самі кісточки. На стіні порозвішувано пожовклі картини, карти минулих блискучих походів предків великого роду. Ось розкішне полотно: його дід приймає військовий парад; ось особливо мила картина: довгий ряд зведених гарматних жерл плюється вогненними ядрами. Внизу напис Карла I: «Ось музика, яка мені до душі». Михай зітхає. Змовкла королівська музика, затихли гармати. Німецьке воїнство, знесилене в довгій битві, склало зброю. Нашадки бранденбурзьких курфюрств, рідні брати Михая, знищені, розвіяні. Якась страшна сила увірвалася в Німеччину, заволоділа рейхстагом, червоні бійці з гордо піднесеними головами пройшли попід Бранденбурзькими воротами, проникли навіть у потаємне підземелля фюрера... Ця ж сила вступила і сюди, в його країну. Люті вороги королівського трону — злидарі з Плоєшті, Валахії й Гривіці — заповнили парламент, сидять на кріслах міністрів. Брр!

Король вдивляється у плоскі обличчя свого батька, діда, прадіда. Всі вони ось тут, поруч, на стіні, але яка гнітюча тиша стоїть у залі Притишених кроків! Чого вони мовчать? Чого не підкажуть, як діяти тепер йому, останньому Гогенцоллерну, який ще тримає у своїх руках трон? Що зробити, щоб повернути все назад? Чи думали його предки про все це, оточуючи Варну? Навряд. Вони вмiли краще жити, ніж живе король Михай. Вони подорожували, купалися в усіх земних морях і озерах, ганяли на яхтах, брали від життя все... А він ось стоїть один у залі, оглядає стіни палацу, що, мов острівець, ще стирчить серед розбурханого моря, здригається під ударами шторму. Ще кілька ударів — і все полетить до чортів...

Країну роздирають політичні чвари, нестача хліба, знецінення леї, інтриги зарубіжних послів... До чортів усе це! Хай усе пропадає пропадом! Йому лише двадцять п'ять років... Усілякі інтриги, змови, двірські забастовки, шушукання з Вербурном, — усе це труд Сізіфа! А король не такий уже й дурень, щоб цілком присвятити себе безнадійній справі... Він ще не бавився з європейськими красунями, якщо говорити правду, він ще не знає справжнього кохання. Хай згорить усе це чор-

товиння, він ось візьме та й поїде за кордон, відпочине... Мати буде проти, це ясно, але ж він ще король чи вже ні? Він має право розпоряджатися собою чи вже не має? Хай тут хитрують без нього, он скільки у нього розумних родичів, радників, вірних слуг! Обійдуться і без короля!..

Михай швидко простує до стола, натискує кнопку. У дверях з'являється пісне обличчя Мурдаряну. Старий маршал погано спав, дізнавшись про результати виборів. Його повіки, роз'ідені кон'юнктивітом¹, аж вивернулися на щоки, слезяться.

— Коли королеві скучно, що він має робити? — запитує Михай і стромляє в обличчя маршала свої пусті водянисті очі.

— Якщо король навіть розважається, він чинить державну справу, — так говорив Талейран, — кліпає червоними повіками Мурдаряну. — Можна влаштувати повітряні гонки на спортивних літаках...

— Ні, — махає руками Михай, — ні, не це. Мені потрібні інші води, інше повітря, інша земля... Що ви думаєте про Швейцарію?

Мурдаряну злякано закліпав очима:

— За кордон? Але це неможливо...

Михай поморщився.

— Може, ваш король став таким бідним, що у нього ні за що з'їздити на відпочинок?

— Не в цьому річ, ваша величність... — вклонився Мурдаряну. — Є інші, поважніші причини... В такий час, коли в країні голод, король їде за кордон розважатися... Розумієте? Це політично не вигідно, це необачно...

Король витріщив очі. Здавалося, він зараз підійде і вдарить Мурдаряну просто в обличчя. Але Михай стримався, сказав уїдливо:

-- Ви забуваєтесь, маршале... — Михай відкинувся назад, стукнувши головою об спинку крісла. — Ви забуваєтесь... Чуєте, брудний? — Михай стукнув кулаком по бильцю дерев'яного крісла з короною на високій спинці. — Ви думаєте, зі мною вже покінчено? Ні, ще не все покінчено! Я ще вам покажу, як треба розмовляти з королем! Геть!

Мурдаряну закам'янів на місці. Ще не було випадку, щоб з ним так говорили в палату регал. Багато років

¹ Кон'юнктивіт — запалення оболонки ока.

він, Мурдаряну, служив королівському двору тілом і душею, влаштовував різні таємні побачення, покривав брудні романтичні пригоди королів, вів справи з акціонерними компаніями іноземних держав. Він, Мурдаряну, був першим з того оточення двору, яке вбачило вихід з становища у 1944 році в розриві з Німеччиною, він брав на себе всі труднощі з укладанням взаємин двору і нового уряду... Хитрий, освічений, він умів використовувати слабості заморських послів, знав багато мов, умів викликати прихильність і поблажливість до хисткого королівського двору. Він був душею всіх інтриг короля, спрямованих проти нового уряду, знав, як повести справу, щоб у разі її провалу вина впала на уряд, а не на двір. І тепер от в подяку йому, старій людині, такі образливі слова короля, якого він няньчив, учив ходити, вимовляти перші слова, такі важкі для королевича...

Мурдаряну тяжко зітхнув, з його хворих очей полилися сльози. Він стояв перед столом короля, дивився на нього помутнілим зором і вже не зітхав, а стогнав. Михай пройшовся по килиму, занепокоєний неприємністю, а потім схаменувся. Він весело поплескав Мурдаряну по плечу і з усміхом промовив, розтягуючи слова:

— Якщо король гнівається, він теж робить державну справу! Чи не так?

Мурдаряну приклав до очей велику картату хустку, вимушено посміхнувся старечим ротом. Він знав ваду короля: Михай завжди говорив прямолінійно, грубо, голосом, що гудів, наче порожня бочка... А тепер-от навіть дотеп знайшов, перефразувавши вислів знаменитого дипломата. Це так втішило маршала, що він уже забув про образу і з любов'ю в очах глянув на короля.

— Швейцарія, ваша величність, райське місце для молодих королів... Ми це влаштуємо, обставимо так, що вам потрібне лікування... Я беру це на себе.

Михай прояснів. Він прихилив до себе голову старого слуги, цмокнув його в лисину.

— Дайте розпорядження про готування в дорогу! Іду негайно, завтра! З матір'ю поговорю сам!

Михай кинувся вниз, пробіг анфіладу кімнат, простуючи до опочивальні Єлени, і коли вже хотів було постукати, двері відчинились і звідти вийшов капітан Парчотті. Михай здивовано озирнувся. Він здогадувався про нічні мандри вродливого капітана, але вдень... По-

стоявши мить, Михай усміхнувся: ну що ж, може, так і краще... Досить одного натяку матері про бравого Парчотті, як та відразу ж погодиться на його від'їзд за кордон. Він постукав у двері і, схиливши голову, переступив поріг...

Другого дня король спеціальним поїздом виїхав у Швейцарію.

14

Майор Кану вже цілий місяць жив у дірявому приміщенні для літнього відпочинку чабанів, куди його привела Анжела. Стояла холодна, снігова зима. Здавалося, небо вирішило компенсувати нестачу літніх опадів, завалило снігом степові простори, вкрило пухким покривалом плавні, закутало верби, забило шляхи. Прокинувшись якось вранці, Кану глянув у дірку, побачив високі снігові замети і злякався. По такій дорозі не прийде Анжела, не принесе їсти, тоді помирай отут серед снігів. Кану, мов зацькований звір, бігав з кутка в куток своєї холодної хати, думав гірку думу. От він рискнув своїм життям, непомітно підкрався до амбара з хлібом, підпалив його. Згоріло все до зернини. Але що виграв Кану? Хто знатиме про його подвиг? Хто оцінить його хоробрість?

Мелітару, добравшись до столиці, мабуть, ніжиться тепер у теплому кабінеті міністерства фінансів, забув зовсім про існування майора Кану, махнув на нього рукою. Та й яке йому діло до якогось невідомого військового, що виступив проти законного уряду, зламав присягу? Щоб зберегти своє місце, щоб забезпечити своє майбутнє, Мелітару може навіть зовсім не признати його, Кану, коли той з'явиться в столицю. А й справді, що спільного між ним і Мелітару? Загальна ненависть до існуючого ладу? Але цього ще дуже й дуже мало. Заради теплого місця не такі одностудці перегризали один одному горло....

Снувалися й інші думки, більш втішні. Так, Мелітару зараз пробрався вгору, йому затишно і тепло. Але на своєму кріслі у міністерстві він чуває себе так непевно. Звідки знати, може з'явиться раптом у Бухаресті передосягнений майор Кану, зайде у міністерство, сяде на стілець перед набундюченим фінансистом Мелітару і скаже йому рівним, спокійним голосом:

— Добрий день, змовнику проти законного уряду! Я, ваш підлеглий по злочинній справі, цілий місяць чекав від вас допомоги, а ви забули про мене. А за зраду знаєте що роблять на фронті?

Майор Кану посміхається, він навіть на хвилину забув, що його посинілі від холоду руки майже не згинаються. Що скаже на ці слова Мелітару? Він закрутиться вужем, злякано оглядаючись навколо, щоб бува хто не почув страшних слів... О, яка б то була прекрасна мить!

Зловісне мовчання Мелітару лякало Кану. Чим пояснити таке ставлення до нього? Що там мудрує Мелітару?

Кану зціпив зуби, шарпнув кобуру, що стирчала під френчем, аж підстрибнув. Треба бути обережним! На цьому світі все може бути!.. Точиться така складна, така страшна політична боротьба, що він, майор Кану, який звик діяти прямолінійно, за чітким планом, виготовленим військовим штабом, може дуже легко заплутатись у всьому цьому чортovinні і накласти головою. О, ні! Він не такий уже й дурний, як це може декому здатися. Він примусить Мелітару подумати про свого спільника, він ще нагадає про себе...

Так думав майор Кану, походжаючи по своїй клітці, напружено шукаючи виходу з становища. Його думки перебив легкий шурхіт за стіною. Може, прийшла Анжела? Кану шаснув у затінений куток, причаївся. Треба бути обережним! Анжела завжди приходила увечері, а тепер ранок. Хто це може бути? Майор тремтячими руками розсуває сніп очерету, яким затулено дірку в стіні, дивиться в щілину. Просто перед ним стоїть худий чоловік у сірому пальті і теж зазирає в щілину.

— Кого треба? — грізним голосом питає Кану, тамуючи подих.

— Ви самі? — у відповідь запитує незнайомий. — Я до вас із столиці...

Майор Кану ховає пістолет, виходить надвір і радісно потискує руку прибулому.

— Ви від Мелітару? То заходьте ж швидше, бо дме... Чого так довго не приходив ніхто? Я вже тут цілий місяць мучусь...

Прибулий пильно глянув майору у вічі, стримано сказав:

— Не легко це... самі знаєте. Мелітару ось передав вам листа...

Майор Кану схопив конверт, жадібно почав читати. Цієї миті гримнув постріл, за ним другій і третій. Кану здригнувся, з рук випав конверт. Він здивовано глянув розширеними очима на прибулого, переломився надвое і впав. Незнайомець спокійно сховав пістолет, забрав листа, вийняв у мертвого документи, зброю, хутко вийшов. Він кинувся по снігу вниз, у балку, але раптом зупинився, потер обличчя долонею. Ні, так не годиться. Може бути скандал... В останню хвилину свого життя померлий пильно дивився на вбивцю страшними очима... Це дуже небезпечно...

Незнайомець швидко повертається назад, підходить до трупа і стріляє в кожне око. Отак певніше. Тепер усе. Тепер кінець.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Проминула важка, тривожна зима 1947 року. Весна віщувала хорошу погоду. По небу блукали важкі хмари і часто виливалися на землю грозовими дощами. Посіяне зерно зійшло буйно і рясно, веселило людські серця.

— Хвала богу, посухи не буде! — говорили царани Мушатешті, оглядаючи посіви.

У всіх був такий вигляд, ніби вони видужали після тяжкої хвороби. Зима позаду, зелень буйно пнеться вгору, на полі затримана волога, тепле сонечко пригріває, повітря сповнене запахів щасливого квітування. Уряд прийняв закон про повернення без відшкодування всієї землі, проданої бідняками куркулям у той тяжкий час. Заплакала Лучіка, одержавши назад свій наділ, ходила по селу, розповідала:

— Боже, значить є правда на цьому світі! Злякалась я восени, побачивши сухе бадилля на полі, побігла до Ранеску, продала землю. Дітки ж у мене, а я одна-однісінька... А тепер от повернули мені земельку, засіяну навіть, боже, боже...

Жінка плакала, не вірячи у своє щастя. Побачивши Ніколає, який ішов по вулиці, вона підбігла до нього, вклонилася:

— Спасибі, синку, спасибі від моїх діток і від мене! Ніколає, заклопотаний своїми думками, здивовано звів брови:

— За що ж це ви мені дякуєте, тітко? Не доберу...

— Та як же! — замахала руками стара жінка. — Землю, земельку мою повернули, безкоштовно! Я знаю, хто це зробив, це Георгіу-Деж! Це комуністи зробили так!

— Правильно, — сказав Ніколає, задоволено посміхнувшись, — це зробив наш уряд з ініціативи міністрів-комуністів. І не думайте, що це було легко зробити. В уряді ще є люди, які з усіх сил боролися проти цього закону. У нас ще чимало ворогів, тітко, про це не треба забувати.

Дізнавшись про цей закон, Петру Ураду перехрес-твся. Як добре, що в уряді є люди, які не забувають про бідняків, турбуються за них. Хоч він і не продав своєї землі, однак чимало його односельчан піддалися паніці, збули за безцінь свої наділи. Що було б з ними, якби їм не повернули землі? Увесь вік поневірялися б у наймах, розбрелися б по світу, розгубилися.

Була субота, люди відпочивали, ходили в гості. Петру теж пішов до примарії. Біля крамниці сиділи селяни, обговорювали новий закон уряду про землю, ділилися новинами, різними чутками. В центрі кола, просто на землі, сидів Іон Бану, розповідав селянам про його перебування в Радянському Союзі.

— От ми з вами їмо зараз хліб, привезений з Росії, посіяли зерно, привезене з України. А чому ж воно так: Радянський Союз сам потерпів від посухи, і збитки від війни у нього значно більші, ніж у нас. Одначе він не тільки не допустив у себе голоду, а навіть допоміг нам. Яка причина?

Іон обвів поглядом селян, що сиділи навпочіпки, спершись на свої кийки.

— Причина тут проста, — продовжував Бану. — Вони інакше живуть, ніж ми. У нас як? Бідує, приміром, Ураду, а Іонові Бану до цього ніякого діла немає. Помирай собі, сусіде, аби я вцілів. Мов ті вовки живемо. Або, приміром, сівба. Хто не знає, яка це важлива пора для селянина? У нас кожний собі скородить свою смужку, пупа надриває, вкидає зерно у ледве прибукарений ґрунт, стовбичить у полі, мов бовдур... А у них на сівбу

виходять усім селом, агроном дає сигнал про початок роботи... Гуртом легше, хіба ми не знаємо цього? Кращий обробіток ґрунту, вчасні строки сівби, швидке, дружнє збирання врожаю...

— А як воно з урожаєм, він теж колективний, спільний, чи як? — питає Маруну.

— Врожаї ділять між собою, враховуючи труд кожного селянина,— пояснює Іон.— Хто більше робив, той більше і одержує. Був я на селах, заглядав у засіки до колгоспників, у яких зупинявся на ночівлю. Добре живуть люди... Придивлявся я до їхнього життя і так собі думав: приїду додому, обов'язково пристану до охочих працювати спільно В одного кінь є, у другого плуг, у третього буйвол. Уже можна орати землю. Та й держава допоможе! Та от тільки охочих не бачу щось...

Мовчать царани, кийками пил розгрібають, наче в землі шукають відповіді на слова Іона. Маруну чухає потилицю, крекче:

— Нове діло, страшнуvато якось навіть подумати... Скажи завтра моїй Параскіці про це — заклює...

Царани сміються, показуючи жовті, прокурені зуби.

— То правда, заклює! І писнути не дасть!

— Особливо твоя Параскіца... Тільки заїкнись — голову обскубе...

— А твоя Іляна? Наб'є пику і підтички не дасть сльози витерти.

Петру переступає з ноги на ногу, йому хочеться щось спитати в Іона, але він не наважується. Він розуміє, що тесть примаря має бути обачнішим і не ставити таких наївних запитань, як Маруну... Як подивляться на його запитання поважні селяни, що оце сидять мовчки, копирсаючи патиками землю? А думка крутиться в голові, не дає спокою. Він зрештою протовплюється трохи вперед, каже:

— Воно і діло непогане, хоч би трактори ті взяти. Минулого року як славно виорали наші ниви... От тільки про той спільний урожай.. Нащо його ділити? Що виросло на твоїй ниві, те й твоє. А спільно орати землю вигідно, зручно...

— Не тільки орати, а й сіяти, косити...— кидає Маруну.— Якби було так — дійшов спільно до колосків, а вже далі йди сам, бо то твоє... Були б добрі колоски, а вже кожний зуміє дати їм лад...

Селяни знову сміються, поглядаючи на Маруну, який аж зашарівся від задоволення, що так красно сказав. А Іон не сміється, а цілком серйозно говорить:

— Про це ж і я кажу. Спільно обробляти не значить спільно ділити врожай. Твоє поле — твоє царство. Це називається тоз — товариство спільного обробітку землі. Нам до колгоспів ще рано братися, то справа майбутнього, а от тоз можна створити... Ми не впоралися з осінньою оранкою, бо кожний собі дряпав землю. А тепер, бачачи зелені сходи, жалкуємо. Коли б більше посіяли, більше б і вродило. А вродить цього року добре! Земля відпочила, передихнула... За згаяний рік віддасть борг селянинові, якщо тільки той не спатиме до обіду...

Увечері Іон Бану зайшов до Ніколає в примарію, скинув картуз, умостився в крісло, сказав:

— Думаю тоз організувати, яка буде підтримка від влади?

Ніколає Станбу допитливо подивився на Бану, сказав розважливо:

— Думка цікава, але чи є у вас спільники? Один у полі не воїн...

Іон Бану рішуче заявив:

— Казати правду, то спільників зразу буде небагато. Але це тільки спочатку. Потім буде легше...

— А все ж,— допитувався примар,— кого маєте на увазі?

Іон замислився. Ще небагато днів минуло, відколи він повернувся на село, але й за цей час він не раз розмовляв з царанами, знає їх думки, настрої.

— Як на мене, в тоз запишуться Лучіка Букан, Маруну, Петру Ураду...

Почувши прізвище свого тестя, Ніколає засміявся:

— Петру Ураду? Ой, щось я не дуже вірю в нього...

— Запишеться,— переконливо промовив Іон,— сьогодні сказав при розмові: «Спільно орати землю вигідно, зручно». Боїться старий, щоб не довелось урожай ділити між членами тозу... Каже — що вирросло на твоїй ниві, те і твоє...

— Правильно—це принцип тозу,—сказав Ніколає,— люди самі доходять до думки колективно обробляти ґрунт. І примарія, і партійна організація підтримають вашу ініціативу, товаришу Бану. Починайте — спершу не легко буде, бо ця справа у нас облуптана брехнею,

облита отрутою ворожої пропаганди. Та це минеться. Селяни самі будуть згодом приходити і просити записати їх у тоз, як тільки побачать перші наслідки. Починайте поволі, не поспішаючи. Треба підготуватися, все врахувати.

Вони сиділи до пізньої ночі, обмірковуючи кожную ймовірну кандидатуру в члени тозу, підраховуючи кількість землі і тягла у бідняків.

— Найбільша трудність виникне з землею,— сказав Ніколає.— Що, як у членів тозу земля буде розкидана в кількох місцях? Як тоді? Викликати землеміра і переділяти землю? Це можна зробити, але не забувайте, що не кожний погодиться поміняти свій ґрунт, оброблений його руками, на чужий, який, може, поріс бур'яном. З цим поспішати не треба, необхідно залучити до цієї справи більше селян, щоб вони по можливості мали наділи на одному масиві... Починайте, а ми вас підтримаємо. Можете розраховувати на повну підтримку.

— Спасибі! — подякував Бану.

— Обійдіть селян, поговоріть з ними, вони вас знають, поважають,— говорив спокійно Ніколає.— Як тільки визначиться більш-менш певна група бажаючих вступити в тоз, скличемо сход, спільно обміркуємо цю справу. Бажаю вам успіху!

Ніколає гаряче потис руку Бану, провів його сяючими очима до порога, а сам подумав: добре, що в його селі починається нова важлива справа. Треба буде поговорити про це з Георге Доброшану, порадитись... Хороший, енергійний чоловік оцей Бану, треба ближче підійти до нього, придивитись, він принесе неабияку користь загальній справі.

2

Анжела Ранеску далі не могла критися від батьків. Зачинившись у комірчині, вона довгими ночами плакала, з острахом поглядаючи на свій великий живіт, боялася признатися самій собі в тому, що вона завагітніла. Що скаже батько? Він плюне в обличчя, вижене її з хати... Добра в нього донька! В такий час злигалася з тим пройдисвітом Мелітару, находилась у плавні...

Так тривало довго, але всьому буває кінець. Настав кінець і таємниці. Першою помітила мати. Вона піді-

йшла до дочки, почала здалеку: колись, за її молодості, у неї трапилася біда... Спокусником був семінарист, блискучий модний кавалер... Вона теж плакала на самоті, ременем перетягувала стан... А коли вже не було як далі критися — призналася матері і з полегкістю зітхнула... Немає в житті такого скрутного становища, з якого не можна було б вийти.

Ці слова справили на Анжелу належне враження. Вона заридала, припавши до плеча матері, і тремтячими руками відпустила пасок. Подих полегшення вирвався з її грудей. Поплакавши, мати вирішила послати дочку до своєї знайомої у Заренау, яка знається на цій справі і швидко ліквідує сліди необачливої молодості. Але Анжела різко сказала:

— Ні, мамо, на це я не піду. У моєї дитини є батько, і він повинен вирішити її долю. Я поїду в Бухарест.

І от Анжела опинилась на вулицях столиці. Вона не взяла візника, а поїхала трамваем, шукаючи місце роботи Мелітару. Зайшовши в міністерство фінансів, вона довго ходила нескінченними коридорами, розпитуючи у службовців, нарешті потрапила до великої приймальної начальника відділу. Тут сиділа секретарка, білява, вертка дівчина, і кілька відвідувачів. За високими дверима, оббитими блискучою міддю, відбувалось якесь засідання, і секретарка попросила Анжелу почекати. «Яка то буде зустріч? — думала Анжела. — Може, він зовсім не впізнає її, вдавши, що взагалі ніколи не був у плавнях Дунаю, ніколи не чув про село Мушатешті? О!» Анжела навіть зробила рух рукою, відганяючи страшну думку, аж секретарка здивовано звела свої тонкі намальовані брови... Вона вже кілька разів зверталася до Анжели, нагадуючи, що та може зайти до начальника відділу. Схаменувшись, Анжела оглянула себе, втягла живіт і переступила поріг.

Мелітару сидів за широким столом, схилившись над паперами. Не підводячи голови, він мовчки показав на крісло. Анжела постояла на місці, не в силі зробити й кроку, потім тихо промовила:

— Георге...

Мелітару здригнувся. Він схопився з місця, швидко вийшов з-за столу, зробив крок до порога. Але в ту ж мить зупинився, широко розставив руки, наче боронився ними від нападу, відхилився назад.

— Анже, це ви? Господи!..

Перед ним стояла Анжела з плямами на перенісці, з клунком у руках, у простих селянських черевиках, розгублена і червона від збудження. Зловісна гримаса пробігла по обличчю Мелітару. Ця жінка нагадала йому недавнє минуле, страшне, потворне, яке завдавало йому таких невимовних мук. Пригадалися довгі ночі в курені, коли виття вовка чи сичання птаха примушувало здригатися все тіло, гнало сон, спокій, паморочило розум. Потім голодні дні, збирання диких ягід і грибів, довгі очікування приходу дочки Ранеску, збуджені слова, викликані такою довірою і теплотою до нього, покинутого долею. Так, усе це було, але дуже давно, ніби цілих десять чи двадцять років тому... Чого вона приїхала? Невже ця дурна повірила його словам про любов, його обіцянкам? А він таки справді щось обіцяв, присягався навіть... Дивна, безглузда слабкість у цих дівок до солодких слів!

Перша думка, яка з'явилась у Мелітару,— знищити Анжелу. Негайно, сьогодні ж вивести її за місто на автомобілі і повернутися назад самому... Вчинити так, як вчинив він з отим дурним майором Кану... Це можна, але... Чи замкнеться коло після цього, чи буде поховано сліди? Ні, це не так просто, як здається... Є ще на світі старий лис Ранеску, він наробить лементу. Ні, тут треба діяти якось інакше...

— Сідайте, прошу,— сказав нарешті Мелітару і сам усадовив Анжелу в крісло.— Така несподівана зустріч, що навіть розгубився. От як воно скоїлося...

— Чому ж несподівана? — тихо спитала Анжела.— Мені здається, що наша зустріч цілком сподівана і навіть... вимріяна разом з вами... Пам'ятаєте?

— Так, так,— швидко заговорив Мелітару,— про це ми не раз мріяли... Але, знаєте, такі часи тепер... А звідки ви довідалися, що я в Бухаресті?

— Хіба це так важливо? — кинула Анжела, ледве стримуючись, щоб не заплакати.— Головне, що ми зустрілись.

— Це правильно, я дуже радий, але... хотів би знати, розумієте, з інших причин, ясных для вас, хто міг вам говорити про мене у ваших краях? Хто вам сказав, що я в Бухаресті?

— Ваш друг майор Кану,— спокійно відповіла Анжела.— За що ви його вбили?

— Я? — стрепенувся Мелітару.— Кану вбито? Примар? Була облава?

— Ні, облави не було, його вбили ви...

Мелітару зблід. Він не чекав такої зухвалості від Анжели. А Анжела говорила далі, обеззброюючи набундюченого Мелітару:

— Мені вдалося дізнатися, що слідчі, знайшовши вбитого Кану, прийшли до висновку, що це робота його спільників... Бо хто ж стріляє людині в очі? Тільки той, хто не бажає, щоб до нього в службовий кабінет зайшли старі неприємні знайомі... Чи не так, Георге?

Мелітару мовчав. Він зрозумів, що Анжела не така вже й наївна, як йому здавалось, що з нею доведеться поводитись обережно і обачливо, щоб часом не мати великої неприємності. Він швидко зібрав свої папери і, виходячи з кабінету, кинув секретарці:

— Сьогодні не буду.

Вони сіли в автомобіль і мовчки поїхали. Назустріч пливли юрмливі вулиці міста, дзвонили трамваї, сяяли блискучі вітрини магазинів. Шофер загальмував на якійсь тихій зеленій вулиці, проти невеличкого двоповерхового будинку.

— Ви тут живете? — спитала Анжела.

— Так, так,— пробурмотів Мелітару, скося позираючи на шофера: він усього боявся і в автомобілі не проронив жодного слова. Вони зійшли на другий поверх, де їх зустріла пишна чорнява жінка в халаті.

— Тітко Санда,— чемно звернувся Мелітару до жінки,— це моя добра знайома, вона житиме у вас.

Хазяйка дому швидко принесла ключі, вказала на вільну кімнату. Анжела переступила поріг, на неї повіяло запахами старих меблів і вина. Невеличка кімната була дбайливо, хоч і бідно прибранна, на підлозі лежали потерті килимки, над ліжком картина — простерта гола жінка.

— Куди ви мене завезли? — сполохано запитала Анжела.— Це мені нагадує спеціальні будинки, описані у французьких романах...

— Нічого подібного! — гаряче заперечив Мелітару.— У нас тепер такі будинки переводяться. Це пристойне місце для побачень... Прошу, сідайте. Розповідайте про себе.

Анжела поклала на стіл клунок і, обернувшись лицем до Мелітару, сказала:

— Так, мені є що розповісти, Георге... Маю незабаром народити вам сина...

Мелітару мовчки дивився на неї: на його чисто виголеному обличчі грала безбарвна посмішка. Він не дуже був здивований почутим, адже плями на обличчі Анжели самі за себе говорять... Непокієв Мелітару тон розмови з ним, якась зарозумілість Анжели, її самовпевненість. Які ще його таємниці вона знає? Щоб виграти час, він вдається до загальників:

— Діти, вони завжди були окрасою життя... Правда?

Анжела гірко посміхнулась. Окраса життя! Відчувши у цих словах глузування і цілковиту нещирість, вона твердо сказала:

— Я не така, щоб надокучати вам своїми жіночими турботами. Я розраховую лише на одне: поки у мене народиться дитина, ви 'зробите так, щоб я мала де жити. Хоч би й отут, що ж... А там я сама подбаю про себе...

Мелітару, вражений її спокоєм і рішучістю, влєсливо посміхнувся.

— Ще раз пересвідчуюсь, що у вас мужня душа і неабиякий розум... Я щасливий, що зустрів вас тоді...

— Це брехня, Георге,— спокійно сказала Анжела.— Ви взагалі дуже брехлива людина... І знаєте,— вона звузила зеленкуваті очі,— треба вам сказати, що дієте ви неправильно... Нащо ви вбили майора Кану? Адже він був відданий вам, він готовий був стерпіти все, тільки б продовжувати боротися проти комуністів. Ви надто переоцінюєте свою особу, Георге. Хоч яка хитра людина, проте вона не зможе сама перемогти ворогів, яких мільйони. Мало у нас людей! А ви ще знищуєте їх, рятуючи свою власну шкуру... Хіба так діють справжні борці?

— Щось ви дуже багато говорите про отого нещасного майора, Анже, чи не припав він бува вам до серця?..

— О! — вирвався зойк у Анжели.— Йдіть геть, Георге, я вас ненавиджу в цю хвилину... Заплатіть, якщо можете, хазяйці за три місяці і скажіть, щоб вона мене не турбувала. Прощайте...

Мелітару не перечив. Він був задоволений розв'язкою, яка так несподівано була підказана самою Анжелою.

Прикривши очі чорними окулярами, біля столу в Діловому клубі сидить довготелесий Юліу Маніу. На його сірому обличчі нервово пересмикуються м'язи, він раз у раз нахилиється вперед, щоб краще чути співрозмовника. А Вербурн, не звертаючи уваги на це, продовжує говорити тихо, ритмічно погойдуючись усім своїм корпусом, напівзаплющивши очі.

— Це треба робити негайно, обережно, бо хто знає,— він розплющив очі, оглянув задраловані стіни кімнати, прислухався,— бо може бути пізно... Необхідно відібрати кращих людей, які могли б правильно інформувати впливові кола західних держав, створити враження...

— У мене є такі люди,— скоромовкою сказав Маніу, скориставшись з паузи і побоюючись, щоб Вербурн не розгнівався: ці американці не терплять, коли хтось інший висловлює думку,— хоч, звісно, від цього ослабне керівництво партією, адже по суті...

— Дурниці! — кидає зневажливо Вербурн.— Дурниці! Для партії досить вас одного... Адже ви — душа партії... Чи не так?

Маніу ворухнув кістлявими руками, впав грудьми на стіл, за чорними скельцями його окулярів блиснули темні вогники.

— Я борюсь не тільки за румунські інтереси, але й за американські та англійські... Мої «Чорні світки»...

— Знаю! — махає рукою Вербурн. Він не задоволений надмірною балаканиною оцього старигана.— Зараз головне — зберегти актив: боротьба буде довгою, напруженою.— Він підняв догори вказівний палець.— Перемогу часом здобувають ціною життя цілих поколінь. Рухом треба керувати і зсередини країни, і з-за кордону... Ваші люди матимуть свій радіоцентр... Увесь світ повинен знати, що існує румунський уряд, хай навіть емігрантський, коли не вдалося створити конституційний... Ми охоче б погодилися прийняти таких осіб...— Вербурн неквапно витяг записну книжку, почав називати прізвища найближчих прибічників Маніу.

— У вас є зауваження? — голосно спитав Вербурн. Маніу нахилився вперед, прошепотів:

— Немає...

Вербурн почав говорити про найближчі завдання опо-

зиці. Застосування сили зараз несвоечасне — така думка держдепартаменту. Мінються часи, мінються і форми боротьби.

Маніу дивиться у вікно, де на фоні затемненої шторами світлової плями мерехтить листя платана. Нижній листок, якщо уважно придивитися, нагадує повішеного... Під подувом легкого вітру листок коливається, ніби коливаються ноги мерця.. Тьху, гидота! Нерви, нерви... Маніу відсуває стілець трохи вбік, намагається не дивитись у вікно.

— Ваші люди готові? — запитує Вербурн.

— Ті, що мають виїхати? — подається вперед Маніу.— Вони тут. Ви хочете з ними говорити?

— Не треба. Прощайте і не проводжайте мене. Проте, де і коли відбудеться посадка на літак, я повідомлю окремо. Не раніш як за годину до відльоту... Про себе не турбуйтеся,— Вербурн чомусь посміхнувся,— ми вас захистимо... Наша дипломатична недоторканність... Кріпиться! На все добре!

Вербурн вийшов, а Маніу, зірвавшись на свої ходулі, затупцював по кімнаті. Він припав до вікна, глянувши у двір: Вербурн вийшов не на вулицю, а в сад, що весь був затінений широкими кронами дерев...

Походивши по кімнаті, Маніу безсило опустився на широку канапу, заплющив очі. Йому не сподобався безцеремонний і безапеляційний тон Вербурна, цього пішака в руках Вашингтона, але що поробиш — час настав надто тяжкий, треба терпіти. Агітаторів, посланих Маніу по селах, селяни вже не слухають, а в деяких місцях навіть віддають до рук міліції... Терористичні групи знищуються, розпадаються, загнивають... у парламенті більшість не на його боці, в уряді — теж... Давно обіцяна Америкою війна не починається, навіть не видно, щоб вона почалася ближчим часом... Опора партії—куркулі—втрачають силу: у них забирають хліб, землю, всіляко утискають їх. На столі в Маніу лежить ціла купа телеграм — то хазяйчики волають про допомогу. Але де взяти сили, щоб допомогти їм?

Очевидно, Вербурн правий, наполягаючи на відправленні групи керівних діячів націонал-параністської партії за кордон. Їм, американцям, видніше... Хай буде так, хоч у Маніу мороз дере по спині, адже він залишається майже сам... Він важко підводить голову, тре скроні,

стогне. Потім підходить до дверей, завішаних важкими шторами, легенько натискає на них. Один за одним у кімнату заходять Іон Михалаке, Ніколає Попеску, Іліє Лазар і ще кілька чоловік. Вони весь час стояли під дверима, марно намагаючись почути хоч одне слово, сказане Вербурном. Тепер вони навіть роти пороззявляли, чекаючи від свого «отця» новин.

— Ви, ви,— Маніу тиче пальцем у груди своїх спільників, що стоять поруч,— готуйтеся в дорогу. Транспортування бере на себе американська місія. Це рішення остаточне. Будуть зауваження?

Зауважень не було. Кожний з присутніх, якому випало поїхати за кордон, мовчки дякував богові за послане щастя. Швидше з цієї химерної, темної країни, де стільки розвелось небезпечних людей, де стільки пасток і страху... Там, за океаном, не буде конспіративних явок, шохвилинного трепету, ризикуваннн життям. По радіо куди легше воювати проти Петру Гроза, ніж у парламенті! Всі навперебій питали про план від'їзду, про строк утечі. Але Маніу мовчав, ставши в позу. Як він заздрив цієї хвилини своїм спільникам! Та Маніу нічим не видав себе. Він стояв серед своїх прибічників, наче пастух серед отари овець, схрестивши руки на грудях, схиливши чоло — «диктатор з усмішкою на вустах», як називали його позаочі.

— Ідьте, я залишуся тут, на посту...

Він так і стояв, аж поки всі вийшли. Тоді він кинувся додому, відімкнув сейф, став швидко вкладати у великий портфель акції, золоті злитки, коштовності. Дзуськи! Він не такий уже й дурень, як це декому може здатися! Він переправить своє золото в Америку, бо з усього видно, що і йому незабаром доведеться готуватися в дорогу...

4

Констан Чорбаряну, власник бodeги в Мушатешті, значно поліпшив свої справи за останні роки. Здавалося б, що посуха, зубожіння людей не дуже хороші супутники для збагачення, але вийшло так, що саме оце зубожіння селян і принесло розквіт корчмареві. Верткий і невсипущий, він уміло користувався своїм незалежним становищем на селі, умів, як кажуть корчмарі, робити

так, щоб копійка копійку доганяла. Торгівля вином та цуйкою що? Від цього прибуток невеликий: коли в хаті немає чого їсти, селянин не йде пити вино. Механічний порон теж не давав того прибутку, про який мріяв Констан Чорбаряну. Треба було шукати інших шляхів до багатства, і Чорбаряну знайшов їх.

Якось поїхав він у справах до Заренау. Довго вештався по вулицях, заглядаючи в порожні крамниці, потім зайшов на базар. Тут, продаючи свої останні речі, блукали голодні люди. Чорбаряну підійшов до вусатого грека, що торгував бринзою, спитав про ціну. О, виходило, що в Заренау бринза коштує втричі дорожче, ніж у Мушатешті. Чорбаряну задумався. У провінції неврожай, робітники тютюнових фабрик, службовці Заренау натовпами ходять по місту, платять великі гроші за скибку малаю чи шматок бринзи. Над цим варто подумати... А що, як налагодити торгівлю продуктами харчування? Можна буде заробити добрі гроші.

Чорбаряну поставив цю справу на широку ногу. Його наймити, молоді браві хлопці, нишпорили по навколишніх селах, скуповуючи у селян бринзу, пшеничне борошно, — зубожілий селянин продавав усе це, щоб купити собі кукурудзи. Навантажені каруци одна за одною щодня їздили на базар у Заренау, а назад привозили великі жмутки лей. Чорбаряну, підігрітий першим успіхом, послав своїх людей у далекі гірські села Банату, Трансільванії. Там продукти були ще дешевші, і незабаром корчмар уже мав свою крамничку в Заренау. Він рідко коли бував у Мушатешті — його тепер не цікавили сільські покупки. На нього працювало вже десять наймитів...

Гроші, мов лапятий сніг, падали на Чорбаряну. Те, що лея була знецінена, його не турбувало: він уважно перечитував газети і щодня дізнавався, як уряд і комуністи билися над відновленням господарства країни, над стабілізацією грошей. Запроваджувалося планування виробництва, здійснювався контроль над банками, підвищувався виробіток у промисловості. Мине ще якийсь час, і мільйони, що тепер лежать у скрині Чорбаряну, наберуть потрібної сили, зроблять їх власника одним з найбагатших людей повіту...

Вночі, коли стихав людський гомін у готелі, де жив тепер Чорбаряну, він замикав кімнату, виймав з широких кишень пачки грошей, розкладав їх на столі, тисячу до

тисячі, потім ретельно складав у мішок. Добра денна виручка! Якщо й далі буде так, він забезпечить себе і свою сім'ю на все життя...

Хрусткі папірці з зображенням короля блищали на світлі, веселили серце Чорбаряну. «О, гроші, гроші! — думав він. — Скільки людських сердець розбито, занашено через оці папірці! Скільки розвіяно ілюзій, поламано планів, знівечено душ людських! Усе життя пожадливі руки тягнуться до цих рожевих клаптиків, вкладаючи в них свої надії і сподівання. І той, хто запускав свою п'ятірню у ворох отаких банкнотів, той ставав молодшим, вродливішим, дужчим. У людини з грішми виростають крила, вона навіть ходу міняє, у неї змінюється голос... Гроші!»

Чорбаряну довго сидів за столом, перебираючи пачки грошей, роздумуючи над своїм блискучим майбутнім, а під ранок, засипаючи, марив: перед ним стелилася дорога, вся вкрита новими банкнотами.

День починався для Чорбаряну о шостій годині ранку. Корчмар ішов на базар, стежив за хлопцями, які торгували скупленими по селах продуктами, сам торгувався за кожну лею, пильнував, щоб вагарі не клали жодної зайвої крихти бринзи чи бобів на тарелі. Ставши біля вагарів і зважуючи куплений товар, Чорбаряну скаржився:

— Ви думаєте, мені приємно брати з вас такі гроші за оці боби? Охоче зважив би вам значно кращі по сімлей за кілограм, як це було колись... О, зважив би! Але часи тепер настали такі, що незабаром і цих бобів не дістанеш...

Обидва сини Чорбаряну, як і раніше, жили в Бухаресті. Що вони там робили — батько знав лише приблизно. Старший, Іонел, кажуть, знайшов собі стару баронесу, в якій чимало золота і коштовностей, влітку і взимку живе на курортах, а молодший, Жанне, грає в барах на рулетці. В Мушатешті сини не приїздять, від них тільки листи надходять, та й то лише тоді, коли один програється в карти, а другий посвариться з своєю баронесою... Чорбаряну був незадоволений поведінкою своїх улюблених синів, хоч ніколи не говорив їм про це. Він належав до тих батьків, які вважають, що його діти не повинні трудитись, добуваючи собі хліб. Сам Чорбаряну все життя крутився, мов дзига, намагаючись вибитися в

люди. Не солодко було Чорбаряну! Це не жарт, щоб син бідного цирульника став поважною людиною. То хай уже його сини поживуть краще за нього, хай не знають, що таке турбота про шмат хліба. І все ж Чорбаряну додержувався тієї думки, що його сини, відірвавшись од батьків, забули про основне правило життя: треба мати в руках певне діло. А його сини такого діла не мали. Ну що таке карти? Сьогодні виграв, ситий, у достатку, завтра програв — неси в ломбард останній костюм... Чи пускай кулю в лоб. Або й ота баронеса — не сьогодні-завтра вона може померти, розтринькавши свої коштовності, що тоді?

Чорбаряну вирішив поїхати до синів і, похваставшись своїми торговельними успіхами, залучити принаймні молодшого, Жанне, до своїх комерційних справ. Як би це було добре, щоб рідний син, та ще такий кмітливий, який обіграє в карти найвідоміших столичних картярів, стояв поряд з батьком, допомагав йому. Крім того, можна було б запустити лапу і в кишені столичних покупців...

Взявши з собою одного юнака і прихопивши кілька корзин з продуктами, Чорбаряну прибув у столицю. Поки батько розшукував своїх синів, юнак побував на базарі і надвечір приніс хазяїну таку велику суму грошей, що Чорбаряну аж підскочив від радості. Боже, тут, у столиці, за бринзу можна брати золото! От куди треба возити продукти!

Три дні Чорбаряну жив у столиці, марно намагаючись знайти хоч одного свого сина. Старший десь виїхав до моря, молодший не мав постійного місця проживання, і тому батько не зміг натрапити на його слід. Та це зараз і не турбувало Чорбаряну. Прикинувши, які бариші можна мати, продаючи свій крам у столиці, він кинувся наймати приміщення для крамнички і незабаром знайшов хороше місце на гомінкій вулиці. Отут він, корчмар з Мушатешті, через кілька днів розв'яже свої вузли і корзини, виставить на полицках свій дорогоцінний крам, і тоді запищать сусідні столичні крамарі, в яких красиві вітрини і розкішні магазини стоять напівпорожні. Бринза і борошно тепер важливіші, ніж намисто й браслети. Він ще скаже своє слово, і не знайдеться такої людини, яка б не прислухалася до його слів.

Сповнений рожевих надій і блискучих планів, повер-

тався Чорбаряну додому. Він вирішив продати свою корчму в Мушатешті, закрити крамничку в Заренау і остаточно оселитися в столиці.

5

Темної ночі з Бухареста виїхало чотири автомашини з погашеними фарами. Вони поминули головні вулиці і виїхали на околицю. Місто мерехтіло мільйонами вогнів, хмарне небо дрижало, клубочилося вихорами світла й пилу.

Було пізно. Місто спало, натружене буденними справами, пристрасстю боротьби, горінням. Нікому не впало в око те, що машини йшли з погашеними фарами, що вони обминали головні вулиці і міліцейські застави, що на машинах не було розпізнавальних знаків...

У передній машині сидів похмурий, чорний Іон Михалаке. Він прислухався, як шофер американської місії, руський юнак у сорочці захисного кольору, безтурботно насвистував якийсь розбійницький мотив, і нервувався. Як можна так бездумно свистіти в таку хвилину! Михалаке роздратовано гмукнув, упіймав короткий погляд шофера і покрутив головою, що означало: «Замовчїть, будь ласка». Але американець ще сильніше свиснув, навіть натиснув на сигнал, хоч попереду не було нікого. Це так занепокоїло блідого від страху націонал-цараніста, що той аж вріс у сидіння.

— Не крутіться, добродію,— сказав шофер, блиснувши білими міцними зубами.— Маєте можливість подрімати півгодини...

Подрімати! Михалаке позаздрив добрим нервам оцього опецькуватого американця. Йому нічого тремтіти — він, як і його патрон Вербурн, користується правом дипломатичної недоторканності. Але ж група румунських утікачів... Їм є чого тремтіти: вони чинять національну зраду, прикрившись темною запоною ночі.

Нарешті машина вирвалася на рівне шосе і з страшною силою помчала в степ. Накрапав дощ, небо нависало над самою землею: здавалося, воно гуділо і ворухилось. Ось і аеродром. У сірій імлі вималювався силует великого літака. Михалаке тихенько перехрестився — тепер, здається, все. Ще кілька хвилин, і літак здриг-

неться своїм корпусом, набере висоту і візьме курс на Туреччину. Боже, хоча б скоріше... Михалаке навіть очі примружує, так йому хочеться відчутти висоту, відірватись од землі, на якій так багато вчинено злочинів і на якій стільки небезпеки.

Тамуючи подих, вони влазять один за одним у літак. Ось місце, тут можна сісти. Михалаке в темряві знаходить руками бильце крісла, міцно стискає його. Хтось прощається з співробітником американської місії, який їх супроводив, хтось перечепився об килим, нишком лається: Нарешті посідали. Чому ж не заводять мотор? Пора, кожна секунда варта століття...

Чути, як розчиняються дверцята пілотської кабіни, хтось підходить до дверей. Раптом яскраве світло вдарило в очі, засліпило. Михалаке прикрив очі, але тієї ж миті відсахнувся, намагаючись вгрузнути в крісло. Перед ним стояв лейтенант державної безпеки з револьвером у руці. Наче хтось ударив у вуха.

— Спокійно, панове! Здати зброю!

Михалаке інстинктивно глянув у вікно: в сірій імлі виднілася постать народного міліціонера. Ага, літак оточено. Все. Кінець. Михалаке заплющив очі, і його голова впала на бильце крісла.

Вранці на вулицях Бухареста крутився сніговий вихор — мелькали в руках свіжі газети. Звістка про ганебний вчинок націонал-цараністського керівництва вивела з рівноваги навіть тих, хто був байдужий до політичних справ. Зашуміло народне море. На заводах спалахували мітинги, в селах відбувалися збори. Народ вимагав арешту Маніу, розпуску його зрадницької партії.

Через кілька днів відбулося засідання парламенту. Рішення уряду про арешт Маніу та розпуск націонал-цараністської партії було схвалено одностайно.

6

Залишившись сама, Анжела впала на ліжку, обхопила голову руками. Скільки коштувало їй сил тримати себе так незалежно з Мелітару! Вона напевне знала, що така людина, як Мелітару, не буде розпускати нюні,

дізнавшись, що він є винуватцем страждання жінки Найменший розпач або сльози могли тільки нашкодити... Тигри не люблять сліз... Ось чому вона так гнівно кинула свій докір, так сердито грюкнула за ним дверима. Це мало справити на нього враження, в цьому Анжела була переконана. І як показали дальші події, вона не помилилася.

Постукавши, в кімнату зайшла пишна мадам Санда. Це була вже стара, але ще міцна і досить вродлива жінка з сивим пасмом волосся, що так пасувало до її чорної, аж синьої зачіски. У просторому халаті, з підведеними синіми очима, з великим золотим хрестом на шії, Санда чимось нагадувала Анжелі її матір... Вона кинулася до незнайомої жінки на груди, заплакала.

— Не треба так печалитися,— спокійно сказала Санда, яка звикла до маленьких драм, що часто відбувалися в її «будинку для побачень».— Ваш кавалер благородний, він подбав про вас...

Санда витягла з-за корсажа записку і подала її Анжелі. Це був лист від Мелітару.

— Коли він написав його? — підвела заплакані очі Анжела.

— Перед тим, як піти звідси,— відповіла Санда.— Він такий галантний, такий багатий... Ось вам гроші від нього.

Анжела тримала в руках великий згорток грошей, і серце її билось в тривозі. З романів вона знала, що коханці, покидаючи свою жертву, залишають їй багато грошей...

Мелітару захоплено писав: «Анже, мила, незабутня. Залишаю тобі трохи грошей, цього досить, щоб звільнитися від твоєї недуги. Діти — перешкода до щастя. Хочу бачити тебе молодою і веселою — як тоді, колись...»

Так вона й знала — в усьому винна її вагітність... Анжела стисла бліді губи.

— Я знаю про ваші турботи,— спокійно говорила мадам Санда,— то ніщо, порівнюючи до інших нещасть... Ми швидко позбудемось лиха, аби були гроші. За це берусь я... Ви вірите мені? У мене є досвід...

Анжела трохи заспокоїлася, сіла у крісло поруч з Сандою. Надходив вечір, золотив карнизи; шуміли віти платана, що зазирали у кімнату через балкон.

— Ви коли-небудь мали дітей, тітко Сандо? — спитала Анжела.

— Що ви, — замахала на неї рукавами халата хазяйка. — Дітей? О ні! Я не така дурна, щоб розмазувати на своєму лиці сльози... Діти — то завжди сльози, повірте мені... Видно зразу, що ви провінціалка! Ось поживете в столиці, придивитесь... У вас гарне личко, чудові очі — ви можете розраховувати на успіх...

Через тиждень Анжела вже стояла перед високим дзеркалом і застібала на собі вузьке модне плаття, пошите за вказівками мадам Санди. Лице її було трохи блідим — штучні роди далися взнаки, — але очі вже повеселішали, стан знову набрав гнучкості. Вона чекала побачення з Мелітару, але той не приходив. Тоді вона послала в міністерство фінансів хлопця з ресторану, що містився внизу, але хлопець не приніс нічого втішного: йому сказали, що Мелітару в міністерстві не працює, і навіть підозріливо оглянули його... Що могло все це означати?

Розгадка надійшла несподівано. Переглядаючи газети, Анжела побачила прізвище Мелітару, арештованого разом з іншими легіонерами. Кров одпливла від її обличчя. Вона підійшла до розчинених дверей, що вели на балкон, глянула на вулицю. По старому бруку йшли робітники, несучи над головами транспаранти з написом: «Вимагаємо суду над убивцями і зрадниками!» Анжелі стало страшно. Вона зрозуміла, що небезпека нависла і над нею, бо Мелітару, рятуючи свою шкуру, викаже її, розповість про їхні зв'язки... Вона металася по кімнаті, стискаючи скроні. Що їй робити? У неї тепер нікого немає, крім хіба Санди... Санда? Але досить цієї паві дізнатись, що в Анжели немає за спиною багатого кавалера, вона завтра ж викине її з кімнати. Це вже напевне! Треба діяти негайно, сьогодні, зараз, поки Санда нічого не знає...

Вона вийшла в коридор, постукала до кімнати хазяйки. Та відчинила двері, зупинилася перед Анжелою з обличчям, наквацьованим кремом, з паперовими кульками в зачісці.

— Тітко Сандо, — сказала схвильовано Анжела, — познайомте мене з мужчиною, байдуже якого віку, аби він мав за що поїхати зі мною кудись до моря, на озеро,

куди завгодно. Чуєте? Мені треба розважитися, бо я з нудьги починаю марніти...

— Серденько,— пропищала Санда,— давно пора! Оце слова, гідні справжньої жінки! Вітаю! Ви, здається, почали видужувати від провінціалізму...

Цього вечора в ресторані «Брістоль» мадам Санда познайомила Анжелу з довготелесим молодим бовдуром, що ледве тримався на ногах від надмірно випитого спиртного. Це був Жанне — син Констана Чорбаряну. Другого дня вранці Анжела вже мчала експресом до Чорного моря, на наймодніший буржуазний курорт Кармен-Сільва.

7

Дужий і повноводий Дунай котить свсі могутні каламутні хвилі. Де він бере силу? З яких гір зливаються до нього струмки? Береги яких земель цілує він, забігаючи з собою пісок і чорнозем? Мов той невтомний працівник, він не знає спочинку, ні спокою. Може, тому й не убуває сили в Дунаї, що він вічно рухливий, що він завжди в боротьбі! Далекий шлях стелиться попереду, чимало плавнів, піщаних кіс, рукавів, плавучих островів лежить на його шляху. Дунай то завертає вбік, то розливається кількома річищами і лине та й лине до мети, до незвіданих просторів, до свободи...

Георге Доброшану, сидячи на кормі невеличкого моторного бота, вдивляється в безкраї береги ріки, милується швидким бігом води, мружиться від лоскотливого сонця, що ніжно торкається шиї, рук. Красиві місця тут! Справжній рай... Правильно зробив він, порадивши організувати дитячий будинок саме в Мушатешті. Хіба знайдеш де красивіший куточок?

Георге оглядає крутий мальовничий берег, що раптом з'явився з правого боку, милується тополями, які стоять по пояс у воді, мов дівчата, спустивши коси... Отут би збудувати будинки відпочинку для робітників, щоб злітку вони виїздили з дітьми сюди, де так багато повітря, сонця, води, зелені... Він згадує захарашені вулиці передмістя столиці — Гривіци. Скільки там ще бруду і куряви. Треба вигоїти виразки столиці, шо, мов кліщі, вп'ялися в її тіло — злидні, розпуста, спекуляція... Як ще багато роботи попереду! Румунія посідала досі перше

місце в Європі по смертності дітей... І не дивно. Основні природні багатства країни ще й досі належать фінансовим вовкулакам Америки, Англії, Бельгії, Франції... Мов ті павуки, смочуть вони з румунської землі соки, разом з доморощеними багатіями наживають мільярди...

Бот зупиняється біля високого піщаного берега. Капітан річкового флоту, худий, рухливий юнак у білому кітелі, віддавши належні розпорядження своєму молодшому помічникові, йде з Георге Доброшану. Спека. Георге розстібає піджак. Давно вже він ходив пішки, залюбки пройде оце берегом річки, гляне на сільські хати, на людей. Він народився в гористому Банаті — там дід та батько працювали на тартаках. Природа в Банаті грізна, як у пустелі. Є місця, куди люди ще не проникали. В далеких горах лише чути гру флуера¹ — то чабани пасуть овець, там же вони і доять їх, роблять бринзу у стине². Коли Георге було шість років, батько взяв його з собою на тартак. Блукаючи без догляду, хлопчик заходив далеко в гори, прислухався до гомону ущелин, знайомився з пастухами, і ті годували його смачним гірським кулішем.

Коли хлопчик підріс, батько взяв його в свою бригаду лісорубів. Падали на кам'янисту породу підрізані буки, хлопчик ахкав, дивлячись, як гине велика сила велетнів-буків, як ламаються гілки в повітрі, як стогне ліс, почувши зойк підрізаного дерева. Георге працював і жив серед дорослих лісорубів, слухав їхні журливі пісні і ще змалку дізнався про люті хвороби робітників тартака, про їхні злидні. Потім, після смерті батька, життя закрутило його, закинуло аж у столицю, і тут він здобув спеціальність — став слюсарем. Провівши все свідоме життя у великому місті, Георге, проте, часто згадував свої рідні місця, тартак, сувору красу гір. Природа подарувала Румунії і море, і ріки, і гори, і степи. Скільки курортів! Та народ не знав, що таке відпочинок. Усім цим користувалася невеличка купка людей, яка жила за рахунок народу і водночас зовсім не поважала цей народ.

«Мине два-три роки, — думав Георге, — відбудуємось після війни, викорчуємо ворогів, тоді візьмемося за будівництво санаторіїв, будинків відпочинку для трудящих. Народ, а не павуки, мусить користуватись природ-

¹ Флуер — національний музичний інструмент.

² С т и н е — літне приміщення для пастухів.

ними багатствами країни. Буде щастя на оцій стражденній землі, буде!»

Ніколає Станбу не знав про приїзд Доброшану і, коли Георге зайшов у примарію, Ніколає навіть розгубився. Міцно потиснувши руку примареві, Доброшану сказав:

— От і додержав слова, приїхав. Як поживаєте?

Ніколає почав розповідати про сільські новини, але Георге перебив його.

— Розкажеш по дорозі, а зараз ходімо глянемо на ваш дитячий будинок.

Вони з вулиці зайшли у великий двір і побачили там білий будинок, що стояв серед рясного вишневого саду. Йх зустріла Віоріка, одягнута в білий халат.

— Здрастуй, племіннице! — весело привітався Георге. — Як поживаєш? Бачу, бачу, що нівроку! — Доброшану обняв Віоріку, поцілував. — Ех, ростуть діти, а ми старіємо... Життя!

Розпитавши про Маріоару і Петру, Георге перейшов до справ. Його цікавило постачання дитячого будинку, кількість дітей, організація навчання, меню в їдальні. Хоч зараз була година відпочинку і всі діти спали, однак Георге тихенько увійшов до однієї з кімнат, оглянув її. На ліжках спали діти — по одному, а то й по двоє. Георге дивився на чисті личка дітей, що солодко спали, і його серце сповнювала ніжність. Скільки горя довелося знати цим малим істотам, які вже забули про ласку матері, про тепло батьківської руки. Війна, страшна посуха вдарили насамперед по дітях... Вітчизна мусить тепер замінити їм батька і матір, оточити любов'ю і піклуванням. У трьох кімнатах, як розповіла Віоріка, розташувалося близько шістдесяти дітей.

— Забагато... — сказав Георге. — Так не годиться. Треба подумати про інше приміщення.

Вони тепер сиділи під вишняком, пили холодну джерельну воду, гомоніли про різні справи. Георге запитав у Ніколає:

— Що тепер у маєтку Мунтяну?

Ніколає відповів, що маєток порожній, там господарює старий слуга поміщика Папаяніс. Він живе відлюдно, в село не ходить.

— От бачите, — сказав серйозно Доброшану, — не вміємо ще господарювати... Такий великий будинок

стоїть покинутий господарем, а наші діти сплять по двоє на ліжку... В інших селах уже давно дали лад поміщицьким садибам. Ліберальничаєте... Мунтяну, мабуть, утік за кордон, а ви все ще не наважуєтесь розпорядитися його маєтком...

— Кажуть, що Мунтяну живе в столиці, що він нишком присилає своїх людей у маєток...— промовив Ніколає.

— Звичайно, буде посилати, щоб пронюхувати становище,— рубнув повітря рукою Доброшану.— Аякже! І, певне, дуже задоволений становищем, бо бідняки Мушатешті ще не відібрали в нього маєток... А чому не влаштувати там дитячий будинок, га? Мені здається, що кращого приміщення і не треба. Як ти вважаєш, Віоріко?

Віоріка блиснула очима:

— Це чудова ідея! Я вже не раз думала про це...

— Ну, якщо ідея чудова, то ходімо подивимось, як її здійснити.

У двір зайшли Іон Бану та Іон Маруну. Дізнавшись про приїзд секретаря повітового комітету партії, вони кинулися розшукувати його і оце таки знайшли у дворі дитячого будинку. Почувши думку Доброшану, Іон Бану гаряче схвалив її:

— Давно пора! А то залишили розплідник бандитів...

Ці слова дуже сподобалися Доброшану, і він уважно глянув на Іона Бану. Мужнє обличчя, щирий погляд карих очей справили на Георге приємне враження, і він запросив Бану та Маруну піти разом з ними в маєток.

— Подивимось, порадимось, як краще зробити,— сказав Георге і першим ступив з двору. За ним пішли всі.

Йшли полем. Доброшану нахилився, брав у жменю налиті колоски, пробував їх вагу.

— Нічого пшеничка, як ви гадаєте? — питав він у Бану.

— Так, гадаю, що врожай буде добрий. Шкода тільки, що ми не засіяли всього поля. Он скільки пустує землі!

— Так, це погано,— відповів Доброшану і замислився.— Держава витратила всі свої хлібні запаси, а той хліб, що прислав Радянський Союз, довелося ділити на двоє: для харчів і для посіву. Добре, що підтримав Радянський Союз, а то і цього не посіяли б.

— А все тому,— говорив Бану,— що ми не натиснули як слід на багатіїв. Спробували були, взяли трохи хліба у них, а куркулі й спалили його. Ще раз узяли трохи, а в потаємні засіки, в ями не заглянули...

— Правильно! — підтримав Доброшану. — Цілком правильно! Чуеш, примарю, що люди говорять? Прислухайся!

По дорозі до гурту підійшов Петру Ураду. Він важко дихав — ледве наздогнав оце, прямуючи просто через городи. Поздоровкавшись з гостем, Петру спитав жартиливо:

— Вирішив розім'яти ноги? А де ж твій автомобіль?

Доброшану пояснив, що він прибув човном. Оце вирішив об'їхати села, розташовані поблизу ріки. Був уже в Барагану, завтра вирушить далі.

— То будеш і ночувати в нас? От зрадіє Маріоара...

— Так, побуду у вас тут до завтра, чимало справ набралось.— Він обернувся до Ніколає: — Сьогодні скличемо партійні збори, є про що поговорити, он які події відбуваються!

Іон Маруну кинув:

— Добре, якби збори були для всіх, щоб селяни прийшли послухати.

— А що ж, ми влаштуємо відкриті збори. Хай приходять усі. Оголоси про це, товаришу Станбу.

Підійшли до брами маєтку. Петру глянув на окovanі залізом ворота, і важка хвиля спогадів потьмарила його чоло. Не раз він, гнаний злиднями, приходив сюди, до брами, просити роботи, позичати до нового врожаю мішок кукурудзяних качанів. Пригадалося, як отой бузувір Мечелар вигнав його за це й погрожував нацькувати собак, коли прийде ще раз... Ех, було! А тепер він ось іде сюди не як наймит, а як вільна людина, хазяїн, справжній царан. Ці думки так сподобалися Петру, що він аж наперед забіг і перший постукав палицею у ворота. У відповідь лише пустою загуло, наче тут не було жодної живої душі. Довго вони стукали, але ніхто не відгукувався. Тоді верткий Маруну скочив на підставлене Іоном Бану плече, піднявся над брамою. У дворі нікого не було. Маруну переліз через паркан, стрибнув на землю, і незабаром важкі ворота відчинилися.

У широкому дворі ріс високий бур'ян, позаростали стежки до колодязя, запустів сад. У кутку двору стояла

січкаря з віхтем соломи в барабані — хтось устроїв куль та так і залишив... Альтанки, обвіті диким виноградом, були порожні. Тут ніхто не жив, але ніхто й не чіпав цього покинутого гнізда. Георге Доброшану широким кроком зійшов на затінену зеленню веранду, натиснув на двері, і вони розчинилися. Весь величезний будинок був порожній. Самі лише пацюки шастали по залах, гризучи пожовклі папери та ганчір'я, розкидане на підлогах.

— Руйнується такий чудовий будинок! — сказав Георге, глянувши на Ніколає. — І меблі руйнуються... А це ж усе народне добро...

Обійшли всі зали і кімнати — всюди пахло пусткою. Іон Бану, вибравши хвилину, коли Георге підняв якийсь папірець і став його читати, сказав:

— В оцих хоробах та колективне господарство організувати.

Доброшану глянув на Бану, очі його засвітилися хорошим вогнем.

— Колектив? Так, для цієї справи приміщення добре... Та тільки рано ще про це говорити... Спочатку тоз треба організувати, це легше...

— Тоз у нас незабаром буде, — сказав Іон Бану з видимою гордістю. — Уже дали згоду двадцять господарів. Кажуть, держава в першу чергу допомагає об'єднаним селянам. От би...

— Добре діло задумали, — схвалив Георге, — про допомогу не турбуйтеся: посівний матеріал дістанете найкращий, волів, машин дамо... Але не поспішайте, добре підготуйтеся. Кажете, двадцять господарів виявили бажання вступити в тоз? Мало, дуже мало. Поговоріть з людьми, переконайте...

Всі разом вийшли у двір. Доброшану, Ніколає та Бану жваво розмовляли про справи майбутнього тозу. Маруну й Ураду уважно прислухалися. З лівого боку стояли довгі амбари, сараї, погребі. Маруну заглянув в амбар — там було порожньо.

— Хтось тут навів порядок, — озвався він до Петру, — все до зернини вивезено. У дворі навіть собаки немає — просто дивно. Де ж подівся отой тхір Папаяніс?

Вони підійшли до цементованого погреба і зупинилися. Хтось перед самим їхнім приходом зачинив двері і грюкнув засувом.

— Іц, поганець,— вилаявся Маруну,— ще й ховається... Ось де він сидить, тхір вонючий!

Він ударив чоботом по дверях, крикнув на весь двір:

— Виходь, ми тебе не з'імо! Чого від людей ховаєшся?

Відповіді не було. Тоді Маруну ще раз вилаявся і, плюнувши на двері погребя, сказав:

— Ну і подихай, чорте, в своєму лігві, якщо ти такий дурний... Ми до тебе з добрим словом, бо ти ж, мов той пень, затурканий панами, нічого не бачиш, що діється на світі. Хай тобі там і жаба цицьки дасть...

Доброшану торкнув за руку Маруну:

— Його треба витягти звідти і сказати, що тут завтра буде розташовуватись дитячий будинок, щоб не перечив, а то спровадимо його, куди й раки не лазять...

Ніколає крикнув:

— Товаришу Папаяніс, з вами говорить примар Станбу. Виходьте, маю до вас важливу справу. Чуєте? Вас ніхто не зачепить, не бійтеся.

В погребі почулося якесь шарудіння.

— Та він збожеволів, слово честі... Ану, давайте наляжемо! — сказав Станбу.

Вони натиснули на важкі двері, але ті не піддалися. Тоді Маруну схопив дрючок, з розгону вдарив у вікно і висадив його. Потім кинувся в погріб, розчинив двері і подався вниз. За хвилину він гукнув з підземелля:

— Ану вилазь! — Маруну виштовхав з погребя старого виночерпія, той упав на поріг, заревів.

— Вав. Вав.

— Не скавучи, а то як дам по вуху! — Маруну аж посинів від злості.— До тебе влада прийшла, розмовляють з тобою, як з людиною, а ти що ж? Розучився говорити по-людськи? Ех, одоробло...

Папаяніс упав серед двору. Це був сивий чолов'яга з руками велетня, оброслий, запорошений. Маленькі його очиці бігали злякано, наче належали якомусь дикому звірку, а не цьому здоровилкові. Папаяніс простягнув руки до Георге, промовив ледве розбірливо:

— Ви прийшли, палити маєток?

— Не палити, а відібрати для дитячого будинку,— відповів Ніколає.— Цей будинок уже не належить поміщикові Мунтяну. Зрозумів?

Папаяніс знову заговорив, звертаючись до Доброшану:

— А хазяїн не повернеться сюди? Скажіть мені...

— Не повернеться,— відповів Доброшану.— Цей будинок належить народові...

Старий кліпнув маленькими очима, подумав:

— Ніколи не повернеться хазяїн? Ніколи?

— Та не повернеться, сказано ж вам,— махнув рукою Георге,— можете мені вірити. А вам що, хочеться, щоб він повернувся?

Папаяніс уважно глянув по черзі на всіх, що стояли біля нього, помовчав, а тоді мотнув головою і сказав, опустивши очі:

— Ні, не хочу...— Він благально глянув на Маруну, який стояв ближче до нього, заскиглив:— Але щоб хазяїн ніколи не повернувся, бо він мене уб'є...

— Нарешті заговорив людською мовою,— з полегшенням сказав Маруну,— виходить, що й у тебе ще душа не зовсім вицвіла у цих погребках... Щастя твоє...

— А знаєте,— звернувся до всіх Доброшану,— у мене є пропозиція. Оскільки товариш Папаяніс не хоче, щоб сюди повернувся його господар, значить він хоче, щоб господарем був народ. Так, товаришу Папаяніс? А коли так, то ми можемо все це належно оцінити. Крім того, треба зважити на одну досить значну обставину: після того як господарі втекли звідси, хто зберіг оцей будинок, оці амбари, меблі? Все це зберіг для нас товариш Папаяніс. Я думаю, що ми можемо залишити його на посаді сторожа, якщо буде добре стерегти, звичайно...

Коли ці слова розтлумачили Папаянісу, той зрадів. О, сторожувати він уміє, берегти чуже добро навчився! Розчулений, він вийняв з пазухи велику в'язку ключів, подав їх Доброшану:

— Ось ключі від усіх амбарів і комор. Правда, в амбарах порожньо, але в льохах повно вина. Такого вина немає зараз у Румунії, це старе, добре вино... Зайдіть і полічіть бочки.

Папаяніс засвітив лампу, з підземелля повіяло вогкістю, винним духом, цвіллю. Посеред просторого льоху стояв старий засмальцьований стіл і кілька стільців біля нього. Всі посідали, а Папаяніс приніс бочонок вина, налив у великий дерев'яний кухоль, випив. Це буз давній звичай виночерпія—пити спочатку самому, щоб гості

не боялися: якщо виночерпій випив, значить, отрути немає... Коли він наповнив кухлі для гостей, Доброшану сказав:

— За здоров'я нового господаря — за наш народ!

Помітивши, що Папаяніс не сідає, а стоїть за спинами гостей, як це було завжди раніше, Петру посунувся, дав місце Папаянісу.

— Сідайте з нами, адже тепер ви рівний з усіма...

— А й правда, — підтвердив Доброшану, — заговорились і не помітили, що людина стоїть... Сідайте, просимо до столу.

Старий недовірливо глянув на Георге, подумав, але сісти відмовився.

— Ні, я постою. Спасибі вам.

Тоді Доброшану взяв старого за плечі, легенько підштовхнув його до столу і сказав:

— Сідайте, товаришу Папаяніс, і забудьте про той час, коли ви були рабом. Тепер ви вільний громадянин, будівник нового життя. От і почувайте себе так, як належить рівноправному громадянину.

Він посадив Папаяніса на стілець, налив йому кухоль. Зворушений і спантеличений Папаяніс аж сльозу втер. Усі вдали, що не помітили цього, а Доброшану сказав:

— Ну, нам пора, а ви, товаришу Папаяніс, залишайтеся тут, пильно бережіть народне добро. Завтра сюди переїде дитячий будинок, так щоб, значить, без непорозумінь... Чуєте? А ми вас залишаємо тут, будете працювати. Народна влада не скривдить вас.

Потім усі вийшли. Вони вже віддалились од маєтку, а старий Папаяніс усе стояв біля воріт і привітно дивився вслід людям, від яких він уперше в житті почув слово «товариш» і які — диво дивнее — посадили його, Папаяніса, поруч з собою за стіл...

8

Ніби пропасниця була Констана Чорбаряну. Негайно по приїзді з столиці він продав свою корчму, хату, ліквідував справи в Заренау, забрав жінку й деякі речі і виїхав у Бухарест. Серед домашніх речей, які він узяв з собою, було два великих чемодани, наповнені грішми. У цих чемоданах було все багатство Чорбаряну, його несподіваний бариш, здобутий від торгівлі продуктами. Він

сидів у вагоні першого класу швидкого поїзда, раз у раз поглядаючи на чемодани, що стояли тут же, під стіною. Як не наполягав залізничний службовець, щоб Чорбаряну здав свої чемодани у багаж, корчмар не хотів і слухати. Він дав кондукторові добру пачку лей, і той погодився внести чемодани у вагон.

Стукотять колеса двовагонного швидкого поїзда «Рапіда», миготять привокзальні будівлі, сади, поля. У вагоні, крім Чорбаряну з дружиною, ідуть якийсь товстий чоловік з худою, аж синьою дамою в старомодному капелюшку і три офіцери. Решта місць вільна. Чорна, некрасива дружина Чорбаряну мовчала, боячись викликати гнів чоловіка. Чорбаряну так уже звук до того, що вона завжди мовчить, що згодом зовсім перестав розмовляти з нею, за винятком кількох слів, викликаних необхідністю. Він сидів, похитувався у такт ударів коліс, мріяв. Ніколи б він не рискнув позбутися всього нажитого майна, якби не поїхав отоді в столицю... Але перспективи, що відкрилися, розвіяли одвічний страх позбутися старого, обжитого місця, штовхнули на риск. Корчмар уявляв уже, як він стане відомим торговцем у столиці, як він купить особняк з верандами, як придбає машину. Адже у нього в отих двох чемоданах стільки грошей...

На якійсь сонній тихій станції у вагон зайшов довготелесий хлопець, тримаючи на підносі кілька склянок яурту.

— Холодне молоко,— сказав хлопець, проходячи вагоном.— Дві склянки за пачку сигарет...

— Що ти верзеш?— гукнув Чорбаряну до буфетника.— Які сигарети? Ти п'яний?

Хлопець здивовано глянув на пасажира, відповів сердито:

— Хіба ви нічого не знаєте? В Бухаресті оголошено фінансову реформу... Гроші тепер ніщо... Хазяїн наказав продавати яурт лише за сигарети...

Чорбаряну і офіцери кинулися до юнака:

— Яка реформа? Звідки ти знаєш про неї?

— Старі гроші ф'юють,— махнув кумедно рукою буфетник,— можете їх викинути через вікно. От як!

Поїзд загримів гальмами, рушив. Буфетник показав язик приголомшеним пасажирам і вибіг. За вікнами пропливли освітлені будівлі, потім знову настав морок. Чорбаряну закам'янів на місці. Що ото говорив юнак? Може, то був сон? Чорбаряну нахилився до своєї дружи-

ни, яка сиділа, уткнувшись лицем у чорну басму, голосно запитав:

— Ти теж щось чула, чи то мені приверзлося, Стефі? Мовчазна Стефі раптом схлипнула, прошепотіла:

— Чула... Яке нещастя, Констане, я передчувала недобре...

Чорбаряну підбіг до товстого пасажира, схопив його за піджак:

— Ви теж чули? Про реформу? Невже то правда?

Товстун злякано відсахнувся од дивного пасажира, очі якого світилися вогнем божевільного.

— Нда-с, чув... Я про це знав ще раніш і зробив певні висновки. У нас з дружиною залишилося тільки двадцять лей на півсклянки газованої води... Нда-с...

Чорбаряну опустив руки. Йому стало жарко, хоч він чув, як по спині потекли струмки холодного поту. Боже, що він наробив! От два чемодани грошей... Що він тепер робитиме з ними? Та не може того бути, щоб така велика сума грошей загинула... Ні, юнак щось наплутав, щось набрехав. Не може бути такого! Гроші завжди, скільки пам'ятає себе Чорбаряну, мали велику силу. Вони дешевшали останнім часом, це правда, але ж і кількість цих грошей збільшувалася блискавично! Невже отак зразу? Чому ж саме в той день, коли він зібрався купити у столиці приміщення для торгівлі? Ні, ні! Такого не допустить бог, бог справедливий, він не допустить...

Схопивши свої чемодани, підштовхнувши до виходу заплакану жінку, Чорбаряну скористався з короткої зупинки на якійсь глухій станції і стрибнув на перон. Він не міг чекати ранку, коли поїзд прибуде в столицю, йому треба зараз дізнатися про реформу, інакше його серце не витримає, розірветься на шматки. Він вбіг у приміщення станції, побачив залізничника в червоному кашкеті, прохрипів йому просто в обличчя.

— Ви чули про реформу? То правда?

Залізничник спокійно посміхнувся:

— Правда, а ви чого такі стурбовані? — він глянув на зім'яте вбрання Чорбаряну.— Хіба у вас багато грошей? Нам з вами нічого боятися, реформа піде лише на користь трудовому народу.— Він ще раз глянув на вбоге лахміття корчмаря, додав:— То хай буржуї та спекулянти бояться реформи, а ми лише виграємо. Ось нате, почитайте...

Чорбаряну схопив вечірній випуск газети, в його очах застрибали великі літери: «Гроші, що перебувають в обігу, підлягають обміну... За двісті тисяч старих лей держава видасть одну нову лею... За три мільйони лей, які можна обміняти, видається сто п'ятдесят лей...» Боже, боже, всього сто п'ятдесят лей буде тепер у Чорбаряну! Сто п'ятдесят і не більше! Хай бог милує, сто п'ятдесят і не більше! Це ж...— Чорбаряну схопився за голову, впав на дубову лаву, що стояла у залі,— це ж всього-на-всього, щоб купити кілограм бринзи... Ну, два, хай навіть три кілограми...

— Чуеш, жінко, ми матимемо сто п'ятдесят лей! — скрикнув Чорбаряну, блимаючи очима, налитими кров'ю.— Всього-на-всього...

Він не чув плачу жінки, не помічав перед собою тьмяного світла ліхтаря, що горів навпроти, він тільки бачив перед очима круглу і страшну цифру 150. Ця цифра множилася, росла, пливла з темного кутка, закриваючи собою все навколо. Чорбаряну схопив чемодани в руки, вибіг на перон. Він біг швидко, кричав не своїм голосом, наче за ним хто гнався:

— Не дам, не віддам! Нізащо! Дзуськи!

Він заскочив у невеличкий сквер біля приміщення станції, поставив чемодани на лавочку, почав шукати ключів. У цей час з боку перону з'явилася жінка Чорбаряну, покликала його:

— Не дам! не дам! — скрикнув Чорбаряну і, схопивши чемодани, побіг далі. Він поминув сквер, вибіг у поле, осріблене місяцем. Тут не було нікого, і Чорбаряну трохи заспокоївся. Він видобув тремтячими руками ключі, відімкнув чемодани, почав витягати з них пачки грошей, ретельно складених і зв'язаних шнурами. Корчмар розглядав акуратні пачки, близько підносячи до очей. Потім почав розривати шнури і розкладати навколо себе великі папєрові знаки... Незабаром перед ним виросла ціла гора грошей, новеньких, блискучих... Він брав їх у жмені, підносив до очей, тихо посміхався. Ось яке добро! Можна світ увесь закупити на ці гроші!..

Враз гостра думка повернула свідомість. Всі ці гроші тепер ніщо, мов те листя, що лежить у сквері... Все пропало, все пішло прахом. Чорбаряну впав на купу грошей, тіло його затремтіло, засмикалося, наче в агонії. Так він лежав довго, потім підвівся, взяв товсту пачку

грошей, ретельно засунув її у внутрішню кишеню піджака, помацав рукою, наче хотів переконатися, що гроші лежать на місці, поклав ще одну пачку. Потім вийняв пістолет і вистрілив собі в скроню.

Завив десь сполоханий собака, прогук паровоз, і знову все стихло навколо.

9

Один з кращих курортів країни — Кармен-Сільва — розташувався на березі Чорного моря. Голубий прибій котить свої теплі хвилі, обмиває білий пісок пляжів. Численні парки окутали берег, квітучі розаріуми буяли під гарячим сонцем. У затінених віллах — розчинені вікна, на тенісному майданчику — панночки в коротеньких штанах, у великих чорних окулярах. На спеціальній площадці серед численних клумб гримить джаз. Офіціанти ресторану «Земний рай», збиваючись з ніг, розносять по віллах заморожене шампанське, прохолодний лимонад. То тут, то там з-за розкішних дерев визирають вілли, одна від одної біліші, затишніші, принадніші: «Крило чайки», «Рожеве суцвіття», «Перша зустріч», «Чорний кіт»... Як тільки настає спека, сюди, до моря, прямують швидкі поїзди, приватні автомобілі, білі яхти. Володарі таких великих підприємств, як нафтове товариство «Астро-Романа», «Редевенца» і «Ромина-Американа», найбільшого банку країни «Банка Роминяска», великої паперової фабрики «Летєя», крупної металургійної бази «Рещиця», гірничопромислового товариства «Петрошань» і інших, приїздили сюди з красунями, взятими на прокат з наймодніших столичних «будинків для побачень». Щороку курорт монополізували так звані «сто сімей» країни, які склалися з найбільших фінансових і промислових магнатів. Вешталися тут ще й різні спекулянти валютою, сутенери, картярських справ майстри, молоді шукачі пригод...

Гриміла музика, лилося вино, плелися любовні інтриги, на зелене сукно ставилися цілі багатства. Перенасичені їжею, вином, згубними пристрастями, тузи з гучними прізвищами влаштовували гонки яхт, бій тарганів, маскаради з фейерверками, приватні лотереї з виграшами в мільярд лей... Тут протринькували чимало грошей, плелися змови проти нового уряду, спілкувалися міністри

з націонал-цараністського і націонал-ліберального табору, складались угоди з різного роду «уповноваженими» і «надзвичайними» послами буржуазних країн.

Анжела та Жанне найняли кімнату у вузькій прибудові до вілли «Яструб», що стояла якраз над морем. Жанне відразу ж поринув у картярський вихор, а Анжела віддавалася розвагам і купанню на пляжі. Вона придбала собі модний купальник з сріблястої тканини, начепила на ніс великі темні окуляри. Надвечір, коли спека спадала і мешканці розкішних вілл виходили на повітря, а картярі сідали за столи, Анжела вибігала на пляж. Вона була напрочуд рухлива, збуджена, струнка. Від перенесених ударів життя Анжела тільки виграла — стала блідішою, тоншою, граціознішою. Не один раз вона помічала на собі погляди товстих тузів з масними очима.

Якось Анжела стояла на білому камені, закинувши за голову руки, і вдивлялася в море, де кволо вимахували довгими крилами чайки. Біля неї сиділи на піску товстий лисий чоловік і чорнява жінка з надмірно підведеними очима. Анжела впізнала господаря вілли «Яструб» і його коханку, яких вона не раз бачила на балконі. Жанне знав цього старого ласуна — він належав до керівної верхівки відомого цукрового заводу «Банат». Оглянувши його кохану, Анжела порівняла її з собою і прийшла до висновку, що король цукру має не дуже тонкий смак. Анжелу гризло незадоволення своїм становищем, їй було соромно сказати комусь, що вона живе не у віллі, а в її прибудові, тісній і похмурій кімнаті. Що Жанне? П'яниця і безталанний гравець. Сьогодні він виграє, завтра приходить опівночі п'яний, злий, жалюгідний — програв усе, що було... Ото ще мені — син сільського корчмаря! Пхе! Якщо вже пішла такою стежкою, то треба йти до кінця, з блиском і запамороченням від хвилинного щастя. Ось чому, коли коханка господаря вілли «Яструб» запливла в море, Анжела, не повертаючи голови, сказала ніби між іншим:

— У господаря чомусь пісний вираз обличчя...

Товстун засовався на піску, наче його шпигнули голкою. Він не раз позирав з балкона на молоду дівчину, що жила у нього внизу, задивлявся на її тонкий стан. Почувши такі слова, він ковтнув слину і висловився надто виразно, як це і личило сильному з цього світу:

— Якщо ви згодні, я завтра буду у віллі сам. Приходьте о шостій годині вечора. По ваші речі я пошлю потім.

Анжела не відповіла. Коханка цукрового короля вже впливла, йшла з берега синя, зіщулена — для неї, кво-лої і худої, морська вода була дуже холодна...

Другого дня Анжела покинула Жанне. Тепер вона жила на другому поверсі розкішної вілли, обідала в ресторані, каталася на яхті. Молодий Чорбаряну, дізнавшись про зраду, байдуже махнув рукою — у нього і без того було чимало клопоту. В карти не щастило, а те, що вдавалося виграти, відразу ж і пропивав. Нащо йому зайвий клопіт...

Анжела не хотіла думати про майбутнє — воно було неясним і навіть страшним. Іноді її сумління страждало від думки про те, що вона за один місяць життя поза батьківською хатою встигла змінити трьох коханців. Чи не забагато для початку? Але Анжела вже не могла зупинитися. Так, так, тільки так можна здійснити свої плани, свої мрії. Якою завгодно ціною купити ласощі життя, право жити у розкішному особняку, ходити на пляж у сріблястому купальнику, кататися на білій, мов чайка, яхті, смітити грішми. Хіба вона не хотіла досягти всього чесним шляхом? Вона, мов та дурепа, сиділа в батьківській хаті, чекала порядного жениха, але багаті женихи не їздили женитися в Мушатешті, в оте гадюче кубло, де Анжела змарнувала стільки кращих років... Потім трапився Мелітару. Дівчина ненавиділа його за слабкість, за слинявість, але відчувала, що Мелітару з того вищого світу, про який вона весь час мріяла, куди тяглось її серце... Але він виявився таким підлим і легкодухим! О, Анжела знає вдачу Мелітару! Досить раз grimнути народному слідчому, як язик у нього розв'яжеться і він викаже її як спільницю, як одностудця... Може, завтра вночі її розбудить стук у двері вілли, міліціонер з револьвером поманить її пальцем і скаже: не зчиняйте галасу, одягайтесь, ви арештовані. Так, здається, це роблять?

Ну, якщо вже на те пішло, то вона має право хоч трохи пожити тут, у Кармен-Сільва, хоч трохи, востане... І Анжела віддавалася світським пліткам, іграм, безумним витівкам ожирілих королів нафти, заліза і цукру. Жанне кудись зник, тепер тут не було свідків її втечі

з нижнього на другий поверх, якщо не брати до уваги старого садівника, в якого вони з Жанне наймали прибудову біля вілли. Цей садівник, старий румун, кожного разу, зустрічаючись з Анжелою, знімав перед нею свій пом'ятий капелюх і двозначно говорив:

— Добрих утіх, домнішоара...

Оці «утіх» і «домнішоара» дуже нервували Анжелу. Та то пусте, хай собі садівник називає її як хоче, вона досягла свого — у неї є гроші, є хороша, весела компанія, з'явилося безліч знайомих з іншого, привабливішого світу...

Одного вечора, коли Анжела купалась у морі, а її володар сидів на березі і курих свою коротеньку люльку, на пляжі почався якийсь незвичайний рух. Чоловіки швидко одягались, а жінки переказували одна одній страшну для них новину — уряд оголосив фінансову реформу. Ще ніхто до ладу не знав про умови реформи, а паніка вже охопила курорт, порушила звичне життя. Змовк джаз, що верещав день і ніч, картярі встали з-за столів: банк — ціла купа новеньких папірців — утратив свою магічну силу. Офіціанти ресторану тупцювали біля стойки, чекаючи розпорядження хазяїна, який стояв біля репродуктора у своєму кабінеті. По радіо передавався закон уряду про порядок обміну грошей.

За кілька годин од білих особняків почали відходити навантажені речами автомобілі — наполюсхані власники заводів і акціонерних товариств поспішали додому, залишаючи своїх коханок. Господар вілли «Яструб» швидко одягнувся, пішов до вілли просто через клумби квітів, навіть про Анжелу забув. Вона прибігла слідом за ним, бліда, злякана. Що сталося? Землетрус? Війна?

— Гірше,— сказав приглушено король цукру,— девальвація...

Вона не знала, що таке девальвація, але з співчуття до свого господаря зробила болісну гримасу.

— Це щось стосується грошей, так? — спитала вона.

— Грошей, атож,— буркнув товстун, байдуже глянувши на Анжелу. Видно було, що його думки зараз далеко від неї.— Вам-то чого, ваші гроші завжди при вас,— він виразно показав, які гроші має на увазі, говорячи про дівчину «для радості», грубо штовхнув дверцята гардероба, витяг звідти свій товстий шкіряний чемодан.— З нами покінчено, будуть нові хазяї, ви перекочете до них...

Він нашвидку склав свої речі, клацнув замками чемодана. Анжела злякалася.

— Ви покидаєте мене саму? Не може цього бути... Ви не маєте права... Потім, потім, чого так лякатися? Отямтесь, у вас ще чимало багатства, яке не підлягає реформі... У вас, зрештою, є золото...

— Золото? — перепитав той понуро. — Золото є, правда... Ось воно.

Він зняв з пухкого пальця золотий перстень, поклав його на столі.

— Оце все, що я вам можу дати. Вистачить на дорогу додому... А там одержите ваші сто п'ятдесят лей, адже вам обмінюють грошей стільки ж, скільки і мені. Тепер ми рівні перед богом — і домнішоари і капіталісти...

Він ще зміг усміхнутися, цей живий труп, підрізаний під самий корінь. Він поспішав і тому навіть не поцілував свою коханку, яку ще годину тому боготворив, плазуючи в неї біля ніг...

На другий день на курорті вже нікого з знатних осіб не залишилося. Наче вітром здуло накрохмалених товстунів, що розважалися біля моря, користуючись втіхами життя. По всипаних піском доріжках блукали покинуті покоївки, домнішоари, розгублені офіціанти. Один лише садівник, як і завжди, старанно підмітав доріжки і, побачивши самотню Анжелу, кинув їй тепер відверто і різко:

— Ай, ай, самі поїхали, а домнішоар кинули... Як же ви тепер будете? Га? Воно ж працювати не хочеться домнішоарі, а доведеться... Може, поступите до нас? Нам якраз потрібна поливальниця квітів...

Анжела грюкнула дверима вілли, збрала свої речі і нишком вийшла на шлях. Надвечір вона добралася до Констанци. В порту стояло кілька іноземних кораблів, на бульварі горлали п'яні матроси. Анжела витягла дзеркальце, поправила зачіску, припудрила ніс, який трохи облупився від сонця, і пішла вздовж бульвару, наспівуючи жартівливу пісеньку.

Василіу метушився біля полиць нової кооперативної крамниці, розкладав на них тільки-но привезений з Заренау крам. На одній полиці він розіклав нові хомути, шлей, брезентові посторонки, на другій рівним рядочком

лягли алюмінійові тарілки, чавунні казанки, рогачі, заступи. В іншому кутку крамниці, на великій буковій лаві, стояли мішки з сіллю, з цукром, з синім каменем для виноградників. У глибині приміщення, на прилавку, розкинулися сувої сукна і цупкої вовняної матерії на костюми. Василию розкладає товари, весело посміхається. Неждано-негадано він став популярною людиною на селі. Коли зібрали сход для створення кооперативу, царани довго слухали представника з міста, який розповідав їм про сільську кооперативну торгівлю, про статут споживчого товариства. А коли вибирали правління, люди сказали так:

— Хай у нашій кооперативній крамниці будуть такі люди, яким можна довіряти. Хоч би Василию Бертран. Чим не торговець! Грамоту знає — хай працює!

Так Василию став кооператором. Він роз'яснював селянам вигоду кооперативної торгівлі, називав товар і ціни на нього, обіцяв завалити приміщення, яке колись належало корчмареві Чорбаряну, такими добрими товарами, що селяни просто ахкали від захоплення. Ой, щось багато обіцяє Василию! Хоч би половину привіз того, що назвав: і шовки різні, і хустки, і навіть сукна справжні! А коли Василию сказав, що кооператив матиме, крім усього іншого, ще й машини для роботи в полі — всі засміялись. Ой Василию, щось ти вигадуєш...

— Так, так, різні машини завеземо в кооператив, — доводив юнак. — Прийде селянин, заплатить державі невелику ціну — бери сівалку чи там плуг, обробляй свій ґрунт, а потім поверни машину, хай інший користується нею.

Люди співчутливо похитували головами, дехто просто не вірив, що тепер можна буде взяти напрокат віялку або жатку і що не треба буде йти кланятись Анкулії чи Ранеску. От якби слова Василию справдилися!

Селяни проходили повз стару корчму, де стукотіли молотками теслярі, гукали до Василию, який днями й ночами не виходив з приміщення, все лагодячи та плануючи там майбутню крамницю:

— Стукотиш? А що ж ти будеш класти на ті полиці? Сущену лободу?

— Позаторішнім снігом торгуватиме!

Василію мовчав. Він розумів: селяни звикли до того, що добрий товар був лише у спекулянтів та міських

крамарів, і не вірили в силу свого кооперативу. Тому вони так жартують, хоч кожний хоче, щоб у крамниці скоріше з'явилося все, про що говорить Василию.

Іноді він виходив на ганок, посміхався і говорив переконано:

— Торішній сніг хай упаде на голови ворогів, а ми торгуватимемо оселедцями та цукром!

— Дай боже, Василию,— відповідали селяни.— Якби-то...

Перші дві підводи, які послав Василию в місто, привезли цукор і синій камінь. Царани, побачивши, як Василию вправно цокотить на рахівниці, відважуючи покупцям цукор і дуже дефіцитний синій камінь для знищення шкідників виноградників, уже не глузували з нього, не кидали дотепи. Вони цілими днями простоювали в крамниці, обмірковували, радились, а тоді й собі ставали пайщиками товариства. Видно, діло справжнє, поважне, чого ж сторонитися його? Василию виявився серйозним хлопцем, діло своє опанував швидко, так ніби він усе життя тільки те й робив, що стояв за прилавком.

Тепер, коли з'явилося багато різних товарів, коли з самого ранку до пізнього вечора крамниця не зачинялася, коли по селу вже ходили парубки в новеньких скуртейках, пошитих з кооперативного сукна, всі зрозуміли, що кооператив — сила. Селяни тепер скидали шапку перед Василию, питали його, зустрівши на вулиці чи й просто зайшовши до нього додому рано-вранці:

— Добрий день, юначе! Хліб-сіль! Що там новенького прибуло в крамницю?

Василію від такої шани наче підріс. Він начепив на свою скуртейку значок кооператора, з його кишені стирчало кілька загострених олівців, а під рукою завжди була товста папка, куди він записував рахунки. Селяни здавали в кооператив хліб, бринзу, масло, а брали за те різний товар. Коли ж при кооперативі заснували прокатний пункт, який почав видавати селянам різні машини для роботи в полі, селяни валом повалили до Василию.

— Пиши й мене,— говорив господар, тикаючи пальцем у товсту папку, що лежала на прилавку.— Пиши, Василию, ось я хліба привіз, зваж мое зерно як слід, видай мені цукру та пару хомутів, а на решту я візьму плуг — треба зорати нивку...

І Василю ретельно зважував лантухи з зерном, зсипав його в амбар поруч з крамницею, вручав селянинові квитанцію, враховував йому пай, видавав товар. Даючи плуг напрокат, Василю говорив:

— Оце, дядьку, вам плуг, не який-небудь, а заводський, на яку завгодно глибину можна пускати його. Хіба ваш один буйвол потягне такий плуг? Ви б з своїм сусідом об'єдналися, пара буйволів — не один! І дешевше б вам обійшлось, і краще б зорали ґрунт. Га?

Дядько клав на каруцу плуг, смикав свого рябого буйвола, насував шапку й мовчки їхав собі. «Хай їде, — думав Василю, повертаючись до крамниці, — хай мовчить, все одно слова, сказані про сусіда, не пропадуть марно». Скільки вже було таких випадків — помучиться сам господар на полі, потім плюне, гукне до сусіда, скаже:

— А давай-но вдвох — адже ниви наші поряд! Чого ж я буду тут одинаком рвати пупа!

Мине кілька днів, приходять уже вдвох, дякують за порадку ще й півкварти цуйки несуть — усі хочуть випити з Василю, адже він тепер найповажніша людина на селі... Навіть Ленуца, дочка Лучіки Букан, посміхається до Василю, сяючи голубими очима...

Та Василю не такий, щоб кинути роботу та йти собі слідом за дівчиною чи там забратися до кумів цуйку пити. Він статечно вклоняється дядькам, дякує за шану, а потім сміється:

— Оце вибрали ви мене кооператором, доручили свої гроші, а я візьму та й почну цуйку пити. Раз випив, другий, а там як ніхто не пригощає, то бери гроші з ваших паїв, купи цуйку і пий. Добрий з мене буде кооператор! За димом можна пустити оцю велику справу!

Слухають дядьки чудернацьку мову Василю (де ж це видано, щоб людина відмовлялася випити на дурняк!), похитують головами. Може, воно й так! Хай уже буде по-твоєму, хлопче, але в неділю таки заглянь, треба ж випити — оранку закінчили швидко, чого ж не гульнути на радощах? Не цурайся нас — заходь.

А Василю вже біля прилавка, — он ціла черга покупців, усі чекають, щоб він відміряв матерії, порадив, яку краще хустку купити для жінки — адже Василю тепер торговець, він часто їздить у місто, знає, з якої нитки оте полотно, на якій фабриці його виткано.

Незабаром над старим приміщенням корчми з'явилася новенька вивіска, яку Василию спеціально їздив замовляти в Заренау: «Споживче кооперативне товариство села Мушатешті, Заренавського повіту». Вивіска велика, намальована добрими фарбами. А щоб і вночі було її видно, Василию поставив біля кооперації ліхтар — хай і вночі бачать кооператори свою вивіску, хай радіють їхні серця. І може, йдучи вулицею, на вивіску ще раз гляне ненароком білява Ленуца, найкраща дівчина в світі, подумає про нього, Василию...

Так у темному, колись закинутому серед плавнів і степів селі спалахнув ще один вогник нового життя.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

На вулиці гомін. Сьогодні недільний день, і мешканці Заренау за давнім звичаєм вийшли погуляти з дітьми. Дітей багато — їх несуть на руках, везуть на колясках, ведуть за руки. Подзвонюють срібні дзвіночки міської ратуші, тепле осіннє сонце світить тихо і привітно. Біля годинникової майстерні — натовп людей. На старих дзигарях витанцьовує механічний чортик — стриб, стриб... Діти сміються, плещуть у долоні. Обличчя в усіх світлі, святкові. Уряд підвищив норму видачі хліба, жирів, овочів.

На перехресті, в самому центрі міста, стоїть народний міліціонер у білих рукавичках. Він, мов той маг-чарівник, раз по раз здіймає свою паличку, і машини слухняно йдуть у потрібному напрямку. Міліціонер підтягнутий, строгий, рухи його чіткі, розмірені. Перехожі подовгу простоюють, милуючися всевладністю міліціонера і його чарівної палички: в Заренау це новинка. Досі у місті не було потреби регулювати вуличний рух: місто налічувало всього чотири старих автомобілі...

По вулиці йдуть Георгі Доброшану, Стефані Онча і Владо Йордану — працівники повітового комітету партії. Вони про щось неголосно розмовляють. Вирує шумливе життя міста. Голосно пропонують свій барвистий крам

молоді квіткарки, обставивши асфальт великими корзинами — тепер є хліб, значить, людині потрібні і квіти. Як завжди, чимало людей стоїть біля продавців смажених каштанів — це святкові ласощі.

Доброшану зупиняється перед блискучою великою вітриною магазину, задирає голову і вголос читає: «Зразковий державний універсальний магазин». Він входить у розчинені двері, біля яких стоїть бородань у мундирі з срібними галунами, простує у відділ продовольчих товарів. Тут є все: копчене червоне сало, світла, янтарна олія, борошно, консерви, різна крупа, маринована скумбрія, лимони, у невисоких ящиках — пасти́ла і цукерки. Людей біля прилавків багато — всім хочеться купити в державному магазині. Дівчина в білому, побачивши покупців, що уважно розглядають товар і щось між собою говорять, ввічливо питає, чого їм треба. Доброшану просить зважити йому півкіло цукерок і стільки ж абрикосової пасти́ли. Юна продавщиця швидко загортає крам, виписує чек і чемно пояснює:

— Прошу, будь ласка, заплатити в касу, а крам одержите на контролі, он там, біля входу.

Доброшану йде до каси, платить гроші. Одержавши оплачений чек, хотів було йти за крамом, але з сусідньої з касою будки чує голос:

— Зачекайте, товаришу, дайте ваші чеки.

Рухлива жінка бере чеки, швидко клацає рахівницею. Цифри сходяться з прејскурантом, що лежить тут же на столі. Жінка повертає чеки і каже:

— Можете одержувати крам.

Стефані Онча, спостерігаючи всю цю церемонію, говорить Георге Доброшану:

— Це додатковий контроль.

Доброшану киває головою. Добре організовано, це йому подобається. Вперше в житті країни запроваджено тверді державні ціни, ніхто не має права порушити їх, узяти з покупця хоч одну зайву лею. А звички у продавців ще давні — такий чудовий крам, такі продукти, що за них можна взяти втриє дорожче... Приватний торговець хіба такі гроші виручав би... Хочеться хоч три, хоч одну лею набавити — для покупця це ніщо... Але контроль безжалісний, усе перевіряє, і завищена хоч на одну лею ціна не проходить повз увагу контролера-касира. Він має цінник, він помітить найменшу неточність

і поверне чек тому, хто його випишував: потрудися, чоловіче, переписати та вдруге випишуй чек правильно, не бери з людей зайвих грошей...

На другому поверсі — шовк, сукно, шерстяні тканини. Тут людей ще більше: за війну обносилися, тепер можна дещо справити, поповнити свої гардероби... Багато ситцю, сатину, байки. Тут особливо гамірно, купують здебільшого жінки, дівчата-робітниці. З Радянського Союзу надійшло чимало бавовни, фабрики працюють на дві, а то й на три зміни. На вітринах — великі картаті хустки, чепурні барвисті носовики, якими пишаються текстильники Румунії, готові сорочки, дитячий одяг. І все це недороге, ціни тверді, ордерів не треба — плати гроші, одержуй крам. Тебе ніхто не обрахує, ніхто не запросить у тебе зайвого — просто диво дивнее!

Приємно на серці в Доброшану, лагідно, щиро посміхається Стефані Онча. Ніхто з покупців і не догадується, чого так тепло світяться очі в цих людей, які майже нічого не купують, а лише приглядаються до всього. Вони не знають, скільки довгих безсонних ночей просиділи ці люди, партійні керівники, обговорюючи принципи нової державної торгівлі, ніхто не знає, що ночами вони подовгу сиділи за столами і читали брошури, випсані з Радянського Союзу... А як уперто і наполегливо підбирали вони чесних, досвідчених людей, яким можна було доручити працювати у першому державному магазині! Адже один необачний торговець, розбещений звичаями капіталістичної торгівлі, міг би зіпсувати всю справу...

Біля входу швейцар з срібними галунами відбирає контрольні чеки: на кожний пакунок — чек. Так треба — щоб була хто не виніс зайвого краму, виданого якимось несумлінним продавцем. Взаємний контроль — річ цінна, адже нове тільки починається, а старого — хоч відбавляй...

Владо Йордану, який іде поруч з Доброшану, каже:

— І чого воно так: поруч з хорошим живе погане, поряд з передовим — відстале...

У Доброшану святковий настрій, він сьогодні принесе своїй Флоріці цукерки і скаже: «Ось тобі, доню, з державного магазину». А коли у Георге настрій хороший, він не від того, щоб і поговорити.

— Ось ти кажеш, — Георге обернувся до Йордану, — що хороше живе поруч з поганим. Я б сказав, що погане

не тільки живе, а ще й бореться, відстоює право на існування... Розумієш, точиться боротьба не на життя, а на смерть. Але нове, породжене життям суспільства, завжди переможе.

Доброшану відійшов на протилежний бік вулиці, зда лека подивився на приміщення державного магазину, порівняв його з сусідніми магазинами, що належали приватним торговцям, сказав:

— От нове і старе стоять поруч. Ти думаєш, боротьба не відбувається? Ого, ще й яка боротьба! Хіба не чув про різні вигадки: і що в державному магазині продукти не справжні, а сама лише бутафорія, і що таємна поліція, переодягнувшись у одяг продавців магазину, записує, хто скільки і чого купить, щоб прийти вночі і конфіскувати все це... Торговці, наполохані нечуваним конкурентом — державним універмагом — починають знижувати ціни, адже до них тепер мало заходить покупців... Вони вигадують нові фасони одягу, взуття, приваблюють покупців модою, новинкою... Боротьба!

Доброшану взяв Владо під руку, вказав очима на жінку, що вийшла з державного магазину і, розглядаючи на сонці покупку, щасливо посміхалася.

— Бачиш? Ота жінка радіє: вона дешево купила добрий крам. Може, в цю хвилину вона думає лише про цей крам, що лежить у неї в руках, радіє, що у неї буде, приміром, гарне плаття, але згодом, якщо вже не зараз, у неї виникне гордість і радість за свою нову владу, за новий уряд, який знизив ціни, приборкав спекулянтів, підвищив норми видачі продуктів, відкрив магазини, де не луплять з покупця шкури, де діє суворий державний закон, — воно відповідає інтересам народу. Боротьба ще триватиме, але кінець кінцем нове, наше переможе...

Вони йшли тепер уздовж сквера, де гралися діти. Стефані Онча розповідала про мітинг на тютюновій фабриці, присвячений грошовій реформі. Що там діялося! Прості робітниці, підрахувавши свій новий бюджет, були вражені: уряд не тільки знизив ціни і стабілізував валюту, він знайшов можливість залишити недоторканою заробітну плату трудящих.

— Передайте нашому урядові, — говорили жінки-робітниці, звертаючись до Стефані Онча, яка сиділа в президії, — передайте в Бухарест, що робітниці Заренау у відповідь на заходи уряду значно підвищать продуктив-

ність праці, перевиконуватимуть норми! Передайте їм від нас і від наших дітей велике спасибі!

Владо, високий і худорлявий, з партизанським орде- ном на військовому френчі, захоплено слухав розповідь Стефані Онча, не зводячи з неї очей. Йому хотілось отак іти вулицею і без кінця слухати цю чудову розповідь, чути слова Стефані, повні якогось внутрішнього тепла і особливої, тільки жінкам властивої, тихої радості. Але Стефані Онча була так захоплена, що навіть не помічала нічого навколо себе. Вона не знала, що своєю байдужістю завдавала великого горя цьому тихому і зосередженому чоловікові.

Крокуючи вулицею, Георге Доброшану думав про те, що нове життя здобуло одну за одною кілька значних перемог. Викрита і знешкоджена банда Маніу, сам отаман і його прибічники спіймані на гарячому, сидять у тюрмі, чекаючи народного суду. З допомогою Радянського Союзу вдалося подолати труднощі, зв'язані з посухою. Зібрано добрий урожай, проведено грошову реформу, яка вибила з рук капіталістів могутню зброю — гроші. Все це так, міркував Доброшану, все це добре, але ще немає ніяких підстав заспокоюватися. В країні продовжує існувати штаб контрреволюції — палатул регал. До королівського двору тягнуться нитки реакції, тут плакають плани економічного саботажу і диверсій, політичних інтриг і міжнародного шантажу. В руках капіталістів ще перебувають фабрики і заводи, залізниці і шахти. Засліплені класовою ненавистю до трудового народу, до робітничого класу, власники підприємств хитро саботують рішення уряду, спрямовані на оздоровлення економіки країни, зменшують виробництво особливо важливих товарів і продуктів. Зношене за час війни устаткування не ремонтується, гроші, що їх виділяє уряд для цих потреб, переправляються за кордон... Треба бути пильними — ворог ще не склав зброї. Де-не-де ще лунають постріли з-за рогу, блукають у лісах здичавілі легіонери...

Доброшану прощається з товаришами, простує додому. Решту дня він проведе з Флорікою — для дівчинки це велике щастя. Відчинивши хвіртку до свого двору, Георге розводить руки і ловить свою чорняву пташку, що летить до нього, не відчуваючи землі. Він бере на

руки дочку, цілує її смагляві щічки, подає куплені для неї цукерки.

— Ти вже сьогодні нікуди не підеш, таточку? — щечече дівчинка, зазираючи в батькові очі. — Правда, не підеш? О, я так чекала тебе! Підемо в кіно?!

Тільки зайшов у кімнату — задзвонив телефон. По дзвінку догадався — викликає Бухарест. Георге зняв трубку. Разом з словами линули мажорні передзвони дротів, що бігли з далекої столиці степами і синіми даями гір.

Повісивши трубку, Георге підхопив на руки дочку, сказав весело:

— Отакі справи, дочко! Доведеться нам, метелику мій, відкласти кіно. Треба складати речі в дорогу.

На другий день, здавши справи Стефані Онча, Георге Доброшану виїхав у Бухарест.

2

Повернувшись з-за кордону, Михай Гогенцоллери не впізнав своєї країни. Похмурий і темний з лица, сидів він самотньо у своєму кабінеті, роздумуючи над усім, що тільки-но почув від матері. Без нього тут сталося стільки змін, що він навіть за голову схопився. Країна піднімалася з руїн і злиднів, життя розквітало, люди починали реально відчувати плоди політики народного уряду, якій він, король Михай, стільки завдавав ударів і ставив перепон. Все робилося без нього, а часом і всупереч його волі — царани збирали добрий урожай, а король хотів, щоб небо послало ще один рік посухи; робітники одержували тепер повноцінну лею, а він, король, хотів, щоб ця лея й далі знецінювалась. А тут ще ота афера з втечею за кордон дурників старого Маніу! Самі собі плюнули в обличчя... Тепер уже нікому не скажеш, що це святий апостол, тепер вирішальне слово буде належати прокуророві...

Так, справи йшли надто погано. Похмура реальність вмить вивітрила рожеві спогади про милі зустрічі в благословенній Швейцарії, про катання в горах, про гру в Монте-Карло... Як було добре йому протягом цих місяців, проведених далеко від державних сует, від пліток двірських папуг, від нашіптувань синьої од злості

матері. Була б його воля на те — зовсім не повернувся б; краще вже не бачити того, що викликає смуток і жаль у серці.

Король підходить до вікна, дивиться на майдан. Вирують вулиці, гомонить передвечірній Бухарест. Люди котять перед собою дитячі коляски, посміхаються, купують вечірні газети, зустрічають знайомих, скидають капелюхи. Йдуть з роботи банківські працівники, металісти, робітники з фабрик. Подзвонюють трамваї, відвозячи жителів околиць. Торгують магазини, поблискуючи об'явами про знижені ціни. На соборній башті голуби купаються в останньому промінні вечірнього сонця. Двірник мете асфальт. Біля королівської брами стоїть гвардієць з пером на позолоченій касці, гримить окованими підборами, вітаючи офіцерів. Так, це, здається, Андрієш, вродливий солдат. Король дивиться на гвардійця, і йому здається, що перо і блискуча каска ніяк не гармонують з загальним трудовим виглядом вулиці. Навіщо Андрієш так випинає груди і так старанно вистукує об поміст? Хіба від цього лисий банківський працівник перестане посміхатися? Чи, може, без цього гвардійця фабричні робітниці спохмурніють на лиці? Чого він там стоїть? Хіба не видно, що він зайвий, що він, мов той доісторичний ідол, викликає лише подив і посмішку в людей, одягнених у засмальцьовані скуртейки і сині комбінезони?

Так, роззолочений і набундючений Андрієш тепер зайвий. Зайвий, зайвий... Он ідуть солдати румунської армії, у них прості гімнастюрки кольору трави, пошиті на зразок радянських. На кашкетах замість королівських кокард — червоні зірки... Так, саме зірки... Солдати йдуть чітким, карбованим кроком, як ходили завжди, десять, сто років тому. Йдуть, поглядаючи на роззолоченого Андрієша, і посміхаються... Чи, може, йому так здається? Але ж посміхаються, побачивши, як випинає груди Андрієш... Хто вони, оті солдати? Мабуть, прості хлопці з Банату чи Добруджі, сини царанів, які одержали від нової влади землю і сталі гроші, школи і твердий військовий статут, що забороняє капралові бити солдатів... Хіба вони підуть за ним, королем? Хіба вони скинуть оті зірки і начеплять знову кокарди, з якими їхні попередники ходили грабувати Тирасполь і Одесу?

Гойдаються тіні в похмурому великому залі, порозвішувані на стінах картини здаються темними провалами, а королі, що висять, випинаючи груди, мов той Андрієш, здаються мерцями, привидами. Боже, як нудно, як похмуро! Хоч би світло запалили!

Король нервово дзвонить у передпокій. За кілька хвилин чуються старечі кроки Мурдаряну.

— Запаліть світло! — кричить король. — Подзвоніть моїм друзям, хто там з них залишився... Я хочу сьогодні грати в карти!

Поки старий маршал шаркотить по підлозі подагричними ногами, прямуючи вниз, щоб подзвонити до Малакси і Аушніта, Михай уможується на своєму королівському кріслі, витягає ноги в зашнурованих до колін крагах, хрускотить пальцями. Хоч би що він думав, хоч би що робив, а якась потаємна думка точить його серце, мов хробак... Про що він? Що не дає йому спокою? А, це ота історія з Маніу... Маніу сидить тепер у тюрмі, пише зізнання... Слідчі-комуністи тепер до всього докопаються, все випитають. Тепер вони матимуть прямі докази проти нього, короля, адже це тут, у палатул регал, Маніу викладав свої плани, запевняючи короля, що як тільки він сяде в крісло прем'єр-міністра, то негайно кине в тюрму всіх комуністів. Усе це кануло у вічність... Хоч би отой старий чорт на процесі не розв'язав язика, а то весь світ дізнається про роль короля в антидержавній змові...

Мовчить палац, наче тут усі повмирали. Король тремтячою рукою тягнеться до столу, бере срібний дзвоник і несамовито калатає ним, боязко озираючись на темні кутки залу Притишених кроків...

3

Наскільки пригадує Василіу, все почалося з того дня, коли Ленуца приходила в кооператив набирати собі на плаття. Тоненька дівчина в барвистій блузочці довго стояла біля прилавка, розглядаючи сувої матерії, які один за одним викладав Василіу. Вона брала край сувою, підносила до очей (у крамниці було темнувато), потім, не задовольнившись цим, брала весь сувій і йшла до дверей. Йй хотілося неодмінно набрати доброї матерії, такої, щоб і не рвалась швидко і водночас була ніжна

та барвіста. Стежачи за дівчиною, яка ніяк не могла зважитись, що їй купити, Василіу весь час мовчав, нарешті сказав офіційно:

— На мою думку, тобі до лица оцей шифон у квіточку. Відміряти?

Дівчина глянула на кооператора голубими очима, повними якогось тихого і щасливого с'яйва, притулила матерію до грудей, перепитала:

— Правда, до лица? Ти це серйозно?

Василіу засміявся:

— Вір мені, я знаю жінок...

Ленуца подивилася на хлопця. Звідки Василіу знає жінок? Вона пам'ятає, коли Василіу разом з своїм другом Аурелом, високим, худим хлопчиком, пас громадську череду і часто проходив по вулиці з довгим бато-гом, збираючи по хлібині за кожну корову, яку пас ціле літо. Маленька Ленуца, виглядаючи у вікно, думала: навіщо Василіу стільки хліба? Вона якось порахувала корів, їх було тридцять, похитала здивовано головою. Тридцять хлібин... Що він з ними робитиме? Мати пояснила, що Василіу весь цей хліб сушити на сухарі і ними живе цілу зиму, аж поки не засяє весняне сонце і господарі знову не покличуть його виганяти худобу в плавні. Василіу був сиротою, батька й матері зовсім не знав, жив де доведеться: в комірчині, а то навіть на горішці в старій школі. Ледве він підріс, як почалася війна і його погнали на фронт. З війни він повернувся калікою, довго вештався по вулицях, живучи милостинею, аж поки його не вилікував радянський хірург. Де Василіу встиг пізнати жінок? Ні, він, мабуть, бреше, говорячи про свій неабиякий досвід у жіночих справах. Це йому просто захотілося похвастатись перед Ленуцою, яка була молодша за нього на цілих п'ять років. Вона так і сказала, користуючись тим, що в кооперації не було нікого, крім баби Смаранди, що вже цілу годину нюхала мило, не зважуючись його взяти:

— Не хвастай, Василіу, я все знаю...

— Що ж ти знаєш? — ворухнув чорним вусом кооператор, зацікавлено дивлячись на дівчину, яку він сто разів бачив, але тільки тепер помітив її незвичайно красиві голубі очі і тонкий, гнучкий стан.

— А те знаю, що ти ніколи жодної дівчини не цілував.

Василіу остовпів. Він ніколи не міг подумати, що у Ленуци Букан такий гострий язик і дотепний розум.

— Гм, гм...— зам'явся він, ніяково кліпаючи очима.— Звідки ти взяла це?

— Про це всі знають, кожна дівчина знає, поспитай...

Вона прикрила голубі очі довгими віями, почервоніла. «І нащо ото було розпускати язика! — картала вона себе в думці, не підводячи очей.— Що він може подумати про неї? Скаже, що вона стежить за ним, цікавиться його особистим життям, знає, де він буває, що робить. Боже, який же у неї лихий язик, як вона жалкує, що сказала оті дурні слова!» І щоб покінчити з цим і скоріше вийти з крамниці, вона попросила відміряти їй три метри шифону у квіточку і, заплативши гроші, пішла, навіть не попрощавшись з Василіу.

Василіу було соромно, нестерпно соромно і боляче. От прийшла Ленуца, це дівчисько з білими косичками, і присоромила його... Таки правда, що він ще не гуляв з дівчатами і ніколи не цілував рожевих губ, про які складено стільки пісень... Не до того йому було! Навіть тоді, коли він одужав після операції, став повноправним громадянином села, він не міг дозволити собі підійти до дівчини і сказати їй, як це робили інші парубки: сьогодні додому підеш зі мною... Ні, він не міг так вчинити. У всіх у пам'яті недавні часи, коли Василіу валявся на вулиці, просив милостиню, співав пісень... Хто ж погодиться піти з ним? Він не мав своєї хати, постійної роботи, жив випадковим заробітком; косив сіно куркулям, різав за шматок сала свиней під різдво, білував овець на пасовиську Анкулії...

Та відколи люди обрали його до складу правління кооперативу, він відчув, що до нього почали ставитись інакше, ніж раніше. Все змінилося на краще, і незабаром люди побачили, що у Василіу чорні, мов вугілля, вуса, приємне обличчя, красивий почерк... Тепер от навіть дівчата почали задивлятись на нього, Ленуца ота, наприклад... І він закохався у Ленуцу, закохався до болю в серці. І чим дужче він закохувався, тим більше боявся зустрітись з голубими очима Ленуци, хоч знав твердо, що вже не зможе жити без них. Дивний характер у Василіу! Щодня в кооператив заходять сотні людей, серед них чимало дівчат, і з усіма хлопець в'єсело й вільно розмовляв, навіть кидав жарти, але, побачивши

Ленуцу, яка заходила купити то сірників, то гасу, він раптом втрачав дар мови, ставав похмурим і мовчазним, наче його підміняли. Одного разу він навіть крикнув Ленуці, яка прийшла до крамниці тієї миті, коли Василю загвинчував прогоничі.

— Зачинено! Завтра приходь...

Ленуца трохи постояла біля дверей, дивлячись, як Василю ретельно закручує болти, повернулась і пішла геть. Серце у хлопця калатало, наче в грудях відразу вимахувало молотами сто ковалів. Він був ладен догнати дівчину, повести її в магазин і віддати їй усе, що там було, аби тільки вона не йшла додому, не дивилася так на нього... Він навіть ступив кілька кроків по вулиці, але дівчина вже була далеко від нього. Тоді він цілий вечір картав себе, обзивав страшними словами, повними презирства до своєї дурної вдачі. А наступного разу, зустрівшись з Ленуцою на вулиці, він знову сухо поклонився і пройшов мимо...

Так тривало довго, і Василю почав думати, що Ленуца не лише не кохає його, а навіть ненавидить і зневажає. Ще б пак! Перша заговорила до нього, натякнула про поцілунок, він закохався, мов той телепень, але жодного разу не пошукав її на гулянках, не провів додому, не сказав ласкавого слова...

Якось він вийшов погуляти на вигін, де молодь у свята танцювала під цимбали. Тут уже було багато хлопців і дівчат.

Побачивши Василю, який несміливо крокував по стежці, вони кинулися до нього і, підхопивши під руки, потягли в «хоро». Два парубки, ставши один до одного спинами і взявшись за руки, підсакували, смішно викидаючи ноги, потім брали з кола дівчат і танцювали з ними. Коли настала черга Василю вибрати собі дівчину, він злякався. В щільному колі стояла Ленуца, пильно дивлячись на нього голубими очима, повними сміху і глузування. Кого він вибере, оцей зарозумілий кооператор? Невже йому не ясно, що таких очей у всьому селі не знайдеш, що вона найкраща, бо у неї тонкий стан, сімнадцять літ, гаряча кров і шовкове волосся? Чи ти не розумієш, хлопче, що тебе кохають, що про тебе думають, що тебе хочуть бачити часто, завжди, щохвилини...

Василіу обвів поглядом дівчат, кивнув низенькій горбатій Маргариті, підхопив її і повів у танок. Як це сталося, Василіу сам не знав. Він, наче п'яний, припав головою до дівчини, зазірав їй у вічі, щось говорив, сам не тямлячи що... Один і другий раз Василіу танцював з неповороткою і товстою Маргаритою, ніби хотів підкреслити свою зневагу до всіх інших дівчат. А щаслива Маргарита очам своїм не вірила. Такий красунь-хлопець пішов з нею танцювати та ще й слова нашіптує якісь чудні, немов він закоханий у неї. Дівчина переможно сєє очима, виступає у танці урочисто, намагаючись випрямити свій горб. Ніхто цього не помічає, нікому немає діла до Василіу та його дівчини, тільки Ленуца хмурить білі брівки, кусає вишневі губки.

Та ось танці скінчилися, молодь почала розходитись. Високий, довгоший Митря, син Анкулії, взяв Ленуцу під руку, повів її в село. Василіу відпустив гарячу, спітнілу руку Маргарити, яка не відходила од нього, кинувся навздогін. Він підбіг до Митрі, став перед ним блідий, задиханий і сказав хрипко:

— Не ходи! Чуєш! Не займай її...

Він рвучко вихопив руку Ленуци, яку тримав Митря, вдарив його в груди.

— Руки в тебе довгі, але до неї не тягнись... Повідбиваю!

Він ішов поруч з примовклою Ленуцою, яка з острахом дивилася на кооператора і не могла зрозуміти, що з ним коїться. Аж коли затихли слова Митрі, який здалека погрожував розвалити голову «нешасному старцеві», Василіу сказав суворо:

— Чого ти з ним танцюєш? Хіба не знаєш, що він прижив дитину з Елізою, солдаткою...

Ленуца глибоко зітхнула, трохи заспокоїлась, бо ота сварка дуже її розхвилювала. Вона подивилася на Василіу, сказала, аби що сказати:

— Всі танцювали... Ти теж танцював.

— Хіба немає інших хлопців? З ким завгодно танцюй, тільки не з ним...

— А чого це я мушу тебе слухатись? Адже ти собі вибираєш симпатію...

Василіу видихнув повітря; він ще палав від збудження і гніву.

— Симпатію... Чудасія... Але краще вже танцювати

з горбатою Маргаритою, ніж з Митрею. У Маргарити хоч душа чиста...

— То чого ж ти не провів її додому? Чому пішов за мною? Хіба я тебе кликала?

Ленуцу вкололи оті слова про душу Маргарити.

— Йди до неї, вона чекає...

Хлопець глянув назад: там ще стояв гурт молоді і серед них Маргарита, повна суму й туги. Василіу сказав сміливіше:

— Бач, а ти говорила, що я такий... що жодна дівчина не дала б мені поцілувати її...

Ленуца зупинилась, насупила білі бровенята. З її очей, освітлених місяцем, били люті промінчики гніву.

— Знайшов чим задаватися! Маргариту ти поцілуєш, але вродливу дівчину... Боягуз!

Вона кинулась від нього, побігла по городах, на ходу скидаючи черевики, щоб вони не заважали втікати.

Василіу присів на пеньок, витяг з кишені пачку сигарет, витер сірника. Сигарети чаділи, хапали за горло гіркотою — Василіу так і не навчився курити, хоч і носив при собі завжди пачку добрих сигарет. Та він зараз думав не про це. Ленуца сказала, що він боїться вродливих дівчат, що він боягуз. Тепер ці слова не викликали в нього образи і роздратування, як раніше. Він тепер твердо знав, що Ленуца кохає його, і від цього усвідомлення в хлопця перехоплювало подих. То нічого, що вона втекла, вона сказала все, що було в неї на серці, вона кохає його! І Ленуца таки справді вродлива! Де не бував Василіу, скільки не бачив дівчат — такої не зустрічав. Він усміхнувся в темряві, очі його племенили, серце шалено стукотіло.

А в цей час Ленуца, нишком пройшовши в хату і впавши на ліжку, дивилася на стелю, наче на ній було введено стежки її майбутнього життя. Так вона лежала довго й нерухомо, і коли до неї тихо підійшла мати і погладила її по голові, несподівано заплакала...

Третій день у Бухаресті тривав процес націонал-цараністів. Мов коршак, сидів на лаві підсудних старий Маніу, опустивши темні квадрати запалих очей. У залі

повно румунських і іноземних кореспондентів. Відповідаючи на запитання голови суду, «отаман» цідить крізь зуби: «Мені важко пригадати це...» Або: «Все це могло бути, але я нічого не пам'ятаю». Тоді слово надають підручним «апостола». Ті охоче розповідають про роль Маніу в державній змові, у зв'язках націонал-цараністської партії з іноземними розвідками. Маніу створив спеціальну воєнну організацію «Чорні свитки», перед якою поставив завдання силою повалити законний румунський уряд. Маніу передавав американцям і англійцям секретну інформацію, поширював провокаційні чутки на селі, намовляв своїх головорізів, завербованих з розбитих народом ватаг легіонерів, убивати активістів.

Припертий фактами своєї злочинної діяльності, очною ставкою з своїми підлеглими, Маніу ще нижче схиляє голову. З його чорних, закипілих від злості вуст ледве долинає до залу: «Все це зумовлено боротьбою...»

По залу пройшов шелест — то іноземні кореспонденти записали у свої блокноти: Маніу визнав себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні...

В той час, коли голова суду, виявляючи велике терпіння, допитував Маніу, в Заренау розпочався процес бандитської зграї колишніх легіонерів, які тероризували населення повіту, підпалювали склади з хлібом, убивали людей, відданих демократичному урядові. Серед підсудних сиділи колишній примар Мушатешті Мелітару, колишній примар Сінеу Георгіу Ілян, куркуль Михай Ранеску і його дочка Анжела.

За столом суду — виїзна сесія військового трибуналу. Голова суду, чорнявий юнак у френчі захисного кольору з орденськими колодками, починає допит. Нервовий Мелітару, бігаючи по залу очима, чекає своєї черги відповідати на запитання голови суду. Зараз говорить відставний полковник старої румунської армії.

— Чому вас демобілізували з армії? — запитує голова суду.

— В зв'язку з похилим віком, — відповідає підсудний.

— Вам установили пенсію? Скільки ви одержували? Підсудний мовчить.

— Не маєте бажання відповідати? — питає голова суду. — Але це запитання не таке вже й складне, далі підуть складніші... Будете говорити?

Відставний полковник, потираючи лисину, говорить, що він одержував досить великі гроші від народного уряду, який добре забезпечив відставних офіцерів.

— Бачите, народний уряд потурбувався про вашу старість, повністю забезпечив вас і вашу родину, а ви чим відповіли урядові на його турботу? Ви пішли в підпільну зграю, щоб чинити вбивства і підпали... Розкажіть про свою підривну роботу проти народного уряду!

Підсудний докладно описує свою злочинницьку діяльність у створеній Маніу групі терористів, про вбивство примарів-комуністів, про вчинені залізничні катастрофи.

Слухаючи ці зізнання, Анжела думала про те, що підпільна група Мелітару встигла чимало нашкودити. Вона була дуже тонко законспірована, на її рахунку надто багато тяжких злочинів перед народом. Вона дивиться на Мелітару. З її колишнього коханця давним-давно злетів наліт світськості, незалежності й гоноровитості. Він зблід, зіщулився, а на голові його навіть з'явилася лисина, якої Анжела раніше не помічала.

Вона сидить у другому ряді, і їй заважає дивитися широка спина відставного полковника. Але Анжела все-таки побачила, що процес веде її колишній кавалер — Марініке. Так, це той самий Марініке, який колись, у дні її молодості, частував її дешевими цукерками і освідчувався в коханні. Як його прізвище? Забула чи й зовсім не знала, не цікавилася тоді... Господи, як усе змінилося в житті! Вона пригадує сором'язливого, бідного переписувача судових паперів адвоката Константинеску, його розповіді про знаменні процеси, згадує його слова, сповнені мрій і віри у своє майбутнє... Він таки домігся свого! Тепер він судить її, Анжелу, за яку тоді міг пожертвувати життям, піти з нею на край світу... Вона аж здригнулася, почувши своє прізвище. Це її питає про щось Марініке. Анжела думає, що, можливо, це сама доля зробила так, щоб її судив не хтось інший, а колишній її кавалер: Може, це рятівне коло, кинуте їй богом? За останній час, відтоді як її арештували в порту, вона так нервувалася, так багато пережила...

— Підсудна Ранеску, розкажіть про свої зв'язки з підсудним Мелітару,— суворо каже Марініке.

Анжела підводиться. Чи впізнав її Марініке? Невже він став такий черствий, що, впізнавши свою колишню Анже, навіть не натякне про це? Не викаже своїх почут-

тів хоч чим-небудь? Та чи й залишилися в нього ці почуття?

На попередньому слідстві вона все розповіла, нічого критися — карту бито. Що ж ще додати до сказаного? Марініке, мабуть, читав її свідчення, навіщо ж питати? Відповідаючи на запитання, Анжела не зводить з Марініке очей. Хай він бачить, що вона ще зовсім молода, що вона стала навіть кращою. Якщо він кохав її, то не може того бути, щоб Анжела не схвилювала його, не зачепила серця. Подавшись уперед і відкинувши назад свої коси, вона відповідає вкрадливим, схвильованим голосом... Хай Марініке робить вигляд, що не впізнав або й зовсім не бачив її ніколи, Анжела знає чоловіче серце. Анжела тривожиться і вірить.

— Скажіть, підсудна, ви ніколи не розмовляли з Мелітару про політику, про підпільну роботу? — запитує сухо голова суду.— Вам не доводилося критикувати Мелітару за його дії, які, на вашу думку, шкодили антинародному підпільному рухові?

Анжела мовчить. Що означає це запитання Марініке? Невже Мелітару розповів навіть про інтимні розмови, при яких не було жодного свідка? Ну що ж, хай навіть розповів... Але ж свідків тоді не було, треба все заперечувати.

— Я ніколи не поділяла думок і переконань Мелітару і його спільників... Я жертва нещасного кохання...

Вона навіть сльозу пустила. Хай дивиться Марініке, як з її прекрасних очей течуть сльози, хай її мука передасться йому, хай він повірить їй... Але голова суду знову спокійно запитує:

— Може, ви забули, то я вам дещо підкажу... Пригадайте вашу розмову з Мелітару, коли ви були з ним у «будинку для побачень» у Бухаресті. Що ви там говорили про підпільний рух?

Ах, Марініке, Марініке... Значить, ти забув про мене або й зовсім розлюбив, якщо так ставиш запитання. Значить, мої сльози тобі ніщо, жіноча гра, не більше. Значить, ти вирішив занапастити мене, і в твоєму серці нічого не залишилося... Ні, тоді хай буде по-твоєму. Ось тобі моя відповідь.

— Була така розмова. Я говорила про егоїзм Мелітару, який, рятуючи свою власну шкуру, забуває про інших своїх спільників...

— Чи не вважаєте ви, підсудна, що оце зараз ви теж чинили так, як чинив усе життя Мелітару: прикидаючись невинною, ви думали лише про свою власну шкуру...

Анжела мовчить. Усе ясно. Марініке, який колись зітхав при зустрічі з нею і не зводив з неї закоханих очей, той Марініке вмер. Того Марініке немає. Тепер є голова суду, в якого суворе обличчя, міцний, спокійний голос і на френчі чимало орденських колодочок. І вона тепер розповідає все про свої зв'язки з диверсантами, про свої переконання, про свій згубний шлях, куди її штовхнули обставини...

— Обставини? — перепитує голова суду. — Може, вірніше, логіка антинародної діяльності? Те, що ви стали повією, нікого не дивує. Це в порядку речей...

Боже, який ти суворий, Марініке, який ти безжальний! Адже говорити такі слова при повному залі, і он батько, рідний батько сидить поруч неї... Марініке, Марініке, які складні стежки життя, як вони далеко розійшлися, наші з тобою стежки, і, видно, ніколи їм не зійтися, не зустрітися...

Тепер допитують колишнього примаря Сінеу Георгію Іяна. Це один з дуже хитрих і небезпечних ворогів народного режиму. Слухаючи його розповідь, не тільки судді, а навіть лисий полковник кривиться. Як тільки Маніу побачив, що німці не стримають фронту по річці Дністр, він віддав наказ послати провокаторів у комуністичне підпілля. На долю Іяна, молодого бухарестського адвоката, випало проникнути в партизанський загін Стефані Онча, втертися в довір'я, вступити в партію, сумлінно виконувати доручену роботу, проявляти ревність і дисциплінованість на службі, ворожих дій не чинити... до відповідних вказівок. У той час коли Іян був уже примарем села, він одержав інструкції приступити до дій. На Іяна не покладалося завдання висаджувати в повітря телефонні станції чи залізничні колії, йому сказали лише, щоб він «виявив ініціативу» в стягненні податків з населення, при чому бажано, щоб усе це робилося під гаслом «патріотичного пориву». План був хитрий — надмірним викачуванням хліба й інших продовольчих товарів з селянських господарств, які тільки при новому режимі одержали землю і стали зміцнюватись, викликати обурення народних мас проти дій

нового уряду і створити видимість антиурядових заколотів.

— Хто вам давав розпорядження конфіскувати зерно і худобу в селян? — запитує голова суду.

Ілян, труснувши своїм кумедним чубом «під робітника», невиразно мимрить:

— Я сам підписував постанови...

— Значить, з власної ініціативи ви... Ясно. А з якою метою восени 1943 року ви поступили на роботу в Плоєшті і працювали там три місяці?

Ілян мовчить похнюпившись. Тоді голова суду ще раз повторює запитання і чекає відповіді. Монотонно цоккає великий мідний маятник стінного годинника. Зал принишк, чекаючи відповіді підсудного.

— Щоб легше було знайти шлях до партизанського загону.

— Про це ви також мали інструкції чи виявили ініціативу?

Ілян мовчить.

— Скажіть, підсудний, ви знаєте Анжелу Ранеску?

— Я ніколи її не бачив, — швидко відповідає Ілян. — Я чув про неї від Мелітару.

— А що вам говорив Мелітару?

Ілян озирається навколо, зустрічається поглядом з Анжелою, знову схиляє голову вниз.

— Вам незручно відповідати на це запитання?

— Незручно...

— А все ж...

— Він сказав мені, коли посилав у дунайські плавні, що там я зустріню сільську дурепу Анжелу і що я можу зробити з нею все, що захочу... Але я її не зустрів...

— Що означали слова Мелітару: «Можете з нею зробити все, що захочете»? Вбити?

Ілян мовчить.

— Хто вбив майора Кану?

З вузького лоба Іляна капає холодний піт.

— Я мав таку інструкцію...

Суд оголошує перерву. Солдат з автоматом стає поруч Анжели, наказує йти. Марініке, навіть не глянувши на неї, виходить з залу. Все. Кінець. Порятунку тепер не чекати.

Марініке, увійшовши в кімнату для відпочинку, підійшов до вікна, задивився на пошматовані осіннім

вітром гілки платанів, що росли вздовж вулиці. Тут колись давно-давно він ходив на побачення з наймичкою, протягом довгих годин чекав, поки з'явиться вона в білому хвартушку... Скільки минуло років з того часу? Анжела зникла раптом, навіть не попрощалася з ним. Марініке ходив по вулицях, шукав її. Він не витерпів, зайшов до торговця, спитав. Дізнавшись про те, що Анжела виїхала з матір'ю, він засумував ще дужче. Хотілося піти пішки в село, знайти її, припасти до її колін... Потім — війна, служба у добровільній дивізії імені Тудора Владмиреску, визволення Братіслави і Брно, повернення з фронту, навчання в університеті... Всі ці роки десь у глибині душі Марініке жив образ Анжели, яка зуміла причарувати його... В ті хвилини, коли він залишався сам на сам, перед ним спливали спогади про перше кохання юності... Він мріяв про зустріч, бо вірив, що знайде її хоч би там що. І от зустрівся...

Вітер гонить над містечком важкі сизі хмари, хилить до землі голі стовбури дерев, мете пожовкле листя... Садівник, обходячи вулицю, довгими ножицями зрізає сухі гілки на деревах, скидає їх у великий кошик. Як він уважно оглядає дерева, стежачи, щоб жодна мертва гілка не залишилася на платанах, щоб вона не смоктала навесні живого соку з дерева, щоб не заважала рости молодим і дужим. «Правильно, дорогий товаришу, — думає Марініке, не зводячи погляду з садівника, — правильно робиш, зрізаючи гниле й трухляве, щоб дати простір юному й здоровому. Відшумлять хуртовини, засяє сонце над землею, прикраситься місто тіннявими рядами дерев, і життя забуває стократ сильніше, бо ти пройшов тут, очистив йому шлях...»

Повернувшись до столу, Марініке провів долонею по чолу, сказав секретарці:

— Дайте мені папку з зізнанням Мелітару.

Він передивлявся матеріал, щоб за кілька хвилин знову продовжувати процес над ворогами.

Георге Доброшану тільки-но вийшов з приміщення Ради міністрів. Він узяв таксі — старий, пошарпаний б'юїк, наказав везти його в Гривіцу. В кишені лежав під-

писаний прем'єр-міністром мандат, в якому говорилося, що Георге Доброшану призначається державним адміністратором на вагонобудівний завод «Ласт». Георге добре знав цей завод, адже не один рік він працював там слюсарем... Після довгої перерви він знову повертався до рідних місць, де знав кожен камінь, кожную вулицю робітничого селища. Тут, у запорошених, задимлених цехах, минула його юність, тут він провадив важку підпільну роботу в роки війни...

Георге пропонували поїхати працювати в Плоешті, в Констанцу, але він вибрав Гривіцу. Щоб принести користь, треба добре знати свою справу, а вагонобудування він знав. Тут було чимало знайомих робітників, тут, у Гривіці, він почуватиме себе куди простіше, ніж на будь-якому іншому підприємстві. Думки випереджали одна одну. Як то його зустрінуть старі майстри? Хто з них залишився на заводі? Чимало буде роботи — хазяї дбали не про випуск продукції, а про свої кишені. Це він знав, і коли прем'єр-міністр, потискуючи руку Георге і бажаючи йому успіхів на новій посаді, сказав, що уряд чекає від нього, Георге, «енергійних дій, які б дали добрі наслідки», Доброшану пообіцяв виправдати високе довір'я.

Машина звернула з блискучого асфальту, застрибала на старій знайомій бруківці. «Доведеться подбати про нові дороги для Гривіци,— подумав Георге.— Та й будинки он вітер мало не здуває — пора споруджувати нові корпуси для робітників...»

Зайшовши в контору заводу, Георге постукав до кабінету управляючого заводом Петреску. Доброшану знав цього сухорлявого інженера, який вірою і правдою служив своєму хазяїнові. А хазяїн постійно жив в Італії, вимагаючи щомісяця великі суми грошей від свого відданого ставленика. Петреску, побачивши на порозі Доброшану, вискалив зуби, підхопився з-за столу:

— Прошу, прошу, товаришу Доброшану, скільки літ, скільки зим...

Він посадив Георге в крісло, а сам знову повернувся на своє місце за столом, розкрив велику коробку з сигаретами.

— Мені дзвонили про ваше призначення. Вітаю, сподіваюсь, ми з вами знайдемо спільну мову, адже ми давні знайомі, чи не так?

Доброшану відповів офіційним тоном:

— Сподіваюсь, домнуле Петреску... Побачимо, багато що залежить від вас самих...

— Від мене? Тоді можу бути певним, що все буде гаразд. Це чудово!

— Почнемо з того,— продовжував Доброшану,— що ви познайомите мене з документами про фінансовий стан заводу. Крім того, я хочу мати точні дані про виконання виробничих планів, про технічний стан всього устаткування. На перший раз цього досить. Потім,— Доброшану оглянув кабінет Петреску,— дайте розпорядження, щоб мені відвели кімнату для роботи. Є вільні приміщення?

— Ви хочете на заводі працювати? Але ж тут тісно, гамір, бруд... Ми вам влаштуємо чудовий кабінет у Діловому клубі! Ви знаєте наш клуб?

Заводський Діловий клуб містився далеко, в центрі селища, і Доброшану категорично відмовився од пропозиції Петреску.

— Обов'язково на заводі. Пошукайте приміщення. А я зараз піду по цехах, хочу з робітниками поговорити...

— Відразу й за роботу? Що ви, товаришу Доброшану! Ще наговоритесь, попереду часу багато... Чи не краще подумати про квартиру, адже треба вам влаштуватись як слід... Я маю на увазі один особнячок для вас...

— Про це ми поговоримо потім, а зараз я піду на завод. Потурбуйтеся, щоб мені видали постійну перепустку...

Георге вийшов. Він пройшовся по довгому залу, де сиділи службовці заводу, познайомився з інженерами та майстрами, які були тут, з нормувальниками, бухгалтерами, юристами. Всі йому кланялися, називаючи свої прізвища. Одні дивилися на нього з острахом, інші з улесливою посмішкою, треті з відвертою зневагою до цього комуніста, який, певне, наробить тут клопоту всім...

Двір заводу був такий захарашений уламками, іржавим металом, купами сміття, що Георгіє насилу пробрався до цехів. Робітники зустрічали його з радістю. Скільки тут у нього виявилось давніх друзів!

— Здрастуй, Георге! — вітав Доброшану старий, сивобородий ливарник Штефан. — Нарешті прислали й нам адміністратора! Вітаю тебе! Давно пора!

Георге уважно вислухував скарги робітників на адміністрацію, яка турбується лише про прибутки для хазяїна, а не про випуск продукції для держави. Контора заводу систематично затримує виплату заробітної плати — хочуть викликати незадоволення у робітників. Спецодягу не видають ось уже котрий рік — усе звалюють на уряд, який, мовляв, не видає кредитів. А устаткування на що перетворилося! Жодного верстата не замінили, завод ледве дише...

Всі ці скарги надходили від людей, яких особисто знав Доброшану, яким не міг не вірити. Адже робітники своїми руками підняли з руїн завод, пошкоджений американськими та англійськими бомбами. Але адміністрація не хотіла, щоб завод збільшував випуск продукції — це не входило в її плани, навпаки, все робилося для того, щоб звести промисловість країни нанівець, щоб задушити новий народний режим.

— Чи не пора дати по шапці всім отим Петреску і його хазяям? — питали робітники, показуючи білі зуби, що блищали на вимашених сажею лицах. — Пора націоналізувати заводи, як зробили російські робітники в революцію...

Доброшану, слухаючи все, що йому говорили ливарники і бандажники, теслярі і слюсарі, в думках уже накреслював план відновлення заводу. Доведеться починати з самого початку.

— Уряд бере під свій контроль найважливіші промислові об'єкти країни, — сказав Доброшану, звертаючись до ливарників, що обступили його щільним кільцем. — Почнемо налагоджувати виробництво... Треба, щоб кожний робітник усвідомив значення справи збільшення продукції для держави і вніс свої пропозиції. Ми примусимо адміністрацію виконувати нашу волю! Насамперед очистимо завод від сміття... Як думаєте, чи прийдуть робітники на суботник, який оголосить адміністрація?

— Прийдемо! — загули ливарники. — Аби тільки для користі та щоб нас забезпечили ломом, вилами...

— Треба сюди пригнати не менше як десять залізничних платформ вивозити брухт.

Коли питання про суботник було вирішено, до Георге підійшов ливарник Штефан. Це була уже похилого віку людина, його шия обмотана великою картатою хусткою, а вуха заткнуті ватою — старий хворів на золотуху. Він знав Георге, коли той ще юнаком прийшов на завод, і любив його за серйозність і поважність. Штефан вийняв з вуха вату, оглянувся навколо і спитав:

— Скажи, Георге, чого воно у нас досі так? Наче й революцію зробили, фашистів засудили, а при владі стоїть король і палиці в колеса ставить... Хіба ми такі слабі, що не можемо зіпхнути його з коня? Скажи, сину, що думає про це наш Георгіу-Деж?

— Правильно підмітив, — гукнув хлопець у засмальцьованій скуртейці, — правильно сказав баде Штефан — пора зіпхнути Михая з кульгавої шкапи монархії...

— Невже він сам не розуміє, що треба йти у відставку? — говорив Штефан. — Чому йому не порадять відректись од престолу, який нам уже поперек горла стоїть? Усі покидьки фашистські товчуться навколо нього, хитрують там, влаштовують змови...

Гомонить ливарний цех, наче стривожений вулик. Приїзд Георге Доброшану сколихнув людей, підбадьорив їх. Георге ходив з цеху в цех, розмовляв з людьми. Державний адміністратор хотів знати все: і те, як прості робітники думають збільшити випуск продукції, і те, як приборкати адміністрацію підприємства, що бере ставку на поступове знищення заводу. Слухаючи робітників, Георге думав про те, що з допомогою таких людей він справиться з покладеним на нього важким завданням. «Ласт» буде жити!

6

Ще ніколи майдан перед королівським палацом не бачив стільки народу, як того дня, коли відбувалось останнє засідання військового трибуналу, що судив Маніу та його спільників. Злагодженими колонами йшли на майдан робітники, службовці, інтелігенти, несли в руках прапори, транспаранти. «Геть фашистську агентуру Маніу!», «Смерть зрадникам батьківщини!», «Геть монархію!», «Хай живе уряд Петру Гроза!», «Хочемо народної

республіки!», «Не забудемо крові 11 000!»¹. Ціле море збуджених облич, лозунгів, червоних полотнищ. А на майдан вливаються все нові й нові лави, шумливі і одностайні у своєму гніві, у своїх прагненнях. Ідуть металісти у спецівках, у святкових костюмах, з жінками і дітьми. З'явилися селяни з навколишніх сіл — це прийшла вся трудова Румунія і голосно заявила: «Покарати зрадників!»

Гучномовці, встановлені на всіх перехрестях вулиць, рокочуть басом — то прокурор вимагає від суду справедливої і суворої кари фашистським псам, що продалися за заморські гроші і хотіли задушити народ голодом, терором, інтервенцією. Промова державного обвинувача довга, але люди терпляче стоять на майдані, чекають присуду. І коли, нарешті, суддя оголосив вирок, усе заворушилось. Сотні дужих голосів залунали в просторі:

— Так їм, зрадникам!

— Щоб не забували про народ!

— Щоб не продавалися!

— Геть покровителів Маніу!

У вузьеньку щілину завішеного вікна дивиться король Михайл на море, що гримить дужим прибоєм біля стін палацу, що може розлитись і затопити все навкруги. Він бачить плакати, на яких чорною фарбою виведено лакоїчне «Геть монархію!», і обличчя його пересмикується. Він обертається на скрип дверей, наче уві сні чує слова старого Мурдаряну:

— Ваша величність, пані Єлені погано — вона неприємна...

Король хапається за голову. На майдані чується пісня, яка лунає все дужче, перекочується бурхливими хвилями. То народ співає «Інтернаціонал»... Михайл одривається од вікна, стрімголов біжить униз по рипучих сходах.

Глухо шумлять старі жорна дев'ятикрилого вітряка, який стоїть на пагорбі проти чистого, блискучого місяця. Вітерець не дужий, парусинові крила повертаються

¹ Мова йде про 11 тисяч розстріляних королівськими військами селян, що повстали у 1907 році.

повільно, поскрипує давно не мазаний дерев'яний вал. У млині сидять царани, покурюють самосад, стиха гомонять про всяку всячину. У кутку, примостившись на сірому потертому камені, сидить Замфір. Він ще більше постарів і цілими днями може нерухомо сидіти, дримаючи під монотонний гуркіт жорен.

У царанів, що приїхали молоть зерно, лагідний добрий настрій. Хліб вродив на славу, оце змелють по мішку пшенички, буде і пухкий, рум'яний хліб, і добрі калачі з маком та сушеним виноградом. Петру Ураду, попихуючи люлькою, говорить Іонові Маруну, який уместився просто на своєму мішку:

— Кажуть, того Маніу засудили на довічне ув'язнення — суд пожалів через старість... Був я оце в Ніколає, він газету одержує, читав: там такого накоїв отой Маніу, що інший суд за це і під петлю підвів би! Скільки того лиха вчинив... Не злічити.

— А в Заренау повісили злодія Мелітару,— вставляє слово Замфір, прокинувшись від дримоти.— І всю його банду ліквідували, а Ранеску та його дочку в тюрму посадили...

— Дивись ти, скільки гидоти розвелось на світі божому,— зітхає Іон Маруну, витягаючи кисет.— І чого тому Ранеску лізти в петлю, не розумію. Хліба й до хліба — хоч одбавляй, господарство он яке нагатив...

— А йому хотілося ще більше нагатити, та нова влада не дає,— каже роздумливо Петру Ураду, поглядаючи на Анкулію, що метушиться біля ящика з борошном — мололи саме йому. Анкулія весь час мовчав, бо хто його знає, як воно повернеться — скажи слово, прискіпаються, доведеться тоді одному відгризатися. Та одначе довго мовчати теж не слід, можуть подумати, що він не погоджується з рішенням суду, який посадив у тюрму його приятеля Ранеску, можуть ще й примареві наговорити про нього казна-що. І Анкулія, кліпаючи запорошеними віями, говорить солоденьким голоском:

— Лихий, ненажерливий був отой Ранеску — все гріб до своїх рук. Майже весь маєток свого родича Мунтяну перетяг до себе у двір. Від жадібності ото все у нього, жадібність занастила людину...

— Ну й людина! — сердито озивається Іон Маруну.— Не людина він — звір. Коли ото восени минулого року зібрали для дітей-сиріт хліб, хто підпалив його?

Ранеску... На суді все вияснилося. Підіслав якогось зайшого майора.

— І я ж кажу,— прохопився Анкулія, витираючи об кожух руки,— хіба так можна? Не гребі — всього не забереш, рук не вистачить... От я собі живу — скільки вродить, те й моє... Ніхто слова не скаже.

Мовчать царани, посапують, люльками попихкують, голови посхиляли. Не віриться їм, щоб вкрадливий та солодкий Анкулія не співчував своєму приятелю Ранеску. Може, й він тоді нацьковував зайду-майора, щоб той запалив амбар з хлібом? Адже, певне, йому теж шкода було хліба, який він здав за вимогою сільського комітету... Хто розбере цього чоловіка — надто вже він тихий та слизький, влєсливий та вкрадливий.

— То куди ж дивився король? — знову заводить своєї Маруну, хоч наче вже все переговорили на цю тему.— Чому не приборкав пройдисвітів?

— Король? — ворушиться Петру Ураду. Він вважається на селі авторитетом у королівських справах, тому й мовчать усі, чекаючи його слова. Петру совається на деревині, що править йому за лаву, поправляє шапку, наче вона йому тісна.

— Не вірю я більше королеві,— нарешті тихо каже Петру,— не такий він, як я думав колись. Правильно сказав про нього мій родич Георге Доброшану: король — пішак у руках американців. Та й те сказати — дуже він багатий, наш король, щоб йому тягти руку за бідняками. Адже поміщик він найперший у нашій державі...

— Один на всю Румунію залишився поміщик, та й той — король,— скалить зуби Маруну.— Не встигли ліквідувати...

— Ехе-хе,— зітхає Анкулія, зав'язуючи мішок борошна.— Перевелися королі, не те, що було колись... Батьками держави були колись королі...

І знову всі мовчать. Дивна річ — як тільки скаже він, Анкулія, слово, відразу западає тиша, ніхто й пари з вуст не пустить, тільки, може, кашляне або чхне. «Що воно таке?» дивується Анкулія. Одначе йому вже пора йти додому — борошна намолов, хай засипає тепер Ураду, його черга. Замфір пригальмовує жорна, поначальницьки гукає:

— Сип мершій, час пізній, та й вітер он стихає... Сип!..

Він відпускає гальмо, знову сідає на камінь, підпирає рукою підборіддя і заплющує очі. Анкулія, знісши важкий мішок на землю, поклав його на каруцу і, побажавши доброї ночі селянам, їде додому. Парусинові крила лопотять на вітрі, поскрипує вал. У кутку блимає каганець, навіваючи сон. Щоб не заснути, верткий Маруну каже:

— Суд вирішив забрати все майно у Ранеску... Сказано — як житимеш нечесно, то й помреш так. Половину життя в тюрмі за те багатство просидів, тепер знову в тюрму.

Йому ніхто не відповідає — час пізній, ніч коротка, то треба ж хоч трохи покуняти. А вітряк поскрипує, наче хитається, вітер між крилами шелестить. Замфір хропе, уткнувшись червоним порепаним носом у рукав; лоток постукує, сіючи в коробку тонке пасмо білого борошна. Раптом пронизливий скрегіт примушує всіх схопитися на ноги. Замфір натиснув на гальмо, очі його розширилися.

— Що ж це ви сиплете в мішки, чорт би забрав вас і ваших онуків! — лається він, приступаючи до Петру Ураду. — Я до суду передам на вас! Знатимете, як псувати державне майно!

Переляканий Петру не знав, що сталося, чого на нього так накинувся старий. Він стояв перед ним, мов дитина, і винувато кліпав очима.

— Що таке, чого кричиш? — схопив старого за руку Іон Маруну.

— Що таке, що таке! — повернувся до нього мірошник. — Жорна мені зіпсували, ось що таке! Диверсія!

Він довго вовтузиться біля жорен, знімає білі від пороху борошна дошки, зазирає кудись униз. Відсахнувшись, він випростався і ще з більшою люттю сказав:

— Я так і знав — зубок від борони!

Петру перехрестився. Він міг би оце заприсягти, що не тільки не клав того зубка, а що у нього навіть не було ніколи своєї борони.

— От хрест святий, — пробурмотів Петру, зазираючи в очі старому Замфіру. — І не чув, і не бачив...

— Ти мені не затуляй очі хрестом, я сам православний, — гримав старий, піднімаючи камінь. — Ось передам у міліцію, там розберуть, від чиєї це борони...

Замфір насилу дістав понівечений залізний зуб, поклав його на лаву.

— Отаку канаву проорав, тепер несіть свої мішки додому, два дні куватиму жорна...

Маруну з досадою махнув рукою:

— Оце так калачі! Наїмося тепер!

Він перший скинув собі на плечі клунок, пішов по стежці в село. Мов побитий, вийшов з вітряка Петру. Замфір не віддав йому мішка, сказав, що завтра приїде сюди міліціонер, складе акт, а там уже сам вирішить, чи віддавати хліб господареві, чи ні.

Образа, сором і гнів пекли серце Петру Ураду. Хто ж це йому підклав отой зубок? Яка підла рука дотяглася до його мішка і засунула в зерно залізяку? Хтось хитрий і жорстокий діяв проти нього, комусь дуже хотілося, щоб бідняки не їли калачів. Хто той ворог? Де він?

Постукавши у віконницю, Петру не встиг навіть поріг переступити, як зразу ж накинувся на Маріоару, на дітей.

— Хто лазив у мішок, приготовлений ще вчора для млина? Хто з дітей грався залізним зубком з борони?

Маріоара перехрестилася, почувавши, що сталося щось неприємне, сказала:

— Побійся бога, Петру! Який зубок? Про що ти говориш?

До самого ранку не спав цієї ночі Петру. Він ходив з кутка в куток, тяжко зітхав, попихкував люлькою. Скільки лиха розвелосся на цьому грішному світі, скільки злого умислу! Даремно він гримав на жінку, на дітей — ніхто з них і слухом і духом не знав і не відав про отой зубок. Це діло чужих жорстоких рук, які невидимо нишпорять навколо, роблячи свою лиху справу. Коли вже вдасться відрубати ті руки?

У вікно почав пробиватися несмілий світанок, десь ударили крилами півні, заскрипів журавель колодязя. Петру хотів було прилягти трохи спочити, та враз хтось постукав у двері. Хто б це так рано? Виглянув — біля порога стояв Іон Маруну, вимахував руками.

— Ось подивись! — скрикнув він, заходячи в хату. — Чи не падлюки?

Маруну витяг з кишені два великих цвяхи, подав їх Петру.

— Подумати тільки — лежали в моєму мішку! Тьху

ти, господи! Очам своїм не повірив би. Несу додому клунок, а воно щось муляє у спину, довбає ребро. Приніс додому, гукаю Параскіці, щоб подавала ряднину, висипав мішок — два цвяхи. Ну, що ти скажеш? У тебе зубок від борони, у мене два цвяхи...

Петру з полегкістю зітхнув. Слава богу, не тільки у нього в мішку знайшли залізо, тепер усім стане ясно, що він, Петру, не винен, що тут діє ворожа рука. Він схопив шапку, сказав запально:

— Ходімо до Ніколає, він допоможе розібратися у цій справі!

8

Вулицею Мушатешті йдуть три кематорі¹ — молоді хлопці у довгих білих сорочках, у чорних скуртейках і новеньких капелюхах, прикрашених пучками василиска та майорана. Всі троє пов'язані яскравими рушниками, вишитими великими червоними квітками і хитромудрими хрестиками. Передній кематорі, високий і гнучкий юнак, найближчий приятель Василіу — пастух Аурел тримає в руках невеличке барильце з цуйкою, двоє інших дружків — баклагу з вином. Зупинившись проти хати господаря, якого вони особисто поважають, дружки голосно стукають палицею у ворота:

— Просимо випити за здоров'я Василіу, — каже Аурел, наливаючи господареві, що вийшов до воріт, чарку цуйки, — та приходьте до нього на весілля!

— А кого ж це так міцно покохав наш Василіу, з ким він одружується? — питає господар, хоч він і знає, що Василіу одружується з молоденькою Ленуцою, дочкою Лучіки.

— Та хіба ж ви не знаєте? — здивовано запитують дружки. — З Ленуцою!

— З Ленуцою? — перепитує господар і бере з рук дружків чарку. — Гарну жінку матиме Василіу, доброго батька дочка Ленуца. Та й Василіу хлопець ладний, за нього можна випити!

Господар хреститься, випиває горілку і за звичаєм цілує денце чарки.

— Спасибі вам, хлопці, що не проминули моєї хати. Прийдемо на весілля.

¹ Кематорі — дружки.

Юнаки задоволено кланяються господареві, йдуть далі. Поважають люди Василю, сільського кооператора, ще ніхто не відмовився прийти на його весілля. Та й Лєнуца дівчина вродлива, роботяща, розумна, хвалять її всі. Город у неї завжди прополений вчасно, на ньому немає жодної бур'янини, кофтина на чій чиста та добре випрасувана, коси туго заплетені, черевички хоч і не дорогі, і не можли, а дбайливо помашені оливою, не розтопані, як у деяких інших дівчат. «Добра пара», кажуть люди, і дружки залюбки ходять від хати до хати, підносять чарки з вином та цуйкою, кланяються урочисто і поважно.

Проходячи повз двір Анкулії, Аурел каже своїм друзям:

— Чорт з ним, не підемо до нього! Краще вип'ємо самі, ніж давати наше вино дукачеві.

Вони зупиняються проти саду Анкулії, наливають чарку і по черзі випивають. Це вже сьогодні четверта чарка перепадає друзкам — першу випили проти садиби Радела, другу — проти хати отця Іоахима, третю — проти подвір'я куркуля Попа... Хай знають іроди, що тепер вони не сядуть за стіл парадного обіду — без них обійдуться цього разу! Досить їм почувати себе найповажнішими особами — тепер поважність не вимірюється хлібом у засіках та кількістю буйволів у стайнях, тепер інші часи настали на цьому світі!

В той час, коли дружки обходили село, запрошуючи людей на весілля, Василю сидів у комірчині, де він жив, одну за одною запалював сигарети і глибоко затавгався. Чи прийдуть до нього, сироти, на весілля? Він знав, що йому не відмовлять такі, як Маруну, Бану, Ураду, може навіть і Ніколає з Віорікою прийдуть, але як подивляться на це інші господарі, що колись навіть не віталися з ним, бо хто ж буде скидати шапку перед пастухом, а пізніше перед божевільним солдатом? Буде це велика образа, якщо на весілля прийде мало людей — адже за звичаями на весілля приходило майже все село, за весільний обід сідало по сто і більше чоловік...

Коли пізно увечері Василю, нарешті, дочекався своїх друзків, він кинувся до Аурела:

— Ну що? Прийдуть люди?

Аурел, похитуючись на ногах, обняв свого друга, сказав, розтягуючи слова:

— Готуй, Василію, побільше вина та закусок... Буде в тебе не менше трьохсот господарів...

Василію стиснув в обіймах Аурела. Потім вдарив кулаком по столу, крутнувся по вузькій комірчині.

— Дружки ви мої рідні! Люблю вас! Розчудесні ви мої кематорі!

А на другий день, у неділю, до подвір'я старої Лучіки Букан потяглись її родичі, давні подруги, сусіди. Ленуца, одягнута в довге біле плаття, з білим вінком на голові, стояла на ганку і низько кланялася, приймаючи подарунки. Маріоара принесла молодій великий білий калач, прикрашений химерними візерунками з маку, червонясту хустку, куплену в кооперативі. Елеонора Бану начепила на шию молодій разок намиста з блискучими мідними пластинками, подарувала банку варення з винограду. Параскіца, дружина Іона Маруну, обсипала молоду дрібними монетами разом на цілих сто лей, поцілувала її в голову.

Пішки прийшла тітка з Барагану, висока ставна жінка, повисла на шиї у старої Лучіки, схлипнула.

— Сестричко, рідна моя...

Потім вона поцілувала свою племінницю, подарувала їй кульок солодких пряників — щоб життя Ленуци було солодким і смачним, як оші солодоші... Віоріка принесла іграшку, яку вона купила в місті: рудуватого чортика на пружинках, який при найменшому дотику починає танцювати — щоб життя Ленуци було завжди веселим, радісним... Крім того, вона начепила на молоду десять барвистих стрічок, які заграли всіма кольорами веселки, — щоб життя у Ленуци було барвистим і сонячним.

Поки Ленуцу обнімали і цілували, закидаючи її подарунками, в комірчину Василію теж ішли люди. Першим рано-вранці прибіг Аурел і двоє інших його товаришів. Хлопці принесли молодому великий буковий меч, оздоблений ніжними візерунками і прикрашений малюнками, щоб цим мечем Василію боронив свою сім'ю від нещастя... Потім прийшов Петру Ураду з сусідом Іоном Маруну, посідали біля порога, закурили люльки. Маруну подарував юнакові широкий пояс з безліччю гаманців — щоб у господаря завжди водилися гроші, а Петру вручив довгу люльку — щоб майбутній батько сім'ї в похмурі часи свого життя знаходив у ній свою відраду...

В комірчині стало так тісно, що ніде було сісти, і тоді всі вийшли на двір. І тут Аурел шепнув:

— Василію, зустрічай примаря!

Всі обернулись і побачили, як у двір завертає Николає Станбу, а за ним слідом іде Іон Бану і ще кілька членів бідняцького комітету. Потиснувши руку молодому, Николає весело посміхнувся і сказав, розводячи руками:

— Хотіли ми оце захопити свій подарунок, та не змогли його підняти навіть учотирьох. Вгадайте що?

Всі обступили примаря, у всіх очі аж горіли від цікавості. Що ж подарує примар молодому? Що воно за подарунок, якого не підіймеш навіть учотирьох?

— Корову? — спитав Аурел і сам засміявся від свого дивного здогаду — у примаря не було корови... Не було її і в інших членів бідняцького комітету.

— Може, шафу? Молодим вона так потрібна... — розвів руками хтось з юнаків.

— Ні, не корову і не шафу, — сказав Николає і лукаво глянув на присутніх. — Бачу, не вгадаєте. Тоді скажу сам. Довго ми думали вчора в примарії про подарунок нашому молодому і вирішили так: Василію бере гарну дівчину, ви її самі знаєте, хвалити не буду. А якщо жінка гарна, з хорошого роду, то вести її в таку хату, як оце у Василію, тепер незручно. Ось ми і вирішили від усього села і зокрема від нашого бідняцького комітету подарувати Василію хату.

Вигуки здивування і радості вирвалися з уст усіх присутніх, які не знали про рішення комітету, прийняте вчора в великому секреті.

— Хату, яку хату? — посипалися запитання.

— Хату куркуля Ранеску, засудженого трибуналом до ув'язнення за антинародну діяльність, — сказав Николає.

— Правильно! — почувлися голоси.

— Адже вона пустує, вітер гуляє по двору!

— Вся сім'я Ранеску була зв'язана з бандитами, правильно зробив суд, що конфіскував його майно!

— Кращого подарунка не придумаєш!

— Поздоровляємо, Василію!

— Хай наш Василію живе в домі Ранеску!

Николає витяг з кишені папір, подав його хлопцеві.

— Ось тобі посвідка. Візьми її і забирай молоду у свою хату. Живіть на здоров'я та на славу батьківщини.

Ніколає Станбу був гордий і щасливий не менш від молодого, який не знав, як і дякувати членам комітету за несподівану радість. Він тримав свідоцтво про передачу йому в довічне користування будинку Ранеску, розгублено моргав очима, не знаючи, як йому бути. І тоді на виручку прийшов Іон Бану. Він узяв хлопця під руку і сказав жартома:

— Мені здається, що подарунок вартий того, щоб за нього поклонитися людям і нашій народній владі...

Василіу нарешті отямився і низько вклонився примареві:

— Спасибі вам, я навіть не сподівався на таку шану... Чим я можу віддячити людям? Адже така добра хата, що й не віриться...

— Хата нічого собі! — засміявся Маруну. — Найкраща в селі, не завадило б кожному мати таку...

У дворі вже було повно людей, і всі навперербій гучно вітали молодого з новою хатою.

Коли трохи вгамувалися, Василіу підійшов до Ніколає, вклонився йому, сказав урочисто:

— У мене немає батька, то, може, ви... погодитесь бути весільним батьком?.. Прошу вас...

Ніколає махнув рукою.

— Ніяк не підходжу — молодий, безвусий... Для цього діла за звичаєм треба шукати значно поважнішого і старшого віком чоловіка. От хоча б товариш Маруну. Чим не весільний батько?

Василіу вклонився Маруну, повторив прохання. Розчулений Маруну поцілував юнака, втер сльозу.

— Весільний так весільний! А що ж — хіба тільки дукачам сидіти на красному місці? Погоджуюсь!

У супроводі кематорі та інших товаришів Василіу йде до хати молодої. Тут його перехоплює група хлопців, які вимагають викупу за дівчину. Василіу звертається за порадою до Маруну. Той сміється і говорить до парубків, що тісною стіною загородили шлях у двір Ленуци:

— Що це ви, хлопці? Хіба ж так годиться, щоб па-

рубок брав дівчину з нашого села та ще й платив викуп за неї? Це порушення правил...

— Не хочемо слухати! Ленуца варта того, щоб заплатити за неї! Не пустимо, поки Василю не почастує...

Маруну безпорадно розводить руками.

— Ну що ж, коли таке діло, доведеться частувати!

Василю оглядається на своїх друзків, але в тих немає ні горілки, ні вина.

— Доведеться відкуплятися грішми, хлопче,— радить Маруну.— Таке діло...

Василю дістає гроші, дає парубкам. Ті розступаються, дають дорогу.

У дворі молоді — повно людей. Музиканти, побачивши молодого і його друзків, грають марш. Василю чемно вітається з кожним, молодій кланяється і бере її за руку. Починається танець. Всі беруться за руки, утворюється коло, живий вінок з молоді, барвистий і гомінкий, повільно кружляє під звуки музики по двору. Параскіца виносить з хати невеличку дерев'яну діжку, налиту водою, ставить у коло. Потанцювавши, молода підходить до діжки і ногою перекидає її. Знявши з голови квіти і діадему з тонких позолочених ниток, вона вмочує все це у воду, що розлилася по траві, починає бризкати на танцюючих — щоб усім передалося її почуття щастя і солодкого хвилювання, щоб і вони, дівчата й хлопці, зазнали тієї радості, яку переживає зараз молода, побравшись з коханим...

Гомін, сміх, музика, оплески... Звістка про те, що Василю повезе після весілля свою дружину в дім, який йому подарувала примарія, викликав щирі радість у всіх.

Гуде, вирує двір старої Лучіки. Радісна і запечалена мати не зводить очей з своєї доньки, раз по раз підходить до неї, поправляє на голові віночок, нишком поцілує... А молоді танцює, сміється, музики невтомно відзвонюють у цимбали, грають на скрипках. І ось уже лунає пісня — хвала молодому подружжю:

В небі ходить місяць ясний,
Молода у нас прекрасна,
В небі сонця промінь золотий,
Жених у нас молодий...

Після того як молодий та молода повернулися з примарії, де вони зареєстрували шлюб, починається парадний обід. За столи, поставлені в ряд, сідають запрошені.

На найпочеснішому місці Василію і Ленуца, поруч — Лучіка, Маруну, Ніколає, Віоріка, Іон Бану з Елеонорою, тітка молоді та інші родичі і добрі друзі молодих та їхніх батьків. На столах гори нарізаного хліба, в мисках — бринза, квашені помідори, у глибоких тарілках тільки-но вийняті з печі сармале — м'ясні голубці, смажена свинина, борщ з телятиною і зеленим перцем, смажені кури, манна каша на молоці, боби з вершковим маслом, солодкі булочки і калачі, сушений виноград. У цеміджанах і глечиках — вино, цуйка. Тільки-но підняли чарки за центральним столом, де сидять молоді та їхні родичі, як враз ударили музики, залунали привітальні вигуки, молоді поцілувались, і це було сигналом до початку обіду.

Весело і метушливо. Цокаються один з одним, сусід з сусідом, парубок нишком поцілує дівчину, та червоніє, хилить голову до столу, ховає очі в хустину... Але ніхто цього не помічає, на серці у людей стільки радості і веселощів, що вони безугавно кричать, посилають побажання молодим, проголошують тости за здоров'я поважних людей, які сидять на красному місці.

Гуляння затяглося до самої ночі, у дворі стихло лише на короткий час, а вранці в понеділок усе почалося спочатку. На столах з'явилась свіжа закуска, долиті цеміджани. Невтомні музики наче й спати не лягали — їх добре почастивали, і вони тепер можуть грати цілий тиждень без відпочинку.

Поки у дворі старої Лучіки йде гуляння, група жінок на чолі з Лучікою і Віорікою прибирають у домі Ранеску. Хоч і не багато у Ленуци приданого, але незабаром кімнати причепурили невеличкими килимами, занавісками, на ліжку виростили гори високих білих подушок. Похмурий старий диван, що залишився від Ранеску, винесли під повітку — хай він не нагадує молодим про чортяче кодро, яке творило тут свої чорні справи проти народу. Поживуть молодята, придбають собі меблі, обставлять кімнати, заведуть господарство... А зараз головне — щоб тут було чисто і просторо: молоде життя повинно починатися з танців.

Метушиться по хаті стара Лучіка, те поправить, там підмете, те пересуне в інший бік. Ленуца, як увійде у свою хату, не таку тісну та похмуру, як та, де вона зростає, все налагодить, прибере на свій смак.

— Такий великий будинок, що вони тут робитимуть? — зітхає мати.

— Не журіться,— каже розважливо Віоріка,— ваша Ленуца буде доброю господинею, вона дасть лад і великій хаті. Ще таке затишне та хороше буде гніздечко!

Аж ось і музику чути, всі вибігають на вулицю. Це Василіу веде дружину в свій дім. Лучіка бере заздальгидь приготовлений калач, цілує дочку і розламує його над її головою. Потім бере з рук Віоріки тонкий голубий шарф і накидає його на шию молодих: хай відтепер вони будуть нерозлучні, хай пам'ятають, що їм обом належить усе життя нести шлюбне «ярмо»...

Ожив, завирував порожній, покинутий двір. Знову на винесених столах з'являється цуйка, вино, закуска. Хто стоїть, хто сидить, хто вже знову пішов у танець.

Тепер на середину двору виходять найстаріші жінки села — Параскіца і баба Смаранда. Починається найважливіше: з молодої зніматимуть дівочі головні прикраси — символ вільного життя. Баба Смаранда, як найкращий знавець обрядів, які вже потроху почали забуватися, виносить з сіней бочонок, ставить його на подвір'ї і запрошує Ленуцу сідати. Молода озирається навколо, немов шукаючи підтримки, але баба Смаранда сердито шипить на неї:

— Сідай, так годиться... Щоб синів родила...

Всі сміються, плещуть у долоні, підносять чарки. Ленуца, трохи підбгавши довге біле плаття, сідає... Маріюара розгортає смугасту велику хустку, які носять усі заміжні жінки, знімає з голови молодої прикраси і запинає її... Музики грають мелодію, жінки і дівчата починають жалісливої:

Квіточки, квіточки мої,
Не потрібні ви більше мені...

Віоріка, пробравшись до Ніколае, що стоїть у гурті чоловіків, відводить його трохи вбік і говорить схвильовано:

— А у нас з тобою не було такого весілля... Красиво як!

Ніколае посміхається.

— Красиво... Але ми з тобою побралися в такі часи, коли не до весілля було...

Він нахилився до дружини, зазирнув їй у вічі:

— Жалкуеш? Не жалкуй...— Глянув на молодих, в яких щоки горіли шасливим рум'янцем, і додав: — Їхня радість — наша радість. Правда ж?

Віоріка кивнула головою, однак вираз смутку так і не зійшов з її обличчя.

9

Увечері, коли Ніколає вже збирався йти додому, надійшла телеграма: «Приїжджай з дружиною на Новий рік. Новорічні побажання моїм родичам і всім знайомим. Георге Доброшану». На обличчі Ніколає заграла ясна усмішка. Як це здорово — зустріти Новий рік у столиці! Та й Віоріка буде рада — адже вона ніколи не була в Бухаресті...

Почувши новину, Віоріка обняла Ніколає за шию.

— Як це до речі! — сказала вона. — Мені треба дістати для дитячого будинку іграшок. Уяви собі — на весь будинок один паршивий ватяний кіт! Хіба так можна? Дитина хоче мати не лише хліб, а й добру іграшку.

Вона кинулася до шафи, заходилася збирати свої плаття — Ніколає вирішив їхати вночі, щоб мати день-два вільних — треба ж походити з Віорікою по магазинах.

Надвечір наступного дня вони вже сходили на чистий перон столичного вокзалу. Віоріка з цікавістю розглядала пишно вбрані вітрини вокзальних кіосків, де красувалися кольорові обкладинки ілюстрованих журналів, великі заголовки газет, таємничі малюнки на обкладинках романів. Вона ледве не потрапила під колеса автовізка, який сигналив слабим дзвоником, а вона дивилася навколо, не чула нічого — яка ж вона провінціалка, боже милостивий! Тоді Ніколає взяв її за руку і повів на привокзальний майдан, наче дитину...

Широкий майдан ударив гамором, дзвінками трамваїв, вигуками продавців газет. Що вони викрикували — Віоріка не розбирала, вона трималася за руку Ніколає, йшла за ним, слухняна, ніби дівчинка.

— Зречення короля Михая! — раптом почула Віоріка і подивилася на Ніколає. Той посміхнувся, намагаючись купити газету в хлопчика, що викрикував новину, розмахуючи газетою, і все кудись поривався бігти. Нарешті газета опинилася в руках Ніколає. Він завернув у скверик, сів на вільне місце і сказав урочистим голосом:

— Приемний подарунок народів під Новий рік!
На першій сторінці великими буквами повідомлялося:

КОРОЛЬ МИХАЙ І ЗРІКСЯ ПРЕСТОЛУ!

І нижче, трохи меншими буквами:

АКТ

короля Михая про зречення.

В житті румунської держави за останні роки відбулися глибокі політичні, економічні і соціальні перетворення, які зумовили нові відносини між головними факторами державного життя.

Ці відносини не відповідають теперішнім умовам, встановленим основним законом країни — конституцією, і вимагають невідкладних і докорінних змін.

У зв'язку з цим, у повній згоді з відповідальними факторами країни, усвідомлюючи також відповідальність, яка лежить на мені, я вважаю, що монархія більше не відповідає теперішнім умовам нашого державного життя і є серйозною перешкодою на шляху розвитку Румунії.

Внаслідок цього, цілком усвідомлюючи важливість акту, який я здійснюю в інтересах румунського народу, я зрікаюсь за себе і за своїх спадкоємців престолу і відмовляюсь за себе і за них од усіх прерогатив, якими я користувався як король Румунії.

Залишаю за румунським народом право і свободу обрати собі нову форму державного правління.

Король Михай І

Дано в Бухаресті цього дня, 30 грудня 1947 р.

Клекотів майдан, гомоніло місто, збуджене такою незвичайною подією. Люди скупчувалися біля репродукторів, хапали газети, розпитували один в одного про новину. Трамваї ледве посувалися — майдан нагадував потривожений рій. Водій трамвая, молодий чорнявий хлопчина у форменому кашкеті, натиснув на гальмо — все одно доведеться стояти тепер, — випросив у пасажирів газету і завмер над нею. За кілька хвилин він одірвався від газети, підійшов до відчинених дверцят вагона, глянув на людний майдан і вигукнув:

— Хай живе Румунська Народна Республіка!

Здавалося, що майдан чекав цього оклику, бо відразу ж з усіх кінців почулися вигуки на честь республіки, яка оце зараз народжувалася на світ. Молодь, узявшись за руки, групами рушила в центр міста, співаючи революційних пісень. Підхоплені хвчлеу, Ніколае і Віоріка

теж пішли по вулиці. Ігорні клуби, пивні, кав'ярні спорожніли — всі вийшли на вулиці, приєднувалися до тих, що крокували на центральний майдан, рівняючи ногу по молодіжних колонах. Заграв акордеон, до нього приєдналися скрипки, цимбали. Тепер уже йшли під звуки музики дівчата і хлопці, похилого віку чоловіки й жінки. Діти гамірливим потоком бігли по панелях, випереджаючи колони.

Крокуючи поряд з Николає, збуджена Віоріка говорила, вказуючи на шумливі колони людей:

— На яке велике свято потрапили ми! От спасибі Георге!

Потік притиснув їх до стовпа, на якому гримів репродуктор. Диктор урочистим голосом читав звернення уряду до народу:

«Робітники, селяни, інтелігенція, солдати, офіцери, громадяни і громадянки! Король Михайл I зрікся престолу.

В акті про зречення, підписаному сьогодні, 30 грудня 1947 року, констатується, що «монархія більше не відповідає теперішнім умовам нашого державного життя і є серйозною перешкодою на шляху розвитку Румунії».

Таким чином, румунський народ дістав свободу будувати нову форму державного правління — народну республіку».

Вигуки, музика, оплески вкрили вулицю. Тепер уже не потік, а ціла ріка людей лилася по вулицях, провулках, майданах. Засвітилися вогні, і народ, збуджений і радісний, зустрів світло оплесками... Всім хотілося співати, танцювати, кричати...

— Слухай, слухай, Віоріко! — голосно говорив Николає, нахилившись до дружини і показуючи на газету. — Тут надрукована телеграма за підписом залізничників, є тут і прізвище Георге. Слухай. «Мрія всіх борців, які боролися, страждали, жертвували своїм життям за свободу — здійснилась. Ми будемо наслідувати їх приклад і самовіддано боротися за те, щоб наша країна стала одною з найпрогресивніших». Чуєш, Віоріко? Це слова нашого Георге...

Цього вечора відбулося засідання парламенту країни. Під бурхливі оплески депутатів було проголошено створення Румунської Народної Республіки і обрано Президію Румунської Народної Республіки на чолі з академіком Архоном.

В урочистій обстановці члени Президії дали клятву на вірність республіці.

Місто засвітило вечірні вогні. Торгували магазини, крутилися передсвяткові каруселі, лунали музика і співи. Столиця готувалася до зустрічі Нового року, першого року існування молоді республіки.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Зимові вечори довгі, з поля налітають хуртовини, б'ють снігом у шибки, гарцюють на дахах, завивають у димарях та чорних лежаках. У таку пору люди сидять вдома, жінки прядуть вовну, а чоловіки — хто деревину струже, хто лагодить збрую або старі відра, хто латає зношені опінки. Роботи вистачить, були б тільки вмілі руки та не лінувався і господарством дорожив. А якщо натрудишся і тобі стане сумно на серці, тоді можна піти до сусіда, пограти з ним в орла (гра на дрібну монету), випити, якщо вдасться, кухлик вина... Від двору до двору протоптана вузька стежка — аби пройти одній людині. Вибіжить господиня до сусідки, позичить до завтра хлібину або мірку борошна, і знову стежка вирівнюється сніговою югою, що лине з поля.

Одначе був у Мушатешті чоловік, який мало сидів удома, більше ходив з хати до хати. Це був Іон Бану. Люди дивувалися — недавно чоловік з полону повернувся, чимало часу не бачився з дітьми, з жінкою, а от не сидиться йому вдома, тягне його до людей. Іона навіть прозвали «несамовитим» за непосидючість і впертість. Як ото задумав організувати в селі тоз — наче хто підмінив людину. Де б не зустрівся з цараном, чи то на вулиці, чи в крамниці, дасть закурити, поспитає про здоров'я дітей, про погоду поговорить, а тоді й закине, наче так собі, між іншим: «А що, чоловіче, по весні як думаєш обсіватись? У нас, у тозі, аж три фабричні сівалки...» І почне, і почне про вигоди спільної праці, про дешевизну прокату сівалок та тракторів, які держава в першу чергу здає об'єднаним господарствам.

— Справа добровільна, силувати ніхто не буде,— говорив Бану, закручуючи ще по одній цигарці.— Не сподобається в гурті — запрягайся в хомут і самотужки букар свою ниву... Тільки я знаю — не буде таких, що знову полізуть у хомут... Ось побачите...

В списку господарів, які виявили бажання спільно обробляти ґрунт, ставало дедалі більше царанів, про яких на селі говорили, що вони до самої смерті залишаться одноосібниками. Були, правда, і такі господарі, які, вислухавши уважно активіста, гмикали у кулак, чухали потилицю, зводили розмову на погоду, види на урожай, на те, що от діти чисто зносили черевики і тепер треба їхати наступної неділі в Заренау та пошукати там підхоже взуття. І все ж Бану зустрічали в кожному дворі, як свого приятеля, який може багато чого цікавого розповісти, адже людина побувала по тих світах!

Якось увечері, йдучи по вулиці, Іон Бану зустрівся з Анкулією. Товстий Анкулія був зодягнутий у червоний линтвар, у високу смушеву шапку з заломленим верхом, на руках — грубі повстяні рукавиці. Побачивши активіста, Анкулія торкнувся шапки пучками пальців.

— Здрастуй, Іоне, все ходиш по землі, щастя шукаєш? Невже не находився?

Іон Бану примружив очі. Йому не сподобався тон привітання.

— Маю ноги, то й ходжу собі...— відрізав він і хотів уже обходити Анкулію боком, але той заступив дорогу, схилив голову, солодко усміхнувся:

— Все спідлоба блимаєте, все ворогуєте з людьми, а того й не бачите, що всяк тепер живе по-божому, своєю працею, своїм розумом хліб добуває насущний. І якщо лихо в тебе, воно не минає і мене, хоч у мене і є тих пара нещасних буйволів, а в тебе їх немає. Хіба не чув про новину? Гай-гай! Таке діло...

Анкулія притишив мову, зашепотів, дихаючи просто в обличчя Іонові:

— Ото ходив я якось у млин, змолов мішечок зерна, прийшов додому, помолився, ліг спати. Вранці чую — в двері моєї хати стукають... Вискочив — повно людей, з міліціонером. Що таке? Почали вони трусити мене, мішки переривати, чогось шукають, а чого — не кажуть. І все отой кудлатий чорт Маруну! От стерво вошиве,

просто гидко дивитися на чоловіка. Взяв він мій мішок з борошном, оглянув, понюхав, наче той хорт, витрусив його просто на долівку. І що ж? Серед борошна лежать гострі голки... У борошні. Псдумати тільки!

— Значить, хтось старається,— промовив Бану, відступивши на крок від Анкулії.— Хтось причаївся і шкодить...

— Шкодить! — пискнув Анкулія, надуваючи червоні щоки.— Та ще як шкодить! Кажуть, у Карпатах хтось запалив хрест на горі і той хрест горить ось уже з місяць, і його не погасять, бо він негасимий... Сьогодні його обіллють водою, загасять, а завтра він знову займається вогнем.

— Байка якась! — сказав Бану, насуплюючи брови. Йому набридло слухати шепіт Анкулії, від якого тхнуло часником і редькою.

— Не говори, Іоне, не говори! Таке діється навколо, дивись та дивись, а то сьогодні залізний зубок у мішку з борошном, а завтра — в череві...

— Ну, це ще ми побачимо, чие черево скоріше трісне — наше чи чиесь (він хотів сказати — куркульське, та стримався). Банду Маніу он виловили, скоро переловлять усіх...

— Ой, якби твоя правда, Іоне! — схлипнув Анкулія.— Якби твоя правда! Хіба не досить уже ворожнечі? Увесь світ замирився, а ми, румуни, ніяк не втихомиримось... Як перед кінцем світу... Кажеш, переловлять усіх? А як ти його спіймаєш, коли він невидимка? Мов дракул той, ходить по селу, зубки штрикає залізні в мішки...

— Спіймають! Он видворили головного отамана, короля, тепер легше буде...

— Так, так,— закивав головою Анкулія,— король Михайл відрікся. Та і як йому не відректися, коли в державі таке діється... Кажуть, цілий поїзд королівський пішов за кордон, король забрав чимало добра...

— Чорт з ним, з його добром, аби тільки не заважав нам...— Іон навіть сплюнув на сніг, так йому приємно, що тепер король не буде заважати йому, Іонові Бану, жити так, як він хоче. Добре, якби можна було разом з королем та видворити з країни і всіх Анкулій і до нього подібних... От славне життя почалося б на світі! Та він не сказав про це співрозмовникові і ступив убік, просто в замет, щоб тільки піти собі геть. Та Анкулія наздогнав його, прошепотів:

— Про нашу розмову — нікому, бо часи тепер такі, що навіть земля слухати навчилась... І мене колошкаться... І ти бережися — це я тобі по ширості, від доброти своєї раджу. Ти, звичайно, людина в нас нова, недавно прийшов з полону, всього не знаєш... Стережися, бо може статися лихо...

Бану круто повернувся, кинув у лице Анкулії:

— Чого ви мене лякаєте? Хіба не знаєте, що я не з боязких?

— Боже,— перехрестився Анкулія,— та хіба ж я тебе лякаю? Я сам боюсь і тому кажу тобі про це. Яка несправедливість! Ех, Іоне, Іоне...

Він так і лишився стояти, з похиленою головою, з докором в очах, з розкритим ротом, з якого йшла пара.

Бану переметнув через вигін, навпростець, зайшов на край села, увійшов у хату. Елеонора купала дітей, вклала їх спати. Побачивши чоловіка, вона затулила вікна, взяла двері на защіпку, зляканим голосом прошепотіла:

— Я вже хотіла бігти по тебе... Де ти так довго ходиш? Тут таке нещастя...

Вона витягла з-за божниці якийсь зім'ятий папірець, подала його чоловікові.

— Ходила в кооперацію, купила солі та крохмалю... Прийшла, глянула в кошик — записка. Боже, боже, що воно тепер буде?

Іон розгорнув папірець, прочитав: «Іонові Бану. Ти надто високої про себе думки. Не забувай про долю Букана».

— Що тепер буде? Що тепер буде? — ламала руки Елеонора.— Ти ж знаєш, Букан теж мав попередження, а через деякий час його вбили...

Іон знав про вбивство Букана, йому не раз розповідали про це односельчани. Вся ця історія гострим ножем різонула його по серцю — він добре знав і любив старого Букана, який вірив, що на світі обов'язково настане сонячна година і для бідної людини. І вона настала, але Букана вбили, бо куркулі вбачали у ньому свого ворога. Тепер сталося так, що на місце Букана став він, Іон Бану. Йому теж прислали записку, таку ж, як і колись Букану. Що, надійшла його черга лежати на шляху з пробитою головою? О ні, цього не може бути! Не для того він зазнав таких страждань на фронті, пережив сто смертей, які витали над його головою, щоб тепер стати

мішенню для куркульського обріза. Ні, цього не буде!
Не ті тепер часи!

Він мовчки взявся за качулу, почав одягатись. Елеора схопила його за рукав.

— Куди ти? Побійся бога, надворі ніч, уб'ють тебе, десь у замети кинуть, і не знайдеш...

— Не турбуйся,— спокійно промовив Іон, погладжуючи голову дружини.— Мене не так легко вбити, я стріляний... Зачекай трохи, я збігаю до Станбу на часинку.

Він поцілував жінку, наче прощався з нею, насунув поглибше шапку й подався в засніжену темряву.

В хаті примаря горіло світло, Ніколає та Віоріка якраз вечеряли. Коли зайшов Іон, Віоріка весело промовила:

— Добре, що прийшли,— значить, доля ваша не пропала... Сідайте до столу.

Та Іон не сів вечеряти, хоч як його просила хазяйка дому. Він сидів на ослоні, дивився на дитячу іграшку — заводного метелика, що сам тріпотів крильцями і водив вусиками, думав про те, що от молодий примар мирно вечеряє собі з дружиною, хоч на мить забувши про клопоти, а він прийшов і зіпсує, напевне зіпсує їм настрій, внесе смуток у хату. Може, встати і піти геть, придумавши якусь іншу причину, що привела його в пізній час до хати примаря? Та Ніколає вже витирає руки рушником, запалює цигарку, пильно стежачи за виразом обличчя Іона Бану. Тінь задуми і гіркоти, що розлилася по лиці Бану, не минули уваги Ніколає.

— Ну, розповідайте, товаришу Бану, що сталося? — сказав він, сідаючи поруч.— Бачу по вас — трапилась якась неприємність. Правда?

— Правда,— прогук Бану, поглядаючи на Віоріку. Йому не хотілося говорити про свою справу в присутності жінки.— Маю до вас важливу справу...

— Секретну? — спитала Віоріка.— Може, мені вийти?

— Та як вам сказати,— зам'явся Іон,— не стільки секретну, як неприємну...

Він витяг з пазухи записку і поклав її на стіл.

— Ось яка справа...

Ніколає прочитав записку, показав її Віоріці. Очі його звелися до лампи, що яскраво горіла над столом, вп'ялися в гострий косинець полум'я, ледь-ледь затремтіли повіки. Здавалося, він зараз обмірковував щось

своє, заповітне, особисте, а не оце, з чим прийшов до нього Іон Бану. Невже примаря не схвилював зміст записки? Невже він думає зараз про щось стороннє, забувши про Бану?

— Злякалися? — спитав нарешті примар, не відводячи погляду від лампи.

— Та як вам сказати, — розвів руками Бану, — не стільки я, скільки жінка... Та й у мене по серцю наче кішки шкребуть... Все-таки неприємна річ...

— Бідна Елеонора, — сказала Віоріка, — ви її залишили саму?

Ніколає підвівся, підійшов до Іона Бану, поклав йому руку на плече.

— Радий, що ви не злякалися... Це добре. А записка що? — пустий вітер... Вони тепер позбулися проводирів, на вбивство не наважаться, а полякати можуть. Не зважайте.

Примар згорнув записку, поклав у кишеню гімнастюрки.

— А знаєте, за що вам така шана від глитаїв? Знаєте? — Очі його зайнялися веселим вогнем. — Не знаєте? Так я вам скажу — це вам за тоз. Щоб, значить, кинули ви оту справу, яка поперек горла стоїть Анкуліям та Попам, спати їм не дає. От за що!

Бану трохи повеселішав. Він затягнувся цигаркою, сказав напівжартома:

— Ще й тозу немає, а мені вже перепало...

— Хороша це для вас характеристика, товаришу Бану, — сказав примар. — Якщо надумаете вступати в робітничу партію, я перший дам вам рекомендацію.

— Спасибі, — тепло подивився Бану на Ніколає і Віоріку. — Я про це не раз думав, та все якось соромився поговорити... В партію я хочу вступити!

— Ну що ж, схвалюю таке рішення. Можете вважати, що у вас уже є одна рекомендація.

— А тоз ми організуємо, — говорив Бану. — У мене вже чималенький список бажуючих. Весняну сівбу проведемо по-новому.

Ніколає потер руки.

— Чудово!

Він ходив по кімнаті, широко махав рукою.

— Що можуть вдіяти оті папірці, коли у нас така сила, коли нас так багато? Нічого... Вороги не взяли

підпалами, вбивствами, змовами, дипломатичними викрутасами. Не візьмуть і цим.— Він вийняв записку, уважно прочитав її, знову поклав у кишеню.— Я її візьму, покажу в Заренау, там цим займуться... а тепер вам треба йти додому.

— Правда, правда,— відгукнулася Віоріка.— Адже Елеонора там чекає, не дочекається...

Іон Бану попросився, вийшов на вулицю. Віхола тепер стала меншою, але мороз поміцнішав. Бану йшов по вулиці чітким солдатським кроком, і під його підшвами скрипів затверділий від морозу сніг.

2

Повернувшись з Бухареста, Віоріка з ранку до вечора не виходила з дитячого будинку. Всі просторі кімнати колишнього будинку Мунтяну наповнилися тепер щебетанням дитячих голосів, убралися новенькими невеличкими ліжками, вкритими рожевими ковдрами, прикрасили барвистими килимками на стінах. Хлопчики жили окремо від дівчаток, і між кімнатами розгорнулося змагання за чистоту й порядок. Лучіка, дивлячись, з яким запалом працює Віоріка, сама перейнялася її почуттям. Вона варила обіди, прала білизну, мила дітям голови, а коли траплялася вільна хвилина — брала за руку Ляну, сміхотливу кучеряву дівчинку, йшла з нею погуляти.

Ляна була улюбленицею всього дитячого будинку. Чи то маленькі чорні оченята, що завжди сміялися, чи то м'які кучерики, що тріпотіли на її високому чолі, чи незвичайна історія, в результаті якої Ляна потрапила в Мушатешті, привернула до неї увагу, однак усі до неї горнулися, брали на руки, віддавали їй іграшки, любили з нею бавитися...

Взимку минулого року, коли особливо було важко з хлібом у країні, маленька Ляна опинилася на станції. Мели хуртовини, повз станцію проходили вантажні состави, обкутані морозним димом і холодною парою. До грубки, яка обігрівала все приміщення станції, гулилося кілька маленьких істот. Серед них була і кучерява Ляна. Черговий по станції, проходячи мимо, помітив дівчинку і зупинився проти неї.

— Що ти тут робиш, фетіцо? — запитав він.

Маленька Ляна підвела свої чорні оченята, подивилася на незнайомого дядька, відвернулася. Вона була одягнута у блаженке пальтечко з заячим коміром, на ногах у неї були парусинові черевички, обгорнені дбайливо кусками жіночої хустки. Маленькі руки прикипіли до чорного металевого кожуха грубки, посинілі пальчики безпорадно ворушилися. Залізничник обійшов навколо круглої грубки, знову став проти дівчинки.

— Ти мене не бійся,— сказав він,— я тобі нічого поганого не вдію...

— Я знаю,— похитала головою дівчинка, не дивлячись на залізничника,— ви мене виженете звідси...

— А хіба тебе виганяли вже?

— Вусатий нас виганяє, як тільки побачить... А на дворі холодно. Я звідси нікуди не піду.

— А де твоя мама?

Дівчинка знову відвернулася, цього разу рішуче. Видно було, що вона не мала наміру розповідати незнайомому дядькові про свою маму. Та робітник і не наполягав. Він пошпортався в кишені свого довгого піджака, видобув звідти невеличку цукерку з брунатного кукурудзяного тіста, подав її дівчинці. Та відразу ж схопила цукерку своїм синім кулачком, відломилла шматочок, укинула в рот, а решту заховала. Потеплілі оченята вже лагідніше дивилися на дядька, який сумно похитував головою, думаючи про щось своє. Нарешті дівчинка, трохи призвичаївшись, заговорила сама:

— Мені мама наказала, щоб я чекала її тут. Вона пішла міняти хліб.

— Куди ж вона пішла?

— Не знаю.

— А давно ти вже чекаєш?

Дівчинка покрутила головою. Вона трохи відігрілась, і її хилило на сон. Тоді робітник узяв її майже сонну на руки, переніс у службове приміщення, поклав на канапу, вкрив своїм піджаком. На другий день її посадовили у віз, вимощений соломою, вктали теплим кожухом і відвезли в Мушатешті. Ляна не хотіла їхати в село, хоч їй обіцяли там добре нагодувати і дати цікаві іграшки. Вона вперто крутила своєю кучерявою голівкою і категорично заявляла:

— Я чекатиму маму, вона незабаром прийде. Вона казала, щоб я нікуди не йшла.

Лучіка, яка першою зустріла Ляну, коли її привезли в дитячий будинок, відразу ж полюбила дівчинку, мов рідну дочку. Ляна теж потяглася до Лучіки, називаючи її ніжно і зворушливо: тьотя Ліка. Між сивою старою жінкою і Ляною виникла щира й міцна дружба. Лучіка, видавши заміж Ленуцу, подумувала вже про те, що не завадило б мати у хаті таку втішницю і щебетуху, як Ляна. Хіба не приємно мати на старості літ помічницю і розрадницю? Ось Ленуца була в неї такою, а тепер уже має свою хату, свою сім'ю. Незабаром вийде заміж і менша дочка, хто тоді залишиться з нею в порожній хаті.

Побачивши, як Лучіка ходить біля Ляни, Віоріка сказала, посміхаючись:

— Ой, чогось ви, тітко Лучіко, дуже впадаєте біля нашої Ляни! Коли вас немає, дівчинка просто нидіє! Аж завидно, як вас діти люблять!

Лучіка брала дівчинку на руки, цілувала її в голівку, пригортала до грудей.

— Вона ж сирітка, мов травинка в полі одинока... Так, знаєш, полюбила її, що місця собі не знаходжу, коли не бачу день... Віддаси мені Ляну?

— Це залежить від Ляни,— відповіла Віоріка.— Ти підеш жити до тьоті Ліки? — звернулася вона до дівчинки. Та блиснула своїми маленькими оченятами, ще міцніше обхопила руками плечі Лучіки.

— Ну що ж,— вирішила Віоріка, — відповідь більш ніж красномовна. Хай трохи підросте, а тоді вже й оформимо все по закону. Нічого не маю проти того, щоб у нашої Ляни була така турботлива мати...

Однак Лучіка не поспішала забирати до себе Ляну, бо дівчинка не переставала згадувати матір, продовжувала чекати її повернення, хоч минув уже рік після того, як мати залишила дочку на станції. Лучіка розуміла, що вразлива дівчинка ніколи не забуде про рідну матір, яка невідомо де поділася, що це почуття туги за матір'ю залишиться на все життя. Настане час, дівчинка підросте, рани загояться, тоді вже можна буде забрати її до себе. Вона сама була матір'ю і розуміла, що найбільша любов і найщиріше піклування ніколи не можуть замінити материнської любові.

Одного разу, гуляючи з Ляною в зимовому саду, Лучіка побачила біля воріт якусь худу жінку з торбиною за плечима. Жінка стояла перед Папаянісом і щось

запально доводила йому, намагаючись проникнути на подвір'я. Лучіка взяла на руки дівчинку, пішла до воріт. І тільки ступила вона до жінки, як та враз сплеснула руками і впала на сніг. Стоячи на колінах, піднісши руки, вона схлипувала:

— Донечко моя, Ляно моя!

Лучіка розуміла, що це повернулася мати Ляни і хотіла відпустити дівчинку, але та злякано припала до її грудей, міцно схопилася за шию руками.

— Що ж ти, не впізнаєш мене, донечко? — говорила мати, простягаючи до дочки руки. — Я ж твоя мама, твоя мама...

Лучіка, глянувши в серйозні очі Ляни, сказала:

— Ось твоя мама і повернулася. Йди до неї.

Але Ляна не йшла до матері, вона дивилася на неї сповненими страху очима. Перед нею стояла на колінах стара, зморщена жінка, а та мама, яка колись залишила її на вокзалі, була молода і вродлива...

— Не впізнає дитя матері, не впізнає, — схлипувала жінка підводячись. — Змінилася я, майже рік цілий пролежала в лікарні, на тиф хворіла, ледве вижила... Насилу знайшла мою доню, мою єдину дитину...

Вона безугавно говорила, звертаючись до дочки, нагадувала їй подробиці їхнього колишнього спільного життя, щоб таким чином викликати в ній почуття до матері, нашіптувала якісь слова, відомі лише матерям, цілувала руки, гладила непокірні кучерики, зазірала в очі. Дівчинка весь час невідривно дивилася на матір, пильно оглядаючи її і прислухаючись до її слів, потім раптом простягла несміливо до неї руки. Мати зойкнула від радості, обхопила руками Ляну, пригорнула до своїх грудей.

Побачивши, як мати, обнявши дочку, про щось з нею розмовляє, Лучіка відвернулася і залилася слізьми.

За годину збуджена і червона Ляна бігала по кімнатах, розказуючи всім про свою матір. Її палко поздоровляли, бажали їй щастя в житті. Ляна, підбігши до матері, яка сиділа за столом, заставленим різними стравами, спитала:

— Ти вже не покинеш мене, мамо? Ти не підеш знову міняти хліба?

Мати охнула.

— Ні, тепер я тебе ніколи не покину, ніколи, ніколи...

У мене тепер є свій хліб, бо маю землю. І хату я свою знайшла цілу, заберу тебе додому, моя рідна...

Ляна, почувши це від матері, всім розповідала, що тепер вона поїде додому, бо в неї знайшлася мама, і в них тепер є свій хліб... Малюки, що стояли навколо, заздрили Ляні — вони теж чекають, що одного ясного дня до них у будинок з'явиться їхня мама чи тато, обніме, забере додому, де є вже тепер хліб і своя хата.

Лиха година, яка завдала народові великого горя, минула, і тепер батьки розшукували своїх дітей, у покинутих оселях запалювалося світло, життя входило у свої береги.

3

Митря, довготелесий син Анкулії, озираючись, підійшов до церковної сторожки, що тулилася до цегляної огорожі, тихо постукав у вікно. Отець Іоахим, готуючись до сну, неголосно молився. У тьмяному присмерку кімнати, освітленої лампадкою, що блимала в кутку під образами, ворушилися химерні тіні — то отець Іоахим повагом клав собі на груди праву руку, виводячи щось подібне до хреста. Почувши стукіт, він навіть не оглянувся, а продовжував молитися, бо ще ніколи не кидав молитви, що б там не сталося. Нетерплячий стукіт повторився, і тоді батюшка гнівно зиркнув на вікно, поклав ще раз пучку на лоб і застиг. У загратованій шибці він побачив обличчя сина Анкулії і злякався.

— Боже, прости мою душу грішну, — тричі поклонився отець Іоахим у куток, хрестячись тремтячою рукою. Пригадалось, як недавно отут під образами сидів старий Анкулія, м'яв короткими пальцями теплий віск від свічки і говорив масляним голосом: «Господь заповідав вам, отче, навертати на путь істини заблудлих овець, то чому ж ви не виконуєте свого обов'язку?» Отець Іоахим схрестив руки. «Але ж тоз — мирська справа, в священному писанні про це нічого немає...» Анкулія гримнув по столі кулаком. Недогарок свічки, поставлений на перекинутому блюдці, підскочив, розтоплений віск бризнув в обличчя Анкулії. «Занепадаєте розумом, отче, тому й не вмієте відшукати в священному писанні того, що треба. Що ж ви хочете, щоб у ту чисту книгу заносили такі поганські слова? От, от, неvistачало у

святому письмі таких слів, як тоз, кооперація... Треба підшукати іносказання, бо в книзі тій усе передбачено, все чисто, аж до кінця світу. На всі випадки життя є там притчі і заповіді, було б лише бажання знайти їх і пустити в хід...» Отець Іоахим важко зітхнув. Він співчував Анкулії, але не знав, як йому допомогти, і до того ж боявся, бо тепер настали не ті часи... Скільки він старався догодити примарям Брезяну, Мелітару, поміщиків Мунтяну, Ранеску, але їх уже немає... Так, так, вони вже зійшли зі сцени, а він залишився, бо господь не посилає йому смерті, хоч він і просить її вже давно... Де ж та сила, якій він повинен прислужувати? Розвіялася та сила, її стерли на порох... Залишилися такі, як Анкулія... Ех, горе мое! Видно, дуже кепські справи в Анкулій, якщо вони так напосідають на нього, божого слугу! Безнадійна то справа, якщо немає іншого засобу боротися...

— Що маю робити з тим недолюдком? — питає отець Іоахим, тупо вставившись у заросле обличчя Анкулії.— Сподіваюсь, ви не хочете, щоб я стріляв у Бану з-за рогу...

Анкулія вишкірив жовті зуби.

— Як вам не соромно, отче, таке говорити... Хіба ми не християни? Стріляти... Стріляти й дурень зуміє, а ви спробуйте словом, божим словом повернути його на шлях істини. Хіба ви розучилися говорити від імені бога?

Розмова на тому й обірвалася, бо отець Іоахим згодився поговорити з Іоном Бану. Але одна справа пообіцяти, зовсім інша — виконати обіцянку. Іон Бану до церкви не ходив, дома його не застати, бо він там майже не буває, а на вулиці при випадковій зустрічі що скажеш? Почав було якось отець Іоахим натякати Іонові про обов'язки християнина, але Бану тільки засміявся:

— Що це ви, батюшко? Я ж вам говорив, що в бога не вірую... Ми ж, здається, порозумілися?

Сказав та й кинувся знову по вулиці, мов той вітер. От і поговори з ним! І чому це знову вони стукають до нього, чого їм треба? Він виконав обіцянку, спробував поговорити з Бану, але що з того вийшло? На більше він не здатний, хай отой дурник не стовбичить перед його хатою та не гримає на всю вулицю у вікно.

Домолившись, батюшка неквапно йде до дверей і, прочинивши їх, запитує:

— Що сталося?

— Батько переказали, щоб ви негайно йшли до нього... Важливі справи!

— То чого ж батько не прийшов до мене? — звужив очі батюшка. Йому було образливо відчувати, що ним починають командувати такі, як Анкулія.

— Вони не можуть, у них живіт болить...

Отець Іоахим люто грюкнув дверима. Він пройшов у глибокі кімнати, погасив свічку і почав швидко роздягатися. Не піде він такої глибокої ночі швендяти по вулиці, у нього не горить, а якщо Анкулія об'ївся, то хай ляже черевом на черинь і полежить трохи, минеться. До чого ж огидні і грубі оті вискочки-хазяйчики! Ні, він тепер скаже Анкулії так: церква — то божа служба на землі, а не якась там бodega, куди можна заходити в яку завгодно пору. Церква — держава в державі, святиня... Всім треба поважати церкву, Анкулії теж...

Одначе за кілька хвилин стукіт у вікно повторився, цього разу дужчий, сердитіший. У білих підштаниках підійшов батюшка до вікна, припав до шибки підсліпуватими очима. На вулиці стояв Митря і з ним ще хтось.

— Чого стукаєш, як нечиста сила? — крикнув батюшка.

— Відчиніть двері, я вам щось скажу, — ледве чути голос Митрі. Він блискає цигаркою, наче йому й на думку не спадає, що люди можуть почути цей галас і подумати бог знає що про батюшку... Ох, люди, люди! Отець Іоахим знову йде до дверей. Митря суворим голосом каже:

— Батько наказали передати вам, щоб негайно йшли до нього. Інакше ми... — він зам'явся, оглянувся на того, що стояв за плечима, — інакше ми доставимо вас силоміць... Так наказали батько.

Іоахим заляк від страху. Що це діється на світі? Його силою примушують... Боже, боже! До чого дожила-ся свята церква... Він швидко одягається, вішає на шию хрест і прямує через майдан до садиби Анкулії. За ним невідступно йдуть ті двоє: Митря і ще невідомий батюшці чоловік у зеленій бекеші.

Переступивши поріг, батюшка почав хрестити кутки,

але раптом зупинився вкрай здивований. За столом, заставленим закусками і пляшками, сиділо троє: старий господар Поп, Анкулія і високий на зріст невідомий у чорних окулярах, з довгим патлатим волоссям. Вікна дбайливо позавішувано ряднами, жінки і дочки Анкулії в хаті не було. Патlach сидів у центрі і пильно дивився на батьошку. Потім він відвернувся, виплюнув просто на підлогу шмат шкірки від сала, прокашлявся і сказав різким тоном:

— Ви, благочестивий, гадаєте, що довго втримаетесь у своїй сторожці? Чорта пухлого втримаетесь! Ось заснуть колгоспи, остаточно ліквідують заможних господарів, а потім прийдуть до вас і скажуть: церква нам потрібна для зерносховища, викидайте своїх богів! До кого ви тоді побіжите просити допомоги? Хто стане на захист вас? Чи подумали над цим?

Його гострі очі, чорне довгасте обличчя, різкий начальницький тон ще більше злякали батьошку. Він крутився на ослоні, підсунутому йому мовчазним Анкулією, не знав, як відповісти на ці прямо поставлені запитання. Він тільки охнув і перехрестився.

— Боже, боже...

Патlach засміявся:

— Злякались? Але ж нам загрожує куди більше нещастя, ніж те, про яке я оце говорив. Не лякатися треба, а діяти. Не чекати удару, а самим завдати його ворогам держави і церкви. Ви нам маєте допомогти. Того вас і покликано. Не про себе турбуємось — про нашого бога і його служителів на землі...

Патlach підвів очі догори і закліпав чорними повіками.

— Поможі нам, господи, відвернути людей грішних од необачного кроку!

Він підвівся, оглянув усіх гострим хижим поглядом і сказав:

— Слухайте! Якщо ви дозволите, щоб у вашому селі заснували тоз, вам буде капут. Цієї весни він має почати спільну сівбу... Ми приїхали здалека, щоб допомогти вам обміркувати дії... Треба зірвати намір комітетчиків... Один раз зірвати, тоді вже не буде охочих пристати до цього діла. Як це зробити? Слухайте...

Він помовчав, озираючись навколо, потім кинув Анкулії:

— Перевірте, чи стоять там хлопці... Треба бути обережними.

Анкулія метнувся у двір, за мить повернувся, заспокоїливо махнув рукою:

— Хлопці справні, не пропустять і собаки...

Патlach налив кухоль, підсунув його батюшці. Поналивали й інші. Отець Іоachim покрутив головою, вина він не пив уже давно.

— Беріть, беріть, отче,— шепнув Анкулія,— цей чоловік з центра, треба випити...

— Слухайте,— почав владно патlach,— слухайте, що я вам скажу. Наша опора — жінки. Вони в душі проти тозу, проти спільного обробітку землі. Вплиньте на них — і чоловіки заберуть свої заяви назад. Хіба ви не знаєте по собі, яка сила криється в жінках? Жінка — володар серця чоловіка. Більшість жінок ходить до церкви, це дуже важливо... Займіться ними, негайно займіться... А з чоловіками, такими як отой Бану, треба діяти інакше...

— Стукнути його! — пискнув Анкулія, поводячи червоними від вина очима.

Патlach скривився.

— Стукнути — річ не хитра, та тільки не це зараз потрібно... Та й ефект від цього — нуль... Хіба не стукали раніше? Ні, тут треба інакше, тонше, надійніше... Треба мати людину, яка б вступила в тоз, а потім, у слухну хвилину, забрала заяву назад... Одна людина, а як багато вона значить! За нею підуть інші... Важливо, щоб був початок, невеличкий струмок, за ним потечуть ріки, перетворюючись у море... Чуєте? Знайдіть таку людину, тільки щоб вона була поважна, впливова... Середняк або ще краще бідняк. Чуєте?

Він кидає оте своє «чуєте» в обличчя присутнім, наче стьобає їх батогом. «Дайте мені таку людину», вимагає він і свердлить Анкулію, Попа, Іоachима гострими очима. — Одну тільки людину. Хіба це так багато? Поміжуйте, назвіть мені її.

— Є така людина,— здавлено каже Анкулія.— Петру Ураду, тесть нашого примаря.

Патlach одмахується від Анкулії, очі його злякано блищать.

— Дурниця! Хіба тесть примаря може виконати наше доручення?

— Зможе, тільки не прямо, а все ж зможе... Він настроений проти тозу, він взагалі людина обережна... А якщо його умовити, порадити, то він вступить. Вступить! І тільки з'явиться найменша розколина в тозі, він покине його... Кращої кандидатури не знайти.

Старий Поп підтвердив:

— Найбільш підхожа для цієї справи... Клянусь, найбільш підхожа.

— Гаразд,—кинув патlach,—подивимось зараз. Розкажіть мені все про нього.

Довго і плутано розповідає про Петру Ураду спочатку Поп, потім Анкулія. Почувши про те, що Петру колись ходив до короля, патlach жвавішає, на його обличчі — вираз задоволення.

— Горбатий, шкутильгає? Так?

— Так, так,—улесливо киває головою Анкулія.— Мов рак той розкарякуватий... Ви бачили його десь?

— Бачив,—цідить крізь зуби патlach.— Зустрічались якось у плавнях... кандидатура підхожа. Тепер треба доручити комусь вплинути на нього. Кому краще?

Всі повернули голови до отця Іоахима. Але той заперечливо змахнув руками:

— Ні, я не зможу... Я колись... донос у сигуранцу...

— Ясно, не підходить,—каже патlach.—То кому ж?

Усі нахилиються над столом і довго шепочуться, боячись, щоб навіть глухі стіни не чули їхніх слів.

4

Невеличкий радіоприймач, що стояв у хаті Ніколає, безупинно передавав марші. Вмиваючись у сінях, Ніколає говорив Віоріці, що поралася біля плити:

— Зараз будуть передавати важливе повідомлення. Слухай!

Віоріка в легенькому квітчастому халатику, в чепурних парусинових черевичках, склала на тарілку рум'яні піріжки з бринзою, які вона шойно засмажила на снідання. Вона любила свою затишну квартирку, любила дивитися, як Ніколає ходить по кімнаті, вмивається, чепуриться. В такі хвилини він здавався їй особливо молодим і вродливим, якимсь близьким, домашнім. Звівши на нього свої блискучі очі, вона питає:

— А звідки ти знаєш?

— Музика, музика он яка!

Швидко повисивши рушник, він припав до радіоприймача.

— Йди сюди,— гукнув Віоріці,— йди сядь біля мене.

Віоріка принесла тарілку гарячих піріжків, поставила на стіл. Пролунав голос диктора. Бухарест повідомляв, що вчора уряд прийняв нову конституцію на родної республіки.

— От,— сказав Ніколає збуджено, вислухавши повідомлення,— тепер я вже не примар, а голова сільської ради. Ясно тобі, метелику?

Він швидко поснідав і кинувся в примарію. На столі лежала телефонограма, яка пропонувала примареві негайно виїхати в Заренау. Віддавши розпорядження, Ніколає заходився готувати папери, які могли пригодитися в повіті. Йдучи додому по речі, він зустрів Петру. Старий чвалав по вулиці, схиливши голову і думаючи над чимось своїм, важливим. Помітивши зятя, Петру торкнув рукою качулу, сказав:

— Оце хочу з'їздити до міста, адже там починається ярмарок. Треба дещо купити...

— Ну й чудово, поїдемо разом,— відповів весело Ніколає.— Чули про нову конституцію?

Петру нічого не чув, однак ухильно запитав:

— А що ж воно виходить за тією новою конституцією?

— А виходить, що тепер новий державний лад закріплюється найвищим законом республіки. Тепер ми будемо жити в країні, де ніколи більше капіталісти та сільські дуки не сядуть нам на шию. Тепер влада зверну донизу буде виборна, народна...

За годину вони вже, сидячи у возі, їхали в повіт. Рання весна розмила шляхи, сніг ще лежав на полі, але під ним уже дзвеніли струмки, пробиваючись у яри та вибалки. Петру і Ніколає розмовляли про наступну весняну сівбу, про види на урожай. Петру весь час уникав розмови про тоз, який засновувався в селі, хоч у розмові Ніколає згадував про це кілька разів. Не сказав Петру зятеві і про справжню мету поїздки на ярмарок, хоч Ніколає здогадувався, що, одержавши кредит, Петру хоче купити коня. Вони вже давно навчилися розуміти один одного без слів...

Тільки в'їхали на вулиці міста, як відчули, що тут весна щедріша, дружніша. Тут не було різких степових вітрів, сніг давно розтав, і вулиці вже були чисті, сухі. Сонце гріло дужче, і Петру навіть упрів у своєму товстому сумані. На вулицях повно людей, хоч сьогодні й субота. Чим далі до центра міста, тим важче було пробиватися на громохкому возі. Тоді Ніколає відпустив візника, молодого хлопчину в куценькій ватянці, наказав йому повертатися назад, а сам разом з Петру пішов пішки. Коли вони добралися до центральної вулиці, то побачили, що по ній ідуть колони демонстрантів.

«Народ вітає нову конституцію,— подумав Ніколає.— Ну, ясно ж, демонстрація з цього приводу». Він підійшов ближче до бруку, тягнучи за руку Петру. Тепер їм було видніше. На всю широчінь і довжину вулиці та прилеглого майдану юрмилися по-святковому вдягнуті люди, які несли в руках прапори і лозунги. Ось пройшла група фізкультурників у червоних майках. Юнаки й дівчата крокували в строгому порядку, дуже вимахуючи руками. Злагожденість рухів, стрункість і молодість демонстрантів викликали загальне схвалення і захоплення. Коли демонстранти-фізкультурники вийшли на майдан, колона на мить зупинилась, і всі побачили, як, підкоряючись якійсь невидимій силі, ряди фізкультурників швидко перешикувались, припали до землі. З живих тіл утворилася велика червона п'ятикутна зірка. Буря оплесків, мов шумливий вітер, прокотилася по обидва боки вулиці.

По нерівному бруку зацокотіли сотні дитячих колясок. Матері везли своїх маленьких дітей, а попереду майорів транспарант, на якому яскравіли лаконічні слова: «Вимагаємо миру для наших дітей». Побачивши все це, Петру відчув, як у нього по спині перебіг прийнятний холодок. Боже, скільки малечі! Мов квіточки, визирають вони з своїх колясок, усміхаючись сонцю. Так, так, миру і спокою треба, щоб оті дітки вирости. Це так. Петру аж на брук виступив, щоб краще бачити цю незвичайну процесію, але його завернув назад міліціонер.

Тепер одна за одною йшли вантажні автомашини. На першій з них стояв токарний верстат і двоє робітників у робочому одязі виточували якийсь вал. Потім Петру побачив трактор, а на ньому дівчину в червоній

хустці. Трактористка трималася за кермо, а трактор пихкотів, випускаючи клуби синього гару.

На довгій платформі ковалі завзято вимахували молотами, куючи розпечений до червоного леміш.

— Глянь, глянь,— шарпнув Петру свого зятя за рукав,— вони справді кують, аж іскри сиплються...

Николає посміхнувся. Він краєчком ока стежив за своїм родичем і радів, що вони якраз встигли на демонстрацію. Це видовище справить на Петру глибоке враження. Он як блищать його очі, немов йому не п'ятдесят, а всього двадцять років.

За ковалями з'явилися косарі. На спеціально пристосованих машинах стояли жатки, крутилися крила, а косарі, насунувши на лоб довгополі солом'яні брилі, орудували вилами. Один з косарів, змахнувши з обличчя піт, підняв невеличке барильце, в яке селяни завжди беруть на поле воду, і почав пити. Вода розливалася по сорочці, текла за комір, а він усе пив та й пив, викликаючи захоплення і щирий сміх у людей, що стояли вздовж вулиці. Як же він солодко п'є, отой косар! Видно, добра пшеничка вродила, попомахаєш вилами, то й приємно тобі підставити обличчя та груди під струмінь холодної джерельної води, яка ллється з барильця. Петру аж слину проковтнув, так йому захотілося пити...

У новеньких синіх комбінезонах, з окулярами на лобі плывуть комбайнери, сидячи на пружних сидіннях. Комбайни гримлять барабанами, за комбайнами сунуть похідні кухні кооперативних господарств, куховарки в білих ковпаках вимішують копістками паруючий суп... За ними — доярки з електричними дійницями, з бідонами молока... Одна з доярок тримає щит з написом: «Усе для народу, все для рідної республіки».

Раптом усі повертаються в той бік, звідки чуються вигуки. Петру бачить новенький блискучий автомобіль, в якому сидить пан у високому циліндрі, а за машиною, прикутий ланцюгом, біжить голий негр.

— Ганьба! — лунають вигуки на адресу американця, що пихато розкурює довжелезну сигару і стьобає батотом негра.— Стягти його з машини! Годі йому хизуватися!

Чіткою колоною йдуть юні текстильниці з човниками в руках, а попереду сунуть дві спарені автомашини

з трьома невеличкими прядильними верстатами, які обслуговує одна дівчина. На транспаранті написано: «Слава першим румунським багатOVERSTATНИЦЯМ!»

Тепер увага присутніх скерована на машину, на якій прикріплена зелена яблуня, густо вкрита яблуками. Біля дерева, спершись на гілку, стоїть вродлива чорнява дівчина. Ось вона труснула гілку, яблука заторохтіли об поміст. Дівчина хутко збирає плоди в кошик, нахилиється і дає по яблуку дітям, що юрмляться навколо. Юну садівницю нагороджують бурхливими оплесками...

Ось вимальовуються контури невеликого паровоза. Вимазаний у сажу машиніст раз по раз смикає за важіль, і паровоз пронизливо свистить. За паровозом рухається колона залізничників у чорній з галунами уніформі.

Люди знову повертають голови вліво, звідки чути вибухи обурення і гніву. З'являється висока постать американського бізнесмена, який намагається обхопити своїми довгими руками земну кулю... Біля пояса в американця висить атомна бомба і золотий хрест. За цією зловісною постаттю несуть плакати:

«Геть паліїв війни!»

На мить вулиця порожніє. Але всі вже дивляться туди, звідки показалася колона юних фізкультурниць у голубому шовковому одязі. Четверо юнаків несуть на руках дівчину, яка тримає розгорнуту книгу з написом на палітурці «Конституція». Демонстранти зупиняються на майдані, і вже вздовж вулиці лунає гомін захоплення. Перед очима у всіх з живих тіл вималювався лозунг: «Траяска республіка популяр!»¹ Сотня юних фізкультурниць біжить у глиб майдану, де стоїть невеличка трибуна, і засипає її квітами...

Тільки тепер Ніколає побачив трибуну, а на ній у групі людей Стефані Онча, яка взяла букет квітів і кинула його назад, у руки юних фізкультурниць...

Демонстрація скінчилась, і Ніколає ступив на вулицю, яка раптом завирувала від людського потоку. Він оглянувся і побачив у натовпі високу качулу Петру. Той стояв віддалік і гукав, що він не піде на майдан, що

¹ Траяска республіка популяр! — Хай живе народна республіка!

він має інші справи у цьому святковому місті. Ніколає махнув рукою і широким кроком попрямував на майдан, де почалося народне гуляння.

5

Стефані Онча, спостерігаючи танці, стояла в гурті людей і мовчала. Вона не дивилася на Владо Йордану, який був поруч, однак точно знала, що він не зводить з неї очей. Скільки вже разів вона помічала, як мовчазний Владо на всіх зборах чи засіданнях сідав так, щоб бачити її найкраще, весь час дивився на неї, малюючи щось у своєму блокноті. Одного разу вона помітила, що Владо малює її, старанно придивляючись до рис її обличчя. Стефані Онча посміхнулася. В її голові промайнули думки, які обдали серце жінки хвилями гарячої крові. Суворе життя останніх років приглушило в ній інтимні почуття. В її строгій, по-дівочому чепурній кімнаті були лише книги та кілька фотографій, що чудом збереглися з тих часів, коли вона мала сім'ю і була щасливою. На одній з фотографій стояв її усміхнений чоловік, а на його плечах притулилося двоє дітей. Це знімок 1938 року. Тоді не було війни, не було фронту, тоді перед Стефані Онча, вчителькою сільської школи, ніхто не ставив складних питань, від яких залежало все: життя, щастя, майбутнє. Перед цією фотографією на столі завжди стояв букетик свіжих квітів, який багато про що говорив тим, хто заходив у справах до Стефані. Ніхто не питав у неї про цей знімок, бо нащо ж питати, коли й так усе ясно. Знав про цей знімок і Владо Йордану. Однак він вірив, що час і постійність його почуттів зроблять свою справу і він доб'ється свого: оте дороге обличчя, обрамлене сивим волоссям, усміхнеться йому, а зморщечки, що пролягли під очима, розглядяться. Більшого він не хотів. Владо був чистою істотою, позбавленою будь-яких ознак честолюбства. Він закохався у Стефані ще тоді, коли вона ходила у козушанці з парабелумом при боці, а він був начальником штабу в її загоні. Обставини кидали їх з місця на місце, часто вони залишалися вдвох у землянці, і тоді не було жодної людини, яка б могла бути свідком його почуття, розкритого чи то признанням, чи то виразним

поглядом. Владо був зосередженою людиною. Він знав, що кожний натяк, навіть якийсь зітхання, що могло випадково вирватися з його грудей, прозвучить святотатством і образою для жінки, яка пломеніла пристрастю боротьби. Але тепер, коли все страшне і непевне позаду, він далі стримуватись не міг. Сталося так, що його призначили на роботу у повітовий комітет, де працювала Онча. Кожного дня він зустрічався з нею, бачив її, чув її голос, і серце його рвалося на куски. Стефані Онча була тоді другим секретарем повітового комітету, а він тільки інструктором. Ну як їй скажеш про своє кохання? Він і не говорив — за нього промовляли очі. Він не вмів освідчуватись у коханні.

Якось під час засідання Владо сидів у другому ряду і малював обличчя своєї коханої, яка була в президії. Під час обговорення якогось питання він написав на вирваному з блокнота аркуші записку, просячи слова, і передав її в президію. Записку прочитала Стефані Онча. Владо побачив, як вона густо почервоніла і нахилилася над столом. Засідання провадив Георгі Доброшану. Стефані Онча щось написала на аркуші паперу і передала його Доброшану, який відразу ж надав слово Владо. Хвилинка розгубленість і замішання, що промайнули на обличчі Стефані, не пройшли повз увагу Владо. Він не знає причини цього, але хвилювання передалось і йому. Його виступ був на диво короткий і малозмістовний...

Після засідання Стефані Онча зупинилася в коридорі. Дочекавшись, поки Владо одягнеться, вона наблизилася до нього й сказала:

— А я й не знала, що ви художник... Чому ж стільки років приховували талант?

Владо мовчав. Так він і знав — на звороті аркуша, посланого в президію, був малюнок з Стефані Онча. Він так розгубився, що не знав, як йому бути. Стефані Онча, ніби читаючи його думки, посміхнулася:

— Ага, спіймалися, голубе! Тепер діватися нікуди, показуйте весь блокнот.

Вони вийшли на вулицю. Стефані Онча зупинилася перед своєю машиною.

— Покажете чи ні? — сміялися її очі.

Владо хриплим голосом відповів, що він не може показати блокнот, бо там дуже погано виконані малюн-

ки — він художник-самоук... Проковтнувши слину, він пробурмотів ще щось невиразне й непевне. Серце у нього стукотіло, у вуха наче бив важкий молот, ноги підгиналися.

— Цікаво, цікаво,— проказала Стефані і сіла в машину. Одначе автомобіль не рушив, хоч шофер і завів мотор. Розчинилися дверцята, і Владо почув:

— Малювати малюйте, але... для ділових записок заведіть собі інший блокнот. До побачення!

Він залишився тоді біля під'їзду самотній, пришишкий, мов школяр, що списав задачу і боявся проникливого ока вчителя. Оті слова «цікаво, цікаво», кинуті, як йому здалося, з повною зневагою і осудом, пекли йому душу, гризли...

Минуло кілька тижнів, ніхто з них навіть словом не натякнув на те, що сталося тоді біля під'їзду. Кипуче життя комітету підхопило їх обох, закрутило у вихорі буденних справ. І от тепер він, Владо, знову стоїть поруч, і вона відчуває тепло його очей і німе запитання, що застигло на його устах. Вона була перейнята святковим настроєм, їй незручно було отак стояти серед бурхливого моря танцюючих: вона схопила Владо за руку і потягла в коло.

Тепер Стефані тримала його за руку і відчувала, яка сила крилася в цьому чоловікові. Їй приємно було відчувати тепло його долонь, її хвилювали гарячі потиски його рук, які чогось чекали... Стефані розчервонілася, молодю кружляла в танці, її хустка вибилася поверх плаща, а сиве волосся в світлі електричних ліхтарів здавалося руським... Хоч як там складеться життя, хоч як буде далі, а вона зараз щаслива, бо ще є на світі серце, яке кохає її...

Стомившись, вона зіперлася на руку Владо, сказала палко:

— Знаєте що, давайте покатаємось... Люблю швидко їзду! Свято, так свято!

Вони сіли в машину. Мимо замелькали освітлені бари, вітрини магазинів. Стефані була збуджена, рухлива. Вона знала, що сьогодні доведеться сказати оцьому милому Владо слова, які багато значимуть не тільки для нього, але й для неї. Ох, нелегко їй говорити, нелегко! Чи розуміє це Владо? Їй хотілося швидше вирватися з тісних обіймів вулиць, щоб дихнути свіжим

повітрям весняного степу. Але вулиці такі бурхливі, що машина ледве-ледве посувається по бруку. Раптом Стефані наказує шоферові зупинитися, виходить на тротуар і гукає:

— Товаришу Станбу, товаришу Станбу! Пробивайтесь сюди!

Вона тисне руку Ніколає, весело посміхається.

— Поїдемо з нами, покатаємось трохи. Згода?

Не чекаючи відповіді, вона садовить Ніколає на своє місце, а сама сідає біля шофера і наказує їхати. Її зараз цікавить усе: як здоров'я її колишнього підривника, як почуває себе його дружина Віоріка, скільки в нього вже дітей і як справи взагалі... Ніколає сміється:

— Здоровий, Віоріка веліла кланятися вам, дітей немає...

Німий, темний з лиця сидить Владо, прикрившись тінню капелюха. Як довго він чекав такого от щасливого вечора, скільки ночей мріяв про таку мить ще тоді, в лісах, і от вона настала, але на шляху трапився Ніколає, чудовий хлопчина, якого любив Владо, але який зараз викликав у нього велику відразу, бо трапився він так несподівано і невчасно. Нащо Стефані було кликати його, адже сьогодні вони повинні були поговорити, вперше побути віч-на-віч? Владо мовчав, а Стефані Онча розпитувала у Ніколає про Мушатешті, про сільські новини, наче це її зараз хвилювало над усе.

— Розкажуй мені, Ніколає, про Віоріку, я її ніколи не бачила, але й досі пам'ятаю її лист, в якому вона просила допомогти в підготовці акушерок для села. Відповіді я тоді не спромоглася написати, але акушерку влаштувала на курси. Як вона працює?

Схвильований такою увагою до нього, Ніколає широко розповідав про свою роботу, про зміни, які сталися на селі, про майбутні плани. Коли він, підкоряючись волі Стефані, говорив про Віоріку, в його голосі відчувалося стільки тепла і любові, що навіть мовчазний Владо зітхнув.

Стефані, звертаючись більше до Ніколає, ніж до Владо, сказала:

— Давайте подивимося на наше місто з височини. Гайда у Великий парк.

Машина звернула вбік і незабаром зупинилася проти широких воріт колишнього Англійського парку, який

лише недавно був перейменований префектурою у Великий. На високому горбі, що підносився над містом, шуміли вже забруньковані дерева. Стефані першою кинула на високий горб, повела рукою:

— Гляньте, як світло зараз на землі!

Тисячами вогнів світилося місто, золотячи небо своїм святковим сяйвом.

Вони посідали на лавочці, помовчали. Перший озвався Ніколає:

— Тепер ваша черга розказувати про новини.

Стефані Онча не хотілося говорити, бо вона знала, що один з її колишніх партизанів, який сидів поряд, чекав інших слів і що ці слова треба якось сказати, інакше й не може бути. І тоді, наче зрадивши від того, що тут був третій, заговорила:

— Що ж наше життя? Воно не таке вже й веселе, щоб про нього розповідати у цей чарівний вечір. У тебе, Ніколає, там, у Мұшатешті, цікавіше...

Вона відірвала погляд од заграви, сказала притишено:

— Я знаю, про що ти хотів запитати у мене... І я тобі скажу: якесь невиразне, сіре, буденне в мене життя... Засідання, наради, прийом людей... Думаєте, мені легко? Був з нами Доброшану, легше було...

Вона ніби спохватилася, чи, може, то так здалося Ніколає, але Стефані раптом туго замотала на шиї хустку, захищаючись від різкого холоднуватого вітру.

— Та й особисте життя бліде, сіре...— продовжує вона, дивлячись кудись у темну алею.— Мое щастя вже відшуміло...

В її словах була печаль і туга. Ніколає пройнявся її настроєм і, щоб хоч трохи розважити Стефані, промовив:

— Ми маємо право на щастя...

— Право?— повернулася до нього Стефані.— Так, право ми маємо, але... не кожний. От я, приміром, права на особисте щастя не маю...

— Чому?— вихопилсь у Владо. Це було його перше слово, яке він вимовив за час, коли між ними опинився Станбу.— Що ж не дозволяє? Гордість?

Стефані Онча подивилася на нього смутними очима.

— Ні, не гордість... Яка вже там гордість!— Вона глянула знову на золоту заграву над містом.— Є куди поважніші і серйозніші причини...

Вона знову подивилася на Влодо, а потім перевела погляд на Николає і сказала так, наче ці слова призналися саме для нього:

— Я знаю, як ви думаєте про мене. Сухар, черниця, гординя... Ні, друзі ви мої, ні, не так. Мое серце теж чогось жде...— І, щоб позбутися урочистого тону, вона знизила голос:— Так, жде і ніби чогось діждалося... У мене закохався один дуже хороший чоловік, малює мої портрети... Ясно? Чудовий чоловік, кращого жінці й не треба. І я, почувши від нього похливі слова зізнання, відвернулась і пішла геть. Інакше я не могла зробити, якщо тільки хотіла поважати себе. Я не могла йому сказати про те, що якби відгукнулася на його поклик, щастя не було б ні йому, ні мені. Я не сказала йому, що між нами завжди стоятиме третій, той, що вже мертвий... Так, він мертвий, але, навіть не існуючи в житті, він часто приходив до мене в спогадах, уві сні, розмовляє зі мною, ми навіть радімося з ним, коли мені буває важко або дуже сумно... Любов неділима, і я впевнена, що людство ніколи не винайде способу, щоб розділити її...

Вона замовкла, і ніхто з чоловіків не наважився заговорити в цю хвилину, бо один був приголомшений тільки-но почутим, а другий вкрай здивований, бо вперше бачив, як Стефані Онча, яка ще й зараз для нього залишалася командиром партизанського загону, витирає сльози.

— От які справи бувають,— промовила вона, опановуючи себе.— Думаєте, мені приємно говорити ці слова? Ой, нічого ви не знаєте, дорогі мої... Не варто йому малювати мене, не варто чекати...

Стефані знову помовчала, а тоді раптом рвучко звелася на ноги, підхопила під руки обох своїх супутників, весело додала:

— Досить, наговорилися... Забудьмо про це і поговорімо про щось цікавіше. Хороші ми керівники — люди он танцюють, а ми наче на похорон зібралися. Цур йому! Гайда до мене, я вас почастую сьогодні хорошим-прехорошим вином...

Вони поверталися до машини, розмовляли про все що завгодно, тільки більше вже не чіпали того, що було хвилину тому. Влодо йшов не в такт ходи — йому було тяжко, адже доведеться життя починати заново.

На Сінному майдані, що розкинувся між передмістям і Великим парком, кипів весняний ярмарок. Довгими рядами стояли вози з сіном і кормовим буряком, з вівсом і дертю. Під лопотючими брезентами вигравали яскравими фарбами тканини — це відкрили свої палатки державні крамниці. Гончарі голосно викрикували, пропонуючи свій дзвінкий крам — полив'яні глечики і розмальшовані зеленою фарбою великі миски, олійниці, сухарниці... Якийсь низенький чорнявий чоловік, ставши ногами на макітру, тупцював по ній і вигукував:

— Трансільванська глина міцніша від сталі! Бийте рогаčem, кидайте об землю — не розіб'ється!

Поставивши макітру на руку, він стукав по ній палицею, виграючи всім відомий марш трансільванських стрільців.

Розіклавши просто серед майдану вогнище, юрилися цигани. Вони подзвонювали ковадлами, виробляючи лемеші, відра, рогачі, лопати. Важко дихав ковальський міх, потріскувало змочене водою вугілля, розпечений кусок металу гнувся під молотами, на очах у присутніх перетворюючись у кочергу: Ось кочерга вже готова. Волосатий циган з прокопченим обличчям і з великою сергою біля вуха стромляє її у відро з водою і подає покупцеві.

— Хай у твоїй печі ніколи не гасне вогонь, хазяїне, — говорить він, перелічуючи гроші, — хай у ній шкварчить сало і молоденька баранина, хай веселить твое серце...

Віддалік, спершись на сукувату палицю, стоїть у задумі старий угорець, увесь обвішаний блискучими дукатами й цехінами. Він не пропонує свого краму — прийде час, наїдуть на ярмарок жінки та дівчата, тоді настане його черга заробити. Невистачить цього, що є на ньому, тоді старий майстер-золотар роздмухає своє маленьке горно невеличким ручним міхом, розтопить свинець, вилле його у мініатюрні мисочки-форми, кине на чорний килимок: вигравай живим сріблом, його хист і талант! Хто ж не захоче купити своїй нареченій або дружині молодій разок оцих блискучих дукатиків з візерунками? Ярмарок ще тільки починається...

Галасливими зграями носяться по майдану замурзані

циганчата. Вони пропонують карти, черешневі люльки, рогозяні пищики, намисто з сушеного глоду... Якщо не вдається збути свій крам, вони випрошують лею або пригоршу смаженої кукурудзи. Жінки-циганки ворожать на картах і на старих срібних монетах — за п'ять лей обіцяють відшукати в небесному ширі щасливу зірку, розповісти про все, що трапиться в житті господаря до кінця його днів...

Крутяться червоні від вогню металеві барабани, продавець вигортає з них смажену кукурудзу, схожу на маленькі квітки, які оце тільки що вбралися в сліпучобілі пелюстки. Поряд димує пересувна плита-жаровня, на якій смажиться на дротяному листі мититей — маленькі ковбаски з волячого м'яса. Тут же стоїть стара жінка, наливає за десять лей чарку цуйки...

Петру протовплюється до жаровні, хапає в руки гарячу ковбасу, випиває чарку. Ярмарок, так ярмарок! Не ходити ж йому по майдану, з сумом поглядаючи на оті пахучі жаровні! Спершу треба підкріпитися трохи, а тоді вже й прямувати туди, де чути іржання, гомін, — у те місце, де продають коней... Поспішати в такій справі не слід — для доброго покупця хороша конячина знайдеться! Були б у тебе тільки гроші... А гроші у Петру є, він раз по раз нагинається, ніби йому треба поправити товсту вовняну онучу, злегка мацає рукою довгу кишеню сумана, що звисає майже до колін. Упевнившись, що гроші на місці, він задоволено посміхається. Отут, у кишені, він носить зараз своє щастя, щастя Маріоари, щастя своїх дітей... Не доведи боже, щоб його обікрали! Тоді він ляже отут на майдані і помре...

Ще здалеку чує Петру тупіт кінських копит, вигуки циганів, похльоскування батога. Серце у Петру солодко стискається. Ось настане хвилина, якої він чекав усе своє життя. Сюди, в Заренау, він їхав на чужій підводі, а додому поїде на своєму, на власному коні... Петру аж ходу прискорив, так йому захотілося якнайшвидше здійснити свою заповітну мрію.

Мокрий ґрунт на майдані розмішаний кінськими ногами, збитий копитами. Молодий циган у зеленому капелюсі і в благодній скуртейці несамовито вимахує батогом, поганяє сірого жеребця, маніжачи його в боки колінами. Жеребець, видно, старий, захлялий, він ледве

волочить ноги, наполоханий свистом батога, але господар, гарцюючи на коні, кричить старому царану, що стоїть у гурті:

— Ртуть! Ледве не поніс, такий гарячий! Можете сісти і перевірити...

Царан мовчить, ніяково посміхаючись. Йому не подобається кінь, який так закидає задні ноги, ніби збирається впасти отут і захропти, спустити дух. Однак мовчазний господар нічого цього не каже циганові, що, мов дзига, крутиться у своїх лакованих чоботях; мовчки насуває качулу і йде собі геть.

— Ти ще повернешся, баде, ось побачиш, прийдеш до мене! За такі гроші — то ж дурняк, вітер, дрібниця, — такий кінь! Повернешся, я знаю! Бачу по твоїх очах!

Петру проходить далі, думаючи про себе: «Ну й дурний буде, якщо повернеться. Хіба не видно, що кінь уже старий! Ні, йому треба не такого, він ще подивиться як слід...»

— Бережись! — кричить старий циган, гуцикаючи на низенькому вороному коникові, який черевом мало не чіпляється за багно. — Бережись, бо змету!

Чоловіки, які спостерігають випробування коника, хапаються за боки, сміються:

— Не лякай, а то ярмарок розбіжиться!

— Злізь з нього, бо кінь пірне по самі вуха в багно!

— Тримайся за хвіст, а то скине!

Регоче гурт, кидає солоні дотепи, насмішки. Свист і регіт стоїть на майдані. Осміяний циган зупиняє коня, веде його за повід, сам сміється, посилаючи прокльони своєму коневі, який буцімто зажирів від вівса, зледашів без роботи і тому ледве волочить ноги.

— Обгодував я його, люди добрі, дуже жалів, а він, стерво, розлінувався...

— Го-го-го! — регочуть мужики у відповідь.

— Чорт, а не кінь!

— Вихор!

— Залізна чортопхайка!

— Змій!

Господар відводить свого коника вбік, завертає до іншого гурту, бо тут йому вже нічого робити...

Петру посувається далі. Він знає, що на ярмарку з'являться й інші продавці, не такі от розбишакуваті

пройди, як оті цигани. Їх тільки треба знайти, тих справжніх продавців, не поспішати, не піддатися. Адже кінь купується раз у житті!

Довго ходив цього дня Петру по майдану, марно шукаючи свого продавця. Коли звечоріло, він вирішив піти пошукати місця для ночівлі. А що ж, перебуде він ніч, а завтра цілий день ходитиме по ярмарку, шукатиме того, що йому потрібно. Простуючи до міста, він зустрівся з цараном, таким самим чорним та горбатим, як і він. Царан вів невеличкого коника, очевидно, збираючись його продати. Петру зупинив господаря.

— Продається?

— Якщо є гроші, продається,— відповів статечно царан, не зупиняючись.

— Та ти почекай,— гукнув Петру,— якби не було грошей, то й не питав би... Скільки хочеш?

Мовчазний господар подивився на Петру, наче прикидаючи на око, скільки цей бідний мужик може мати грошей, назвав суму. Петру, оглядаючи коня, мимрив не то собі, не то господареві:

— Боже, які гроші! І за що? Та хіба ж у тебе є бог у череві? Такі гроші правити...

Коник йому подобався; це найкраща конячина, яку він бачив на ярмарку, але ж і гроші просить оцей нерозумний чоловік добрі! Просто страшно подумати, що можна отак узяти й викласти цьому мовчазному стариганові таку велику купу грошей. Поки він так думав, до господаря підбіг вергкий циган у лакових чоботях, поплескав коня по шиї, ударив його пужалном по колінах, заглянув у зуби, спитав про ціну. І не встиг Петру отямитися, як повід уже був у руках цигана, який викладав господареві у шапку жмути грошей.

— Так я ж,— несміливо промимрив Петру, звертаючись до господаря,— я ж купував коня...

Господар махнув рукою.

— Ти не купував, а гудив мою добру конячину, під ріпицю дуже довго зазірав, а люди он купили вже...

Циган сів на коня і кинувся геть, обдавши Петру і господаря патьоками бруду.

— Продешевили,— сказав Петру, щоб хоч чимось дошкулити старому. Його пекла злість і жаль.— Віддати такого доброго коня отому перекупщиківі! Що, циганські гроші солодші?

Господар, перелічивши гроші, сумно подивився на Петру:

— Солодші чи ні, це не твоя справа. Ось бачиш — я вже й продав свого коника... Хіба такий, як ти, купить? Та він душу твою виверне, зведе тебе, поки розлучиться з своїми леями... Хіба я не знаю? По тобі бачу, що ти повернешся додому без коня, місяць будеш ходити, приглядатись, але не купиш... Бо гроші у тебе горьовані, тобі шкода їх віддавати... Царан — поганий покупець, ненадійний... Бог обійшов його долею, не дав йому грошей... А коли ті гроші випадково потрапляють до нього, він тримається за них зубами, душею... Знаю, сам такий...

Він ще раз безнадійно махнув на Петру рукою і пішов собі. Петру стояв, кутив свою люльку, не маючи сили зрушити з місця. Слова, сказані отим чоловіком, ударили його в самісіньку душу. Правда твоя, чоловіче, ох, правда! Наче серце виймаєш з грудей, коли доводиться платити гроші! Це вже так. Бог таки справді скривдив царана... Царан ладен хату свою віддати, поступитися чим завгодно, принизити себе, потрапити в кабалу до дукача, аби тільки не платити грошей... І що сказав той вовкулака? Що Петру повернеться ні з чим додому? Дзуськи! Завтра він буде обачніший, він тепер має досвід, вийде раненько і не попреться в гущину, де самі цигани, а буде стояти отут, чекати свого коня... Він купить коня! Бог тому свідок...

Заспокоївшись, Петру впевненіше йде до міста, де вже засвітилися перші електричні ліхтарі.

7

Не королівського дарованого, а свого власного, заробленого своєю працею коня вів за повід Петру Ураду. Невеличкий на зріст жеребчик, не виграють у нього під шкірою пружні м'язи, не тремтять рожеві ніздрі від нетерпіння і снаги, а все ж конячина добра, роботяща, розумна і покірна. Увесь ярмарок обходив Петру, не одній кобилі дивився в зуби, не одного жеребця стукав пужалном по колінах, боячись, щоб хитрі цигани не підсунули йому кривого чи підбитого коня, однак кращого за цього ось вороного не знайшов. То нічого, що за

коня довелося віддати всі гроші, свої і одержані в кредит від держави. Головне — мати робочу конячину, а гроші згодом самі прийдуть у дім!

Петру навмисне не поспішає додому, хоч йому й кортить скоріше показати Маріоарі вороного коника, почути від неї слова радості. Надвечір якраз біля кооперативу зібралось чимало селян, а Петру конче необхідно купити махорки, бо вся в дорозі вийшла, тому він неквапно підходить до гурту, скидає качулу, витирає спітний лоб, хоч надворі й холодно.

— Буна сяр! — вітається він до односельчан, які дивляться на коня, що понуро нахилив голову і жує сірий сніг. Усе село знало, що Петру Ураду вирішив купити коня, і селяни з цікавістю чекали повернення господаря з Заренау, щоб подивитися на покупку. Одноокий Іліє, низенький чоловічок у височеній качулі, яка закриває йому навіть очі, перший оглядає коня, гладить його не дуже рясну гриву, дивиться у зуби, смикає за хвіст. Відійшовши трохи вбік, Іліє з розгону штовхає коня у круп. Кінь трохи поточився, але на ногах утримався, викликавши тим неймовірну радість і гордість у господаря.

— Нічого конячина, — розважливо говорить Іліє, показуючи жовті зуби. — Тільки захарчований вкрай, аж ребра світяться. — Іліє провів рукою по ребрах коня, викликаючи загальний сміх. — Видно, в цигана купив?

— Який уже там харч у цигана? Що господар, що кінь — і той і той заглядають у чужий ківш!

— У цигана матня широка, а кишені вузькі!

Іон Маруну урвав жарти:

— Нічого, конячина непогана. Якщо її не зіб'єш з ніг кулаком, значить царан може розраховувати на поміч. В добрий час, Петру! На щастя тобі!

І відразу повеселішав Ураду. Що не кажи, а господареві приємно, коли хвалять його коня! Та й кому з царанів, що оце гогочуть біля кооперативу, не звичалося уві сні, як вони водять власного коня на повіді, як носять йому вівса, води у стайню... А може, для них секрет, що зараз діється в душі Петру? Може, вони не відають, як він тремтячою рукою діставав з спідньої кишені сумана леї і відраховував їх? Гей, гей, люди добрі! Все це ви самі знаєте, бо кожний з вас усе життя мріяв про власну конячину, яка є першим другом цара-

на в його скруті. Тепер, звичайно, стало легше — он кооператив допомагає біднякові, з машинно-прокатної станції трактори дають, Іон Бану тоз організовує... Держава видала кредит на придбання волів і коней — тепер можна і посміятися трохи з низенької конячини! А що сказали б ви раніше, років отак чотири тому, якби у дворі Ураду з'явився такий коник?

Петру посміхається, так приємно йому на серці. Він прив'язує коня до стовпа, сам іде в крамницю і ще з порога гукає до Василю:

— Дістань мені, хлопче, сухеньку пачечку тютюну! Щось у носі свербить, треба почистити.

У нього добрий настрій, він навіть став балакучим, хоч це з Петру буває дуже рідко. І коли б не трапився йому на шляху додому Іон Бану, все було б сьогодні дуже добре. Але ж буває в людини таке — йде вона собі додому, веде коня, посміхається до зустрічних, аж гульк — спиняє односельчанин, міцно потискує руку, поздоровляючи з покупкою, а потім і говорить:

— Правильно зробили, баде Петру! Видно зразу — господар, а не якийсь там балагур! Ще одну конячину до нашого гурту — сила!

Петру щось промимрив собі під ніс, відчувши у словах Бану прихований зміст, сердито сіпнув коня за вуздечку.

— Тпру, клятий! — крикнув він, хоч кінь і не думав бркатися. — Миті не може спокійно постояти!

Він ще раз сіпнув за вуздечку, спантеличивши вкрай смирну коняку. А Іон мов не бачить нічого, продовжує говорити так, наче все на світі вже з'ясоване і погоджене:

— Обробимо спільно ґрунт, вродить земелька, тоді ще прикупимо по конячині! Гуртом легше буде звестися на ноги.

— Гм, гм, — ніяково блимає очима Петру. Скільки вже разів починав з ним розмову Іон Бану про отой тоз! Вступай та вступай, баде Петру, разом будемо бити лихом об землю, гнати злидні з нашого села. Та хіба вже так тісно стало на світі, що повз Петру не можна пройти, щоб не зачепити? Хочеться тобі в тоз — записуйся, ніхто не заважає, воля вільному. Але чому ж я мушу йти за тобою? Хай молодші спробують, якщо виїде у них, тоді і старим закортить погосподарювати

інакше, ніж було досі. Іон Бану хоч не такий уже й молодий, однак надто запальний та настирливий. Хоч би про що говорив, хоч би що робив, все на тоз звертає, все про гурт натякає, наче він уже й жити не може без гурту. Однак Петру поспішати нікуди, хай не говорить Іон так, ніби вже з цією справою покінчено і він завтра ж запишеться в тоз.

— Молодим це залюбки, така вже вдача в них,— каже ухильно Петру.— А мені от не личить гнатися за вами, спіткнусь і впаду...

Іон мить мовчить, роздумуючи над цими словами, потім жваво підхоплює:

— Не бійтесь, не дамо впасти! Людина може спіткнутись, але коли у неї є поряд товариші, то вони підведуть її на ноги, допоможуть встати! На вас ми розраховуємо, баде Петру! Та й земелька ваша лежить якраз поруч з землею інших тозівців, якое воно незручно буде, якщо ви залишитесь осторонь... Та ще й так би сказати — родич примаря, дочка ваша — комуністка... Або й Маріоара. Хто вона? Рідна сестра видатного партійного працівника, члена парламенту... Куди не кинь — з нами вам іти, за вами підуть інші, самі знаєте...

Іон випалив усе це так, що Петру аж рота розкрив від здивування й гніву. Ти бач — Іон вирішив учити Петру Ураду жити на світі. Він навіть докоряє йому родичами, б'є на свідомість, мовляв, він, Петру, ганьбить увесь свій рід, своїх родичів підводить... Глянь-бо, який свідомий! Не на того ти, чоловіче, натрапив! Не такий він легкодухий та безхребетний, як це декому може здатися. У нього є голова, слава тобі боже, не позбавлена глузду, він уже якое сам розбереться з своїми родичами, сам вирішить, що треба робити.

— Ти мені не докоряй моїми родичами, не псуй мені доброго настрою, Іоне, бо я тебе й слухати не хочу! Іч, знайшовся агітатор!

Петру сіпає спересердя за повід, тягне коня вбік, навіть не глянувши на приголомшеного Бану, що стояв і дивився собі під ноги. Хай тепер постоїть отут на дорозі, подумає над своїми словами, які він випускає з такою легкістю, як вітряк махає крилами у вітряну погоду. Сказано: довгий язик — лихо людини! Ти мене не словами бий, а ділом!.. Покажи, як воно буде, а тоді підійди і можеш викласти свої думки. Мовляв, от я в тозі

і зібрав удвоє більше хліба, ніж ти одноосібно, як воно вам здається тепер? Тоді я послухаю твоїх слів, перевірю твій і свій хліб, кину на пальцях, зважу на деякі речі, як-от, приміром, ваші сварки, незгоди та взаємні нарікання, які неминучі в гурті, розберуся, вирішу. Я сам візьму добро, аби його тільки давали! Хіба я собі ворог? А то на тобі — побачив у руках повід, коник звабив очі, відразу й веди його до гурту, щоб отой дурисвіт Іліє, який ніколи навіть кішки путящої не мав у домі, бив тварину в живіт коліном, морив її голодом. Ні, не для того Петру мріяв ночами про свою конячину, не для того він продав половину свого зерна, щоб віддати коника на поталу отим пройдам і реготунам. Він сам тепер зможе обробити ґрунт і ще подивиться, у кого чистіша буде рілля!

Такі думки заспокоїли його, і він навіть заспівав, хоч, правда, не заспівав, а замуликав собі під ніс:

Лист зелений цикорію,
Виходь на хоровод, на великий хоровод,
Виходь на хоровод, робочий народ,
Бо сьогодні святковий день!

Розчинивши ворота, Петру ввів у двір коня, гукнув: — Маріоаро, чому не зустрічаєш хазяїна?

Вийшла Маріоара, очі у неї були смутні, заплакані. Це стривожило Петру. Він поставив коня в повітку, підійшов до жінки:

— Що сталося? Ти плакала?

Маріоара вимушено посміхнулася.

— Та нічого такого... Віоріка виїжджає...

— Куди вона виїжджає? Про що ти говориш?

— Ніколає дзвонив з повіту, його призначили в префектуру... Поїде незабаром від нас. Не буде тепер біля мене моєї доні...

Петру досадливо махнув руками.

— Ну, чого ж тут плакати? А ти ж як думала? Що дочка все життя буде біля тебе сидіти? Та й Заренау не так уже далеко від нас. Це ж рукою подати — в гостях... Глянь лишень, якого я красуня купив! Усе село заздрить нам... Чистокровний коник! Мов живе срібло, на місці не встоїть...

Він повернувся до повітки і від здивування аж присів. Його кінь спокійно лежав на кукурудзяному бадиллі, відкинувши задні ноги.

— Стомився в дорозі, бідолаха, я ж майже не злавив з нього,— покривив душею Петру, бо він жодного разу не сідав на коня.— Треба його нагодувати як слід.

Петру кинувся в сіни, набрав у качулу кукурудзяних качанів, висипав їх перед конем. Але той навіть не глянув на корм. Він смирно лежав, заплющивши свої розумні карі очі, і, здавалося, спав. Тоді Петру приніс води. Кінь встромив морду у відро, умочив губи і знову відвернувся.

— Мабуть, кінь хворий,— тихо сказала Маріоара. Вона вийняла з корита сухе стеблиннє, потрусила ним по повітрі. Це сподобалося Петру. Він тоном знавця сказав їй:

— Він не хворий, ось відпочине, поїсть і почне вибрикувати. Кінь любить добру їжу та догляд! Мабуть, був у нього поганий хазяїн, коли він так охляв. Я поставлю його на ноги!

8

Призначення Ніколає Станбу на пост заступника голови повітової ради було тією приємною несподіванкою, яка сколихнула все село. Що там не кажи, а отой чорнявий механік виявився тямущою людиною, надійним і вірним захисником бідняцьких інтересів. Усі на селі знали, що недавно, звітуючи в повіті про роботу примарії, Ніколає дістав похвалу від начальства.

Стефані Онча говорила про те, що молодий державний працівник Станбу виявив себе добрим організатором, справжнім борцем за народне щастя. Під кінець вона висловила думку, що таких, як Ніколає Станбу, треба сміливіше висувати на вищі керівні пости, бо революційна молодь зараз відіграє в житті країни вирішальну роль.

Повернувшись у Мушатешті, Ніколає зайшов у сільську раду і відразу ж наткнувся на Іона Маруну.

— Поздоровляю! Поздоровляю!— вигукнув старий, потискуючи руку Ніколає.— Так і треба, щоб наш брат бідняк державою керував. От тільки жаль — поїдеш ти від нас, з ким ми будемо?

Ніколає засміявся.

— Ну, це вже не такий і клопіт великий. Людей чи-

мало, це не те, що було років три тому... Тепер кожний з вас розбирається у справах краще того професора...

Маруну похитав головою.

— Розбиратися розбираємось, але ж потрібна людина певна, тямуща, партійна... Хто ж буде тепер у нас примарем?

Ніколає задумався.

— Це вже хай сам народ розсудить, йому видніше... А як на мою думку, то голова сільської ради у нас уже є, вірніше, він може хоч завтра зайняти пост. Добра людина.

Маруну поворушив вусами, пожував губами.

— Хто ж це такий? З нашого села?

— З нашого. Подумайте, кого маю на увазі.

— Вбийте, не придумав. Петру Ураду?

Ніколає похилив голову.

— Ні, не вгадали. Петру Ураду не підходить.

— Чому? — спитав Маруну. Він вважався кращим приятелем Петру, знав його давно, вірив йому. Та ось зять, найближчий, так би мовити, родич, говорить категорично і різко: «Петру Ураду не підходить». Не може цього зрозуміти Маруну, не вкладається це в його голову. Він за свій вік бачив не одного примаря, знав, як ті протягали своїх родичів на теплі посади, як вони вигороджували своїх дітей, дітей своїх родичів... А цей от говорить прямо і відверто — не підходить. Чому ж це?

— А тому, — відповідає Ніколає, — що Петру Ураду ще не має чіткого класового погляду на деякі речі, крім того, він відсталий, неписьменний...

— А що воно таке класовий погляд? — насторожився Маруну.

Ніколає глянув на Іона уважно, сказав:

— Петру Ураду, ну, як би це вам сказати, на зразок середняка, хоч насправді він і бідняк... Середняк така людина, що може хилитися сюди й туди. Звичайно, Петру Ураду підсвідомо відчуває своє місце, однак він ще вагається, шукає шляху до нас... Це не так просто, товаришу Маруну, адже наші селяни віками жили ізольовано один від одного, колишні реакційні уряди потурбувалися вже про це. Оця ізоляція, відокремленість, затурканість і призвели до того, що ми маємо ще людей, які нишком ходять до Анкулії, слухають його теревені, позичають грошей, за які потім розплачуються власною

шкурою... Нове життя наступає широко, сміливо, не кожен може відразу сприйняти це нове, є такі, що вагаються, вичікують, огинаються. До них належить і Петру Ураду, мій чудовий тещь...

— То хто ж тоді? Не можу я збагнути,— допитувався Маруну, дуже задоволений, що примар так відверто і щиро говорить з ним про важливі речі.

— А взяти хоча б Іона Бану. Чим не керівник?

Маруну замислився. Вперше в житті він так близько сприймав питання про те, хто буде керувати віднині селом. Раніше він навіть не думав про це. Примарі змінювали один одного, як день змінює ніч, часто-густо їх надсилали з волості, а то й з повіту. Ніхто їх не знав, ніхто не голосував за них. Королівська конституційна машина крутилася собі, селяни тільки слухали готове та корилися новим володарям. Тепер настали інші часи... Ніколає каже, що Іон Бану підхожа людина на цей пост. Невже це він серйозно? Адже Бану не має ні досвіду ніякого, ні вміння...

Вислухавши побоювання Маруну, Ніколає заперечив:

— Досвід! Велика це штука, але де ж нам, злидарям учорашнім, взяти його? Якщо йти за цим принципом, то треба буде обрати куркуля Анкулію, він має досвід — не один раз був у складі ради примарії.

Маруну нервово засовався на стільці.

— Анкулія та йому подібні дбали лише про себе, про свою шкуру думали!

— Так, саме так! А от Іон Бану інша людина. Цей думає в першу чергу про спільні інтереси, про людей. Бачите, як він дбає про створення тозу? Ночами не спить, мене замучив цим ділом. Як на мене, то він організатор добрий... Крім того, він побував у Радянському Союзі, побачив те, чого ми з вами ще не бачили на власні очі... Я абсолютно вірю Іонові. І мій голос — за нього!

Коли Маруну пішов, Ніколає наказав викликати до нього Василію Бертрана. Коли Василію з'явився, Ніколає зустрів його веселим окликом:

— А, кооператор! Ну, як там твої справи? Як живеться з молододою дружиною в новому домі?

Та Василію не мав бажання розповідати зараз про свої родинні радощі, він оце почув про новину і стурбувався. Досі Василію у всіх важливих справах звер-

тався до Ніколає і завжди діставав добру пораду і щирі допомогу. А справ у Василю було чимало! В кооператив тепер зверталось все більше й більше селян, треба було всіх задовольнити, всім допомогти. А що він може вдіяти сам? Адже у нього не так уже й багато того досвіду та вміння... Якби не допомога Ніколає, може, він давно б уже здав справи і махнув на все рукою... А тепер і Ніколає забирають, хто залишиться на селі?

Вислухавши Василю, Ніколає сказав:

— Всі твої сумніви не витримують критики. Подумаєш — вибуває з села одна людина, і на тобі — кооператор Василю опускає руки. Куди це годиться? Не бачиш ти, юначе, як зростають люди, як вони тягнуться до нового, як вони сміливо борються за оте нове. Людей хороших у нас багато, значно більше, ніж ми думаємо. Треба тільки придивлятися до них, вивчати їх, допомагати у зрості. І всім цим повинен займатися саме ти. Тобі, а не кому іншому, доведеться очолити сільську партійну організацію. Досі цей обов'язок лежав на мені, а тепер берись ти. Завтра на партійних зборах запропоную твою кандидатуру на секретаря бюро. Думаю, що мене підтримають комуністи...

— Я проти! — гаряче сказав Василю. — Я не можу...

— Знаю, знаю, — посміхнувся Ніколає, — наперед знаю, що ти будеш говорити. І роботи в тебе багато, і досвіду немає... Вгадав? Ти про це щойно хотів говорити? Га?

Василю мовчав, схиливши голову.

— Значить, угадав. Тут перед тобою був у мене один чоловік, теж про досвід говорив, казав, що у нас його малувато... Малувато, знаю! Але в кого ж нам позичати того досвіду? Досвід приходить у роботі, в боротьбі, в діяльності... Не святі горшки ліплять... Не вмiли ми раніше навіть розписатися, а тепер он як пішли вгору! Нове світло відкрилося нашим очам. Ширше бачимо, глибше розуміємо, саме життя підучило. Значить, є і в нас деякий досвід, не з неба ж нам його чекати. Досвід! Усі на нього посилаються... А ти скажи мені, у мене є досвід керівництва повітом? Скажи, є такий досвід у мене? Може, я й народився в мундирі префекта? А якщо ні, то що ж накажеш робити? Поїхати в Заренау, розплакатися, сказати: не хочу я бути заступником префекта, у мене для цього досвіду немає... Поки ми так будемо

говорити, вороги не дріматимуть, охоче підуть в управління, щоб нас з тобою загнати знову в безодню злиднів, війни, страждань... Якщо ми з тобою, комуністи, будемо так говорити, що скажуть тоді про це Маруну чи Ураду? Вони, мов страуси, голови поховають у пір'я і чекатимуть, поки їх хтось не огріє по хребту бичем... Ні, нам не можна так. Ми — борці, ми — солдати, ми — авангард народу. Історія поклала на наші плечі нелегкий тягар — темні і затуркані в минулому, ми повинні за дуже короткий час стати і державними діячами, і дипломатами, і кооператорами, і філософами. Пригадай історію російської Комуністичної партії, перші дні після перемоги Жовтня. Хто тоді став до влади? Хто посів місце у верховних штабах керування життям країни? Отакі ж пастухи та механіки, як ми з тобою. І знаєш, непогано керували, боролися проти всього капіталістичного світу і перемогли! Отак...

Василіу встав. Він дивився на Ніколає серйозними очима, сповненими молодечого завзяття. Ніколає потиснув йому руку.

— Отак, товаришу Василіу... Йди на роботу, а завтра приходь до мене на прощальний обід. Усе ж таки рідне село доводиться покидати...

9

Сонячним ранком, коли вже гули трамваї і з дахів будинків падали прозорі, мов срібні, краплини розтопленого весняним сонцем снігу, у ворота заводу «Ласт» почали вливатися потоки робітників. Була неділя. Місто прокинулося пізніше, ніж завжди. «Ласт» не скликав робітників гудком, але вони йшли самі у темних комбінезонах, з лопатами, вилами, тачками. Це був другий добровільний вихід робітників на завод, щоб спільними зусиллями привести його до ладу, очистити від завалів, від слідів бомбардування. Перший суботник не дав тих наслідків, на які сподівався Георге Доброшану. На заклик адміністрації прийшло багато людей, але вони майже без діла вешталися по подвір'ю заводу, не знаючи, з чого почати. Невистачало транспорту, лопат, тачок. Усі метушилися, шукали інженера Петреску, а той з'явився на завод пізно, розвів руками: в його розпоря-

дженні немає відповідних засобів для проведення таких робіт на величезному заводі... Самі робітники теж неохоче бралися за роботу, бо відчували, що адміністрація все одно зведе нанівець їхні зусилля. Один брав лопату, кидав брухт на вагонетку, інші стояли, покурювали, сонно позіхали. Георге Доброшану хвилювався, нервувався. Багато зробити не встигли — незчулися, як минув короткий день, як сховалося за дахи будинків сонце...

Тоді Георге зажадав скликання загальнозаводських партійних зборів. На зборах Георге говорив різко:

— Адміністрація заводу саботує наш почин! Пан Петреску волів би бачити наш завод мертвим, бо він знає, що значить для нас промисловість! Комуністи повинні зробити певні висновки...

На другий суботник прийшло значно більше робітників. Відразу ж бралися за роботу, бо принесли з собою інструмент. Один за одним підходили електричні тягачі, забирали вагонетки, навантажені сміттям і брухтом. Старий ливарник комуніст Штефан, вправно орудуючи лопатою, говорив своїм товаришам:

— Справжній майстер не може добре працювати там, де по пояс сміття й бруду! Правильно вирішив державний адміністратор — треба почистити завод.

— Почистити не завадило б, — багатозначно відповідає молодий слюсар з мокрим від поту чубом, — крім бруду та завалів, тут чимало іншого непотребу, скажімо половина інженерів на чолі з Петреску...

Робітники сміються, потираючи руки, весело блискають на хлопця усміхненими очима.

— Настане час — почистимо й іншу погань... Все у свій час...

— Навалити б оце купу гною на вагонетку, посадити зверху Петреску — хай курсує собі на смітник...

— Боюсь, що смітник дуже смердітиме...

Інженер Петреску, обережно обходячи купи розритого чорного мотлоху, оберігаючи свої блискучі черевики від бруду, голосно кричить, віддаючи розпорядження. Він удає, ніби все, що відбувається зараз на заводі — його воля, його ініціатива. Що ж, нічого не вдієш. Такі настали тепер часи — станеш осторонь, проявиш байдужість чи там холодність до ініціативи колективу, чого доброго обійдуться без тебе, впорайуться самі... А це

небезпечно — випустити з рук керівництво. Тоді може статися й таке — прийдуть оці брудні ливарники до нього в кабінет, скажуть коротко: «Ми вирішили самі керувати заводом, адже ви не цікавитесь його життям». О, все може бути! Бач, як блискають очима, зиркаючи на нього, інженера, управляючого заводом! З ними треба обережно, хитро, облесливо! Тепер не поговориш з оцими хамами мовою кулеметів, як колись... Тепер не ті часи, не ті.

Нині треба діяти розумніше, хитріше. Хай вони стараються, хай вивозять сміття — цим нічого не зміниш. З кожним місяцем усе менше й менше випускає продукції «Ласт»... Де вони візьмуть нове устаткування? Хто їм його продасть? А на цьому, що залишалось, далеко не поїдеш. Можна сто вагонів сміття вивезти з території заводу, від цього в парку не побільшає готових платформ і вантажних вагонів... Зламався недавно потужний фрезерний верстат у механічному — його не заміниш ентузіазмом, промовами, суботниками... Хе-хе, хай стараються. Він, Петреску, навіть задоволений. А що ж — хай підмітають старі іржаві плити, якими викладено подвір'я — йому буде легше ходити в цехи... Більшого їм не добитись — так буде, як хоче він, як хоче його господар...

Мов мурашня, копошиться людська маса, вигукує круті слова, гогоче. Дзвенять блискучі лопати, викреслюючи іскри з брухту, що лежить на кожному кроці під снігом. Георге Доброшану, вдягнений у теплу скуртейку, підв'язаний широким ременем, підважує трухляву букову колоду, за допомогою інших робітників вантажить її на платформу. В нього мокрі рукавиці, з-під шапки тече рясний піт. Петреску, побачивши, як завзято працює разом з робітниками член парламенту, здивовано підвів очі.

— Добрий день, товаришу Доброшану! Ви теж тут?

Георге підійшов до інженера, витер рукавом скуртейки чоло, спитав:

— Вивільнили додаткову партію вагонеток? Дивіться, сьогодні мусимо покінчити з цим, — він копнув ногою крихкий сніг, перемішаний з іржавим металевим пилом. — Сьогодні треба вивезти все, що не потрібно на заводі.

— Вивеземо! — впевнено сказав Петреску, розводя-

чи руками.— Вивеземо, не турбуйтеся і не гніть спину — без вас упораємось...

— Нічого,— мовив Георге,— всім треба докласти рук...

— Але ж ви член уряду, товаришу Доброшану, державний адміністратор!

— Тому й працюю разом з усіма, що державний адміністратор і член уряду. Адже уряд у нас тепер народний, то чому ж я мушу відокремлюватись од народу?

Петреску стояв, слухав ці слова і не міг зрозуміти того, що говорив Доброшану. Він не міг уявити собі члена уряду, який з лопатою в руках очищає завод від сміття... Не раз він бачив міністрів і членів парламенту попередніх урядів, порівнював їх з цим ось сивобровим робітником, старим комуністом-підпільником, членом парламенту і довіреною особою уряду на заводі, і ніяк не міг зрозуміти, що сталося в його країні, яка сила примушує цю забезпечену і високопоставлену людину копатися в смітті, надівати скуртейку, возитися з трухлявою колодою... Чим усе це пояснити? Де ключ до розгадки великої таємниці, яка, мов той чавунний заслін, стоїть перед його очима, заважає подивитися навколо тверезим поглядом. Він хотів хоч трохи розібратися в цьому і тому запитав у державного адміністратора:

— Ну, гаразд, очистите ви завод, а далі що? Хіба чистота в цехах підвищить продуктивність праці, замінить зношеність машин? Яку мету ви переслідуете?

Георге уважно глянув на Петреску, помовчав, а тоді, щось вирішивши, відповів:

— Як вам сказати? Звичайно, ми на цьому не зупинимось. Ми радилися з старими робітниками і вже склали план відновлення заводу... Наш уряд замовив у Радянському Союзі нове устаткування... А поки воно буде виготовлятися, ми дещо відремонтуємо, підтягнемо, дещо замінимо і найближчим часом доб'ємося підвищення випуску продукції.— Доброшану посміхнувся, примружив гострі очі.— На мою думку, ви теж повинні бути зацікавлені в цьому. Проста арифметика — буде більше продукції; більше грошей одержите... І хазяїн ваш теж.

— Звичайно, звичайно,— поспішив погодитися Петреску, хоч він напевне знав, що хазяїн заводу аж ніяк не схвалить повідомлення про те, що «Ласт» збільшить

випуск вагонів... Вагони! Вагони зараз не просто гроші, не просто прибутки, це — політика, а політика річ мудра, вона іноді важливіша, ніж гроші... Петреску не сказав про свої думки державному адміністраторові, він навіть жодним рухом не зрадив себе, не виявив своїх потаємних думок, але Доброшану все ж насторожився.

— Я розумію, що дехто не бажає змін на заводі, це не входить у його плани. Можу й відвертіше сказати — цього, наприклад, не хоче ваш хазяїн... Але це вже від нього не залежить...

— А від кого ж залежить? Хіба ще є інший хазяїн заводу?

Доброшану зміряв управляючого довгим поглядом.

— Гм, гм... Як вам сказати. Я вважаю, що тепер справжнім хазяїном є вони, — він кивнув на робітників, що юрмилися біля вагонеток, — це справжній хазяїн усього, що є на нашій землі... Як він, народ, захоче, так і буде...

— Тобто? — пискнув інженер.

— Що вам пояснювати? — сказав Георге, натягаючи рукавиці. — Для вас це питання складне. Ви хоч людина й найнята, однак ваші симпатії на боці іншого класу, не нашого... Це природно... Скажу вам тільки одне: не йдіть проти робітників, вони вас зімнуть... Чуєте? Зімнуть... Пробачте за неделікатний тон, але я змушений... Учора мені доповіли, що ви затримуєте видачу робітникам продовольства... З якою метою ви робите це? Хочете викликати незадоволення?.. Але це незадоволення може обернутися не проти уряду, як вам цього бажається, а проти вас особисто. Тоді вам буде погано, пане Петреску, дуже погано, і я боюсь, що мого впливу буде замало, щоб допомогти вам... Ідіть і віддайте розпорядження негайно видати всім робітникам м'ясо і жири... А завтра я вас познайомлю з планом переустаткування основних цехів, якщо тільки це вас цікавить хоч якоюсь мірою...

— Товаришу Доброшану, товаришу Доброшану, — сполохався Петреску, — не говоріть так. Я залюбки познайомлюся з вашим планом... Обов'язково! А щодо продуктів, які лежать у холодильнику, то не турбуйтеся, сталася невелика затримка, ми це виправимо...

— Добре, — стомлено сказав Доброшану. — Будемо вважати, що це була всього-на-всього невелика затрим-

ка... Але я вас прошу більше не допускати цих затримок, іншого разу це не обмежиться такою от розмовою... Бувайте!

Петреску повернувся і швидко пішов до контори. В його голові шуміло, гуло, стукотіло. Треба негайно повідомити хазяїна про плани Доброшану. Це небезпечні плани, вони зривають задуми хазяїна, його старання, його надії... Добре, що державний адміністратор у гніві розповів йому про нове устаткування. Ще побачимо, чого варте те нове устаткування і чи можна його буде використати на заводі «Ласт»! Які б там не були добрі машини, а вони можуть десь по дорозі на завод зіпсуватися або згоріти в перший день пуску... Хіба такого не було раніше? Устаткування іноземне, робітники з ним не обізнані. Хіба важко зламати свердло чи замкнути електропередачу? Що скаже на це господар, той, що сидить в Італії і вірить своєму адміністраторові, як самому собі?

10

На обід до Ніколае було запрошено небагато людей — Іон Бану з дружиною, Василіу з Ленуцою, Маруну та старі Ураду.

Переступивши поріг, Петру вклонився в куток, за старим звичаєм поклав біля порога свою смушеву качулу, оглянув хату. Віоріка поралася на кухні, а Ніколае складав якісь папери в чемодан. У хаті хоч і було чисто й прибрано, однак спостережливе око могло помітити, що господарі тут не житимуть, що вони лаштуються в дорогу. Над ліжком на пофарбованій синькою стіні виднілася пляма — там раніше висів невеличкий килимок. На вікнах уже немає чистих завісок, помережених Віорікою. Книжки, які раніше лежали великими стосами на полиці, тепер, мабуть, складені у великий фанерний ящик, що стоїть біля порога.

— Значить, у дорогу зібралися, сиңку? — спитав Петру, сідаючи на лаву. В його голосі відчувалася батьківська скорбота, приглушений біль.

— Доводиться, — відповів Ніколае, втискуючи в чемодан купу перев'язаних шнурком паперів. — Така служба...

— Ти сам попросився, чи тебе обрали? — втрутилася Маріоара. Петру сердито глянув на дружину, почухав потилицю.

— Йди-но лишень допоможи там Віоріці, а ми тут погомонимо трохи,— буркнув він.— Сказано, за горщиками й світу не бачить, верзе казна-що,— додав він похмуро.— Де ж це видано, щоб людина сама просилася на таку високу посаду? Це треба заслужити, щоб тебе поставили на таку службу...

Гостей ще не було, і Петру вирішив скористатися цим і поговорити з своїм зятем про все, що було на душі. Справи йдуть так, що його зять пішов угору, і тепер уже невідомо, коли вони побачаться і наговоряться досхочу. Гляди, виберуть Ніколає ще вище, можуть навіть в уряд обрати, тоді не дотягнешся до нього, хоч і навшпиньки ставай. Скидається на те, що оцей чорнявий механік далеко піде, значно далі, ніж це могло здаватися декому з мушатештівців. Усе на світі може статися, може колись гордуватиме своїми темними родичами Ніколає, не хоче з ними мати діла... І щоб перевірити свої сумніви, Петру починає розмову здалека:

— Тепер у тебе он який шир — цілий повіт... А чим людина вище стоїть, тим її більше бачать. І свої, і вороги. Будь обережним, Ніколає...

Ніколає нарешті втиснув сувій паперів, захлопнув кришку чемодана, сказав з лагідною посмішкою:

— Вовка боятися, в ліс не ходити... Та й не боюся я нічого — ляканий уже...

— Та воно так, але ж,— Петру засовався на лаві,— але ж береженого й бог береже... Ще неспокійно у нас, вороги причаїлися...

— Для того, хто має віру, вороги не страшні...

— Віру? — витяг довгу зморшкувату шию Петру.— Про яку ти віру кажеш?

— Про віру, якщо хочете, взагалі. Якщо людина у щось дуже вірить, вона стає безстрашною. Ви, батьку, в що вірите?

— Ти про що питаєш? — подався всім корпусом Петру.— Ти говориш про бога?

— Чому про бога? — Ніколає сів на стілець біля столу і поклав перед собою худі волохаті руки.— Бог далеко, він на землі не буває, нашого життя не бачить. Людина мусить вірити у щось реальне, земне, таке, що

допомагає жити. От мене й цікавить — у що ви вірите? Є у вас віра у щось земне чи немає?

Петру дивився блискучими очима на зятя і не знав, як йому бути. Питання поставлене так прямо і так несподівано, що він розгубився. Нащо Ніколає запитує про те, що й так усе життя мучить Петру, не дає йому спокійно жити на землі. Був час, він вірив усьому, що було зверхнім, що стояло над ним — королю, богові, примареві, отцю Іоахиму... Життя підправило його погляди, все переплутало, перемішало. Король виявився маленьким і грішним себелюбцем, боягузом і сутягою. Кажуть, коли він від'їздив за кордон, то найбільше побивався за тим, що не може забрати у вагони всього добра, награваного ним і його попередниками... От який насправді був король, це Петру знає достеменно, він сам перевірів це, на своєму досвіді, тут говорити немає чого — віра в короля розвіялася назавжди. Примарі і отець Іоахим були надто потворними і вбогими душею, щоб про них думати... Залишився бог. Ну, що ж бог? Ніколає правду каже, що бог на землі не живе, що до нього далеко. Ще не було жодного випадку, щоб всемогутній думнезеу подав голос і прийшов на допомогу Петру в той час, коли йому вже нічого не залишалося робити, як тільки зняти руки до неба і молити про порятунок. Життя було таке, що не важко прогнвити і всевишнього, та й прогнівив його колись Петру, отоді у полі, біля розп'яття... Хіба можна зараз сказати Ніколає, що він, Петру, вірить у бога після того, як плював на кров Ісуса, розп'ятого злими людьми? Хоч Ніколає і не знає про те, однак брехати Петру не буде, йому важко, дуже важко відповісти на запитання, поставлене зятем отак раптово. А Ніколає наче читає думки свого химерного родича, якого він за звичаєм називає батьком, він наче дивиться в його душу і читає там по складах:

— Бачу, що вам не хочеться відповісти на моє запитання. Та й що скажеш, коли слів немає... Так от, дорогий батечку, я скажу за вас. Я скажу так: ви ні в що не вірите...

Петру зробив різкий рух руками, але Ніколає наче не помітив цього, продовжував цілком спокійно:

— Так, так, ні в що... Абсолютно ніякої віри немає у вас. Старе, в яке вірилося колись, розсипалось, само

себе знищило... А в нове ви ще не повірили і от... Важко вам, страшно, боязко, непривітно на світі, бо без віри жити дуже важко, а то й просто неможливо... Багато від чого ви звільнилися, ми радіємо цьому. Віри у старе вже немає у вас, але є надії... Ви хапаєтесь за них, мов утопленик за соломинку... У вас була таємна мрія — придбати власного коня, завести своє господарство... Це цілком природно — про це мріяли ваші діди і прадіди. Найпекучіша та мрія, яку важко здійснити... Народна влада дала вам землю, звільнила від надмірних податків, від сваволі поміщика Мунтяну і кабали Ранеску та інших кровопивців. Народний уряд видав вам позику, за яку ви купили коня, і тепер у вас уся надія на нього, на власну худобину, яка, на ваш погляд, врятує вас від усіх на світі нещасть... Ваша віра в коня теж цілком закономірна, я знаю про це... Але я також знаю і повинен вам сказати, бо ви мій близький родич, батько моєї дружини, одне слово своя людина, я повинен вам сказати, що ваша надмірна віра у власного коня — нова ваша помилка. Невже ви всерйоз вірите, що власний кінь вивезе вас з віковічних злиднів і відсталості? Мені Віоріка розповідала, що ви збираєтесь самотужки обсіятись цього року. Звичайно, це справа ваша, але хіба вам не видно, що діється навколо нас? Наші люди вже зрозуміли, ну, може, ще не всі, може, навіть не більшість, але чимало наших людей зрозуміли, що самотужки вийти з злиднів неможливо. По всій країні створюються кооперативні господарства спільного обробітку землі, люди гуртом долають посуху, переборюють труднощі, вирощують більше хліба. От і у нас незабаром почне працювати тоз, Іон Бану організовує. Знаєте, недавно переглядав я список селян, що погодилися колективно обробляти землю, всіх побачив там, у кого вірив, не знайшов тільки вашого прізвища... Боляче мені? Ну, як вам сказати — не так боляче, як соромно... Це, звичайно, ваша особиста справа, але ж... Я думаю, що батько дочки-комуністки...

— Годі! — вигукнув Петру, рвучко встаючи з ослона. — Ти мене покликав, щоб соромити, щоб агітувати? Не бажаю, чуєш, не бажаю, щоб мене виховували, наче дурну вівцю. Що я тобі? Якесь ледащо, якому тільки кинь лею, то воно і до неба скочить? — Голова Петру гнівно трусилася, руки стискалися, наче він ладен був

кинутися на зятя і побити його.— Ти не думай, що Петру Ураду дурний, нетямущий і темний... Я сам хочу, розумієш, сам хочу дійти, своїм розумом, а не твоїм. Нащо підсилаєш до мене отого дурного Іона, який тільки те й знає, що хапає людей за поли та тягне у свій, нікому не відомий тоз? Ти мені його покажи, отой тоз, я сам подивлюся, я сам розберусь, де воно і що... Рибу не треба заманювати у воду, вона сама стрибне... Так і мені — не займай, не край душу...

Випаливши ці слова, Петру аж змокрів увесь, наче він тільки що викотив на гору добру хуру хмизу. Він повернувся всім корпусом до дверей, підхопив свою незграбну качулу з долівки. Ніздрі його роздувались, очі палали. Ще ніколи Ніколає не бачив свого тестя таким. Видно, слова його дійшли до серця, до душі Петру, розворушили її. Це добре! Хай трохи посередиться, але ж мусив Ніколає сказати все, що він думав про тестя? Не критися ж йому з своїми думками, які б вони там не були! Однак Ніколає не хотілося в день прощання сваритися з своїми родичами. Тому він пройшовся по кімнаті, зупинився проти Петру, сказав примирливо:

— Ви пробачте мені за відвертість... Знаєте, іноді якесь не те слово підбереш або круто повернеш... Але ж ми свої люди, повинні розуміти один одного... Ваші слова про те, що людина має на власні очі переконатись у перевазі колективної праці — справедливі, це ви попали в саму точку. Недавно Стефані Онча в доповіді говорила, що уряд планує поїздку групи наших селян у Радянський Союз. Це дуже добре. Одна справа слухати хороші слова, інша — побачити все те на власні очі. Я думаю, що нам треба теж когось виділити в ту делегацію. Хіба не цікаво подивитися на живі колгоспи, на життя радянських людей, запозичити досвід? Я думаю, що це було б дуже корисно...

Примирливий тон Ніколає зробив свою справу, і Петру вже не блимав на нього з-під колючих острішок брів, не шарпав свою качулу. Побачивши у вікно Маруну з Параскією, Петру відійшов од порога, сказав ослабленим голосом:

— Ти думаєш, мені Віоріка не говорила про це? Вона печінки мені вивернула! Говорити вона навчилася. Баляндраси точити і дурень уміє, а от побути в моїй шкурі — то інша річ...

Він ще щось хотів додати, але раптом відчинилися двері, увійшов Маруну, несучи поперед себе пузатий деміджан. Він поставив його на стіл і урочисто сказав:

— Мир дому і щастя хазяям! — Потиснувши руки Ніколає і Петру, Маруну кинувся допомагати Параскіці виплутатися з великої вовняної хустки, якою вона була пов'язана, хоч надворі вже гріло весняне сонце.— Вирішив прихопити з собою дещицю, адже справа така важлива... Дорогу людину проводжаємо!

Він весело посміхнувся, задоволений собою і своїми словами, навіть поплескав по спині Петру і сказав йому:

— Не журись, сусіде, на велике діло беруть нашого Ніколає, гордитесь маємо, а не зітхати!

Маруну не знав про суперечку між Петру і зятем і тому похмурий вигляд свого сусіда вважав за звичайний родинний сум.

— Маріюарі тяжче — вона рідну дочку виряджає в дорогу, а нам треба зникати до цього. У кожного з нас є діти...

Коли зібралися всі й посідали за стіл, Ніколає налив вина у склянки, поставив перед кожним, підвівся, оглянув хату, посміхнувся Віоріці, що не зводила очей з нього.

— Товариші і друзі, — сказав він урочисто, як і годиться за столом, де сиділи близькі люди.— Не одну біду ми пережили разом, не один пуд солі з'їли... Вип'ємо ж за те, щоб у нашому житті було тепер більше радості і щастя. За ваше здоров'я!

Всі приготувалися слухати довгий тост, в якому були б поради, побажання, вказівки, але Ніколає, виголосивши своє коротке слово, сів і випив повну склянку вина.

— За ваше щастя! — перший озвався Маруну і потягся через стіл спочатку до Віоріки, потім до Ніколає.— Щоб у чужому місті жилося вам весело та любо, щоб були у вас друзі вірні та діла справні.

— Щоб нас не забував, старих, — докинув свого слова Петру і чокнувся з Ніколає.— Ти зростав на наших очах, з нами сьорбав синю мужицьку юшку, тож забувати про наше село не маєш права! Може, ти через пару літ і не впізнаєш нашого Мушатешті...

Ніколає звів на тестя ясні очі, задоволено посміхнувся.

— Добре ви сказали, батьку, дуже мені подобаються ваші слова! За них і поцілуватися годиться!

Ніколає встав, підійшов до Петру і вперше під гомін схвальних голосів поцілував свого тєстя.

Маріоара витерла крайком хустки очі, пригубила чарку, обняла Віоріку.

— Ти ж не кривди мою дочку, Ніколає, адже тепер вона буде сама серед чужих людей...

На Маріоару замахали руками, не дали навіть слова договорити, аж Петру розсердився, крекнув, гукнув з силою, щоб усі почули:

— Та що ж ми — на той світ виряджаємо їх, чи що? Годі вам співати похоронної, давайте краще вип'ємо!

Він налив склянки, цокнувся з Маруну, знову налив. За кілька хвилин уже всі були веселі, гомінливі. Вибравши хвилину, Віоріка нахилилася до Ніколає, шепнула йому:

— Чув слова матері? Дивись мені...

Очі її полум'яніли від щастя, від випитого вина, від молодості і кохання. Ніколає пригорнув її, сказав пошепки:

— В гімназію підеш учитися... Чуєш? І якщо будеш погано вчитися — начувайся! Можеш відразу поскаржитись матері — жаліти не буду!

Їм було тепло і весело, наче вони щойно побрались і пили перше шлюбне вино.

11

Баба Смаранда жила відлюдно. Рано втративши чоловіка і єдину дочку, вона самотньо жила у своїй вічно не топлєній хаті. Жодне весілля, похорон чи народження немовляти не обходилося без участі баби Смаранди. Вона лікувала зуби, знала, яке слово замовити проти бєшихи, проти вітрянки і навіть проти пєлагри, якою хворіли в селі часто. На жердині біля комина у неї висіли жмутки різних польових і лугових корінців, квітів, листочків. Висока, худа, у пошарпаній рудій спідниці, більмаста, вона днями й ночами гасала по селу, рознюхуючи новини: де намічається весілля, хто збирається помирати, хто чекає поповнення сім'ї... Після того як у селі з'явилась акушерка, роботи для баби Смаранди

поменшало. А коли у Мушатешті прибув фельдшер, вона зовсім втратила спокій. От як, лікаря привезли з міста! Такий миршавий довгоший панич, з пенсне на носі, у студентській тужурці... Що воно, горобеня, тямить у ліках? Хай люди походять трохи, полікуються у того довгошого панича, знову завернуть до неї в двір... Завернуть, бо в неї добрі ліки! Хто знає краще за бабу Смаранду силу оцих посохлих корінців і листочків! О, вона не один рік займається цим, не одна людина виготвала чи то рану, чи то опух завдяки знанню баби Смаранди. Вона шарудить зжовклою рукою по шелестячому листю, шепоче собі під ніс:

— Моложавенька шевлія — кров розганяє, одвертає від очей усяку хворість, вернизуб — корінець до корінця — сон повертає людині, від нього німіє біль і молодіє серце, чистотіл — усякий тобі сип чи там коросту загоює, якраз для наречених та немовлят, щоб тіло, мов те сонце, радувало око... А ось вовкодав, костогриз, о, то надійні ліки від бешихи, від корчу, від усякої іншої немічі. Що й казати — ліки! А та міська аптека, хай їй чорт! Чого вона варта?

Думки баби Смаранди знову повертаються до того панича, що носить на носі пенсне. Вона тричі плює собі через плече і голосно проказує:

— Згинь з очей, чортове насіння, куряче сідало, голота невмита, прищ на носі! Хай тобі вирве кишку, хай тобі чорт!

Розплювавшись, вона й не помітила, як зайшов до хати і зупинився біля порога отець Іоаким. Він хресгиться і питає:

— Кого це ти викурюєш з хати, раба Смарандо, сатану, чи що?

Смаранда миттю схоплюється з лежанки, змахує з столу крихти й насіння, потім цілує хрест і запрошує отця сісти в її хаті.

Сівши на краєчок лави, отець Іоаким посміхається:

— Та кого ж це ти, жінко, виганяла з хати? Гляди: від батюшки правду приховувати — гнівити бога.

Смаранда йойкнула:

— І чого б ото я приховувала від вас правду! Отого міського хизунчика, що лікарем назвався, проклинала, кого ж ще! Таке миршаве та золотушне, а береться людей лікувати.

— О, то я догадався,— лукаво посміхається батюшка.— Так і подумав відразу, коли почув оте «чорт, чорт». Диявол чистий, це ти правду говориш, смертна. А скільки тієї диявольщини ще буде! Зачекай ось, колгосп зроблять, тебе скрутять у баранячий ріг. О, кого, кого, а тебе скрутять! Пригадають тобі все!

— Що пригадають, хто пригадає? — люто блискає більмами Смаранда.— Що ж про мене лихого можна сказати? Що я людей від гарячки рятувала, в'язала немовлятам пупи, гнілі зуби замовляла? О, та я...

— Не метушись, жінко, не хизуйся! Все тобі можна пригадати, аби тільки бажання було. От візьмуть і запитують: хто це давав старому Мармушу вовкодав, коли він і так помирав од задишки? Вовкодав отой і задавив старого, може, він ще й пожив би собі... Або й таке: хто лікував сухим листям польового хвоща від віспи? Слепа тепер Марічка, вона вже виросла, вона може поцікавитися, хто це її так лікував колись... А хто дав мазь отій дурній Параскіці, що ятері плете? Після тієї мазі у неї рани не затягло, а навіть кістка загнилася, ледве врятували ногу в Заренау... О, можуть пригадати й не таке! Можуть, жінко...

Смаранда благально зводить руки над головою. З її рота тече сліна:

— Отче, що це ви на мене таке говорите? Я ж...

— Цить! — суворо сказав отець Іоахим, аж Смаранда відсахнулась од нього, злякано принишкла.— Цить. Я не буду нічого згадувати, то не моя справа... Є інші причини, які привели мене до твоєї хати. Слухай...

Тихо, наче читає молитву, шепоче отець Іоахим, не зводячи червоних очей з обличчя Смаранди. Вона раз по раз поривається щось сказати, але отець Іоахим її не слухає, він веде далі так, ніби Смаранда оце прийшла до нього на сповідь і він читає їй з книги про те, як позбутися лиха, що насувається на всіх.

— Це доручає тобі церква, чуєш? — підводиться отець Іоахим і починає обсмикувати свою рясу.— Піди до нього, ти йому кумою доводишся, піди й поговори... Старий Ураду потребує слова щирого, скажи йому те слово. Скажи, що тепер треба жити по-новому, що всі шукають кращих шляхів... Хай вступає в тоз. З Маріоарою пошепочись, вона сестра комуніста, вона, мабуть, за тоз...

— А нащо це робити?—питає Смаранда здивовано.— Щоб я агітувала за отой тоз? Та в мене язик не повернеться. Бодай він, той тоз, згорів у пекельному вогні, хай задавиться отой Бану за свою витівку безбожну!

— Нащо? Нащо?—перекривляє Смаранду батюшка.— Все хочеш знати... Знайся вже ти на своєму корінні цілюшому, а в це діло не тич носа. Все вийде так, як ми хочемо... Замовлене тобою слово за тоз обернеться загибеллю для нього. Але це потім. Іди, зроби так, як я кажу. Хоч три дні ходи, а добийся свого...

Отець Іоachim хрестить кутки хати, виходить, а Смаранда стоїть вкрай збентежена. Батюшка багатий, приходжани щодня несуть йому і хліб, і гроші. Чому ж він отак вийшов, не поклавши старій жінці щось на стіл? Вона прожогом кидається в сіни, наздоганяє батюшку біля хвіртки і белькоче:

— А мені, старій, що від цього? Я ж бідна, у мене ні хліба, ні леї...

Батюшка оглядається, мов злодій, пильнує, чи не стежить хто за ним з вулиці, потім виймає тугий гаманець.

— Забув, забув про це, на ось тобі, тут вистачить і для тебе, і на подарунки дітям Ураду. Купи їм щось, адже в гості йдеш до кума...

Він подав Смаранді кілька папірців і, підібравши свої довгі поли, кинувся з подвір'я.

На другий день, вбравшись у все чисте, призначене для урочистих випадків, баба Смаранда прямувала до двору Петру Ураду.

— Давно я не була у своїх кумів Ураду,— хвалилася вона при зустрічі з жінками на вулиці.— Як-то вони там? Оце прихопила пряників для діток... Мого хрещеника Іона вже немає, царство йому небесне, то я вже почастию малечу...

Коли Смаранда зацокала клямкою хвіртки, Петру порався біля свого коня. Він з ранку до вечора не відходив од низенької повітки, перетвореної на стайню, вищав гній, складаючи його в рівеньку чотирикутну копицю, як це робили справжні господарі, підстилав чистого стеблиння, щоб конячина могла відпочити і щоб її боки, не дай боже, не забруднились кізяками. Щодня він чистив коня гострою шкребницею, напував його холодною колодязною водою, годував з рук... Підійшовши

до стайні, баба Смаранда побажала господареві всякого добра і здоров'я, похвалила конячину, але відразу ж схаменулася, згадавши про доручення батюшки, і швиденько додала:

— Нашо його так голубити, однак у тоз одведеш...

Петру сердито блимнув очима з-під кущуватих брів, спересердя шпурнув у куток шкребницю.

— А це вже моя печаль...— Він одвернувся, наче хотів затулити собою коня, якого можуть узяти в тоз, потім сказав, не повертаючись:

— А хоч би й у тоз, то що? Туди можна вести лише таку тварину, в якій ребра постукують? Тоз — то діло розумне...

— Правильно,— залопотіла Смаранда,— чиста правда твоя! Я теж так думаю: тоз — то розумне діло, державне... І розумний той, хто вже записався в нього...

Петру видивився на Смаранду.

— Записався? Ти що ж, теж думаєш записатися?

Він навіть посміхнувся від думки, що Смаранда може записатися в тоз.

— А що ж, аби тільки прийняли! Запишуся, їй-бо!

— Що ж ти там будеш робити? На картах ворожити?

Смаранда могла б в інший час розгніватись за ці слова, які дошкуляли їй у самісіньке серце, однак вона зуміла перевести все на жарт:

— Гей, гей, куме! Не говори так про карти — я знаюся не тільки на них... Я дещо тямлю і в цьому...

Вона вийняла півкварти цуйки, ляснула долонею об денце пляшки.

— З корінцями живокості — аж дух займає! Кінчай тут свої справи, та вип'ємо за твоє здоров'я.

Петру не охочий був до посиденьок та випивок, однак він лагідно сказав:

— Иди, йди в хату, там Маріоара... Погомоніть трохи, я незабаром скінчу тут.

Коли Петру, прибравши в стайні, увійшов до хати, Смаранда говорила Маріоарі, яка поралася біля столу:

— Кажуть, що тим, хто не записався до тозу, будуть доводити до двору плани: вивези те, вивези се, віддай державі позику, насіння, яке видавали для посіву, хліб, який видавали для голодуючих, процент за машини з прокатних станцій... Так притиснуть, що доведеться віддати і хату, і навіть дітей...

— Брехня то все,— спокійно сказав Петру, вішаючи свій суман на кілок у кутку біля кочерг.— Чистісінька брехня...

— Ой, куме,— залементувала Смаранда, хапаючись руками за щоки, ніби у неї боліли зуби.— Не кажи так... Ой, не кажи. Послухай-но, що діється по інших селах, де вже існують този... Там таке діється, не приведи господи...— Вона перейшла на шепіт, засичала: — Кажуть люди, що там в односібників забирають хліб, худобу, навіть землю...

— Що це ти все лякаєш нас? — невдоволено подивився Петру на балакучу бабу.— Хто тебе підслав до нас? Невже отой дурень Іон Бану?

Смаранда перехрестилася.

— Іон Бану? Та я його ненавиджу так, що печінки мої посиніли... Боже ж мій! Я прийшла від Іона Бану! Та я...

Вона тричі плюнула собі через плече, хотіла ще щось сказати, але Петру не дав.

— Скажи своєму Іонові,— заговорив він суворо, не звертаючи уваги на одчайдушні заклинання Смаранди,— скажи йому, що хай він більше клопочеться про себе, а я обійдуся без його допомоги. Подумати тільки, знайшовся рятівник... З нужди мене хоче витягти... Ха-ха-ха! З нужди, а сам онуч добрих не має...

Він ще раз засміявся, але в його очах сміху не було. Важкі думки, що весь час гнітили його, зробили його нервовим, нестриманим. Йому не хотілося бачити Смаранди, слухати її дурних слів, не хотілося пити цуйки, підсланої Іоном Бану. Він рвучко підійшов до столу, схопив пляшку мутної настойки, кинув її в пелену Смаранди.

— Ось, візьми її і віднеси тому балакунові, хай він сам вип'є. У мене, слава богу, є за що купити для себе. Йди геть!

Маріюара злякано замахала на Петру руками:

— Що ти, що ти говориш таке? Отямся!

Але Петру стояв посеред хати, дивився собі під ноги і повторював:

— Йди собі геть!

Злякана Смаранда хутко опинилася біля порога. Вона заплуталась у довгих оборках своєї нової спідниці, мало не впала.

— Я й піду, піду... Що ж, я до вас з добрим словом, а ви мене в потилицю... Піду!

Вона вискочила в двір і навіть там, біля тину, продовжувала скаржитися не знати кому:

— З добрим словом, а він... Ірод клишоногий... Витурив...

Маріоара сплеснула руками.

— Нащо ти її вигнав? І так ніхто в хату не заходить, ніби тут не люди, а вовки живуть... Що вона тобі вчинила злого?

Петру важко опустився на лаву, гнівний, мовчазний. Почекавши, поки наговориться Маріоара, він сказав раптом без злості:

— Подумати тільки, до якої вони хитрості доходять... Іон Бану прислав півкварти настойки... Смаранду в агітатори взяли... Диво!

Він тепер уже не лютував, а сміявся з дурних витівок організатора тозу:

— Видно, справи в них погані, якщо вдаються до зачарованих настойок баби Смаранди. Гм! Живокость! От тобі й нове життя! Баба Смаранда агітує за нове життя! Тьху на вас!

Він схопив свій суман і подався на двір.

12

Дунай клетотів, заповнював плавні, котив свої води не тільки до моря, а й у зелені гавані степового безмежжя. Весна видалась ранньою, повноводою, щедрою на сонце і вітер. Небо лило цілі потоки води, яка з шумом мчала вниз, до ріки, вириваючи стеблиння, куші дикого мирту, гнала пісок і землю. На бистрій течії стрибали червоні бакени.

Іон Бану нетерпляче чекав початку сівби, і коли земля стужавіла і Маруну, понюхавши її, сказав, що завтра можна вирушати в поле, Іон наказав вивезти на майдан, де стоїть обласканий весняними вітрами, бронзовочолий Іван Чорномор, увесь реманент тозівців і вивести всю тяглову силу. Хоч він тепер і був дуже зайнятий справами в примарії, однак доля першого на селі тозу хвилювала його понад усе.

Пізнього ранку, коли сонце вже підбилося під небо-звід, біля церкви почали шикуватися колони тозівців. В одному ряду стояли блискучі плуги, свої і взяті напрокат у кооперативі, борони, котки. В іншому рівно були виставлені коні і вози. Іон Маруну бігав з кінця в кінець колони, підрівнював ряди, підбадьорював тозівців жартом і солонуватим словом. Потім члени правління тозу на чолі з Бану обійшли колону, оглянули реманент, худобу, перевірили, скільки людей вийшло на роботу, зачитали план проведення весняних робіт. Бану хотів, щоб початок роботи першого тозу відбувся в урочистій обстановці, для цього він і наказав спершу зібратися на майдані. Небачена річ — парад тозівців на майдані — викликав загальний інтерес. З усіх усюд туди йшли люди, малюки просто ступити не давали дорослим — усім хотілося побачити коней, зброю і плуги тозівців. Коли людей зібралося чимало, Іон Бану звернувся з промовою до членів тозу:

— Дорогі товариші члени тозу! Сьогодні ми починаємо велику і благородну справу — пробуємо свої сили в колективі... Ще наші діди говорили, що одні руки можуть підкопати дуб, а сто рук спроможні повалити цілий ліс. Сьогодні ми виходимо в поле, щоб на власному досвіді переконатися в мудрості цих слів. Прикладом у нашій справі служить великий досвід радянського народу, який показав шлях для всього селянства світу — шлях колективної праці, що перетворюється на щастя. Перед нами будуть труднощі, можуть виникнути незгоди, розчарування. Але ми не піддамося! Ми віримо в силу ста рук, бо ця сила творить у сусідній країні, в країні соціалізму, справжні чудеса.

Бану обвів поглядом майдан, заповнений людьми, глянув на монумент льотчика, вказав на нього рукою:

— Вношу на розгляд членів тозу пропозицію: присвоїти нашому кооперативу ім'я славного радянського льотчика Івана Чорномора.

Гарячі оплески прокотилися по майдану, сотнями відголосків відбилися од високої огорожі церкви, полинули на широких крилах весняного вітру в сонячний шир.

— Висловлюю надію, що ми, тозівці Мушатешті, з честю будемо носити ім'я радянського героя, що ми не зупинимось на шляху до нового життя, а підемо далі, вперед. Ми всі віримо, що незабаром до нас прийдуть

нові члени, що ми своїм прикладом завоюємо славу і пошану. І не за горами той день, коли на місці нашого тозу виросте перше колективне господарство, таке, як у Радянському Союзі.

Промова Іона Бану видалася всім розумною і палкою, тозівці вкрили її оплесками і схвальними вигуками.

Іон Маруну, порадившись з Бану, віддав наказ вирушати в поле. Один за одним ішли тозівці, ведучи за поводи коней чи поганяючи волів, і незабаром уся валка вже потяглася широким шляхом у поле. За валкою побігли дітлахи, пішов і дехто з селян. Усе ж таки цікаво було подивитися, як почне працювати біднота, що об'єдналась у тоз. Організатори тозу навчилися говорити красні слова, а як вони будуть орати ґрунт? Ні, варто піти на поле подивитися на їхню роботу. Що воно вийде з цього?

Та Іон Бану знав задалегідь про ці сумніви односельчан — справа нова, треба бути до всього готовим. І він довго й старанно готувався. Земля тозівців лежала на горбі, що прилягав до колишнього маєтку Мунтяну; саме тут були ті кращі землі, які весною 1945 року селяни відібрали в поміщика. Коли не брати до уваги наділів Петру Ураду та ще двох хазяїв, що гострим клином врзалися в тіло тозівського масиву, то виходив зручний для обробітку шмат ґрунту, і це вже було першою запорукою успіху тозівців. З минулого року в деяких селян, які тепер записалися в тоз, залишилося чимало незораного поля — треба було водночас з посівом обробляти ґрунт під яріві. Ось чому з першого ж дня тозівці розподілили свої сили на дві бригади — одна сіяла по готовому, друга орала цілину.

Почувши, що тозівці вийшли в поле, Ураду замислився. Під повіткою у нього лежала соха, яку він дістав у сусідньому селі. Петру трохи підправив соху, оббив її мідною бляхою, бо стара дровиняка розкололась і могла підвести в гарячу пору оранки. Кінь, відгодований на кукурудзі та щедрій мішанці, голосно іржав, б'ючи копитом, і це тішило серце Петру. Ні, не помилився він, купивши цього коника! Ось виведе його в поле, поставить у шлею, цьвохне батогом, гей, як гикнеться тому сліпому Іліє, що колись насміхався з покупки Петру! Ще побачимо, у кого буде кращий хліб! Зернин на колоску не

прибавиться від того, що ти будеш триматися за чепігу вдвох, а не сам!

Петру кинувся до Василю в кооператив, схопив хлопця за комір:

— Видай мені напрокат каруцу, юначе, бо маю завтра їхати в поле!

Василю охоче погодився допомогти Ураду, але не міг утриматися, щоб не сказати ущипливо:

— Брички та інший реманент наша кооперація видає в першу чергу членам тозу. Але вони не взяли одного воза, гляньте, якщо підійде, беріть. Все одно йому стояти.

Петру кинувся у двір, оглянув воза, кованого залізом, покрутив головою:

— Ну й колісниця ж! Кого тільки на ній возили?

Та виходу не було — треба брати. Адже не вийдеш у поле з клунком на плечах! Немає в дворі воза — не хазяїн ти, а якесь ледащо... Без воза не можна.

На другий день Петру, посадовивши Маріоару та дітей на воза, взяв коня за повід, змахнув батогом. Хоч віз і був заважкий, а шлях увесь вкритий густим багом, що летіло просто у віз, однак кінь ступав жваво, звеселяючи серце господаря. Проїжджаючи мимо тозівців, які вже працювали, Петру навіть оком не повів у їхній бік: хай собі посміхаються, хай скалять зуби, він знає, що робить, і не йому слухати різні теревені, коли земля чекає!

Петру запряг коня в соху, дав Маріоарі повід, а сам наліг на чепіги. Легка соха норовить шмигнути вбік, зіскочити на готову борозну, а Петру з усієї сили натискає на неї, завертає на цілину. Що не кажи, а соха таки поганенька, неодмінно треба буде попитати у Василю, може він дістане йому хоч невеличкий, але справжній плуг, бо сохою поскородиш землю, а доброї оранки не доб'єшся... Роздумуючи так, Петру налягає на держак, аж грудьми натискає. Він увесь вкрився порохом, потом. Низенький коник пнеться щосили, аж жили його тремтять, Маріоара тільки те й знає, що ляскає батогом. Не легка оранка, але Петру раз по раз озирається назад, бачить дві криві борозни, що вилискують масним ґрунтом, і в його душі розливається тепло.

— Но, но, вороний! — підсобляє словом Маріоара Петру, блискаючи очима.— Вперед, дорогий мій, вперед!

Його лице почервоніло, налилося кров'ю. Він відчуває, що тозівці весь час дивляться на нього, щось поміж себе говорять, мабуть, сміються. Хай собі забавляються, він знає своє діло, і діло його йде непогано. Мине кілька днів, і оцей клин візьметься чорним грудням, тоді вони перестануть сміятися, бо посіяти легше, ніж приготувати ґрунт.

— Бог на поміч! — чується чийсь голос звідти, де працює тозівська бригада. Петру підводить мокру голову, кінь теж зупиняється, наче ці слова стосувалися його. Так і знав Петру, це кричить Іон Маруну. От нерозумний чоловік, чого йому треба? А Маруну махає рукою, наче той вітряк, вигукує:

— Ми завтра кінчаємо сівбу! От які справи!

Петру дуже прикро, він нахиляється над чепігами, бурмоче собі під ніс:

— Чорти б махали твоїм дурним язиком,— і наказує Маріоарі поганяти коня. Маріоара стомлено каже:

— Трохи б відпочити, а то конячина підірветься...

Петру люто спльовує, кидає чепіги, вириває з рук Маріоари повід і батіг.

— Но, проклятий, щоб ти здох! Лише три борозни пройшли, і вже відпочивати! Но, но!

Свистить батіг, лається Петру, сіпає за повід, соха стрибає по глевкій стерні: Маріоара неспроможна ске-рувати легкий довгий леміш...

18

У неділю на зеленому споріші у дворі примарії сиділи селяни, лускали насіння, жували смажену кукурудзу, розповідали новини. При вході в примарію висів плакат, на якому великими буквами було виведено: «Сьогодні лекція на тему «Румунська Народна Республіка на піднесенні». Лектор — агроном з повіту». Хоч початок лекції оголошено на восьму годину вечора, однак люди вже зібралися, чекають. Сівбу закінчено, полоття ще не починалося, день сонячний та погожий, люди вбрались у білі святкові сорочки, дехто навіть цимбали прихопив з собою — молодь завжди знайде часинку для танцю... Серед гурту, трохи віддалік, стоять тозівці. Вигляд у них гордий, впевнений. Тоз витримав перший

екзамен — сівбу проведено в короткі строки, в землю покладено протруєне зерно — такого ніколи ще не було в Мушатешті. Дехто з селян, побачивши, як ладно та швидко працювали на полі тозівці, яке добірне зерно клали в землю, приходив і просив їх прийняти до гурту.

Іон Маруну майже не розлучався тепер з рахівницею. Він усе вираховував, переводив на цифри. І коли, постукуючи на кісточках, сказав тозівцям, що вони своєю працею вивели нове правило, яке стверджувало, що сто рук не значить у сто разів більше, ніж одна рука, а принаймні в триста разів, і підсилив ці слова цифрами, взятими з підсумків перших успіхів тозівців, усі з приємністю засміялися:

— Ніколи не помічали у тебе, Іоне, таких здібностей! Філософ!

Проста філософія Маруну, яка наочно доводила силу колективу, вразила навіть тих, хто ще вчора нишком називав тоз дурною витівкою невгамовного і несерйозного Іона Бану. Адже всі знали, що сівба в Мушатешті тривала раніше довго, аж до травня, а жнива іноді до самої зими... А от тозівці обсіялися за тиждень — нечувано, небачено! Ось які обставини дозволяли членам тозу стояти з гордою посмішкою у дворі примарії і чекати появи лектора. І коли той з'явився нарешті, всі стихли, поховали в кишені і фартухи насіння.

Високий лектор у грубому плащі, у великих чоботях з короткими і широкими халявами, нагадував загнаного коня — такий у нього був вигляд. Він майже весь час їздив по селах, налагоджував роботу тозів, державних сільських господарств, читав лекції селянам, давав агрономічні поради. Він був дуже стомлений, це відразу впадало в очі селянам, бо лектор скинув свій плащ, і люди побачили на його плечах випари солоного поту. Осідланий кінь, на якому приїхав лектор, був забрьоханий по саме черево — видно, агроном побував не в одному селі.

Лектор розповів селянам про політичні новини, про заходи уряду, спрямовані на ліквідацію слідів війни, на допомогу трудящим. У країні вже засновано тридцять машинно-тракторних станцій і понад тисячу об'єднаних товариств — тозів.

— Таке товариство спільного обробітку землі почало існувати і у вашому селі, — говорив лектор. — Я вже тро-

хи чув про перші успіхи ваших тозівців, гадаю, що за ними прийдуть ще більші. Наш народний уряд всіляко сприяє роботі об'єднаних товариств, бо вбачає в цьому масовому русі вихід з скрутного становища нашого сільськогосподарства, яке є, мабуть, найвідсталішим у цілому світі. Мені доручено передати членам тозу імені Івана Чорномора палке поздоровлення від партійних і державних організацій повіту і побажання нових успіхів у роботі.

Присутні починають аплодувати, але лектор підносить руку і закликає до тиші.

— За постановою уряду, вашому тозу надається державна позика в розмірі 150 тисяч лей на придбання сортового насіння, необхідного інвентаря та тяглової сили. Крім того, в новому році спеціальна комісія виїде сюди, щоб провести землевпорядкування. Господарства, які об'єдналися в товариство, одержать наділи на зручних для машинного обробітку масивах...

Тепер аплодують здебільшого члени тозу. Маруну навіть очей не зводить з лектора, аж рот розкрив, так йому подобається повідомлення про позичку та майбутнє землевпорядкування. Петру дивиться на сусіда, поскубе свою сиву бороду, прислухається, що то ще скаже лектор.

— Мені доручено залишитися в Мушатешті на місяць і допомогти тозівцям організувати господарство, підготуватися до жнив. Я думаю, що моя скромна допомога піде на користь товаришам тозівцям...

Селяни щиро вітають заяву агронома, обступають його щільним кільцем, починають розпитувати про все на світі. Петру, зиркнувши на Маріоару, що сидить у гурті з іншими жінками, виходить на вулицю. Вийнявши люльку, він повагом набиває її, неквапно розкурює. Чомусь затримується у дворі Маріоара, невже вона не наслухалася лектора? Та от Маріоара з'являється, вся осяяна, щаслива. В руках у неї клуночок.

— Віоріка і Ніколає передали гостинця,— каже Маріоара, зазираючи в клуночок.— Цукерки та бублики для дітей... Лектор покликав мене, передав привіт від наших... Живуть у добрій квартирі, мають сад навіть...

Вона весело розповідала про почуте від лектора, казала, що після косовиці поїде до дочки в місто: хочеться побачити, як вони там улаштувалися. Петру йшов мовчки.

Він думав про те, що справа з тозом повертається всерйоз, що навіть держава підтримує тоз, видала йому солідну позику. Може, доведеться на той рік подати заяву, якщо більше нічого такого не трапиться...

Коли вийшли до верб над ярком, Маріоара наблизилася до чоловіка, сказала пошепки, щоб була ніхто не почув:

— Петру, ти все думаєш та думаєш, а вже пора б і надуматись... Люди сміються, в очі дивитися соромно...

— Не займай мене! — люто блиснув очима Петру.— Не чіпай, я маю час подумати! Од того й думаю довго, що маю одну голову...

Маріоара образилася. Вона довго мовчала, а тепер уже не хоче бути овечкою, не до того воно йдеться, щоб жінкам усе слухати чоловіків та жити їхнім розумом. Вона вже не боялася, що хтось почує її слова, говорила з притиском, з гнівом:

— Заберу дітей, поїду до Віоріки, живи сам з своїм конем, будь він проклятий!

Цієї ночі Петру довго возився з своєю люлькою, сопів, гучно дряпав волосаті груди чорними твердими нігтями, зітхав...

14

Хоч Петру і пізніше від тозівців засіяв свій клин, однак жито вродило високе й колосисте. Не раз він лаявся з Маріоарою, та тепер навіть вона, поглядаючи на хвилясте жито, мабуть радіє і картає себе за лихий язик. Хліб як хліб, аж ніяк не гірший від того, що посіяно у сто рук... Правда, урожай на стеблі не міряють, але Петру знає напевне, що у нього в домі будуть паляниці і що йому не доведеться позичати борошна в членів тозу. Сам виростив собі й дітям!

На ланах з ранку до вечора подзвонюють коси, гуде трактор на тозівському масиві, тягнучи за собою жатку. Припікає сонце, аж шкіра лущиться на руках і на шії, але що таке спека, порівнюючи з тим радісним почуттям, яке розпирає груди? На землю лягає товстий жмут колосся, налитого стиглим зерном, позаду за косарем іде жінка, вправно орудує перевеслом, виростають копи й полукіпки, бринить на легкому вітерці свіжа стерня...

Як вона прекрасно пахне, який у молодого збіжжя здоровий і запашний дух!

Петру нап'яв на кущі терника рядно. Маріоара покклала у холодох Жету, а сама не розгинається, все в'яже та в'яже... Як же приємно в'язати своє жито, що стоїть високою стіною на довгій смужці, вабить око, завихрюється, наче озеро під подувами вітру!

Петру час від часу зупиняється, щоб увібрати в легені свіжого повітря, щоб змахнути з чола солоний рясний піт. Важко йому — за плечима добрих п'ять десятків літ, жито вродило густе та високе — нелегко його покласти під ноги. А тут ще деренчить ота крилата жатка на полі тозівців. Іон Маруну сидить на високому сидінні, погойдує своєю качулою... Мовляв, як воно там справи, чоловіче, чи не болить тобі попереk від коси? Та хай собі посміхається Іон, Петру знає своє діло. Його земля, його й піт. Не раз він говорив з Маріоарою про тоз, не договорились, а посперечалися тільки. Воно б і нічого, та соромно ж зараз проситися. Хай уже краще з нового року. Та й те сказати — хіба вони не один рік перебивалися з кулеші на мамалигу, а тепер що, віддай зерно тому трактористові за роботу, а сам знову мели на жорні лободу? Ні, вже краще у них буде хліб у засіку, а хліб однаково смачний, чи ти його скосиш трактором, чи косяю...

Звичайно, нелегко Петру дивитися, як ото хизується Маруну на своєму царському сидінні і скалить зуби... Та нічого, хай посміхається, цим йому, Петру, не дошкулиш...

А Маруну наче навмисне глузує з нього, лагідного на вдачу чоловіка. Він підходить до самої межі, так наче йому треба обов'язково підійти до неї, гукєє здалека:

— Бог на поміч!

— Спасибі! — гуде у відповідь Петру.

— Припікає? — знову лине голос.

— Ще й як! — задерикувато каже Ураду, не підводячи голови.

Маруну підходить ближче, подає свого кисета сусідові, закручує козячу ніжку.

— Шість гектарів оце вже зібрали, — говорить він ніби між іншим. — От машина — дир-дир, і вже сама стерня бовваніє... Так що післязавтра перейдемо на той бік.

Трапилося ж так, прикро думає Петру, що його земля опинилася якраз посередині між ланами тозівців. Наче більмо те, стирчить оця його смужка на лану тозівців, муляє очі колективістам, нервує. Петру каже, лукаво прискаливши око:

— На дорозі став, бачу, але нічого не можу вдіяти — хочу сам господарювати...

Той наче не чує цих слів, веде своєї:

— Ще день такої спеки, і зерно почне осипатися... Бач, як пече, ніби з горна дме...

— Дасть бог упораємося,— відповідає Петру, зиркаючи на Маріоару, яка сердито налітає на покіс, з силою штовхає снопи...

— Твоє діло,— говорить Іон і йде собі назад.

Три дні не розгинав спини Петру, все махав косою, боячись, щоб слова Маруну про пересушений колос не справдилися. Однак він так надірвав свої сили, що ладен був упасти отут на стерні і випустити дух. У голові шуміло, кістки нили, наче все тіло хтось поклав на ковадло і добре помолотив кийками. Він підходить до смуги пшениці, бере в руки шорсткий колосок. Боже, зерно так і цвіркнуло на землю... Поки він косив жито, пшениця вже перестигла... Гей, який же це збиток! Він кличе Маріоару, з тривогою в голосі шепоче їй, наче боїться, що Маруну почує його голос:

— Осипається, їй-бо...

Маріоара мовчить. Вона сама бачить, що зерно вишущується з пожовклих колосків, падає на землю. Вона це помітила ще вчора, але не сказала чоловікові, бо він і так змучений та знервований. Ось вона сама покаже, як треба рятувати врожай. Треба частіше махати косою, ось як!

Вона бере косу, що лежить біля воза, вправно мантачить її, поправляє грабки і робить перший помах. Коса йде вправно, дебела жінка у Петру, хай бог дасть їй щастя. Кладе ручку так, наче вона все життя косарювала. Тепер вони йдуть поруч, Маріоара трохи попереду, мовчазна, урочиста.

— Гей, гей! — лине здалека чийсь насмішкуватий голос.— Що ж це ти, чоловіче, жінку запріг!

Петру дивиться туди, звідки лине цей голос, Маріоара теж розігнула спину. На межі стоять тозівці, взялися в боки, заливаються сміхом.

— Баба взяла на буксир косаря!

— Го-го-го!

Петру дивиться на Маруну, що стоїть попереду і викрикує свої слова, сердито плює в його бік і кричить:

— Підійшов би та допоміг, замість скалити зуби!

— Допомогти? Можемо... Ось надійде трактор, запустимо на твою ниву, за годину жодного колоска не залишиться...

А після обіду Іон знову підійшов до смуги Петру. Він мовчки зірвав колосок, потер його у долоні, похитав головою:

— Сиплеться. Ще день і половина врожаю залишиться в стерні.

— Не край мені душу, — грізно мовить Петру, вимахуючи косою. Вдарить — аж переїщить зерно, подзенькує об лезо.

Маруну махає рукою:

— Не про себе я дбаю — твоє зерно. І діток твоїх жаль... Дивись, твоя справа. Сьогодні переводимо трактор на той бік. Не хочеш послухатись доброго слова — назад переганяти агрегат не будемо. Твоя справа...

Він обернувся і пішов геть. Петру хвилину стояв мовчки, понуро дивлячись собі під ноги, потім раптом зірвався з місця, гукнув:

— А почекай-но, Іоне, хай я тобі щось скажу!

Він скинув свою качулу, ударив нею об стерню і сказав рішуче:

— Заганяй отой трактор на мою смугу, хай чорти б побрали твоїх хлопців за їхній довгий язик!

Маріоара зітхнула з полегшенням, аж перехрестилась.

— Слава богу!

— Ти не насідай на мою душу. бо я, знаєш... — визвірився Петру на жінку. — Хто тут хазяїн, хотів би я знати? Це не твоя справа...

Маріоара блимнула очима, наче туди потрапив остюк, підняла фартух до лица.

— Чого ти на мене кричиш? Ще позавчора чоловік тобі говорив діло, а ти не послухав його, спиною обернувся... Хазяїн!

Вона сердито кинула косу, пішла до намету, де спали діти. Петру навіть очі витріщив, почувши такі слова від своєї жінки. От тобі й маєш! Бач, у всьому, виходить, винуватий він. Ну що ж, може, воно так і є...

А трактор вже заходить на смугу. Іон Маруну сидить на своєму місці, мов той бог. Іліє біжить поряд з трактором, показує трактористові дорогу. А той сам бачить і все розуміє, що тут відбулося на полі. Це вже не вперше таке трапляється... Іон натискує на важіль, жатка деренчить, аж у вухах подзвонює, снопи один за одним лягають на великі граблі, потім ці граблі опускаються, і снопи падають на стерню. Петру хапає перший сніп, мацає його руками. Гарний сніп, наче лялька, зв'язаний туго шпагатом, рівенький. Ось і Маріоара підійшла, подивилася на готові снопи, взяла під руки по одному, віднесла вбік, почала класти копу. А жатка все віддалялася, залишаючи по собі широку смугу чисто зрізаної стерні. Над трактором лопотів невеличкий прапорець з яскравою п'ятикутною зірочкою, і ця зірочка вабила око, кликала, манила за собою.

Частина

ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Гасячи слабку хвилю Іонійського моря, теплохід «Марафон» сторожко просувався вздовж скелястих берегів. На палубі комфортабельного судна, в просторих каютах, оздоблення яких було витримано у фламандському стилі, не горіло світло, не чулося людського голосу. Ніби той злодій, «Марафон» прокрадався до Неаполя тихо, намагаючись бути непомітним. Важкі оксамитні штори похмуро коливалися на ілюмінаторах, а чорні китиці, що спускалися донизу, нагадували смутну окрасу похоронних карет.

Старий грек-штурман, який стояв самотньо на варгі, пильно придивлявся до всього, марно намагаючись відгадати таємницю «Марафона». Що означає цей незвичайний рейс в Італію? Яких пасажирів доведеться взяти на борт?

Поринаючи у важкій передсвітанковій темряві, теплохід уперто просувався вперед. Замигтіли перші вогні великого причалу Неаполя. З берега долинули глухі звуки музики. Старий штурман ворухнувся. Он як — там на них чекають з музикою! Схопивши бінокль, він припав очима до скелець. Одначе туман прикривав усе непроникною запоною.

Порт зустрів гулом життя. У повітрі ширяють прожектори, гримлять гучномовці. Повільно обертає свій корпус красень «Марафон», білою стрічкою тече до берега трап. І в цю ж мить почулися оплески. Спалахнули лампи фотокореспондентів. У напівтемряві з'явилися

бліді, заспані обличчя людей, в очі вдарили яскраві кольори орденів та планок. Грек-штурман бачив, як по трапу на «Марафон» повагом сходила тонка й бліда, мов крейда, пані з довгим серпанковим шлейфом за плечима, а за нею дріботіли дві старі панії в чорному вбранні. Вони несли той шлейф так, ніби він був з чавуну.

— Принцеса Маргарита Баденська! — почув штурман чийсь захоплений вигук і ближче присунувся до трапу.

— Принц Христіан із Ганновера! — хапались кореспонденти за блокноти. Залунали звуки якогось стародавнього гімна. На березі й на палубі знову почувлися оплески.

— Болгарська цариця з сином царем Симеоном!

І знову гімн, знову оплески.

— Володар Австрії Отто Габсбург!

— Румунський король Михайл Гогенцоллерн!

Під ногами у Михайла Гогенцоллерна коливається хисткий трап. Колишній король ще більше обважнів, зсутулився. За ним ледве посувався лисий Мурдаряну, несучи під пахвою жмут паперів...

Розчинилися двері кают, спалахнули вогні, розсунулися важкі штори. Королі, королєви, царі, принци, графи, принцеси, зібрані з усього світу, з усіх закапелків, гамірно розташовувались на пароплаві, грюкали стільцями, охкали, розглядаючи багатство і витончену красу теплохода. Лакеї в старомодних лівреяж, які невідомо звідки з'явилися, загриміли посудом — коронованих пасажирів запросили на сніданок.

Десятки рук простяглися до страв. Рвали курятину так, ніби три дні не їли. Семеро дітей графа Паризького швидко вибрали з тарелі пирожні й потяглися до чужих. Але принцеса Маргарита Баденська вчасно запримітила замах і вдарила графського сінка по руці. Графиня, мов гуска, витягла зморшкувату довгу шию і зашипіла на принцесу. Могла б статися сутичка, та грізний на вигляд Отто Габсбург підняв пальця й показав ним у вікно — там купчилися кореспонденти газет. Хіба можна так поводитись при людях? Он увесь світ дивиться зараз у цей ілюмінатор, щоб побачити цвіт вчорашньої Європи — всіх уцілілих королів та принців. Завтра про це довідається кожний, хто візьме до рук газету.

Цвіт Європи зібрався на «Марафоні», щоб здійснити цю історичну подорож... Хай знають усі, що цей цвіт не зів'яв, не вмер, що він живе...

Графиня глянула в ілюмінатор, похилила голову. Так, вона змовчить. Але принцеса мусить знати, що графиня так не залишить цього. Вона ще матиме нагоду віддячити їй. Графиня Паризька не звикла прощати образ.

Теплохід здригнувся, поволі відчалив. Стихла музика, перестали виблискувати кореспондентські апарати. Поснідавши, Михайл Гогенцоллерн відхилив штору своєї каюти, задивився на море. Повите ранковим туманом, воно тихо ворухило дрібними хвилями. Сонця ще не було, воно ледь-ледь червонило вузьку смужку води, що кресала такий же прозорий і чистий краєчок неба, як і саме море.

Десь там, за оцим голубим безмежжям, за оцими невисокими Дінарськими горами, лежить біля Дунаю невелика країна Румунія, що колись була така покірنا і слухняна. У тій країні живуть дуже бідні люди, але скільки вони колись виробляли багатств для свого короля! Про це навіть згадувати важко,— голова йде обертом. Михайл схилиє голову, чоло його, завжди безхмарне й безтурботне, темніє. А тут ще старий Мурдаряну подає підзорну трубу, вказує на темне пасмо гір. Михайл націляється у вікно, завмирає. Он там, за цією вузькою смужкою горбатої землі, починається рівнина. Рукою простягти — і вже його країна. Його країна? Ні, у нього тепер немає держави, нічого немає... Дожився, що доводиться снідати в загальній їдальні, сидіти разом з оцими мерцями... Доводиться. Ось він зовсім близько від своєї країни, майже поряд. Як воно там? Газети повідомляють, що його колишні підлеглі будують соціалізм. Соціалізм? Михайл Гогенцоллерн знає, що таке соціалізм. Але чи ж може бідна Румунія щось збудувати? Снаги у цієї країни вистачало тільки для того, щоб якось жити на світі... Смердючі валахи, зодягнуті у вовняні цупкі штани та козячі скуртейки, будують новий світ! Король вірив, що не мине й року, як у них там усе піде шкереберть, попухнуть з голоду, запросять його назад, самі підведуть королю білого коня... Ні, не чути про це. Мовчать валахи.

Але хіба Михайл не робив усього, щоб жити в мирі й любові з своїми підлеглими? Хіба він не носив такого вбрання, як і вони, хіба він цурався мамалиги, не пив цуйки? Їв і пив. Не раз він надівав на себе товсті вовняні штани, підперізувався широким трансільванським поясом, натягав на голову чорного селянського капелюха і

мчав своїм новеньким мерседесом на весілля в село. Сідав за селянський стіл, брав до рук склянку цуйки, цілував шматок мамалиги, як це робили царани, і проголошував тост за щастя молодих. Скільки тоді було галасу в газетах! «Гляньте, який добрий, який демократичний наш король! Наш король п'є з селянами цуйку і говорить з ними про політику і життя...» Було! Приймав царанів, говорив, тиснув руки. Підучив румунську граматику, навчився водити автомобіль і керувати літаком... Їв мамалигу, хоч кишки перевертало, пив цуйку, хоч забивало подих... Брав приклад з старших, і в день національного свята пригостив кожного румуна за свій рахунок склянкою вина... Одного разу навіть демонстративно покинув свій палац і перебрався до тітки у Котрочень — бачте, в палаці не подали на обід жодної румунської страви!

Все робив, за все хапався... А що вийшло? Коли відрікся від престолу і поїзд відходив з прикордонної станції, робітники прив'язали до останнього вагона брудного віника... І ніде жодного заворушення чи голосу протесту. Уже там, у Швейцарії, розметавшись на ліжку у своїй віллі, жадібно читав румунські й американські газети. По всій Румунії відбулися мітинги і демонстрації. По Каля Вікторіей пройшли вільні румуни з смолоскипами в руках, вітаючи народження молодої республіки. І все. Про короля ні слова. Ніби його й не було на світі. Ну що ж, не згадують, забули, то він сам нагадає про себе. Поїхав до Америки, брудно вилаявся на адресу румунського народу, пригрозив кулаком. Тепер він от добрався аж до Егейського моря... Хай знають, що він тут, недалеко, що він завжди готовий ступити на свою землю і простити гріхи своїм нерозумним підлеглим. О, він простить їм! Він пригадає і віника, і смолоскипи біля його зимової резиденції, і всі оті демонстрації та мітинги.

Михай Гогенцоллерн скрипнув зубами. Недавно він дізнався, що його літню віллу в Котрочені, на околиці Бухареста, перетворили на піонерський палац. Можна собі уявити, що сталося з його улюбленим місцем відпочинку! Запльовано, мабуть, усе, забруднено. А в палаці в Сінеу відкрили будинок відпочинку! Бррр! Аж страшно подумати. Ніби ото взяли його серце та й витягли з грудей... А що зробили з палацом на Каля Вікторіей? Там, де колись стояв його трон, човгають тепер брудними опін-

ками царани, розглядаючи високомистецькі картини. В залі Притишених кроків тхне козячим духом смердючих валахів...

Михай совається на місці. Одутле лице синіє. Він пахилляється до старого Мурдаряну:

— А що вони зробили з маминим палацом?

Мурдаряну риється в паперах, нарешті зітхає, витирає сльозливі червоні очі:

— Там... Там вони, пробачте, ваша величність, заснували санаторій для туберкульозних дітей.

— Туберкульозних?

Мурдаряну хилить лису голову.

— Так, ваша величність.

— То це ж скільки днів доведеться робити дезинфекцію!

— Дезинфекцію? — розплющує маленькі очі Мурдаряну.— Зараз, ваша величність, дезинфекції треба піддавати півсвіту...

Михай відвертається від старого слуги, хапає підзорну трубу, націлюється на вікно. Але там зараз нічого не видно, хтось став спиною і затулив вікно. Михай вилаявся, постукав трубою в шибку. Постать за вікном ворухнулася, і Михай впізнав графа Савойського. Колишній король Румунії бачив перед собою худий зад графа, який тепер закривав перед ним таку чарівну картину минулого і такого бажаного майбутнього...

2

А в цей час у Мушатешті, на широкій Дунайській заплаві, дзвеніли коси. Зайнявши широку загінку, царани косили сіно. Раз по раз підтягуючи свої довгі білі штани, Петру Ураду налягав на ручку коси, голосно хекаючи. Хоч він і старший за інших косарів, однак не відстає. Он як вимахує косою Іон Бану! Хай вимахує, все одно коса Петру чиркає у нього майже під п'ятами. Зелені рясні покоси покірно лягають до ніг, бризкаючи на землю холодним соком землі. Добре сіно цього року! Буде чим годувати худібку. Цілу зиму ласуватиме ним його вороний.

Петру ловить себе на думці, що йому весь час з гадки не сходить його конячина. Добрий кінь. Що не кажи,

а Петру не соромно тепер перед іншими тозівцями, хоч вони колись і посміювалися... Петру мантачить косу, а сам поглядає на небо, що голубіє блакитним дзвоном над Дунаєм. Добра днина! Он навіть веселка займається десь у плавнях. Як широко палахкотить! Ніби хоче обняти всю землю, з'єднати моря і океани, ріки і луги. Добрий то знак, коли над Дунаєм цвіте веселка. Гнівний кривець піде з гори, задме там. Петру скидає качулу, витирає з чола солоний піт, задирає голову і так стоїть під рожевим небом на землі, зачудований і схвильований.

Стоїть собі чоловік і не знає, що оце зараз на нього націлився підзорною трубою король Михайл Гогенцоллерн. Стоїть собі чоловік під барвистою веселкою і оглядає мирне небо. Він навіть посміхається, оцей малописьменний колективіст! Посміхається і не знає, що є на світі око, яке пильно стежить за кожним рухом царана. Може, той колективіст хоч на хвилину схибне, хоч спотикнеться ненароком? О, тоді він, Михайл Гогенцоллерн, уже не пропустить тієї щасливої миті. Він усе зробить для того, щоб ногою придавити його, придушити до самої землі, або й втопати його зовсім... Потрібна лише щаслива мить, нехай миготлива, як зблиск зорі чи коротке мерехтіння тьмяного світла місяця. І цього буде досить, щоб знову стати на повний зріст і сказати своїм смердам: «Ви кликали мене? Я прийшов. Я тут, поруч. Я з вами...»

Але його ніхто не кликав, і це злило Михая. Він раз по раз наводив у вікно трубу і марно вдивлявся у блакитне безмежжя моря. Що криється за оцим широким простором води? Може, й справді щось втішне? Радіостанції Заходу аж ревуть: ось-ось почнеться велика акція визволення... Михайл чекав цієї миті терпляче й довго, намагаючись тішити себе тим, що в нього за плечима не так уже й багато літ. Он іншим королям та принцам крутіше — вони можуть і не дожити, бо з них уже сиплеться порох... А він, Михайл Гогенцоллерн, доживе.

Був ніби зневірився у потаємних надіях, занурився з головою в принади життя, крутив рулетку, мандрував за океан, позував перед кінооб'єктивами Голлівуду, пробував писати мемуари, потім кинув усе і на весь світ оголосив, що піде працювати пілотом... Він навіть сфотографувався у формі льотчика цивільної авіації... Це фото блискавично розлетілося по світі. Яка сенсація! Колишній король водить повітряний лайнер! Одні газети

схвалювали цей крок, інші насміхалися: «Голубоокий красень, втративши кермо країни, взявся за кермо пасажирського лайнера. Останнє робити, мабуть, легше.» Та недовго тишив Михай Гогенцоллерн кореспондентів газет. У злі завивання радіостанцій впівся інший голос: «У Південно-Східній Європі починається велика акція визволення». Михай Гогенцоллерн швидко міняє уніформу льотчика на королівське вбрання, і ось він уже в Егейському морі. Звідси недалеко й Румунія. Кажуть, Хорті-молодший, начепивши німецького Залізного хреста, подався в Австрію, Миколайчик, мов той яструб, кружляє біля кордонів Польщі... Швидше б уже розпочалася ота велика акція... Чого вони так довго плавають у цьому морі? Хіба не краще було б перебраться в Чорне?

Михай витягає з валізки портативний приймач і настроює його на Нью-Йорк. Захлинаючись, диктор вигукує: «Над Східною Європою скупчуються хмари». В каюту приносять свіжі газети і вино. Михай Гогенцоллерн посміхається — вино румунське. Завбачливі тут, на «Марафоні», господарі. Чого доброго, організатори цього плавання принесуть йому ще мамалигу...

Куди йде цей пароплав? Куди їх везуть? Перед очима блакитна каламуть, водяні гори і на столі — пляшка вина. Ну що ж, поки хмари згущаються, можна випити. Можна також заплющити очі й солодко помріяти про те, щоб серед тих хмар швидше промайнула блискавка такої жаданої «великої акції».

3

А Петру Ураду все вимахує косою. «Дивне діло,— думає чоловік,— все життя прожив він, Петру, в оцих зелених плавнях, а й досі не знав, що тут стільки того зеленого, запашного сіна родить. Хто ж його косив раніш? Ранеску, Анкулія, Мунтяну... Це вони, мов ті павуки, вчепилися в землю, висмоктуючи з неї всі соки. А скільки ж соків мала оця земля! Вистачило б для всіх, але для всіх — такого не було закону, не було права. Видно, настав тепер час такого закону і такого права. Схоже на те, що отой Іон Бану говорив колись діло».

І може, від того, що над головою такий привабливий і синій шовк, помережаний темногарячими смугами

веселки, а може, й від оцих рожевих думок Петру захотілося сказати Іонові Бану кілька добрих слів. Буває ж таке в житті людини, що вона все метається по землі, збираючи крихту до крихти, щоб нагодуваги дітей, вимовляє тільки необхідні слова, здебільшого скупі й сумні, але настає хвилина, коли хочеться висловитися не так, як завжди. Бану людина добра, чесна, скільки він зазнав лиха, поки з'єднав їх до купи, навчив розуму. І дивись ти — не сидить у конторі, не поклав руки на стіл, не занурився, мов пацюк той, у папери, а разом з усіма ходить у поле, плечі он гне на косовиці. Хіба не заслужив він доброго слова від людей? А хто скаже те слово? Хто підійде і заявить уголос, що вдома тепер у нього є хліб і бринза, молоко і теплий малай, без яких не проживеш на світі? Та ще й мало сказати, що у тебе є, а треба ж додати, що все це дав колектив, спільна праця, нове життя. Ні, не чув Петру, щоб хтось сказав про це Іону Бану, не було такого.

Петру обтирає віхтем трави косу, простує до Іона Бану і ще здалека кричить:

— А послухай-но, Іоне, що я тобі оце скажу!

Але Іон Бану ще не докосив загінки, тому він і не розгинається, налягає на ручку. Петру зупиняється і думає. Тільки одне літо він побував у кооперативі, запасся хлібом та іншим збіжжям, ніби й горба вже почав свого випрямляти, а що воно буде через рік-два? Адже врожаї збільшуються, а землі не меншає у них, а прибавляється... Он наділи куркулів перейшли до гурту, всі луки тепер віддано біднякам, а оце й лісу, кажуть, приріжуть. Машини обробляють ґрунт добре, з міста навіть добрива почали надходити. Так це ж якщо подумати гаразд, то вони незабаром стануть людьми, заживуть на повну губу! Та невже він, Петру Ураду, буде багатим? Аж не віриться людині, хочеться переконатися в цьому зараз, негайно, в цю ж мить. Петру рішуче підходить до Іона, торкається рукою його плеча.

— Змахни піт, Іоне, а то очі виїсть...

Іон Бану хекає, докошує загінку і аж тепер широко посміхається, втираючи лоба рукавом.

— Без звички не те що очі виїсть, а й пуп може розв'язатися, баде Петру, — Іон показує свої білі зуби. — Що ви мені хотіли сказати?

Петру дивиться на Іона, озирається навколо, вору-

шить губами, але слів, що ото зринули були в думках, уже немає, все в голові перемішалось, і він безпорадно розводить руками:

— Ти б нам повідав, що там у газетах пишуть... Перепочиньмо трохи.

Іон закурює сигаретку.

— Як вам сказати, все є в газетах — і добре і погане.

— І погане? — витягає Петру свою зморшкувату зазмаглу шию. До Іона вже підійшли інші косарі, настожились.— Що ж вони там пишуть?

Бану повагом витягає «Скинтейю», розгладжує зім'ятий аркуш, проглядає кілька заміток, потім читає: «Провокаційні виступи польського публіциста». Царани уважно слухають, мовчки покурюючи сигарети, потім хтось не витримує і кидає:

— А чого він хоче, Іоне? Щось я не доберу...

— Свободи,— коротко відповідає Іон Бану і дивиться на своїх колективістів.— Свободи для себе і своїх однодумців...

— А якої ж йому свободи треба? — вставляє і своє запитання Петру.

Іон читає всю статтю, потім додає від себе:

— Якщо сказати коротко, то автор хоче мати свободу для виступів проти народної влади, проти уряду. Йому, бачте, мало простору, мало свободи. От якби дали йому право топтати все святе і скроплене кров'ю народу, тоді він заспокоївся б...

— Навряд, Іоне, щоб він тоді заспокоївся,— перебиває Василіу.— Спочатку дай йому свободу цькувати народний уряд і демократичні порядки, а потім він схоче свободи дій... Почне підбурювати людей на демонстрації і страйки, потім кине бомбу. Хіба не так ішов до влади Антонеску? Або Гітлер?

Іон Бану схвально киває головою.

— Правильно, Василіу, гадаю, що до цього вони і прагнуть. І в Польщі, і в нас їх потовкли трохи під час визволення, але, видно, не всіх, і до того ж потовкли мало. Вони перечекали годину, тепер лізуть з усіх щілин. Пищать.

— Якщо комар довго й настирливо пищить, то його легко здмухнути,— вставляє хтось уїдливо.

Бану глибоко затягається, аж сигарета шкварчить.

— Крикуни користуються нашими демократичними свободами, щоб нам же й пакостити.

Василію запально перебиває:

— Ну, знаєш, давати право крикунам і провокаторам користуватися демократією — ганьба. Не для того ми її заводили в себе. За демократію наш народ заплатив кров'ю...

— А в Угорщині деякі письменники та журналісти організували антиурядову й антипартійну опозицію,— каже Іон і читає колективістам статтю про становище в Угорщині.— Основний лозунг опозиціонерів — боротися «за велику Угорщину»... Знову про Трансільванію кричать.

— Так це ж уже було,— сміється Василію.— Було! Про це фашисти кричали...

— Про фашистів у газетах не пишуть,— пояснює Бану.— Цих називають ревізіоністами.

— Як ти їх не називай, а діло й так ясне,— резюмує Василію,— видно, куди вони гнуть.

Погомонівши, царани знову беруться за коси, знову лунко дзвенять нагострені леза. Зелені покоси трави покірно лягають до ніг, радуючи око срібними краплинами роси, що не встигла ще випаруватись на вітрі. Однак царани зараз думають про оту статтю, яку щойно читав Іон. Лихий то знак, коли у власному домі заводяться такі крикуни. Втихло після війни, мир прийшов у оселі, люди посіяли хліб, заходилися домівки свої чепурити, діток учити. Все, здавалося б, добре, та от знову хтось баламутить, коверзує. За кордонами ворогів чимало, про це всі знають, адже не випадково над Дунаєм не раз літали зграї листівок, пущених невідомо ким. Читали ті листівки царани, і в Мушатешті знають, кому хочеться змінити порядки на світі. Але то — ворог. Може, і в наших місцях вони завелися? В газетах про це не пишуть, але це не значить, що їх немає...

Петру Ураду смокче свою люльку, хоч вона вже давно погасла, думає невеселу думу. От як буває на світі — збереться ото людина сказати слово радості, яке, може, носила все життя у своєму серці, а тут на тобі — не до нього тепер. Мабуть, треба зараз інші слова говорити, строгі і, може, войовничі.

Сонце хилиться до хвиль Дунаю, вода закипає синім вечірнім вогнем. Царани повільно йдуть у село, несучи

на косах зблиски вечірнього проміння. Іон після довгої мовчанки каже:

— На той рік візьмемо напрокат сінокосарки, годі вимахувати косами...

Ніхто не відповів на ці слова, кожен думав про своє, поспішаючи додому. Попереду всіх не йшов, а летів на крилах любові Василію.

— Гляньте, як жене нашого Василію в село,— зауважує Бану.— Сказано, у чоловіка молода жінка...

Царани посміхаються. Важко викресати на їхніх обличчях посмішку, значно важче, ніж, приміром, дочекатися грози на небі. Але Іон Бану навчився це робити.

4

Добре тобі на серці, коли у твоїх засіках повно пшениці, коли жінка дивиться на тебе лагідними очима, а діти, мов ті горобчики, цвірінькають біля повної миски. Тоді ти навіть можеш сісти на дубовій лаві, на покуті, на тому самому покуті, де завжди у святкові дні сідають добрі хазяї, поставити перед собою пляшку цуйки і виглянути у вікно. Може, йтиме якась людина, то її варто покликати і поділитися з нею шматком хліба. Петру довго крутиться на лаві, позираючи у вікно, але нікого там не бачить. Тоді він гукає до Маріоари:

— Жінко, а виглянь-бо, чи не йтиме добрий чоловік. Заверни його до нас, не можу я сам пити, а хочеться дуже...

Іншим разом Маріоара, напевне, вилаялася б і наговорила б чоловікові прикрих слів, але зараз лише посміхнулася:

— Нащо ж чекати, коли можна покликати для такого діла сусіда. Може, піти до Іона Маруну?

Петру невдоволено мотає головою.

— Покликати, значить треба вгощати чимось таким... А коли людина випадково трапиться під руку, тоді можна обійтися тим, що на столі. Ясно тобі? Ану поглянь-но, поглянь...

Він перехилився до вікна, аж носом вперся у шибку, радісно блиснув очима:

— Бачиш? От тобі й добрий чоловік. Клич!

У двір завертає Іон Бану. На ньому сьогодні чиста

сорочка, вправлена у військове галіфе, в руках польова сумка з паперами. Переступивши поріг, Бану кланяється:

— По всьому видно, що моя доля через паркан ще не розучилася стрибати... З неділею!

Петру метушиться, запрошує гостя сідати. Маріюара вносить тарілки, кладе цілу гору помідорів.

— Віриш, Іоне,— посміхається Петру,— живота підтягло так, що аж нудить... А от випити сам не можу, все чекав на добру людину. Бери склянку!

Коли випили, Іон уважно оглянув господаря, наче перевіряв, чи в доброму він настрої, потім провів рукою по щоках і, не доторкнувшись до їжі, сказав:

— Оце, якщо говорити вам правду, вже в третій хаті підносять чарку... Якщо вип'ю хоч по одній у всіх тозівців, тоді моя Елеонора може вважати себе вдовою... Але з вами, баде Петру, вип'ю охоче, бо маю до вас важливу справу.

Петру хутко перекинув над склянкою гостя пляшку. Уважні очі господаря вкрилися туманом занепокоєння.

— Давай, Іоне, хоч сьогодні про справи не говорити. Зійшлися, випили, можна ще послівати, та й край. Годі тобі сушити голову!

— Така вже посада в мене,— посміхається Іон і витягає сигарету.— Така посада... Радію вкупі з вами, бо бачу, що очі у вас помолоділи, але хочу разом з тим сказати, що зроблено лише початок, що головне попереду. От є у вас хліб, є до хліба; але це не все. Злидні ще не викурилися з хати. Гляньте на ваш піл, де ви спите з дітьми, подивіться на хату... Хіба так мусимо жити?

Петру регоче:

— Дивний ти, Іоне, дуже дивний чоловік... Ну, зайшов би оце до мене в хату, приміром, Анкулія, почав би колоти мене моїм полом, я б ще змовчав, бо в Анкулії на полу перини та високі подушки. А ти? Що ж ти про себе мовчиш? Га? Чи, може, вже собі перину купив? То скажи прямо...

Іон дивиться на жевріючу сигарету.

— В тому ж то й біда, що і я так живу, як і ви, як Маруну, Іліє та інші тозівці. Всі ми грузнули в злиднях, у безкультур'ї й не помічали ніби, бо зроду-віку так жили ми й наші батьки...

— Діди теж так жили,— додає лагідно Петру.

— Правильно, й діди наші так жили. А ми от спіль-

по виростили хліб, наїлися і вже думаємо, що... цапа за бороду вхопили.

— Бога за бороду вхопили,— розпливається в посмішці захмілілий Петру Ураду.

Іон Бану зиркає на рядок ікон, що висять над головами, посміхається:

— Ну, до бога нам ще далеко, він високо, ми навіть до цапа не дотяглися...

— Що ти маєш на увазі, Іоне? Щось нове надумав? Кажіть прямо, не крути. Про колектив прийшов говорити? Я знаю, що маєш на думці. Хіба ти гадаєш, що я такий дурний? Тепер ми тобі віримо, кажи...

Іон з полегкістю зітхає. Здається, найскладніше те, що він довго відкладав, вже не таке й складне. Видно з усього, що на цей раз розмова з Ураду вийде легшою. Ось чому він мовчить і далі, вивчаючи свою сигарету.

— Та кажи ж! — не терпиться Петру.— Не тягни. Я й так усе знаю.

— А що ж ви знаєте, баде Петру?

— Коника мого до стайні — раз, землю до гурту — два... Вгадав?

— Вгадали,— погоджується Іон і додає:— Плуга, борону і все інше до гурту — три. Сівбу проведемо в загальному кліні, добрив внесемо, а на той рік ви мене запросите після жнив у свою хату і поставите на стіл цілий бутель цуйки. І посадите мене вже не на лаві, а на новенькому стільці. А отут,— Іон рукою вказав на куток,— а отут у вас буде вже радіо, а отут стоятиме комод...

— Цілий бутель цуйки поставлю? — дивується Петру.— А де ж я грошей візьму? З неба вони мені впадуть?

— Гроші ви одержите з каси колективу. Але ви не бійтеся, горілки я пити тоді не буду.

— Це ж чому? — серйознішає Петру. Очі його так і свердлять гостя.— Забагатієш?

— Забагатію,— каже Іон,— але не в цьому справа. Якщо я буду брати могорич, ви мене скинете з посади примаря... І осередок за чуба візьме. Та ще як візьме, тільки держись...

Петру сміється.

— Та невже ми забагатіємо? Аж не віриться...

— Ви не вірили в тоз, а тепер, здається, повірили. Повні засіки переконали. А через рік-два доведеться нові засіки робити, бо ті вже будуть малі.

— Де ти вчитав таке, Іоне? — питає серйозно Петру.— Ну, де? У яких книжках?

— Не в книжках я вчитав, я все сам бачив у Росії. Отак як вас бачу. На власні очі.

Петру хилить голову. Голова у нього велика, кудлата. Сиві пасма вкривають скроні й потилицю. Під густою гривною сивого скуйовдженого волосся важко ходять думки, повертаються повільно, мов жорна в вітряку. В таку голову нелегко втовкмачити свою думку.

— Гаразд,— нарешті обзивається Петру,— гаразд, припустимо, що ти бачив. Але ти скажи мені — хіба обов'язково йти далі? А чому не зупинитися й не потупцювати трохи на місці? Адже це місце не таке вже й погане. Навіщо вигадувати нове, коли й те, що є, непогане? А що, як нове буде гірше?

— То поїдьте в сусідню волость, у Барагану приміром, подивіться, там люди вже давно живуть по-новому. Поїдьте і подивіться. Тоді самі скажете.

Петру мотає кудлатою головою.

— Бачив уже. Чого там... Але люди ж неоднакові. Там один одному пособляють, там дружність... А в нас? Та невже ти думаєш, що Іліє змилосердиться і напоїть мого коня? Та здохне конячина, а він і пальцем не ворухне. Хіба він вклав у нього останню копійку? Ех, Іоне, Іоне! Трудно буде з нами, ось побачиш...

Іон вимахує руками:

— Та що ви все про свого коня? У нас незабаром будуть такі рисаки, що рота розкриєте, не надивитесь. Ми ферми поставимо, породистих корів заведемо, овець, свиней... І все це буде наше, спільне, народне, колективне. Ваше, моє, сусідів ваших. Тоді і Маруну і отой Іліє зрозуміють, що вони господарі великого багатства, що це багатство треба берегти. Це тільки вороги кажуть, що бідняк ніколи не був добрим господарем і ніколи ним не стане. Ви вірите в ці брехні? Невже ви не зможете бути добрим господарем, баде Петру? Скажіть... на своїй землі...

— Стій, стій,— перебиває його Петру,— гаразд, ти кажеш — на своїй землі. Але ж землі у мене не буде більше, вона буде не моя. Ось у чому лихс. Не моя!

— Ваша земля, ваша! Навіки ваша. І не один якийсь шмат, а вся нива, весь виднокруг. Ліси і ліси, Дунай і заплави, все ваше, народне. Ви це можете зрозуміти?

Довго мовчать обоє, похиливши голови. Першим озивається Петру. Він сьогодні випив, слова самі просяться на язик.

— Гарзд, Іоне, здамо ми все до гурту, поживемо рік-два, а потім що ще придумуватимемо? Що ще усуспільнюватимемо?

— Я вас не розумію, баде Петру. Про що ви питаєте? Петру сердиться.

— Ну, приміром, все усупільнимо, звеземо в амбар, поставимо під повітку, в стайню, що в кого є. А далі? Адже ми не зупинимось на цьому. Прийдеш до мене, будеш агітувати за гуртожиток, за їдальню, бог знає за що. Ти не ображайся, Іоне, ми свої люди, але ти все ж скажи мені: не вийде згодом директиви усупільнювати дітей? Не смійся, скажи краще толком. Адже чутки ходять...

Іонові не до сміху. Він дивиться на людину широко розкритими очима так, ніби вона оце впала з неба. Що йому сказати? Переконувати, що це — куркульські плітки, що це ворожа агітація? Про це він не раз говорив з селянами, розповідаючи про часи колективізації в Радянському Союзі. Там теж було так. А кажуть — історія не повторюється! Повторюється! Ось вона, історія, перед ним, мов на долоні. Бери її і розглядай якнайдокладніше. Румунський куркуль аж ніяк не хитріший за російського чи українського. Всі вони однакові... Ось чому Іон Бану каже так:

— Стара пісня, вона вже не чарує вухо статечній людині... Соромно, баде Петру, потурати брехням. Не раджу — кури будуть сміятися.

— Не сором мені, Іоне,— сердито блимає з-під кушуватих брів Ураду,— не сором — давно вже втратив здатність червоніти... А що спитав — не біда. Діло серйозне. Йдеться про життя, а не про якусь пустяковину... Давай краще вип'ємо, Іоне.

Але Іон Бану пити не хоче. Він статечно прощається, залишаючи господаря одного за столом. Маріоара зупиняє гостя на порозі, запрошує покуштувати свіжої чорби, але Іон аж ніяк не може, бо йому треба ще побувати в багатьох людей.

— У кожного хазяїна сто запитань, і на всі він чекає відповіді, хоч трісни — відповідай,— сміється Іон і про-

сте в двір. Петру перехиляється через стіл, кричить навздогін:

— Кури, кажеш, будуть сміятися? Га-га-га! Ще подивимось, Іоне, з кого кури сміятимуться! З кого завгодно, тільки не з мене! Я не піддамся!

Петру ще щось хотів сказати, та раптом побачив у дворі бабу Смаранду. Тьху ти, анахтема! Тільки глянув, ніби в рот гіркого вхопив. Аж скривився Петру, але вдіяти нічого не міг — баба Смаранда вже вступила в хату і низько кланяється на всі боки. Вона робила це так старанно, що Петру не стримався і крикнув:

— Та годі тобі, Смарандо, молитися, все одно боги твоїх привітань не приймуть, вони не люблять тих, хто з відьомством знається...

Баба Смаранда враз перестала хреститися, розтягла свого великого рота, зашипіла, мов гаряча сковорода:

— Ой, куме, не говори так, не говори. Ти краще послухай, що я тобі скажу, тільки не кричи на мене, стару і немічну, бо що чула, те й передаю. Кажуть, що в кооперативах заводять спільне ложе. Лягають покотом — чужі жінки і чужі чоловіки. Мовляв, у кооператорів усе мусить бути спільним, на гурт...

— Не плещи, бабо, дурним язиком, — одвертається від Смаранди зацікавлений було Петру, — такого і світ не бачив, щоб покотом.

Баба Смаранда аж слиною бризнула:

— А колективістів світ бачив? А щоб нещасних корівок зганяли в один хлів, таке бачив ти коли-небудь? Я от була недавно в Барагану, там таке діється... Варять в одному казані, мов ті поросята сьорбають з одної миски. Страшно дивитися.

— З одної миски? — знову обертається Петру до Смаранди. — Сама бачила, чи хтось у вуха лящав?

Баба Смаранда хреститься, плює через плече і присягається, що бачила, як колективісти села Барагану сьорбали чорбу з одної великої миски. На Петру це справляє приголомшливе враження. Невже ото люди погодилися їсти з одної миски? Він морщить лоба, вперто думає над оцими словами, потім раптом запитує:

— Усе село з одної миски?

— З одної, куме, побий мене хрест і всяка нечиста сила!

— Ну й стерво ж ти, кумо, як подивлюся на тебе! —

кричить Петру і замахується на Смаранду.— Та як же можуть люди усього села їсти з одної миски? Ти подумала про це? Як може сто чоловік сьорбати чорбу з одної миски? Га? Яка ж та миска?

Баба Смаранда злякано зиркає на двері, ніби збирається втікати, але раптом знаходить порятунок. Розкинувши руки, вона схлипує:

— Миска? Миска отака, отакенна...

— Як хата, чи що?

Петру регоче так, що баба Смаранда аж вуха затикає пучками. Маріюара увійшла в хату, здивовано зупинилася.

— Що ви тут таке веселе розказуєте, кумо? Ану, розкажіть і мені.

Та Петру вже не дає бабі й рота розкрити. Грізний, найжачений, він підводиться на покуті, наступає на Смаранду.

— Геть, клята відьмо, з хати, і щоб більше я тебе тут не бачив. Іч, куркульське торохтьоло! Миска, як хата! Таке вигадати.

Баба Смаранда, кладучи собі куди попало хрести, хутко дріботить за поріг, а Петру стоїть скуйовджений і гукає:

— Я тобі дам миски! Ти що ж, гадаєш, що я найдурніший? А щоб ви виздыхали всі!

Уже далеко баба Смаранда від хати Петру, а він усе бушує, викрикуючи найсердитіші слова, на які тільки здатна людина.

5

Старий маєток Мунтяну, де колись Віоріка заснувала була дитячий будинок, тепер перетворився на шумливий вулик — тут тепер розташувалося правління колективного господарства. З ранку до вечора метушилися люди, приглядаючись і до глибоких кам'яних льохів, і до широких стаєнь, де колись стояли поміщицькі рисаки. Уже одна думка, що ось у цих добротних конюшнях буде тепер стояти бідняцька кобильчина, трохи втихомирювала серце господаря — все ж таки якась розрада!

Іон Бану метушиться на широкому подвір'ї, дає розпорядження, сам хапається за мітлу і починає підмігати веранду. Але мітлу в нього відбирає Маріюара.

— Отаке ще, примар з мітлюю! Не бачено...

Іон посміхається:

— Не ті тепер пішли примарі! А де баде Петру? Не вже ото все стирчить у тій стайні?

Маріоара пошепки каже:

— Все сіна підкидає своєму коневі, хоч сіна того повні ясла. Трудний чоловік.

Елеонора, жінка Бану, та Маріоара прибирають кімнату, ставляють стіл біля вікна, накривають його скатертиною. Вчора колективісти обрали Василіу голсовою подарства, треба ж людині десь сидіти і давати розпорядження. Елеонора ще й квіток нарвала, поставила в горщику на стіл. Маріоара жартує:

— Ось дізнається Ленуца, що ти квітки Василіу підсунула, вона тобі дасть...

Елеонора відбивається:

— За квітки, може, й не дуже розгнівається, а от за скатертину, яку ти принесла, приревнує...

— До мене вже ніхто не приревнує,— з печаллю в голосі каже Маріоара, поглядаючи на вродливу Елеонору.— Дуже вже я стара для такого діла...

Елеонора починає втішати сусідку, але та лише посміхається:

— Знаю, що стара, не кажи того. Семеро дітей вихувала... В наймах силу вимотала, тепер уже не повернеш її.

— Повернемо,— вперто веде своєї Елеонора.— Ось уже легше нам стало, незабаром ще легше буде. До того ж ідеться.

— Хоч би дітям нашим щастило, ми вже за дітей будемо дбати, якщо не вмiли за себе.

Елеонора хотіла заперечити, та враз побачила таке, що аж за боки схопилася: по дворищу гасав на коні Іліє. Маленький, одноокий, він босими ногами гамселив коня по ребрах, змушуючи його ставати дибки і зриватися в галоп.

— Глянь, глянь! — повернулася Елеонора до жінки Ураду.— Іліє видерся на вашого коня!

Маріоара змінилася на виду. Сталося найприкріше: Петру десь одвернувся на хвилину, а вже отой дурний Іліє сів верхи на вороного і гасає по двору. Боже, що тепер буде!

А Петру вже біг навперейми, грізно вимахуючи руками.

— Стий, стерво, стій! Хто дозволив?

Він перехопив коня, вчепився за вуздечку, стяг Іліє на землю.

— Яке маєш право чіпати? — хрипів Петру.— Хто дозволив брати те, що тобі не належить?

— Як то не належить? — з серйозним виглядом відбивався Іліє.— Це вже не ваша коняка, а наша, спільна. А якщо спільна, то, значить, і моя. Що схочу, те й робитиму з нею.

Сказавши так, Іліє потягся руками до вуздечки, та Петру так штурхонував його, що той мало з ніг не впав. Підійшов Іон Бану, Василю, прибігли інші колективісти. Іон Бану, дізнавшись, у чому річ, строго сказав Іліє:

— Без дозволу правління ніхто не має права брати коней. Запам'ятайте це, товаришу Іліє, і своїм дітям зажають. Чуєте?

— Але ж я теж член правління! — не здавався Іліє.

— А член правління має брати дозвіл у голови господарства,— намагався спокійно говорити Бану.— Анархії ми не дозволимо. А про ваш вчинок, товаришу Іліє, ми поговоримо на засіданні правління. Гадаю, що товариші не поглядять вас по голівці.

Хоч сутичку і вдалося вгамувати, та Петру ще довго гнівався і лаяв нерозумного Іліє, називаючи його всякими лихими словами. Кілька днів усе бігав уночі до маєтку, заглядав у стайню, перевіряв, чи не скоїв отой дурний Іліє чогось вороному. Та Іліє, діставши суворе попередження від правління, вже не чіпав коней, а на засіданні на своє виправдання говорив понурим голосом: «Зроду-віку не їздив верхи, думав, що хоч у колективі поїжджу, аж воно й тут не дають». І все ж під тиском членів правління дав слово ніколи більше не чіпати коней, а коня Петру Ураду обходити десятою дорогою.

Якось раненько Іон Бану, Василю та баде Замфір побігли по селу, скликаючи колективістів до правління.

— Шефи! Вже завернули до села!

— Вони з золотими трубами й акордеонами!

— Шефи їдуть на автомашинах з міста!

— Робітники приїхали, щоб разом відсвяткувати заснування колективу!

Слово «шефи» було незнайоме, нове, незвичне. Хоч Іон Бану й попереджав, що на урочисте відкриття сільгоспколективу приїдуть робітники з Заренау, однак ніхто

в це не вірив: не було такого, щоб з міста приїжджали з оркестром. А тепер от приїхали! Іон Бану аж тремтить од збудження. Він підганяє Петру Ураду, який ніяк не може попасти у прорізи свого широкого сумана, чортихається і схвильовано проказує:

— Ну, ось! До нас гості на поріг, а ми на печі сидимо. Тьху, хай тобі! Хоч крізь землю провалисьь...

Нарешті суман сидить на горбі у Петру, чоловік кидає до рота крихту вчорашньої мамалиги (коли-то доведеться попоїсти сьогодні), вибігає на вулицю. Іон Бану вже стукає у вікно іншої хати, а Петру швидше йде до маєтку. Тут уже зібралося чимало царанів, особливо молоді. У Петру відлягло від серця. Ні, не соромно буде їм, колективістам, перед шефами, зустріч буде, як зустріч. Але де ж ті машини? Петру не встиг роздивитися, як почув музику. Це співали труби. Вони котили поперед себе хвилі звуків, тугих і бадьорих, як весільний вальс. Звуки наростали, проникали через шибки вікон, і з хат викочувалися, мов вихор, дівчата та хлопці. Нарешті з-за рогу вилетіла велика вантажна машина, на якій сидів духовий оркестр. За нею незабаром з'явилося ще три грузовики. Ось вони зупинилися, Іон Бану зняв качулу, низько вклонився і сказав хрипким голосом:

— Просимо, дорогі шефи, вітаємо вас!

Він хотів ще щось додати, та раптом гримнув оркестр, заглушив слова. З задньої машини вийшов вусатий робітник у куценькому коричньовому кожушку, щось сказав оркестрантам, потім підійшов до ганку, вклонився:

— Уклін вам від пролетарів Заренау! Ми, посланці робочого міста, шлемо вам привіт і побажання щастя в новому житті. Оце прибули на ваше свято, приймайте наші подарунки.

Шефи обережно зняли з першої машини невеличку друкарську машинку в чорному футлярі, поставили на ганок. Потім молодий чорнявий юнак, який все поблискував очима у бік, де стояли мушатештівські дівчата, розгорнув пакунок і подав Іонові Бану якийсь блискучий апарат. Юнак переможно глянув навколо і сказав:

— Оце вам штуковина, яка називається по-вченому барометр. Дуже необхідна у вашій справі річ. Вона підкаже, коли буде дощ, попередить про сухувій і про грозу,

про град і про інші напасті. Краще від усякої ворожки і навіть від попа знає вона, що буде завтра, післязавтра і через місяць.

В натовпі почувся сміх, вигуки здивування і захвату. Барометр пішов по руках. Хтось уїдливо спитав:

— А оця коробочка часом не знає, де жінки цуйку ховають?

— А може, вона й на любов показує?

Юнак задьористо засміявся і відійшов набік. Його місце зайняв сивий літній чоловік у пенсне і сірому модному пальті. Він довго рився у своєму блокноті, потім, видно відшукавши потрібне, відкашлявся і почав читати:

— Від світу науки і студентства інституту дарую вам оці золоті скарбниці, де ви знайдете цінні поради, як вирощувати хліб на землі. Великі мужі агрономії...

Чоловік спіткнувся на якомусь слові, помовчав, потім безнадійно махнув рукою, зняв з носа пенсне і вже іншим голосом докінчив:

— Скажу вам так, привезли ми оце в подарунок вам бібліотечку. Читайте на здоров'я!

Оплески і схвальні вигуки були нагородою промовцеві. Він аж просяяв весь, а на його обличчі можна було прочитати: чому не почав отак відразу?

Потім з машини вийняли два великих ящики цвяхів, десять нових хомутів та моток канату. Два молодих хлопці зносили мішок синього каменю (яке добро!), піднесли колективістам набір дротяних щіток і поставили біля ганку величезний чавунний казан.

— Гадаємо ми так,— проказав робітник у куценькому кожушку,— що вам усе згодиться у великому господарстві. Чим багаті, тим і раді...

Василіу приймав подарунки, кланявся. Люди поглядали на молоденького голову, на обличчі якого цвіли маки, і посміхалися: можна подумати, що всі ці чудові подарунки належать йому одному... А людей у подвір'ї ставало все більше. Прийшли не лише колективісти, а й ті, хто ще вагався і вичікував: як то воно буде? Молодь купчилася біля оркестру, чекаючи, поки скінчаться промови і тоді вже можна буде потанцювати...

Петру Ураду стояв біля ганку, розглядаючи подарунки і слухаючи промови, а сам нишком зиркав на одного акордеоніста з чорними окулярами і думав: десь він бачив цю людину... Петру хмурих брови, одвертався від

оркестру, але все одно перед очима стояли чорні окуляри, маяли на вітрі чорні патли... У Петру зіпсувався настрій. Чому отой акордеоніст так свердлить своїми затемненими очима його, Петру? Чому він не зводить з нього свого противного погляду?

А тут ще оцей великий казан... Нащо він колективістам? Невже то правда, що в колективі незабаром будуть годувати з одного казана?

Невже то правда? Адже Петру не раз чув про це від різних людей. Чув... Та й не тільки про казан. Ось виймуть шефи звідкись величезну ковдру, покладуть на ганок і скажуть: «У великому господарстві все згодиться... Колективно працювати, колективно відпочивати».

Від таких думок по спині аж холодок гуляє. Петру прикипів зором до казана, не може від нього відірватися. Ху ти, рахуба! Щоб не видати свого хвилювання, почав набивати люльку, але руки не слухалися, тремтіли, тютюн розсипався, вислизав з пучок. Тоді він зиркнув на акордеоніста, побачив його очі, заслонені окулярами, і йому здалося, що ті очі сміялися.

На Петру напав страх. Чоловік уже не чув промов, не бачив облич людей, не дослухався до голосу труб. Якийсь настирливий і зрадливий голос нашіптував йому: тікай, Петру, тікай цієї миті, поки всі зайняті шефами, заклопотані словами і привітаннями. Вони тебе втягнуть у непевну справу, тобі не до лица всі оці чортівські нововведення. Тобі бог послав добру жінку, чесну і роботящу, тож не діли її з іншими, не віддавай на поталу свою совість і свою душу.

Він нишком прямує до стайні, де похрумують свіжим сіном коненята колективістів, відв'язує свого вороного, запрягає його в каруцу і смикає за віжки.

— Хай вам трясця усім! — б'є він з люттю вороного. — Щоб ви подавилися своєю колективною чорбою! Но, коханий, но, вороний, хай світ западеться у них під ногами!

Каруца заторохтіла, виїжджаючи з двору, та Петру раптом зупиняє вороного — на воротах стояв патлатий акордеоніст. Патlach підняв пальця і тихо, але владно проказав:

— Стій, чоловіче! Чого ж втікаєш з торжества? Хіба так годиться?

І враз усе пригадав Петру. Перед очима простяглися широкі дунайські плавні, заклубочилося грізно небо над головою, чорна згряя гайвороння каркнула в саму душу. Ніби зараз чув зловісні слова: «Чорним попелом полетить за вітром ваше збіжжя, діти вимруть з голоду, земля розверзеться, поглине ваші грішні душі...»

Петру озлився. Таке пророчити, а потім стати на воротах і не пускати з двору. Чи не занадто?

— Геть! — несамовито кричить Петру, смикаючи за віжки і б'ючи вороного пужалном.— Геть, нечиста сило!

Але патлатий і не думав поступатися. Він схопив коня за вудила, пригнувся, мов кішка, і процідив крізь зуби:

— Казана злякався, смердючий валаху? Але ж ти знав, куди йшов! Казан що—то тільки початок. Невелика біда з'їсти миску чорби з спільного казана. Подумаєш, вередує... Та то що! Ось будеш спати з своєю Маріоарою під колективним покривалом, тоді заспіваєш! Поженуть тебе на спільне поле, працюватимеш гірко, але хліба тобі не дадуть. Не дадуть! Хліб піде в державні засіки. Жінка тобі не спече теплий малай, станеш ти в чергу за черствим окрайцем, щоб було чим запхати рот дитині. І до церкви не пустять, бо там, де ти розмовляв з господом богом, де ти вмивався чистими сльозами спокути, там буде комора. Почекай-но... Ось ми візьмемося за тебе, доберемося до печінок. Ти ще затанцюєш не так!

Патlach навіть захлинатися почав, так душили його оті страшні слова, так клекотіла в ньому нелюдська злоба. Петру аж очі витріщив. Що він чує оце гут? Та не встиг він і слова вимовити, як біля коня виріс Іон Бану. Обличчя його було збуджене, очі палали.

— Що сталося? — спитав він, поглядаючи на запряжену коняку.

— Та ось царан вирішив тікати з колективу, а я не пускаю,— розвів руками патlach.— Мало не задавив мене...

Петру зблід. Схопився з воза, розмахнувся дрючком і вдарив патlachа. Чорні окуляри злетіли з перенісся, упали на каміння й розбилися. Іон Бану схопив Петру за руки, ледве вгамував його. Почали збігатися люди.

— Що ви робите? — крикнув Василіу.— Шефа бити? Та за це...

Петру нарешті озвався:

— Казаном лякав, колективною ковдрою... Каже, що з церкви зроблять комору, що діти помруть з голоду. Я його знаю, згадав... Я його ще торік зустрічав у плавнях.

Патlach стояв під поглядами людей зіщулений, а коли надійшли шефи, дізналися про випадок, робітник у козушку заявив:

— Затесався до нас... Добре, що сам розкрився! А то міг би наробити халепи. Ану, ходімо, акордеоністе, поговоримо. Та швидко!

Робітник та Іон Бану повели патlacha до примарії, а оркестр знову заграв вальс, і молодь, пошушукавшись, пішла танцювати. На двір винесли столи, накрили їх чистим полотном, викотили бочку з вином, поставили закуски. Почався святковий обід, а Петру все стояв біля воріт, дивився кудись за Дунай, ховаючи очі від людей. Василю щось доводив старому, запрошував його до столу, та Петру навіть не ворухнувся. Тоді Василю сказав:

— Баде Петру, ви правильно зробили, що труснули того акордеоніста. Правильно! То — ворожий агітатор.

— Бери коня, Василю,— нарешті сказав Петру,— розпряжи його і постав на місце.

— Е, ні, баде Петру,— засміявся Василю.— Самі запрягли, самі й розпрягайте.

Петру повільно повертає коня від воріт, каруца посувається вглиб двору. Неслухняними руками розв'язує царан хомут, протираючи очі, що запливли сльозою образи й сорому. Соромно чоловікові, що не кажи. Вдалося злодійку похитнути на якусь мить старого пенька. Що тільки будуть говорити тепер про нього люди! Але ж хай вони спочатку зважать, як хитро було задумано! Бач, як збудоражили тим казаном душу, мало не запеклася вона на вугіль!

Петру підкликав до себе пальцем Василю, тихенько питає:

— Ну, гаразд, може воно й так, що я старий пеньок. Але ти мені скажи, Василю, нащо вони привезли отого казана? Ну, нащо він здався?

Василю мить думає, потім каже:

— Казан? Отой, що шефи привезли?

— Та той же, а який ще... Нащо він нам?

Василю береться за боки і регоче. Петру дивиться на нього з осудом, думає: «Чого б ото я так реготав? Адже по очах бачу, що не до сміху тобі, юначе».

А Василю сміється, аж заходиться:

— Згодиться, баде Петру, згодиться. Коням мішанку запарити, поросяткам картоплі зварити. У доброму господарстві не пропаде!

Петру мовчки бере коня і заводить у стайню. Кінь задоволено хропе, занурює морду в запашне сіно.

— Стій, щоб ти здох! Не наїсишся ніяк!—гримає на коня Петру. Василю мовчки стоїть біля дверей. Хай погримає людина, хай одведе душу... Заспокоїться і сам визнає свою помилку. Та він уже й сказав «пеньок», це багато важить, коли людина сама доходить істини. А Петру справді не знав, як вийти з прикрого становища — сором є сором. Ось чому він лагідним голосом просить у Василю:

— Слухай, хлопче, ти там тее... Не плещи язиком і іншим не давай. Особливо прошу не казати про цю пригоду моему зятеві Ніколає Станбу. Лихий у чоловіка язик, засміє на смерть...

Василю жваво відгукнувся:

— Покиньте думати, баде Петру, про все це. Нічого не було, нічого такого не сталося. Ви просто допомогли нам викрити ворожого агітатора, от і все. Ходімо до гурту.

Аж надвечір приїхав у село Ніколає Станбу. Шефи були вже наїдпитку, ходили по селі в обнімку з селянами, співали пісень. Ніколає зайшов спочатку до голови сільської ради Бану. Старі приятелі обнялися.

— Жалкую, що не зміг приїхати вчасно на ваше свято,— сказав щиро Станбу.— Уже було зібралися з Віорікою, та прийшло повідомлення, що маю завтра виїжджати з делегацією в Угорщину, довелося деякі справи підганяти... Ну, як тут у вас?

Іон Бану почав розповідати про історію з акордеоном, як раптом у примарію зайшов Петру Ураду. Іон стишив голос, хотів було зовсім обірвати розповідь, та діватися вже нікуди було — Ніколає, не помічаючи Петру, питає: «Ну, що ж далі? Як повівся мій тесть?» Тоді Іон підвищив голос і сказав:

— Баде Петру допоміг викрити пропагандиста в рясі! Наші колективісти просять більше не надсилати таких шефів...

Петру широко ступив до столу, за яким сидів Бану і Ніколає, схопив зята за руку:

— Здрастуй, синок! Як бачиш, на мені не поїздять...

Він так вперше щиро і збуджено вітав свого «цигана», отого чорнявого Ніколає, який колись причарував своїми дивними словами його дочку Віоріку.

— Чого ж минаєш двір? — гримів Петру. — Хіба личить спочатку заходити до чужих людей, а вже потім до родичів?

— Де ж тут чужі люди? — розвів руками Ніколає. — Свої, свої люди. І хати вашої не минав, бо вона зовсім в іншому боці. А от проїхав би повз сільську раду, то вариш Бану сказав би: «Минає наш двір».

— Гаразд, гаразд, не виправдуйся, — жартівливо пошварився Петру, — ходімо додому. Там у нас шефи гостують, так що й нам, можливо, по чарці перепаде.

6

На пароплаві «Марафон» так тихо, ніби на кладовищі. Грек-штурман вже не дивувався, розглядаючи численні орденські колодочки на грудях королів та принців. Заглядаючи в газету, де стільки писалося про Польщу, він загадково посміхався і багатозначно поцмокував язиком. Мовляв, ясно, чого це їх зібрали з усіх земель, чого їх привезли сюди. Ждуть тронів та урядових крісел, а поки що їдять висококалорійний обід — точно такий, який видають американським солдатам.

Зберуться в салоні, джеркотять, пальцями в газету тичуть. А то бачив штурман, як Отто Габсбург чистив свої медалі... Аж піт з лоба лється, а він все тре суконкою бляклі мідяки.

А болгарський цар Симеон ляльками бавиться, ніби дитина. Покладе на коліна смаглявого бедуїна, руки йому схрестить на животі і розповідає казку. Принцеса Баденська весь час плете панчошу — сплете, покаже своїм близьким, поклониться величаво у відповідь на компліменти і починає розпускати нитку... Дивина!

Немало бачив на своєму віку старий штурман, а такого не зустрічав. Ось уже тиждень стовбичать у морі, від нудьги та ситих обідів подуріли зовсім. Затіяли дипломатичне листування між каютами, у яких нібито роз-

ташувалися суверенні держави. Почалося з того, що підбурюваний жінкою граф Паризький послав з офіціантом у каюту принца Баденського листа: так, мовляв, і так, наша держава суворо попереджає вашу державу про обурливі вихватки принцеси в їдальні, коли вона прилюдно нанесла образу нашій коронованій особі. Принц ніби чекав цього, відразу ж настрочив ноту-відповідь, у якій вимагав не лише пояснень, а навіть погрожував санкціями... І почалося! Болгарська цариця Хуана, вихопивши з рук Симеона ляльки, крикнула:

— Чи не час, ваша величність, попередити його величність Михая Гогенцоллерна, короля Румунії, що ми не погодимся з захватом Добруджі? Підписуйте ноту! Поки ви бавитеся своїми бедуїнами, карта Балкан перекроюється і переінакшується. Можете прогавити, ваша величність!

Набурмосений Отто Габсбург, викликавши офіціанта в ліvreї, суворо попереджав його:

— Рознесіть оцей меморандум мого уряду і зажадайте негайної відповіді. Ми не можемо миритися з існуючими кордонами і категорично вимагаємо компенсації за рахунок Угорщини, Чехословаччини, Східної Німеччини. Термін відповіді тут вказано — двадцять хвилин. Ідіть!

Офіціанти захекалися, розносячи меморандуми, ноги, пам'ятні записки і ноти-ультиматуми.

Один лише Михай Гогенцоллерн не встрявав у цю суєту, сидів за столиком, переглядав альбоми, слухав американський джаз, який він любив над усе. Але хитрий Мурдаряну умів повернути діло так, що кого завгодно розворушить. Начепивши старовинне золоте пенсне на сухий ніс, він тикав пальцем у ноту Болгарії і говорив:

— Але ж це нечувано, ваша величність! Румунія без Добруджі все одно, що молода без жіночої квітки. Добруджа — це вихід до моря, це порти, валюта, зв'язок із світом.

— Добруджі заманулося? — кричить трубним голосом Михай, встаючи. — Може, їм і Трансільванії захоочеться? Ану, пишіть ноту-відповідь! З суворим попередженням і новими територіальними вимогами! Щоб знали, чортові мерці, що...

Слово «мерці», що прохопилося, враз охолоджує Михая. Він нетерпеливо махає рукою, млявим голосом докінчує:

— Все це без нас давно вирішено... Ет, куряча метушня! Не заважайте мені, прошу вас... Вигадайте що завгодно, тільки я не підпишу жодного паперу. Не тягніть ви мене у це діло, воно наганяє нудоту...

Він ще раз махає рукою, що означає «розмову закінчено», і коли Мурдаряну виходить, підсилює голос приймача і розкриває новий альбом. Та не встиг він і першу сторінку роздивитися, як у двері постукали і офіціант, навантажений паперами, подав на срібному підносі відразу три ноти.

— Що, знову метушня? Віднесіть все це моему дипломатові Мурдаряну, він розбереться. А мені краще принесіть пляшку вина, бажано міцного. За мій рахунок, адже в меню вино не включено? Добра прогулянка з економією! Щоб вас усіх чорти забрали.

Магічні слова «за мій рахунок» діють безвідмовно. Ось уже на столі пляшка вина, можна його пити. Михай наливає, підносить кухоль на рівень очей, але не п'є: знову хтось стукає. Входить збуджений, тремтячий Мурдаряну і скрипучим голосом повідомляє:

— Цар Симеон оголосив стан війни з нашою державою.

Михай примружує око.

— А що йому треба дати, щоб він погодився на перемир'я?

— Він жадає Добруджі...

— Гаразд,— каже Михай,— передайте царю Симеону, що я віддаю йому Добруджу, Дунай, всю Олтенію і на додачу Егейське море. Але поставте одну умову: хай він негайно дасть мені сто доларів. Невже такі багаті і стратегічно вигідні території та водні простори не варті ста доларів? Ідіть і принесіть мені від нього гроші, а території і море ми передамо йому спеціальним актом, коли вип'ємо за перемир'я.

— Жартуєте, ваша величність,— мнеться Мурдаряну,— а що, як завтра Симеон сяде на трон? Він матиме ваші папери, тоді буде трудно розтлумачити світові, що ви жартували.

— Гм, гм,— совається Михай і включає радіо. Кілька хвилин слухає Нью-Йорк, потім клацає задоволено пальцями.— Ніколи б не подумав про все це... Дуже хитрий маневр...

Михай відсовує від себе повний келих, сідає за стіл і диктує різку відповідь на вихватку монархічної Болгарії...

...Стоїть на капітанському містку грек-штурман, дивиться на все, що робиться на кораблі, посміхається у свої просолені довгі вуса.

7

Буває ж таке з людиною — хоч не хоч, а зупиняйся оце на вулиці, блимай очима і балакай з отим опудалом Анкулією. Пощипаний народною владою, Анкулія припишк, навіть черевце у нього запалося, наче він схуд, а очі неспокійно бігали й боялися зустрітися з очима співбесідника. Цікаво, чому в людини так полохливо бігають очі?

Петру порівнявся, але шапки, як раніш, першим не скинув, лише доторкнувся до неї у відповідь на привітання. Анкулія це помітив, але вдав, ніби нічого такого не сталося. Схопив Петру за гудзика сумана, крутив його і все шепотів:

— А чули? Кажуть про Польщу всяке...

— Що ж такого кажуть? — питає Петру і відступає, наче хоче визволити свого гудзика.— Щось новеньке?

— Та як вам сказати,— мнеться Анкулія,— чи воно нове, чи старе, все одно не дуже втішне. Воно, звичайно, як кому, але вам, та й мені, не дуже солодко. Комуністів там знімають...

— Комуністів? — дивується Петру.— Хто ж їх знімає?

Анкулія робить ображене лице.

— Чого ж ви у мене питаєте, хіба я всезнайко? Що чув, те й кажу.

Він навіть одвернувся, наче не хотів більше говорити на цю тему. Мовляв, самі тепер кумекайте, я вам не пропагандист якийсь, щоб тлумачити погані чутки. Але Петру не відставав тепер від нього. Надто вже дивної пісні заспівав Анкулія, кажучи, що й йому нібито неприємні новини про комуністів. Дивина отака — Анкулія підпругається до комуністичного воза!

— А то чому ж вам так прикро за польських комуністів? — питає він в Анкулії, прискаливши око.— Чи маєте там своїх родичів?

Анкулія злякано махає руками:

— Що ви? Які родичі? Ви моїх родичів усіх знаєте, по пальцях можете порахувати. Я просто так кажу... Що там не думайте про мене, а мені комуністи до душі. Енергійні, наполегливі... До того вірять у свою релігію, що аж сплянуть від віри. Поважаю таких.

— Дивуюся,— признається Петру,— щось не дуже віриться, щоб вам були до вподоби комуністи. Адже вони земельку вашу тютю-тютю... Хіба таке можна простити?

— Так я ж не про наших комуністів! У нас не комуністи, а анархістики... Як не назвеш — правильно назвеш. Хіба вони справжні комуністи? Справжній комуніст ніколи не стане неволити людину... Новітні багатії — ось хто такі наші комуністи.

— Туманно висловлюєтесь, домнуле Анкулія,— вставив Петру,— не можу я второпати, кого ж неволять наші комуністи. Чи не вас часом?

— Мене що,— пропищав Анкулія,— мене обмежують, а от вас неволять. Це всі знають.

— Знову ж я не доберу,— насупився Петру,— не можу добрати — в чому мене неволять. Кажіть прямо!

— Баде Петру, баде Петру,— зітхнув Анкулія і відразу ж перейшов на шепіт:— Знаю, як вас затягли у тоз, знаю... Хіба сам не був добрим господарем, хіба не знаю, як важко відірвати свою конячину від душі? З кров'ю одриваєш... І все той Іон Бану! У самого латки путящої немає, так йому й байдуже, що господарі розоряються... А от нам з вами тяжко. Знаю це, співчуюю...

Він ще довго шепотів на вухо, приймаючи мовчанку Петру за цілковиту згоду з його словами. Говорив про те, ніби незабаром вийде такий указ, що царан, насильно загнаний в колсільгосп, може одержати назад своє майно і землю. Потім ще ходять чутки про зміни в уряді, адже це нечувано, щоб одна партія керувала державою.

— Хто ж має поповнити уряд? — питає Петру, ховаючи глум в очах. Анкулія нічого не бачить, нічого не помічає, він аж сичить над вухом Петру:

— Не знаю, не знаю, але чув, ніби запросять з-за кордону націонал-цараністів...

— Байки,— коротко відповідає Петру і хоче йти. Однак зупиняється і додає:— Байки про неволю, бо мене ніхто не тяг за петельки, я сам пішов у тоз, байки і про націонал-цараністів. То вороги нашіптують дурням, але

дурнів уже поменшало на світі, переводяться вони, домнуле Анкулія.

— Киньте ви оце «домнуле»,— захапався Анкулія, знову беручи Петру за гудзика.— Який вже там домнул... Товаришем називайте, бо тепер ми з вами одного поля ягода...

— Як одного? — образився Петру і навіть випростався на весь зріст, ніби хотів показати Анкулії, що він тепер став вищим.— Я колективіст, а ви...

— Не кидайтесь словами, товаришу Ураду,— строго сказав Анкулія.— Все на світі міняється, навіть Дунай вужчає, пересихає... Ось вийде указ, ви ж перший вхопитеся за нього обома руками. Та й як не хапатися — силою ж запроторили в гурт... Он у Польщі вже не лишилося жодного колективу.

— Не знаю про Польщу,— з гідністю відповів Петру,— але указу я не жду. Йшов у колектив без указу, лишуся в ньому, хоч би там які завгодно укази виходили.

— Знаю, знаю,— засичав Анкулія,— знаю, хто ото так повертає ваш язик. Всі ми тепер так говоримо, нас просто в міністерські крісла саджай. Але ж усе міняється... І якщо станеться щось, то майте на увазі мене. Я виручу, я не видам.

Це вже зовсім було нестерпно, і Петру аж слиною подавився.

— Киньте, киньте свої обіцянки, вони не для мене. Ви помиляєтесь, домнуле...

— Знову домнул! Як вам не соромно? Я ж просив... Я не вимагаю від вас обіцянок, ви їх не дасте мені, але знайте, що в трудну хвилину, як і колись, я можу стати в пригоді. Згадаєте мої слова...

З важким настроєм повертався цього вечора Петру додому. Чогось вони, всі ці Анкулії і їм подібні, ждуть. А чого саме? Невже щось готується? Посмілішали он як баламути, не бояться висловлюватися вголос. То казан підсунули, то лякають якимись змінами. Комусь аж пече, так хочеться тих змін. А що означали б для нього, Петру, якісь зміни? Знову йти в найми до Мунтяну, знову схилити голову перед нагаєм Мечелара? О, не діждатися б отих змін! І не діждуться!

Ступаючи по зжовклій траві вигону, Петру помітив, як з неба майнула білими крайками якась хустка. Під-

няв її з землі і побачив, що то не хустка, а розпластаний вітром аркуш паперу. Підвів голову і побачив ще п'ять таких листівок, що кружляли в повітрі. Блимнув запальничкою, прочитав написане крупними літерами: «Наближається час вашого визволення... Вільний світ простягає вам руку допомоги».

— Ось звідки дме вітер,— сказав Петру не то собі, не то Анкулії, якого вже не було поруч.

Петру склав вчетверо листівку, поклав її за пазуху і пішов додому. Проходячи повз хату Іона Бану і побачивши у вікні світло, зупинився і постукав. Бану готувався до вечері і радо зустрів гостя.

— Сідайте,— запросив він Петру до столу,— маю нагоду почастувати вас смаженою картоплею.

— Спасибі,— відповів похмуро Петру і поклав на стіл листівку.— Мене вже почастували сьогодні вечерею...

Іон глянув на аркуш паперу, кивнув, заходився мовчки вечеряти. Петру сидів і дивився, як напружено ходили міцні щелепи Іона, як зосереджено і по-хазяйськи клав він дрібку солі на шматок малая, як підбирав на тарілці маленькі крихти смаженої на олії картоплі. Видно, що вечеряє голодна людина, яка натрудилася за день, не маючи змоги забігти хоч на часинку додому. Чим же був зайнятий Іон Бану цілий день? Може, він дбав про свої засіки? Може, він підраховував проценти з власної торгівлі? Ось його, Іона Бану, сільського комуніста, Анкулія називає анархістиком, а ота листівка закликає вбити його. Так, взяти сокиру, прийти оце в хату, навіть повечеряти разом, а потім взяти і вбити. Але ж автори листівки не знають Іона Бану, не знають того, що він сьогодні цілий день стирчав на подвір'ї колективного господарства, допомагаючи малодосвідченому Василію наводити лад у великому домі. Якщо правда, що комуністи здири і новітні багатії, то чому ж Іон Бану не вигнав поверх паркана кам'яного будинку, чому ж він вечеряє картоплею, смаженою на олії? І потім, я вас питаю, чому ж Іон Бану ще й досі ходить в потертій солдатській шинелі, яку приніс з фронту, чому його дружина красуня Елеонора досі не начепила на вуха золото?

От на які питання дайте мені відповідь, а тоді вже й агітуйте. Спочатку оце ви мені скажіть, а тоді вже за-

кликайте до розбою. Але хто ж скаже? У кого повернеться язик, щоб назвати Іона Бану новітнім багатієм? Хто це може сказати? Анкулія? Але Анкулія людина чужа, ворожа. Це Петру знає точно, бо інакше Анкулія не нашіптував би на вухо про якісь очікувані ним зміни та дурні укази. Може, скажуть про це оті автори листівки? Але тих авторів Петру не знає, вони теж його не знають і знати не хочуть.

Поки так думав Петру, Іон уже встиг поїсти всю чисто картоплю і тепер пив молоко, яке йому налила в миску Елеонора. Петру посміхнувся:

— Маєш добрий апетит, Іоне, аж завидки беруть. А мені чомусь і їсти не хочеться...

— Не скаржусь на апетит,— просто відповідає Іон.— Як поїм зранку, то до вечора собаку б гриз...

А тут уже й Елеонора не втрималась:

— Кажу, візьми з собою хоч шматок хліба, так тільки кивне, мовляв візьму, а сам за свою сумку та й гайда. Добре ще як хтось нагодує, а то й так ходить цілий день.

— Дивись, Елеоноро,— моргнув сивою бровою Петру,— а то якась молодичка раз нагодує, двічі нагодує, а там і постіль постелить...

— Боялася я!— взялася в боки Елеонора і навіть свої тугі груди випнула наперед, ніби хотіла сказати: хай спробує якась непутяща помірятися силами, відразу скисне.— Хай тільки почую, сама відразу ж знайду собі ще молодшого і багатшого. А що, хіба не знайду?

Бану тільки рукою махнув, сховавши під очима гордість за свою дружину-красуньку, розгорнув листівку і знову склав її вчетверо.

— Так ось як вони заговорили,— озвався він до Петру,— відкинули слова про християнську покору і про загальнолюдську свободу... Коли собака починає вити, значить їй придавили хвоста. Туго ворожим лазутчикам, дуже туго. Тоді вони за вітром пускають оці папери. Ну що ж — справді пускають на вітер... Чи не так, баче Петру?

— Та воно так, але...— зам'явся Петру,— щось вони там задумали, якщо пускають листівки...

— Вони й раніш їх пускали,— відповів Бану.— Як тільки вітер подме з заходу, так і жди їхніх шарів. Думають нас мильними пухирями залякати... Дурна, марна

витівка! У нас вони не попасуться. Звичайно, якщо не будемо гав ловити.

— Нацьковують проти комуністів,— Петру пальцем вказав на листівку,— закликають до бандитизму.

— Старий коньок ворога,— суворо проказав Бану.— Старий, як світ. Підбурити людей проти керівної партії — головне завдання імперіалістів.

— Вони називають комуністів новітніми багатіями,— посміхнувся Петру,— от тебе приміром...

— Я що,— блимнув жартівливо очима Бану,— он забагатів комуніст Іон Маруну... Продав частину врожаю, купив штани!

— А наш Василю! — сміється Петру.— Он який будиночок має. Колись у ньому жив перший куркуль Мушатешті...

— А от Іліє справді багач. Сказав сьогодні, що тепер у нього аж сорок штук коней... На якому схоче, на тому й поїде. Кумедний чоловік...

Так вони сиділи, жартували, перебирали всіх комуністів села Мушатешті, приміряли їх до багатців і реготали: жоден з них не підходить до тих, про яких писали в листівках. Петру вже збирався йти додому, та Бану затримав його.

— Сьогодні ми сиділи з Василю, прикидали на око — кого куди з колективістів поставити. Знаєте, не всі ж будуть працювати в полі. Тепер машини збиратимуть хліб, людей менше треба для косовиці та молотьби. Кожний мусить знати своє діло. Так от ви й подумайте, на яку б вас роботу — постійну — поставити в кооперативі. Щоб і вам не трудно було, і щоб усім користь була. От ми думаємо організувати чинбарню, потім ще цеглу палитимемо самі — хіба її навозиш з Заренау! Крім того, створюється виноградна бригада — ви там і за бригадира б справилися. Так що подумайте, порадьтеся з Маріоарою, з людьми, потім скажете.

Це було зовсім нове й нечуване. Вибирай собі професію, постійну роботу. Петру аж упрів від почуттів, які ринули на нього. От як Бану повертає діло — задумав він широко, діловито. Якщо справді почнуть випалювати цеглу, то це значить, що будуть у них у селі нові будівлі, клуб, добра школа, приміщення для худоби. А там, може, й бану збудують... Чи не доволі купатися взимку в ночвах?

Поки Петру так думав, Іон продовжував викладати, які намічаються в колсільгоспі перетворення.

— Уже того літа у нас повинна бути своя сироварня, інакше ми знову будемо сидіти без бринзи. А раз так, то нам і сировара треба хорошого та проворного. Тепер ще будівельну бригаду треба створити, щоб знали ми, хто нам поставить з отієї черепиці нові хати...

— Нові хати? — здивувався Петру. — Для кого ж вони?

— А хіба вам не набридло підпирати стіни жердинами та затуляти причілок кулями очерету від сніговію? Ми кооператорам нові хати поставимо, хоч би там що. Щоб люди відчули, що їм дав колектив, щоб пожили хоч на старість у добрих цегляних хатах, таких, як жили колись куркулі та поміщики. Знаєте, баде Петру, оті ворожі провокатори, що ото листівки женуть по вітру до нас, вони, звичайно, помиляються, але не в усьому. Вони комуністів називають новітніми багатіями. Що ж — ми таки справді скоро всі станемо багатшими. Сільські колективи колись у Радянському Союзі називали комунарами, а членів тих колективів — комуністами, або комунарами. Так що скоро всі наші члени кооперативної комуні стануть справді багатіями... Отаке-то діло, баде Петру.

— Наговорив ти мені, Іоне, повні вуха, — засміявся Петру. — Тепер цілу ніч не спатиму... Ну, доброї ночі вам усім.

Він взявся за клямку, переступив поріг, потім обернувся і спитав:

— А як же з цими листівками? Куди їх здавати?

Бану зиркнув на жінку, що поралася біля печі, нахилився до Петру і сказав пошепки:

— Розумні люди використовують їх у діло... Папір не дуже цупкий. Зрозуміли?

Американські радіокоментатори нервують, вигадують нісенітницю про Польщу, але фактів у них обмаль, діла там ідуть не так, як їм хотілося б. Від цього голос у них різкий, пискливий. Такий голос може тільки зіпсувати настрої, а завдання коментатора з Нью-Йорка зовсім інше...

Михаєві Гогенцоллерну вже остобісіло слухати цей

вереск. Хоч би швидше кінчався дурний, недоречний рейс. Хто його вигадав? Смутні вісті вплинули і на інших знатних пасажирів «Марафона». Ніби вітром здуло з титулованих і коронованих осіб бундючний вираз. Гра в дипломатичні ноти і демарші втратила сенс, всі нез'ясовані територіальні суперечки було припинено. Отто Габсбург нишком зняв свої медалі та хрести, сховав їх у валізу, цар Симеон знову розіклав своїх ляльок... Графиня Паризька весь час допитувалася у свого чоловіка, чи дадуть їм грошей для повернення додому, а граф хвицав ногою, як це він любив робити в часи поганого настрою, і все повторював: «Графине, не нервуйте, бережіть колір обличчя».

— До диявола мені, ваша світлість, колір обличчя, коли у мене семеро дітей! Я хочу точно знати, що завтра будуть їсти мої діти. Чуєте?

— Ваші претензії, графине, цілком слушні, але... Ви слухали радіо? У Варшаві вже...

— До диявола мені ваша Варшава,— зашипіла графиня і тупнула ногою в рожевій туфельці.— До диявола мені ваше радіо, я точно хочу знати...

В цю хвилину за стіною каюти хтось заверещав, почувся стукіт об підлогу. Графиня Паризька хутко підійшла до стіни, прислухалася, потім витягла довгу шию, захихикала до чоловіка:

— Клянусь, принцеса Баденська знепритомніла! Так тобі й треба, мила!

Підбіг граф, припав до стіни вухом. Він був радий, що так щасливо одбився од жінчиної атаки, і теж підхихикнув:

— А й справді зомліла. Чуєте, воду ллють... Оце так історія!

І вони знову завмерли біля стіни, прислухаючись, як ахкала графиня, коли її обливали водою.

Ніби та мокра курка, сиділа, наїжачившись під товстим пледом, цариця Хуана. Вона дивилася скляними очима на свого безтурботного сина, жалібним голосом повторювала: «Бідна майка Болгарія»¹.

Молодий Симеон витріщив булькаті очі.

— Болгарія то що, а як ми будемо?

Хуана скрушно похитала головою:

¹ Дослівно: бідна матінка Болгарія (болг.).

— Ваша величність, вчіться висловлюватися дипломатично. Скільки разів казатиму?

В каюті Михайя Гогенцоллерна гримить американський джаз. Сам господар у голубих підштаниках сидить за столом, переглядає альбом. Чепурні дівчатка, хай їм біс! Михай згадує свою першу поїздку в Америку відразу після того, як позбувся трону. О, то була весела поїздка! Разів десять виступав по радіо, позував перед фотокореспондентами і кінорепортерами. Тоді одна з таких дівчаток, вертка, як щука, безробітна артистка Голлівуду, сказала, що вона охоче вийде заміж за короля... Михай відповів, що він король без королівства, а вона артистка без ролей... Потім, коли ця розмова потрапила в газети, Михай шкодував: не стримав свого язика, став об'єктом насмішок.

Вештався по країні, поки був у моді, поки ним цікавилися газети і телестудії. Але так тяглося лише тиждень, потім ніби хто відрізав: сидів цілими днями в готелі, переглядав газети, марно шукаючи своїх портретів і свого прізвища. Пихата, зажиріла Америка вже цікавилася іншими коронованими особами, які чи не щодня прибували сюди з усього світу. Тепер кореспонденти полювали за якимось відставним арабським королем, який прилетів до них ледве теплий... Проковтнувши образу, Михай вирішив повернутися у Швейцарію.

Перед самим від'їздом його познайомили з колишньою французькою княжною Анною фон-Бурбон Парма. Це була бліда, але вродлива продавщиця галантерейного магазину, закинута долею за океан. В перший же день знайомства Анна Бурбон сказала відставному королю:

— Минули часи, коли титули годували, тепер нагодувати можуть лише руки.

Сказавши це, вона поклала на стіл маленькі, але міцні руки, затягнуті в чорні нитяні рукавички. Михай дивився на цю дивну спадкоємицю знаменитого роду, на її простеньке ситцьове плаття, бліде вольове обличчя, згадував свою опустілу віллу в Женеві, де він жив, і йому здалося, що ота вілла відразу посвітлішала б, якби в ній замерехтіло оце ситцьове плаття...

Одружившись, Михай повернувся в Женеву, найняв літак і почав тренуватися: знання пілота, набуті ще на

румунському аеродромі Варадія-Демуреш, де він вчився водити літаки, за останні роки вивітрилися. Все складалося так, як і треба: Анна народила доньку, а Михай склав іспит на пілота першого класу. Минуло кілька тижнів, і він уже працював би в якійсь авіакомпанії, адже його не раз уже запрошували, та раптом оця поїздка... Кому її заманулося? Як не відмовляла дружина від поїздки, але довелося їхати.

Благословенна країна Швейцарія! Хоч би швидше скінчилася оця комедія з «Марафоном», хоч би швидше на землю, на берег. Михай кличе Мурдаряну і, коли той входить, весело погукує:

— Чого носа повісили? К чорту сентименти! Беріть папір і пишть телеграму в Женеву. Так, в Женеву. Президентів авіакомпанії «Горизонт». Пишіть: «Даю згоду працювати авіакомпанії. Гогенцоллерн». Все. Прошу негайно відправити.

Мурдаряну зводить на Михая благаючі очі:

— Невже кінець великій акції? Бог милостивий...

Михай нетерпляче совається на стільці.

— Бог милостивий... Який же він там у чорта милостивий! Посилайте телеграму!

Мурдаряну відкланюється, по його схудлих запалих щоках течуть сльози. О так, телеграма. Значить, кінець усьому. Важко пережити новий поштовх долі, просто неможливо. Він незабаром помре, не витерпить. Тепер він уже не потрібний нікому — адже пілоти усього світу обходяться без дипломатичних слуг...

Старий дипломат нарешті виходить, тихо прикривши за собою двері. І відразу ж Михай Гогенцоллерн легко зігхає, ніби це обома руками взяв та й скинув з пліч непосильну ношу. Ну й каламуть! Чорт надав йому погодитися на цю дурну подорож. Роздзвонили на весь світ, а тепер блимай більмаками.

Михай позирає у вікно, завішане важкою оксамитовою шторою з чорними китицями. На горизонті коливається блакитна мла, густа і безконечна, як сум удови. По хисткій палубі ледве пересувається Мурдаряну, прямуючи до радіорубки. Ось зараз він увійде туди і покладе радисту телеграму. Радист прочитає і посміхнеться. Обов'язково посміхнеться, інакше не може бути. Що ж,

краще посмішка радиста, ніж непритомність принцеси Баденської. Кожний вибирає своє.

А Мурдаряну йде повільно, так повільно, ніби він волочиться за покійником, Тьху ти, гидота! Тут навіть ходять, мов мерці. Жовті пазури замість рук, шкіра — мов пергамент, так і летить з неї порошок. А Мурдаряну ніби хоче замучити вкрай знервованого господаря — ледве пересовує ногами. Ось він зупинився, прислухався, аж вухо настобурчив, аж потягся весь до радіорепродуктора. Що він там слухає? Може й справді щось втішне?

Нервова рука тягнеться до радіоприймача, ловить знайому хвилю, замирає. Диктор пісним голосом повідомляє: «Америка надасть матеріальну допомогу всім визволеним народам Південно-Східної Європи, коли вони скинуть ярмо тоталітаризму». Скинуть! Гм-гм... А якщо не скинуть? Адже не видно, щоб збиралися скидати...

Михай криво посміхається. Гру програно, ставку бито. Кінець, що вже там не говори про милосердя і матеріальну допомогу. Хай не стоїть Мурдаряну, хай він не прислухається до голосу диктора — він його не втішить. Отак, отак, переступай поріг радіорубки, Мурдаряну, переступай. Жвавіше!

Але старий знову зупинився, знову тягнеться усім еством до репродуктора. Тоді Михай відхиляє штору, розчиняє вікно і гукає:

— Прошу вас не баритись! Здайте телеграму і можете лягати спочивати. Добраніч!

Мурдаряну кланяється і йде до дверей. Так, незабаром ніч, чорна, темна, безвихідна, як оця туга в старому серці. Хіба молодий Гогенцоллерн зрозуміє це? Але Мурдаряну не каже цих слів, він ще раз кланяється і посміхається на знак повної згоди.

Ну й посмішка! Михай рвучко опускає штору, відходить від вікна. Господи, мабуть, так посміхаються мерці, коли їх кладуть у жаровню крематорію.

Важко повертає своє металеве тіло теплохід «Марафон», скрегоче якірними лебідками і бере курс на Грецію. Жодного слова не було сказано пасажирам, але ті сиділи тихо, ніби миші. Все було ясно й без слів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Перекинувши листок календаря на своєму столі, Ніколає Станбу вимкнув світло в кабінеті і хутко вийшов. Тепер він не ходив, а літав додому, бо на нього чекала не одна Віоріка — у них тепер був маленький син Георге. Смуглявий, опецькуватий, як Георге Доброшану. Так сказала Віоріка, і Ніколає не заперечував проти того, щоб назвати його строгим і простим ім'ям — Георге. З того часу, як Віоріка народила дитину, вона стала лагідною і тихою — син відбирав усю увагу й час. Вона стала стрункішою і ще вродливішою. Ніколає часто тепер нишком зиркав на свою дружину збоку і про себе відзначав, що Віоріка стає такою дужою і вродливою, як і її мати — Маріоара. Він любив дружину, але часто завдавав їй прикростей — допізна сидів на різних зборах та засіданнях, часто виїжджав у відрядження. Тоді Віоріка тихенько схлипувала і говорила чоловікові по телефону: «Це завжди починається так: спочатку довгі засідання, потім поїздки, потім...» На іншому кінці телефонного проводу питали: «Що ж настає потім?» Віоріка мовчала, але Ніколає чув її дихання так, ніби вона була поряд. Він заспокоював її ласкавими словами, обіцяв привезти подарунок, хоч знав, що Віоріку подарунком не розрадиш.

Ось і зараз він збирається в дорогу... І на цей раз у довгу, бо з Бухареста повідомили, що делегація відбуває на запрошення уряду Угорщини і доведеться подивитися всю країну. Іон згадав, як недавно Румунію відвідала делегація Угорщини, як їй показували країну, возили на заводи і в села, сам він супроводжував гостей у гори Банату. А тепер от він їде разом з іншими до них. Мабуть, з місяць доведеться пробути. Він підходить і каже Віоріці:

— Розлука зміцнює почуття, очищає їх від намулу...

— Ой, у тебе вже й намул з'явився! Поздоровляю...

Ніколає міцно пригортає дружину й шепоче їй на вухо:

— У мене двоє дітей — маленький Георге і ти...

Віоріка вислизає з обіймів.

— Жартами не відбудешся. Розкажуй про намул! Де він?

— Хочеш знати, де він? — сміється Ніколає.— Хочеш? Тоді прошу. Ось він: чоловіка посилають у складі урядової делегації за кордон, а його дружина сердиться, ніби той чоловік може не поїхати. Як тобі подобається?

Віоріка мовчить. Ніколає підходить до маленького ліжечка, де спить Георге, бачить на його обличчі ледь помітну усмішку, яка то з'являється, то зникає, кличе Віоріку і шепоче:

— Поглянь, наш Георге сміється з нас... От який у мене син, він усе розуміє!

Віоріка мовчки збирає сорочки чоловікові, вкладає їх в чемодан.

А за годину Ніколає вже мчав експресом у столицю.

Голубі гори Трансільванії, залиті осіннім сонцем долини, густе мереживо стрімких річок, громохкі мости і кам'яні замки десь аж під самим небом... Ніколає Станбу дивиться у вікно вагона на оцю благодатну землю, яка віками була ареною битв і незгод, згадає свої партизанські рейди, свої розмови з угорцем Іштваном Ковачем, партизанським кулеметником, який умів так мило і зажурно наспівувати угорські мелодії. Доля звела їх, молодих партизанів, подружила і навік побратала. Де зараз Іштван Ковач? Питав Ніколає членів угорської делегації, ті відповіли, що у них в столиці принаймні двадцять тисяч Іштванів і майже стільки ж Ковачів... Може, він знову повернувся на завод, який виробляв до війни пасажирські ліфти, а зараз екскаватори? А може, він став видатним ученим або державним діячем?

Члени румунської делегації — вчені, журналісти, робітники — вже давно сплять, а Ніколає Станбу не може ніяк заснути. Поїзд надовго занурився у темряву тунелю, голосно покрикує паровоз. Ніколає чомусь згадав, як колись читав про зіткнення двох поїздів у тунелі. Жахливо!.. Та ось морок почав відсуватися од вікна, на тьмяному тлі з'явилися неясні контури кам'яних брил, що тримали на своїх плечах вагу землі. Поїзд вирвався на простір і прискорив хід. Ніколає згадав слова, які сказав на прощання Георге Доброшану: «Там у них,

в Угорщині, складна обстановка, з'явилося чимало крикунів і провокаторів. Боронь боже втручатися в їхні справи».

Крикуні, провокатори... Звідки вони взялися, хто вони? Чому ж Іштван Ковач, партизанський кулеметник, не закличе їх до порядку? Чому терпить сваволю й наругу над усім святим, що є у народу? Читав Ніколає виступи деяких угорських ревізіоністів, вони вже так розперезалися, що відкрито заявили про опозицію. Чия опозиція, проти кого? Хто стоїть за спиною у крикунів?

В голові виникало стільки запитань, що Ніколає навіть очі примружив. Хай усе це він вяснить на місці, там видніше буде.

Поминули кордон, поїзд помчав по одноманітному сірому масиву ланів. Це вже Угорщина.

До вікна підходить молодий член делегації, журналіст Кодру. Завжди з веселою усмішкою на устах, гомінкий і рухливий, мов той півник, Кодру вже застрочив:

— Мирна, спокійна країна. А скільки галасу про неї у світі.

— Не спиться,— позіхнув Ніколає і витяг нову сигарету.— А галас той я теж чув. Старий, як світ, засіб. Чисто фашистський.

О десятій годині ранку прибули в Будапешт. Місто зустріло гостей музикою, гамором вулиць, червоними прапорами на вокзалі. Після урочистої зустрічі їх повезли в готель, потім вони снідали у мера міста, оглядали столицю. Стояли черги на зупинках трамвая, торгували магазини, учні йшли до школи, шофери таксі, очікуючи пасажирів, грали в табло. На тротуарах густо стояли низенькі столики, за столиками сиділи поважні люди з довжелезними люльками, модно вдягнені жінки й чоловіки ходили по вулицях. Ніколає погано знав мадьярську мову, але все ж багато чого розумів. Особливо часто вчувалися слова «догматизм» і «дискусія». Про дискусію він чув і у фойє готелю, і в магазині, де він купував цигарки. Що воно за дискусія в них?

Все вяснилося, коли поїхали оглядати машинобудівний завод. Директор заводу, молодий інженер, винувато поблискував окулярами і щось пояснював представникові столичної Ради, часто вживаючи слово «дискусія». Коли делегати зайшли в цех, то побачили, що робітники,

зупинивши верстати, розділившись на дві групи, сиділи навколо трибуни і слухали ораторів. Один довготелесий чоловік у новенькому комбінезоні так махав руками, доводячи свою думку, що мало не падав з трибуни—дощаного помосту. На помості, прикрашеному червоним сукном, сиділа президія — чоловік двадцять. Директор пояснив, що відбуваються збори з повісткою денною: «Демократія і диктатура». Помітивши здивування на обличчях делегатів, перекладач додає: «У нас зараз всюди дискусії, такий час...»

Та ось члени президії, які сидять на помості, помітили делегацію, і по цеху пролетів стихшений шепіт. Робітники повагом встають і йдуть до верстатів. Видно, що вони незадоволені — не вдалося вяснити до кінця питання, не всі встигли висловитися.

Уже пізніше Николає вдалося довідатися, що в той час, як робітники дискутували, в іншому цеху відбувалися партійні збори, де боролися одна з одною дві фракції... На серці у Николає стало так гірко, що він не втримався, сказав директорові заводу:

— Погано, що комуністи собі дискутують, а робітники собі. Ох, погано все це...

Директор лише руками розвів. Николає чомусь здався, що оцей молодий інженер теж хотів пошвидше попрощатися з гостями. Чи не майнув він на дискусію відразу ж, як тільки автобус з гостями відійшов від контори заводу?

Увечері в готелі гуло, мов у вулику. Десятки іноземців з пузатими чемоданами товпилися біля ліфтів, снували по коридорах, передавали з рук у руки якісь газети. Николає переконався, що більшість іноземців говорили англійською та німецькою мовами. Звідки набралися оці випещені люди? Це були переважно туристи, журналісти. Вони раз по раз бігали на переговорний пункт, кудись дзвонили, зачинившись у кабінці, кидалися у свої номери, і звідти линув стукіт портативних машинок.

Николає роздягся й ліг на каналі. Прохолодне повітря лилося з балкона, обвівало стомлене тіло. У широке, розчинене вікно видно було велику людну площу. Жінки штовхали поперед себе дитячі коляски, обминаючи зграї голубів, що пурхали навколо, народні міліціонери, як

і завжди у вечірні години, включили на всіх перехрестях червоні вогні світлофорів — автомобільний рух на центральних площах і вулицях припинявся, бо на прогулянку виходили найменші громадяни міста— діти.

Ніколає потягся до свіжих газет, та враз у двері різко постукали, і за якусь мить у кімнаті стояв усміхнений, збуджений Іштван Ковач.

— Сабадшаг!¹ — кричав Іштван, обнімаючи свого партизанського побратима.— З газет дізнався, що ти тут, відразу ж побіг шукати. А ти, мабуть, і забув про існування Іштвана Ковача? Га, признайся, забув? Адже великим начальником став! Знаю, знаю, що став...

Іштван був засмаглий, збуджений, рухливий. Вдивлявся в обличчя Ніколає Станбу, згадував минуле:

— Ех, життя ж ми прожили з тобою! Інший і за вік такого не побачить. Фашистські хорти ганялися за нами, рвали наше тіло. А ми от живі, здорові, невмирущі. Ні чорта з нами не коїться!

— У тебе добрий настрій, поздоровляю,— сказав Ніколає, запрошуючи гостя сідати.— А я от побував у вас трохи, настрій мій підупав. Признаюся чесно...

Іштван запалив сигарету, подав своєму другові портсигар.

— Це ти про суету нашу? Суета е... Ось і завтра — треба йти на студентську демонстрацію.

— На демонстрацію? — спитав Ніколає.— Що ж то за демонстрація, яка її ціль?

Іштван пояснив, що студентські комітети дістали дозвіл уряду на демонстрацію. Хочуть вимагати прийняття своїх шістнадцяти пунктів.

— Що ж то за пункти такі, щоб за них боротися? Розкажи...

— Всякі є.

— А хто такий Імре Надь? Яка в нього програма?

Іштван мовчав, дослухаючись до гомону площі. Щось він там вчував таке, що не давало йому змоги говорити. Нарешті він не втримався, підійшов до балкона й скрикнув:

¹ С а б а д ш а г — свобода. Традиційне привітання в демократичній Угорщині.

— Глянь, глянь, вони вийшли на демонстрацію! Але ж демонстрація має бути завтра!

Ніколає задивився на юрби молоді, які йшли колонами, викрикуючи лозунги.

— Про що вони кричать? — спитав Ніколає.

— Не подобаються мені їхні лозунги, — сказав Іштван і зблід. — Проголошують лозунги з шістнадцяти пунктів, але серед них є і інше. Чуєш? То старий націоналістичний лозунг: «Ні, ні, ніколи!» Значить, до студентів підпряглися хортисти...

А юрба ревла, заглушаючи все навколо.

— А все ж скажи, Іштване, хто такий Імре Надь? Чим він прославився?

Іштван потер скроні.

— Прославився? Якоїсь доброї слави я не знаю за ним, але от лиха слава в нього є. Вже чимало років очолює групу, яка стоїть за ревізію лінії партії. Націоналіст, пан, вранці змушує своїх домашніх слуг цілувати йому ручку...

— Отаке, — протяг Ніколає і з силою зачинив вікно на балкон. — Отаке у вас діється... Погано все це, дуже погано. Боюсь, що вам доведеться братися знову за зброю. Ось побачиш...

— До цього не дійде! — впевнено сказав Іштван і пройшовся по кімнаті. — Не допустимо! Провокаторів викриємо, а справедливі вимоги народу приймемо. Отоді й скінчиться суєта. Ти схильний перебільшувати, брате!

— Дай бог, — понуро відповів Станбу і змінив тему. — Як це ми з тобою зустрілися! Не випили й по чарці, а вже за політику. Сідай-но ближче до столу.

Ніколає вийняв з чемодана пляшку вина «Нара нягре», привезеного з дому, налив кухлі.

— За нашу зустріч, брате!

Випивши, Іштван відчинив двері на балкон і покликав до себе Ніколає:

— Дивись, дивись, не я тобі казав? Он як студенти розмовляють з провокаторами.

Ніколає побачив картину, яка його трохи заспокоїла: студенти схопили якогось крикуна і виштовхали його з своїх колон.

— Остерігайтесь провокаторів! — закричали студенти і рушили чітким строем далі.

Іштван заходив по кімнаті.

— Хотів тебе запросити додому, та, бачиш, треба йти до парламенту. Треба йти, щоб там чогось не накоїли наші хлопчики. Але завтра я по тебе зайду. Гарзд? Я тебе познайомлю з дружиною і моїм сином. Герой він у мене, піонер. Будуть раді побачити тебе, адже я їм стільки розповідав про наші партизанські походи...

І хоч Іштван говорив весело й безжурно, однак Ніколає вчув у його словах нотки тривоги. Може, колишній партизан вловлював у оцьому гаморі вулиць ознаку небезпеки? Можливо. Бо коли Іштван прощався, то Станбу відчув, що його товариш нервує: у нього хворобливо горіли очі й рухи були надто збудженими. Ось він збіг сходами на вулицю, помахав своєму товаришеві і загубився в юрбі. Ніколає не знав, що це була остання зустріч з колишнім партизанським кулеметником Іштваном Ковачем.

2

За стіною цілу ніч завивав радіопередавач. Ніколає крутився на ліжку, не спав. Боліла голова, мучила спрага. Передчуття чогось лихого і несподіваного не давало заспокоїтись. Тривога посилилася ще більше, коли в номер хтось постукав і Станбу побачив на порозі розпатланого і заспаного професора Крянге. Старий вчешний мовчки поклав на столі велику географічну карту й сів на крісло, схрестивши руки, ніби казав цим: подивися, милий Станбу, полюбайся...

Ніколає нахилився над картою і ахнув. Це була карта «великої Угорщини». Таку карту він колись бачив в одному угорському селі, ще в часи війни. На сільській площі висіла отака карта, і люди, бідні угорські селяни, розглядаючи її, ніби ненароком кидали: «Отак, воюємо за велику Угорщину, а Гітлер все завойоване кладе собі в кишеню». Тоді, як і зараз, карта включала до складу Угорщини не тільки всю Трансільванію, а й значні частини Чехословаччини, Радянського Союзу, Югославії.

— Це фашистська карта, де ви її взяли? — спитав Ніколає.

Крянге прикрив очі червоними повіками.

— Такі карти розклеєно в коридорах готелю. Це лихий знак! Боюсь, що тут у них заварилася каша...

Ніколає насилу заспокоїв вченого, провів його до номера, розповів про візит свого старого партизанського побратима Іштвана, про його впевненість і спокій. Та хоч Крянге і ліг у ліжку, однак вперто думав про своє. Повертаючись до свого номера, Ніколає побачив на стінах розклеєні карти і афіші. Готель жив якимось збудженим і незвичайним життям: у кімнатах завивали радіоприймачі, горіло світло, лунали голоси. Ніколає зарився з головою в подушки, але завивання радіопередавача проникало в кімнату, свертлюло мозок. Тоді Ніколає не витримав, встав і постукав у стіну. На мить радіопозивні змовкли, почувалася мелодійна музика. Станбу і гадки не мав, яку біду накликав на себе і на всю румунську делегацію оцим невинним постукуванням у стіну..

Другого дня вранці сонний і злий Ніколає разом з професором Крянге пішли в місто. Ніколає вперто повторював:

— Ходімо подивимося, що воно за демонстрація. Щось я не дуже вірю у добрий намір демонстрації, хоч Іштван Ковач...

— Годі про нього,— різко буркнув кудлатий професор.— Поки він розповідав тобі про свої добрі настрої і переконання, чужі руки розклеювали у нас у готелі фашистські плакати й карти... Хтось давно приготував їх, привіз і розклеїв. Чи не оті окасті кореспонденти привезли їх у своїх блискучих валізах?

— Он вони,— вказав рукою Ніколає на купку метушливих людей в чорних захисних окулярах і з блискучими лампами на грудях.— Хіба не бачите, як зиркають? Чого вони ждуть? Адже набилося їх сюди сила-силенна. Це з Західної Німеччини, певне. Чую по мові. Дуже можливо, що це ті самі люди, які колись їздили на Східний фронт, під Москву... Збирачі сенсацій. Хтось їх послав сюди, хтось сказав, що тут буде чим пожитися. Як цього не розуміє Іштван Ковач?

На це питання відповіді не було. Шлях перегородила шеренга молоді, яка йшла в напрямку центральної площі, несучи знамена. Коли шеренга порівнялася з великим натовпом, що загатив перехрестя, хтось з демонстрантів крикнув: «Остерігайтеся провокаторів!» Цей ло-

зунг підхопила вся шеренга й проскандувала його кілька разів. На одному з прапорів Ніколає побачив напис «Інститут Маркса — Енгельса — Леніна». Серце у нього забилося, він підштовхнув професора і вказав йому на колону.

— Ці не дадуть себе в оману, але...

Ніколає не встиг докінчити фрази, як раптом з-за рогу вийшла невелика, але галаслива й метушлива група і хором закричала: «Геть комуністів!» Потік молоді закрутилися, завихрилися на перехресті, змішалися. Цей потік підхопив Ніколає та Крянге, поніс їх до білого мармурового будинку парламенту. Тут уже було так тісно, що люди коливалися в бурхливому морі, мов тріски. Нарешті Станбу вдалося вислизнути з галасливої юрби студентів, він підхопив під руку Крянге і витяг його до залізної огорожі набережної, де можна було вільно дихати. Оратор, патлатий, підсліпуватий студент, вибравшись на підніжжя сходів, щось кричав, а йому у відповідь неслося: «Імре Надь, Імре Надь». Галас був такий великий і безладний, що розібрати щось було неможливо. Підсліпуватий оратор, схожий на молоденького дячка, змахнув руками і пірнув у натопці, а на його місце видерся якийсь здоровило і закричав не своїм голосом:

— Сини Кошута! Ні, ні, ніколи...

Ораторові не дали говорити, його просто стягли за ноги і надавали таких штовханів, що він насилу підвівся. Та ось звідкись з бічної вулиці донеслися крики, лемент, у розбурхане річище вклинилася група людей з смолоскипами, і за кілька хвилин вже у всіх потріскували вогні в руках. Це піддало жару, крики посилюлися. На сходи продовжували видиратися один за одним промовці, хтось навіть крикнув, щоб смолоскипами підпалили парламент, але враз юрба змовкла, колихнулася й завмерла. На балконі з'явилася висока зіщулена постать і почала щось кричати. Однак голос був глухим і тихим, ніхто нічого не чув. Тоді юрба заволатала: «Слухайте, слухайте! Перед вами Імре Надь!» Лемент вщух. Загули гучномовці, і всі почули, що Імре Надь зараз формує новий уряд і що студенти можуть іти додому. Він помахав рукою, в якій був папір, посміхнувся і додав, що вимоги студентів він одержав, уряд розгляне їх і прийме «відповідні рішення».

Хвиля задоволення прокотилася по натовпу. Імре Надь сховався за дверима балкона, а студенти стали розходитися по вируючих вулицях. Та не встигли вони розійтися, як раптом на площу вийкотився грузовик, зупинився в людській гушавині і хтось, наставивши рупор, крикнув з кабіни:

— Біля Радіо йдуть бої! Комуністи стріляють у народ! Пролилася кров студентів! Підіймайтеся на боротьбу. Хай живе слава революція! Всі до Радіо! Всі до зброї!

Студенти кинулися назад до парламенту і почали викликати Імре Надя. Але Імре Надь не з'явився. Тоді вони побігли до центрального будинку Радіо. Більшість з них в той час ще не вірила у страшну чутку, але, підхоплена виром збудження, покотилася по вулицях, побачила біля будинку Радіо трупи. Студенти не знали, що поки вони демонстрували, група бандитів напала на будинок Радіо, намагаючись захопити його, що охорона змушена була захищатися і пострілами з гвинтівок убила кількох нальотчиків. Юрба бачила трупи, чула постріли, і цього було досить. З провулків вийшли грузовики з гвинтівками і пістолетами, якісь люди швидко роздавали зброю і закликали до боїв «за свободу».

Так в Будапешті почався збройний заколот.

3

Петляючи вулицями, Станбу та Крянге ледве добралися пізно увечері до свого готелю. Переляканий на смерть старий слуга, шільно зачиняючи за прибулими двері, ніби це могло врятувати їх від куль, шепотів:

— Що робиться, що робиться! У номерах невідомі люди зі зброєю, з радіопередавачами... Американці, німці, австрійці... А я один що вдію? А в мене син комуніст...

— Покличте поліцію, вона знайде що зробити,— порадив Ніколає. Але старий слуга злякано закліпав повіками:

— Ех, поліція! Поліції віддано наказ не стріляти у повстанців.

— Хто дав таке розпорядження? — здивовано спитав

Ніколає, прямуючи на другий поверх, де була його кімната.

— Кажуть, Імре Надь розпорядився так.

— Що, він уже сформував уряд?

— Сформував,— шепотів слуга, боязко озируючись навколо,— оце тільки-но виступав по радіо. Знаєте, у мене син комуніст, на заводі він електриком. Що з ним буде?

Старий ще довго розповідав Ніколає про свого сина, молодого електрика, який працював на заводі і якому тепер, певне, загрожувала небезпека, бо вже й у готель прибігала якась група хуліганів і бандитів, питали, чи немає тут комуністів.

— Ось як,— сказав Станбу, і по його чолі пробігла темна хмара. Він зачинився у своєму номері, хотів було підійти до балкона, щоб розчинити двері, як раптом дзенькнула куля і скло з широкого вікна сипнуло білим віялом по підлозі. Ніколає застиг біля столу. Невже вони обстрілюють готель? Він безсило опустився на ліжко. В голові крутилася настирлива прикра думка: ось вони приїхали у братню країну, до своїх друзів, але друзям зараз не до них, делегація другий день нічого не робить, сидить у готелі... І — ніяких розпоряджень, ніяких вказівок. Очевидно, треба негайно виїжджати звідси додому, адже зараз не час для відвідувань заводів і університетів. Треба зв'язатися з своїм посольством... Ніколає зривається з місця, бере телефонну трубку і марно крутить німий диск — зв'язку уже нема. А може, Імре Надю вдасться вгамувати бунт і завтра все буде тихо й спокійно? Адже Іштван так переконливо доводив, що все обійдеться добре. Де зараз Іштван? Ех, Іштван! Роздали б зброю робітникам, комуністам і закликали б їх виступити проти заколотників! Навалилися б масою на розрізнені купки бандитів, до ранку б переловили всіх. Так ні, наказано не стріляти... Ой, щось тут не так. Як же можна терпіти, щоб у тебе стріляв бандит, а ти стояв і дивився на нього мовчазний і безсловесний? Та цього ж тільки і треба ворогам!

Ніколає, зібравши всіх членів делегації в кімнаті професора Крянге, сказав, що зв'язок перервано і тому немає можливості звестися з посольством, але він буде робити все, щоб скоріше відправити всіх додому. А за-

раз треба хоч що-небудь попоїсти перед сном, адже він і професор Крянге не обідали. Енергійний Кодру, який все знав і встиг дечого багато повидати, сказав, що ресторан продає лише хліб та виноград, є ще, правда, вино «Балатон». Крянге засміявся:

— Але ж хліб та виноград — вже вино! Навіщо ж пити ще «Балатон»? Ну, й ну! Завтра тут і хліба не розживемося. Невже це громадянська війна?

— Не громадянська війна, а фашистський заколот, — вигукнув запальний Кодру. — Змову проти народу добре організували, бандитам роздобули зброю, у них навіть кулемети з'явилися! Яка вже там громадянська війна! Хіба не видно, чия це робота? Хай мене спитають, я дещо розкажу таке, що по шкурі мороз подере...

Крянге сердито заперечив:

— Кореспонденти народ запальний, пристрасний. Послухаєш їх, так і слони бувають білими...

— Слони! — кричить Кодру. — Ви про слонів розповідаєте, а заколотники під виглядом медикаментів одержують пістолети! Я сам бачив. Вчора, отут, перед готелем. Можу перед судом заприсягнути, якщо треба. Хай мене спитають.

І Кодру розказав, як учора ввечері перед високим будинком лікарні зупинилося дві критих автомашини з широкими хрестами на бортах. Дама в розкішному хутрі вилізла з кабіни, помахала кудись у вікно ручкою в лайковій рукавичці. Незабаром до неї вийшло чоловік п'ять санітарів, поцілували їй руку й почали вивантажувати ящики. На кожному ящику були намальовані хрести і зроблені написи: йод, бинт, камфора, кров.

Один санітар спіткнувся і впустив ящик. Всі присутні побачили, як по тротуару розсипалися пістолети. Дама ахнула, спробувала закрити зброю своїми дорогими хутрами, що звисали з її пліч, але це їй не вдалося. Санітари хутко склали пістолети в ящик і, лаючи свого незграбного товариша, понесли зброю у під'їзд.

Ніколає, почувши про все це, скрипнув зубами. От як! Замість бинтів, доставляють зброю! Де гарантія, що всі оті ящики, які Ніколає бачив сьогодні в коридорах готелю, не містять у собі кулеметів? Якась зла сила не посоромилась використати Червоний Хрест для доставки зброї повсталим фашистам. Про це треба негайно сказати всім, кричати на весь світ. Але кому скажеш? Ішт-

ван Ковач загубився у вирі подій, зв'язок перервано. Американське радіо вищить про «угорське чудо», вихваляє «беззбройний народ, який розправляє з чекістами», а ота пишна дама возить у машинах Червоного Хреста зброю для заколотників.

У Николає заболіла голова. На його очах творилася ганебна справа, а він змушений мовчати, зціпивши зуби.

— От вам і громадянська війна! — закінчив Кодру свою розповідь. — Знаємо, як це робиться... Слони теж бувають білими, якщо вони заодно з заколотниками.

Він кинувся вниз, незабаром повернувся, приніс хліб і виноград. Николає поїв і пішов спати.

Але спати цієї ночі йому не вдалося. Його кімната виходила на площу, тому він став свідком і очевидцем страшної драми, яка тут, на площі, відбулася цієї ночі. Проти готелю зупинилося чотири міліціонери, яких, видно, послали охороняти спокій іноземців. Молоді юнаки, розкуривши сигарети, мирно походжали повз будинок, про щось тихо розмовляли. Раптом з-за рогу пролунав постріл і один міліціонер упав. Троє його товаришів безпорадно розвели руками: стріляти у відповідь їм було заборонено. Це так вразило Николає, що він мало не закричав. Хто дав такий безглуздий наказ? Невже Імре Надь? Так, Імре Надь, саме він. Але що все це могло значити? Он Кодру розповідав, ніби Надь запевнив увесь світ, що за двадцять чотири години погасить пожежу. Гаразд, але як? Хіба таким хитромудрим наказом припиниш бешкет? З бандитами треба говорити мовою зброї, не інакше.

Николає стис кулаки. На його очах творився розбій, знахабнілі фашисти стріляли у людей, а тим, хто мав підтримувати порядок і спокій столиці, наказано мовчати. Серце партизана не витримало. Николає похилив голову і заплакав.

— Іштван Ковач, Іштван Ковач, — стогнав Станбу і долонею витирав мокре обличчя. Раптовий розпач, що проник у саме серце, швидко минув. Николає навіть стало соромно — чого доброго, хтось увійде з товаришів і побачить його, керівника делегації, заплаканим. Він підійшов до балкона, став біля глухої стіни і виглянув на площу. Троє міліціонерів бинтували пораненого свого товариша, а повз них ішла колона демонстрантів, і юна-

ки, націлившись на притихлі будинки рупорами, кричали: «Остерігайтеся провокаторів, не піддавайтесь паніці. Уряд Імре Надя прийняв шістнадцять пунктів». І раптом Ніколае аж присів від несподіванки. З сусіднього номера готелю ударив по демонстрантах, які закликали до спокою, автомат. По площі прокотився зойк. Застро- чив кулемет з даху будинку, що стояв навпроти. Обли- ваючись кров'ю, падаючи, студенти кричали тепер інше: «Це агенти державної безпеки стріляють! До зброї, до зброї!»

Ніколае знав, що в сусідньому номері жив якийсь іноземний журналіст. Це він стріляв, змінивши рацію на автомат. Витягти б його оце зараз на балкон, показати студентам, крикнути їм, що провокатори нацьковують їх на невинних людей, кинутися б до них, повести в бій! Ніколае, не тямлячи себе, відмикає двері, виходить у коридор, але в цю мить бачить наведений на нього ре- вольвер. Ще б одна мить, і куля, пушена в нього, про- била б голову, але він встиг захватитися за виступ стіни. Виходить, що вони в пастці? В коридорах готелю вільно гуляють іноземці, озброєні пістолетами й авто- матами...

Беззбройний, лютий від нестями і безсилля, Ніколае повертається в свою кімнату й двічі повертає ключа. Хтось несамовито грюкає у двері, хтось стріляє, гасне світло. Ніколае падає на підлогу, бо з площі стріляють просто по вікнах готелю і тепер уже починається таке, що Станбу навіть у партизанських перепалках не бачив.

4

Два дні пролежав так на підлозі Ніколае Станбу, не маючи можливості підвести голови. На нього сипалася збита кулями штукатурка, потрошене скло вікон. Кож- ного разу, коли на мить стихала стрілянина, він підпов- зав до крана й жадібно пив воду. Кілька разів намагав- ся вийти з номера, щоб пробратися до своїх товаришів, але повертався назад: в коридорі ходили заколотники з триколірними нашивками на рукавах і з автоматами на грудях.

Якось, відхиливши двері, Ніколае побачив перед

собою старого слугу. Адміністратор тихцем шепнув, що всі товариші з Румунії в безпеці, бо він, адміністратор, заявив заколотникам, що то англійські промисловці. Старий слуга дав Ніколає хліба й порадив не виходити з кімнати, поки все стихне.

— Коли ж воно стихне? — спитав Ніколає.

— Кажуть, що Імре Надь запросив радянські війська в Будапешт, — шепнув старий слуга й щільно прикрив за Ніколає двері його кімнати.

Згодом стрілянина раптом вщухла, незвичайна тиша запанувала на площі. В першу мить Ніколає здалося, що то просто пауза, але, глянувши у вікно балкона, він раптом побачив радянський танк. Бойова машина розвернулася й стала проти схрещення вулиць. Відкрився люк, і засмагли танкісти, вдихнувши напоеного осіннім квітуванням повітря, закурили цигарки. І відразу ж на площу висипали діти, старі жінки й чоловіки. Всі з полегшенням зітхнули й навперебій пригощали радянських воїнів сигаретами... Два дні вони сиділи в підвалах! Так хороше подихати свіжим повітрям і погрітись на скупому, але ще теплому сонечку. Діти почали гратися у «війну» — така вже звичка у всіх на світі дітей: вони копіюють вчинки дорослих.

Відчинилися магазини, кинулися люди до них з кошиками. Хтось з обуренням рвав величезну афішу, яка закликала жителів Будапешта будувати барикади і вбивати комуністів. Життя знову поверталось на оці по суті мирні й такі зелені вулиці. Ніколає вийшов у коридор і на превелике здивування не побачив там метушливих і озброєних бандитів та заморських кореспондентів з пістолетами. Сусідній номер, звідки строчив автомат, було відчинено, і протяг гойдав занавіски — хазяїна ніби вітром здуло.

У великому номері професора Крянге вже зібралися всі члени делегації. Розповідали один одному пригоди, обтрушувалися від пилу, а верткий Кодру вже збігав вниз і повідомив, що за півгодини їм дадуть справжній обід і навіть по чашці чорної кави. Це повідомлення викликало загальне захоплення і схвалення — всі були голодні й бліді від недосипання.

Після обіду Ніколає повернувся у свій номер, де вже прибрали бите скло, подивився на площу, і ледь помітна посмішка осяяла вперше за всі ці дні його обличчя:

через площу йшла жінка з дитиною на руках і з невеличким глечиком. Вона привітно помахала рукою радянським танкістам, показала їм спочатку на дитину, потім на посуд. Танкісти посміхнулися у відповідь — вони зрозуміли, що хотіла сказати угорська мати: вони, радянські воїни, дали їй змогу сходити за молоком для немовляти.

Ніколає, випровадивши балакучого Кодру, який просто сипав новинами (адже він умудрився послухати радію), ліг на ліжку й вперше за ці дні міцно заснув.

Довго спав Ніколає Станбу, так довго, що коли прокинувся від шаленої стрілянини, спочатку не зрозумів, де він. На площі творилося незвичайне: бігли якісь люди, падали, потім, переcheкавши хвилину, знову бігли, і Ніколає ніби чув їхнє дихання. Що сталося? Невже знову заколотники перейшли в наступ? А де ж радянський танк? Ніколає обережно підповз до стіни, що виходила на площу, виглянув у вибите вікно. Танка вже не було. Нічну запону прорізав меч вогню, кулі полоснули по товстій цегляній стіні, й Ніколає обдало порохом. Довелося лягати на підлогу, як і раніш. Кошмар повернувся знову.

Через деякий час, коли стрілянина трохи вщухла, вбїг тремтячий Кодру. Лежачи поруч Ніколає, він розповідав про останні новини. Виявляється, що Імре Надь звернувся до радянського командування з проханням вивести війська з столиці, мотивуючи це тим, що радянські танки нібито провокують громадянську війну в країні.

Це остання новина, а перед тим відбулася подія, яка докорінно змінила ситуацію. Вчора в другій половині дня великі маси студентів посунули до парламенту, щоб передати урядові нові вимоги. Біля приміщення парламенту стояли радянські танки. Радянський майор мирно розмовляв з угорцями, частуючи їх своїми цигарками «Казбек». Люки танків були відкриті, і з них виглядали радянські солдати. Коли натовп зібрався і загатив площу, раптом з даху жилого будинку застрочив кулет. Майор був убитий, упало кілька студентів. Хтось крикнув: стріляють працівники державної безпеки. Почалася паніка. Бої відновилися.

— От як повернулося, — зітхнув Станбу, — а ми думали, що все скінчилося. Даремно не використали пере-

дишки, щоб перебратися в посольство. Трудно нам буде, хлопчику. Але треба витримати. Я не вірю, що отой крутій Імре Надь довго сидітиме на кріслі прем'єра. Крутить він щось, хитрує, грає на руку заколотникам. Розкусять його...

Коли молодий Кодру схопився, щоб бігти далі, Ніколає попросив його покликати адміністратора готелю.

— Немає старого, — махнув рукою Кодру, — пішов додому, а на його місце прийшов такий пан, що аж за кілометр від нього тхне співчуттям до заколотників. «Незабаром ми наведемо порядок у своєму домі, — сказав новий адміністратор, — і наш готель нарешті матиме можливість приймати справжніх людей». Ось як він сказав. Трудно з ним говорити.

— Погані справи, — зітхнув Ніколає і підвівся. — Ходімо до Крянге, треба нам разом бути, щоб в разі чого постояти за себе. Клич усіх до Крянге.

Зібравшись у професора, румунські делегати розташувалися на підлозі, закурили. Кімната Крянге виходила вікнами у двір, тут було тихіше. Поговоривши, вирішили тут і заночувати всім.

Ніч минула тривожно, а день не приніс заспокоєння — стрілянина посилилася. Кодру двічі бігав у ресторан, але приносив звідти не стільки провізцію, скільки приголомшливі новини. Імре Надь і військовий міністр, прибічник Імре Надя, Малетер, віддали наказ комуністам і співробітникам державної безпеки здати зброю. Цим же наказом пропонувалося здати зброю і заколотникам, але заколотники й не думали виконувати наказ. Наказ виконали лише комуністи. Так Імре Надь обеззброїв здорові сили країни перед лицем контрреволюції.

Радянські війська за проханням уряду покинули Будапешт, і цим скористалися бандити. Почався штурм міськкому партії, були розгромлені міністерства, захоплено арсенал, пошту, телеграф, вокзали. Комуністів, працівників державної безпеки, активних робітників і профспілкових діячів, а то й просто мирних жителів ловили на вулиці, в квартирах і вбивали на місці. Міські ліхтарі і дерева вкрилися трупами повішених. Почався лютий терор.

Наступні три дні були ще тривожнішими — заколот-

ники опанували становище, розперезалися. Горіли книжкові крамниці з прогресивною літературою, припинили роботу заводи. Імре Надь приймав одну за одною вимоги контрреволюції, заявив про відновлення діяльності буржуазних партій, про саморозпуск Угорської партії трудящих.

— Іштван Ковач,— простогнав Станбу,— що ж це діється на світі?

5

— Я бачив, як умирав під кулями заколотників Імре Мезьо,— сказав тремтячим голосом Кодру, лягаючи поруч з Ніколає на підлозі,— це сталося сьогодні...

— Вони вбили старого Мезьо? — скрикнув Ніколає.— Значить, вони зайняли міськком партії?

— Зайняли,— прошепотів Кодру, важко дихаючи.— Вихованці старого фашиста Хорті розперезалися. Знаєте, на вулицях висять листівки: генерал Франко прислав поздоровлення заколотникам...

Кодру припав жадібними вустами до кухля з водою, напився, продовжував розповідати, а Ніколає слухав і відчував, як у нього сіпається жилка на скроні.

Заколотники, яким удалося захопити вже кілька райкомів столиці, зосередили свою увагу проти міського комітету партії. Тут були працівники міськкому та сорок чоловік охорони: молоді солдати і полковник. Серед службовців міськкому були головним чином жінки. Ось проти цієї групи й розпочали атаку сотні озвірілих бандитів. Вранці вони відкрили вогонь по міськкому з гвинтівок і кулеметів, встановлених на дахах сусідніх будинків. Полковник розставив біля вікон солдатів і комуністів. Почалася нерівна дуель. Заколотників було приблизно в десять разів більше, ніж захисників приміщення міськкому партії. І все ж охороні вдалося відбити неодноразові атаки. Перед приміщенням лежали трупи вбитих заколотників, чимало було поранено і вбито оборонців.

Та ось заколотники викотили на площу гармату і вдарили снарядами. Обвалилася стіна, почалася пожежа. Секретар міськкому Імре Мезьо подзвонив у військове

міністерство, попросив підкріплення. Йому відповіли, що поки що допомоги вони не можуть надати. Дві години обстрілювали заколотники міськком, ріділи ряди захисників, які були озброєні тільки пістолетами та гвинтівками. Хіба встоїш з такою зброєю проти артилерії? У стіні кілька величезних пробоїн, горять сходи, що ведуть у верхні поверхи, їдкий дим видає очі, стогнуть поранені. Тоді Мезьо ще раз набирає номер телефону військового міністерства, викладає обстановку й просить допомоги.

— Ми не можемо вам допомогти,— чується у відповідь. Сива голова старого комуніста хилиться до столу, з рук випадає телефонна трубка, з грудей виривається стогін пораненого орла, у якого одрізано крила. Мезьо зараз думав не про себе, а про тих жінок, які були в уцілелих кімнатах міськкому і яким загрожувала смерть. І тоді він приймає рішення: припинити опір. Можна уявити собі, скільки коштувало Мезьо сил погодитися на це! Адже він не перший раз із зброєю в руках відстоює угорську соціалістичну революцію. Ще в 1918 році, коли озвіріла реакція почала свій шалений наступ проти молоді Угорської Радянської Республіки, Імре Мезьо захищав революцію на барикадах. Реакції з допомогою закордонної зброї і грошей вдалося повалити перший народний уряд Угорщини. Невже їй і зараз вдасться це?

Мезьо радиться з командиром оборони—полковником. Рішення прийнято— треба припинити опір. У міськкомі майже не лишилося оборонців— вони були або вбиті, або поранені. Вихід єдиний— почати переговори. Імре Мезьо і полковник беруть білий прапор і виходять з приміщення.

— Не стріляйте,— кричать з вікон приміщення жінки,— то вийшли парламентарі для переговорів. Не стріляйте!

Поранені, обгорілі виходять парламентарі з палаючого приміщення. Заколотники підпускають їх близько, потім хтось із них кричить: «Кінчай з ними, це працівники державної безпеки!» І кулемети б'ють в упор. Падає мертвий полковник, хилиться до бруку прострілений Мезьо...

Кодру передихнув:

— Звідки у катів така злоба, товаришу Станбу? У отих катів, що вчинили різню біля міськкому?

Ніколає подавив спазму в горлі, яка душила його.

— То злоба класових противників. Її довго підігрівали західні політики й реваншисти. Щоб вирізати у комуніста серце, треба, щоб той комуніст у свій час відібрав у багача завод, дві тисячі хольдів землі чи скотобойню. Розумієш? Оті заколотники — то синки графів і фашистських офіцерів, куркуленки й просто покидь, вулична босота. Теж мені лицарі свободи! Лицарі свободи не вирізували серця у тих, хто в бою піднімав руки. Так можуть діяти тільки фашисти, тільки фашисти. Я знаю їхні кодекси моралі, зустрічався з ними на партизанських шляхах.

6

Обминаючи руїни й перекинуті трамвайні вагони, велика крита машина румунського посольства повільно посувалася вздовж широкої вулиці Леніна. Всюди сліди погрому: вибиті вітрини магазинів, спалені кіоски, повалені стовпи електропередач, трупи розстріляних і затоптаних ногами людей. Ось висить вниз головою міліціонер. Кров стікає з рани на груди — перед тим як повісити міліціонера, у нього вирізали серце. Просто на бруківці лежить розтопане немовля. У повішених розбиті голови, переламані руки й ноги.

Ніколає дивиться на все це мовчки, міцно стиснувши зуби. На повороті у бічну вулицю невелика група заколотників, озброєних автоматами і з триколірними нашивками на рукавах, зупиняє автомашину. Шофер показує перепустку. Один заколотник, високий і худий, мов журавель, розчепіривши ноги (так роблять американські солдати), щось почав загрожувати.

Побачивши на машині дипломатичний знак, озброєний журавель перестає кричати й пропускає машину. Ніколає дивується: щось присмирніли бандити, забилися в нори, тільки оця купка гуляє у глухій вулиці. Стрілянина вщухла, площі опустіли. Що це все означає?

Проїжджаючи центральну площу, Ніколає побачив на стовпі три трупи — чоловіка, жінку й хлопчика з піонерським галстуком. Кров ударила в голову Станбу.

— Іштван! — крикнув він не своїм голосом.

На грудях Іштвана чорніла п'ятикутна зірка, вирізана ножем, а з рота стирчав партійний квиток... Старий партизанський шрам на високому чолі блищав на сонці, як докір людству, в ім'я якого не шкодував свого життя партизанський кулеметник Іштван Ковач. Але заслуги партизана, його шрами не зупинили руку вбивці. Може, заколотники так люто повелися з Іштваном саме тому, що він був хоробрим бійцем-партизаном?

Ніколає Станбу сидів у великій вітальні посольства з затіненими вікнами й думав про Іштвана Ковача. Ось він ніби живий стоїть перед Ніколає й каже: «Я тебе познайомлю з дружиною й сином. Герой він у мене!» От і познайомив... Така була коротка, така незвичайна зустріч. Велика скорбота, що оповила серце Ніколає, змішувалася з почуттям невдоволення й жалю. Ну як не розпізнав старий досвідчений партизан характеру подій, що невмолимо наближались? Звідки у нього взялася ота благодущність і безтурботність? Адже по всьому було видно, що вороги народної демократії, вороги партії готували не мирні демонстрації, а криваву різню. А Іштван називав все це суетою, суетою, не більше. От тобі й суета! Добра суета, яка веде прямо до шибениці.

В міркуваннях Станбу, людини сторонньої, були правильні думки й висновки, але були й неправильні. Ніколає Станбу не знав, що хоробрий партизанський кулеметник був просто зраджений Імре Надем. Хоч Іштван і знав, що новоспечений голова уряду давно вже грішив проти партії і загравав з ворожим охвістям, однак не міг перешкодити хвилі, яка винесла зрадника наверх, дала в його руки всю повноту влади. Спочатку Імре Надь ніби виступав проти заколотників, він навіть ультиматум їм підписав, але згодом здався на їх милість і робив усе, що від нього вимагали хортістські офіцери.

Доля розсудила так, що колишній партизанський кулеметник комуніст Іштван Ковач навіть захищав Імре Надя, стоячи з кулеметом біля входу в парламент. Сталося це так. Прибігши в райком з демонстрації, Іштван крикнув:

— Треба озброювати комуністів, робітників! На удар треба відповісти ударом!

Іштвана запросили сісти в м'яке крісло й недвозначно натякнули, що завдання комуністів охороняти уряд і підтримувати його заходи. Тут же він одержав розпорядження очолити невеличкий загін охорони й стати на варті біля центрального входу в парламент.

— В парламенті зараз засідає уряд,— сказали Іштвану, і він підкорився.

Біля центрального входу в парламент, де стояв на варті кулеметник Іштван, було встановлено потужний радіорепродуктор, з допомогою якого глава уряду розмовляв з заколотниками. Слухаючи виступи Імре Надя, Іштван переконувався, що глава уряду з кожним днем і годиною добришав до заколотників, швидко, дуже швидко погоджувався з їхніми вимогами й навіть дійшов до того, що назвав бандитів «славними борцями за свободу».

Це сталося увечері 30 жовтня. В приміщенні парламенту для переговорів з главою уряду прибув вожак заколотників Йозеф Дудаш і його спільники. Імре Надь вийшов з свого кабінету і особисто зустрічав гостей:

— Вітаємо славних борців за свободу!

Коли глава уряду й делегація на чолі з Дудашем сховалися за масивними дверима конференц-залу, де мали відбутися офіційальні переговори, Іштван підійшов до секретарки Йозефне Балог, що сиділа, схилившись над друкарською машинкою:

— Як сказав товариш Імре Надь?

Йозефне Балог на мить одірвалася від машинки, викинула червоні від недосипання очі:

— Товариш Імре Надь сказав... А що вам, власне, треба?

Іштван відійшов до дверей. У скронях стукало, невишачало повітря, щоб дихати. Що діється? Гарнізон, який охороняв приміщення парламенту, за кілька днів змінився солдатами новоствореної національної гвардії з триколірними пов'язками, комуністів непомітно кудись усунули, лишився тільки оце він, Іштван Ковач, та обслуга його кулемета. Може, його спеціально лишили для ока, для якоїсь нечесної й хитрої гри?

В парламенті вештаються підозрілі типи, промайнув полами своєї лілової маңтії кардинал Міндсенті... За стіною, за масивними дверима глава уряду радиться з за-

колотниками... Друга секретарка Імре Надя Ференце Мольнар, чорноока бліда особа, кілька разів передруковувала якийсь папір, носила його в кабінет до Імре Надя, хутко виходила й знову передруковувала. Що то за папір? Іштван розумів, що готується якась важлива подія, але що саме, не знав. Вияснилося тільки увечері другого дня.

Страшна чутка про розгром міськкому партії долетіла і до парламенту. Офіційне донесення про цю трагічну подію приніс у парламент комуніст... Йозефне Балог, прочитавши цей документ і побачивши Імре Надя, який проходив у свій кабінет з ідальні, показала йому донесення.

Імре Надя, проглянувши папір, крикнув:

— Не розводьте паніки!

Секретарка зіщулилась:

— Але ж там убивають людей...

— Я повторюю — не розпускайте панічних чуток, чуєте? Не перебільшуйте...

Він поклав на стіл донесення й сховався за масивними дверима свого кабінету.

Йозефне Балог сказала своїй блідій колезі:

— Він навіть не дочитав до кінця...

З іншого кутка долинуло:

— Не чіпляйся до нього, йому не до донесень. Ось є важливіше донесення, в ООН...

І Ференце Мольнар кивнула на папір, який вона кілька разів передруковувала. Остання поправка, зроблена рукою Імре Надя, була така: особисто Генеральному секретареві ООН.

— Що то?

— Ми виходимо з Варшавського пакту...

Іштван вискочив на площадку, що вела до сходів, безтямно опустився на стілець. В кутку солдат з його обслуги слухав радіо, яке ледве попискувало. Знайомий голос пробивався до вух, ледь зачіпав свідомість: «Дорогі друзі! Сьогодні ми почали переговори про виведення радянських військ з країни, про розрив зобов'язань, взятих нами по Варшавському договору. Проте ми просимо у вас трохи терпіння, я гадаю, що наші досягнення такі, що ви можете виявити нам цю довіру...»

Передача промови глави уряду закінчилась. Солдат ще покрутив ручку приймача, але радіо мовчало. Тоді він переключив діапазон, і до свідомості Іштвана долинуло приглушене похлипування: «В гіршому разі тітоїзм може бути прийнятий як короткий, тимчасовий стан на шляху до визволення. Якщо угорським послідовникам Тіто вдасться домогтися, щоб російські війська вибралися з країни... то хай буде тітоїзм протягом одного або двох місяців, які потрібні для того, щоб угорські тітовці, національні комуністи були зметені...»

Солдат дивився на Іштвана круглими очима, ніби чекав його слів, але Іштван не міг поворушити губами. Тоді солдат, вимкнувши приймача, сказав:

— Бач, гад, куди гне! Вони ж вбили Імре Мезьо...

Іштван встав. Він знав цього солдата, вони разом працювали на одному заводі, були на обліку в одній партійній організації.

— Так, вони вчора вбили Імре Мезьо, а сьогодні вб'ють нас з тобою...

— Схоже на це...

— Пішли! — скомандував своїй обслузі Іштван і вийшов з приміщення. Іштван йшов швидко, не озираючись. Він знав, що за ним йде лише один солдат, той, що з заводу, а решта zostалися там, у парламенті. «Ну що ж, — думав Іштван, — згодом і вони зрозуміють...»

Іштван перейшов усю площу, вийшов на вулицю й тут раптом побачив сина й дружину. Побитих і понівечених, їх вели на самосуд. Партизан кинувся на бандитів, але його повалили на землю й почали топтати. І тепер він висить на стовпі разом з своїм сином і дружиною, а Імре Надь, розпустивши свої сиві пасма, метається перед мікрофоном і волає на весь світ, запрошуючи імперіалістів в Угорщину.

Ніколає Станбу не знав цих подробиць і тому так строго судив свого партизанського побратима. Мине якийсь час, і істина стане відомою всьому світові.

У вітальню вбіг Кодру, загаласував:

— Послухайте, що передає радіо! Радянські війська за проханням новоутвореного революційного угорського уряду перейшли в наступ проти заколотників! Слухайте, слухайте!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Віоріка, вклавши дитину спати, сідала до радіоприймача й крутила, крутила ручку настройки... Збуджено гомонів світ, перегукувались континенти, гриміли фанфари, видзвонювали радіостанції, вистукували позивні, захлиналися диктори, намагаючись переконати в чомусь слухачів. Чимало було слів в ефірі, та ніхто не міг сказати Віоріці й слова про її чоловіка Ніколає Станбу, ніхто не міг розрадити жінку. Радіо Будапешта або мовчало, або передавало музику. Музика! Віоріка стискувала скроні й вперше у житті відчувала, як вона гостро ненавидить оце зараз спокійну, мелодійну музику!

В повному розпачі вона написала листа батькам у Мушатешті, просила приїхати до неї, бо їй страшно. Петру, прочитавши листа дочки, кинувся до свого сумана.

— Поїду в Заренау! Давно треба було, та не догадалися самі. Готуй, Маріоара, торбу!

Маріоара з вдячністю глянула на чоловіка — молодець він у неї. Хоч і трудний у Петру характер, хоч і скуштувала з ним лиха, однак знала і те, що Петру ніколи не кривив душею, був чесний і прямий. Таким людям, як Петру, важко живеться на світі, але душа в них чиста, а це найголовніше для людини. Про себе Маріоара навіть пишалася своїм Петру: він виявився таким молодчиною на святі відкриття колективу! Отой патlach, якого затримали, виявляється, мав на меті своєю хитрою витівкою розвалити тільки-но створений колсільгосп. Подумати тільки — вся надія у того хижака в рясі була на її чоловіка! А він не лише викрив негідника, а й труснув його так, що той мало не віддав богові душу! Добре, що так вийшло, тепер честь їхньої сім'ї врятовано, не соромно тепер Петру поїхати в Заренау, зайти в хату до зятя-комуніста.

Згадавши Ніколає, який після від'їзду в Угорщину не подавав жодної вісті, Маріоара незабаром вже прощалася з своїм чоловіком на подвір'ї колсільгоспу. Василіу, спасибі йому, розпорядився запрягти в каруцу пару коней, виділив у кучери Іліє, побажав доброї дороги і, коли вже каруца виїхала з подвір'я, раптом догнав Петру й сказав:

— Баде, заждіть хвилинку, я мало не забув. Купіть для нашого господарства пару ліхтарів, ось я вам і гроші дам. Дуже вони потрібні нашим сторожам вночі. Добре? Адже матимете час пошукати їх у місті.

Петру дивився, як Василіу шпортався в своєму гаманці, добуваючи з нього леї, а сам думав: чим пояснити, що оцей чоловік віддає власні гроші для придбання ліхтарів? Колсільгосп ще не мав власних грошей, бо не продав з спільного добра жодної зернини, але господарство вимагає витрат, і от Василіу, отой Василіу, який колись співав пісні на вулиці, не жаліє своїх грошей для загального добра. Невже Василіу вважає спільне господарство за своє власне? Як це він умудрився поладнати там з своєю совістю? Це була така трудна загадка для Петру, що він майже половину дороги сидів мовчки і міркував над цим.

Іліє, правлячи кіньми, не раз пробував заговорити з набурмосеним Петру, але той відмовчувався. Тоді Іліє замуликав пісню, гадаючи, що Ураду просто сердиться на нього за той випадок з конем, бодай його трясця взяла, і вже більше не озивався до Петру. Хай посердиться чоловік, злість перекипить, вляжеться, тоді він сам заговорить і ще скаже таке слово, яке звучатиме, як прохання про перемир'я. Так воно й сталося, бо коли показали перші труби Заренау, Петру засобався на сні, хахикнув і, прокашлявшись, ні з того ні з сього сказав:

— Василіу гадає, що колсільгосп його власний, а не наш з тобою, Іліє.

— Що ви таке кажете? — здивувався Іліє і повернувся до Ураду.— Про що ви?

— Ти ніколи не відзначався, чоловіче, розумом, не нажив його і на старість. Про Василіу нашого говорю. Свої гроші віддав для купівлі ліхтарів. Ти це розумієш?

Іліє засміявся.

— Розумію, аякже! Просто все це, як двічі по два.

Петру перекривив Іліє:

— А що ж воно виходить, коли взяти двічі по два? Поясни, якщо вже грамоти набрався повні вуха.

А Іліє, як на зло, не сердився, а посміхався.

— А те виходить, баде Петру, що у Василіу нашого душа ясніша сонця, а у нас з вами по ній плями ще бігають. Як по тому місяцю у вітряний день.

— Що? — заревів Петру, присуваючись ближче до Іліє.— Що ти тямиш у людських душах? Вона в тебе є? Іліє безтурботно цьвохнув батіжком.

— Но, ледачі! А про душу скажу вам таке: є вона в мене. Є, баде Петру. Довго мені, та й вам, звісно, говорили, що в нас нічого немає за душею. Це була правда — бідні ми були вкрай. Але душа в нас лишилася, ми нею не торгували і не кривили. Хоч, правда, на душах у нас плями є...

— Про які ти плями белькочеш? — кричить Петру, з тривогою поглядаючи, як Іліє без потреби вимахує батіжком.— Говори точніше.

— А про ті плями, баде Петру, які не дозволяють ні мені, ні вам прикупити за свої гроші для нашого колективного господарства ще два ліхтарі. А якщо порахувати по-хозяйськи, то нам цих ліхтарів треба не два, а чотири. Один на стайню, до коней, другий до корів, третій до комори... Чи не так? Якщо, звичайно, казати по правді...

Всі оці слова в устах Іліє були просто нечувані, і Петру не знав, що відповісти на них. Звідки у Іліє такий гонор? Бач, повчає старшого... І щоб не видати свого збентеження, Петру кричить:

— Та не цьвохай своїм батіжком, не налягай на вороного, сірого треба підганяти, якщо... звичайно, казати по правді.

— Ха-ха-ха! Так я і знав,— заливається Іліє, ніби той півень.— От яка у нас з вами душа! Власник сидить у ній і коверзує. Шкура своєї коняки ближче...

Петру не може цього стерпіти, він проклинає Василю, який навмисне посадив йому в каруцу оцього дурного Іліє, вириває у нього з рук віжки, батога і погукує сердитим голосом:

— Но, щирі! Но, милі коненята! Іч, як вас помережали батогом. А ще про душу говорять... Де вже вона, та душа!

Так, сперечаючись і покрикуючи один на одного, вони в'їхали на вулиці Заренау, зупинилися проти ларка, який торгував квасом, випили мовчки пляшку, закурили. Петру щось поспитав у торговця квасом, потім наказав Іліє почекати на нього, кинувся кудись у бічну вулицю і незабаром з'явився, несучи чотири ліхтарі «Дракон».

— На, передай оце Василю і скажи йому, що колсіль-госп належить не лише йому одному, а всім нам. Так і скажи.

Іліє загадково посміхнувся і цим знову накликав гнів на себе:

— Чого ти посміхаєшся? — крикнув Петру.— Паняй собі, матимеш доволі часу на усмішки в дорозі. Паняй і дивись за сірим, він так і норовить перекласти ношу на вороного...І не стьобай коней, вони теж мають душу.

Він ще щось хотів сказати, але не зміг підібрати слів, махнув рукою, підхопив клунок на плечі й подався геть.

2

Переїхавши кордон, Ніколає Станбу побачив рідні оселі, жовті поля й низькорослі платани, синюваті гори в даліні й першу вивіску, написану рідною мовою... Він полегшено зітхнув і сказав Кодру:

— Повне уявлення про любов до рідної землі дістаєш тільки на чужині. Мабуть, немає нічого вищого й значимішого в житті людини, як любов до свого краю. Ось він, наш край!

Поки формувався поїзд, яким вони мали їхати до столиці, Ніколає та Кодру пішли вулицею невеличкого містечка. Це була територія автономної угорської області. Прокопчені на сонці селяни-угорці ходили гуртом по магазинах, вибираючи собі крам. Це вони вже поторгували на базарі, здали виноград і бринзу, молоко і масло. Тепер можна зайти в крамницю і сказати продавцеві: «Ану, вибери мені, чоловіче, найкращу сорочку». Або: «Одсип-но, товаришу, десять кіло синього каменю».

Мирна суєта містечка, відкриті кафе і перукарні, галас біля шкільного подвір'я, пронизливий звук точила, що креше на брук іскри, крикливі афіші на будинках, в яких рекламується новий цирковий номер «Політ на Місяць»,— все це гамувало тривогу в серці, заспокоювало нерви, врівноважувало биття серця. Рідна стихія, рідна моя батьківщино! Як дорого заплатив би я за те, щоб твої вулиці, твої містечка й села, твої ниви ніколи не зазнавали гуркоту війни, хаосу смерті. Як приємно твоєму серцю, коли почувеш рідну вимову, співучу й запашну, як степовий деревій, близьку й до болю рідну метушню людей, сповнених звичайних життєвих турбот!

Ніколає вдивляється в обличчя людей, що снують по вулиці, п'є запах рідного повітря, відчуває, як ростуть у

ньому сили, як оживає кров. І чим далі від вулиць, в напрямі торгового центра, тим голосніше чути угорську й румунську мови, перемішані, дружні, як дружне співжиття двох народів.

У самій гушавині торговельних рядів — не пройти. Багаті, щедрі базари в Румунії восени. Тут і кавуни, відшліфовані сонцем та вітром до блиску, і смажені волові ковбаси, що продаються просто на вулиці, й важкі, налиті соком землі грона винограду, що звисають з перекладин. Перекладини ці лежать на плечах двох продавців — молодих угорців, покупець сам вибирає собі найкраще грона, сам знімає з перекладини і кладе у свій кошик. Хлопці більше зиркають на дівчат, ніж на леї, одержані з рук покупця; кожному своє на цьому базарі...

Ось дзвенить металевими дзвіночками весільний поїзд. Люди розступаються, дають проїхати молодим. Хоч за поїздом йде кілька «Побед», однак молоді по традиції сидять на возі, а кучер править баскими жеребцями. Почалися осінні весілля, музики й танці.

Біля прилавка з дзвінким полив'яним посудом — багато людей. Якесь людина в довгому піджаці вимахує руками й кричить:

— Я тільки-но з Будапешта. Там народ повалив уряд, сам взявся хазяйнувати! Повний порядок у Будапешті, повна свобода. Комуністи розбіглися, а народ веселиться... Розчинилися двері банків, і повстанці роздають гроші всім, хто захоче. Я теж одержав свій пай, ось я вам покажу...

Чоловічок боязко озирається навколо, потім лізе у спідню кишеню, витягає пачку форинтів і розмахує нею в повітрі.

— Ось що дає нам свобода!

Люди стоять великим колом, перемовляються негласно поміж собою. Ніколає Станбу, почувши все це, входить у коло й стає перед оратором. Той намагається загубитися в юрбі, але Станбу кричить йому:

— Чого ж тікаєш? Я теж ось тільки-но з Будапешта і теж можу дещо розказати. Слухайте, товариші! Ми ось з моїм другом тільки вчора виїхали з Будапешта. Ми все бачили, можемо підтвердити, що справді всякий карний елемент, бандити й фашисти там було розперезалися не на жарт. І банки грабували, і магазини палили, і людей вшали. Для бандитів там була свобода, а чесних людей,

патріотів Угорщини на деревах вішали. Може, не вірите моїм словам, то гляньте, ось я дещо привіз...

Ніколає подав дядькам плакат, на якому було зображено момент кари угорського патріота. Плакат швидко пішов по руках.

— Ось яка свобода насправді, про яку так кричав оцей тип. Ти ж з якою метою приїхав до нас? Хочеш розбою? Але ми не дозволимо проливати кров наших людей, ми вам швидко заткнемо горло!

Зляканий оратор, пригнувшись, шугнув попід ногами у людей, але його витягли в коло, поставили на ноги. Якийсь дядько у широкому сумані, з великим крочкуватим носом, схопив його за груди й шарпнув так, що з того лахміття посипалося.

— Хто тебе прислав сюди? — кричав він, люто трясучи на смерть переляканого оратора. — Кажи, а то задавлю.

Чоловік блимнув своїми маленькими очима, жалібно заскавулив:

— Мені дали грошей, сказали їхати до кордону, перейти його. Я не політичний, я сидів за крадіжку... Ось гляньте.

Він розвів поли свого довгого піджака, знятого з чужого плеча, показав присутнім смугнасту форму арештанта. Однак це справило не те враження, на яке розраховував провокатор. Люди загомоніли, потяглися до арештанта, щоб і собі дати йому тумака.

— Ось які вони борці за свободу, — вигукнув дзвінким голосом Кодру, — ось хто вішав у Будапешті людей, ось хто ламав двері в банках і магазинах. Женіть цю падлюку геть, женіть так, щоб більше не закортіло лізти на нашу землю!

Однак ці слова вже були зайвими — дядьки так пошарпали агітатора, що той вже посинів і ледве тримався на ногах.

Повертаючись на станцію, Ніколає знову оглядав мирні людні вулиці, ніби він довго прожив у джунглях і тепер от потрапив до людей, а Кодру потирав руки і все приказував:

— Бачили, як натовкли селяни отому дурню? Думаю, що він більше не поткнеться в наші краї.

Ніколає після довгої мовчанки сказав:

— Треба розказувати нашим людям правду про Будапешт. Щоб знав кожен — старий і малий. Будапештський заколот — велика наука для нас. Треба вчити людей розпізнавати ворогів і боронити свою волю.

Коли вже сіли у вагон, Кодру запропонував всій делегації заспівати. Під дзвін колій неслася з вікон вагона мелодія про красиве місто Бухарест, місто світла й любові, образ якого залишається з тобою навіть тоді, коли ти далеко від нього.

3

Важкі оксамитові хмари ходять над містом. Інколи вигляне сонце, розтулять відразу ж вуста осінні айстри, але ось хмари навалилися, закрили сонце, айстри здивовано озираються навколо, замикають свої солодкі сумні ротики. Вікно відчинене у невеличкий садочок, що при квартирі, Віоріка дивиться на похмурнілі квіти, очі у неї теж смутні, невеселі. Георге спить, обхопивши руками плюшового негра. Інколи дитя посміхається, і Віоріці здається, що його личко точнісінько так само хмуриться та ясніє, як і оце небо.

Віоріка дивиться на двох хлопчиків, які стоять проти її вікна і про щось шепочуться. Старший каже молодшому, біленькому, мов дівчинка, хлопчикові у коротеньких штанцях:

— Скажи братові, що я чекаю на нього. Ми домовилися грати в шахи.

Біленький:

— Але він ще не скінчив уроків. Мама забороняє...

Старший:

— А ти не будь дурним, не кажи так, щоб усі чули. Знаєш, що таке секрет?

— Але секрет мама швидко визнає...

Старший:

— Не визнає. Скажи Карелу так: «Е — два, е — чотири». Він догадається. Це такий секрет шахістів. Перший хід білих. Повтори.

— Е — два, е — три.

— Е — два, е — чотири! Йолоп!

Біленький стурбовано мимрить щось собі під ніс, мабуть, заучує секрет шахістів, повагом іде у двір. Старший кричить навздогін:

— Е — два, е — чотири!

Біленький вже з двору:

— У — два, у — чотири?

Старший наставляє до рота долоні й кричить:

— Е — два, е — чотири!

— Ю — два, ю — чотири? — питає біленький, і в

нього з очей капують сльози. Старший безпорадно махає руками й одвертається. На обличчі Віоріки з'являється посмішка. Вона прислухається до притишеного голосу радіоприймача, що весь час працює, і враз біжить до нього. Забула навіть, що спить Георге, крутнула ручку. Диктор повідомляє: «Сьогодні радянські війська на за-прошення революційного уряду Кадара вступили в Угорщину. Бандитські зграї хортістів розбігаються. Кардинал Міндсенті сховався в американському посольстві».

Щаслива Віоріка розчиняє двері, щоб гукнути сусідці, дружині секретаря повітового комітету партії, але на порозі раптом помічає батька. Ураду стоїть біля дверей і старанно звіряє номер квартири, вказаний у листі Віоріки. Дочка хапає батька за руки і, мов той вихор, тягне його в хату.

— В добрий час, таточку! Приемна, чудова новина — незабаром Ніколає повернеться! Тепер обов'язково повернеться, бо хортістів приборкали. Слухай радіо!

— А може, я спочатку роздягнуся, дочко? — питає Петру й починає довго скидати з пліч свій повний мішок. Він викладає на стіл пироги з квасолею, загорнуту у полотно бринзу, пляшки з молоком і олією.

— Та нащо все це! — жахається Віоріка, розглядаючи материні подарунки. — У нас, слава богу, все є! І хліб привезли... Хліб!..

— А ти не хизуйся, дочко, — бурмоче Ураду, — хоч і є у тебе хліб, та він купований. Та й не такий, мабуть, смачний. Бачиш, які палянички мати пече? Що там ваш міський хліб!

Виклавши все на стіл, Петру повагом обходить квартиру дочки, уважно розглядаючи меблі, потім зупиняється перед ліжком, де спить Георге, дивиться на нього й кидає Віоріці, яка стоїть поруч і жде:

— Не нашого роду. Циганського.

Віоріка переминається з ноги на ногу. Вона бачить — батькові не сподобалося, що Георге не вдався у рід Ураду. Пояснює:

— Він схожий на Доброшану, тату. А це теж наш рід, бо мама по-дівочому — Доброшану...

Петру подивився на дочку так, ніби хотів сказати: що ти там тямшиш у цьому ділі, помовчав і на радість Віоріки заявив:

— Доброшану, так Доброшану. Хай росте!

Розпитавши про сільські новини, Віоріка нагодувала батька обідом, постелила йому постіль, але Петру відмовився спочивати.

— Піду до міста, подивлюся, чим торгують,— сказав він і почав одягатися.

— Та спочили б з дороги,— благала Віоріка.— Такий шлях проїхати, не жарт. Завтра підете по магазинах.

— Ні, дочко,— відповів Петру, і Віоріка, знаючи владу батька, більше не просила залишитись. Вона витягла з сумки пачку грошей і подала її батькові.

— Я не можу сходити з вами, щоб купити всім подарунки, то ви вже самі... Матері купіть від мене хустку червону або чорну з квітами... Мати люблять червоне.

Петру похитав головою:

— Так не годиться, дочко, щоб я сам купував подарунки за твої гроші. Ось приїде Ніколає, тоді вдвох купите, якщо така ласка. А грошей не візьму.

І скільки не благала Віоріка, так і не взяв. Пішов, постукуючи своїми важкими запошеними черевиками по підлозі, залишаючи на ній сліди. Віоріка провела його поглядом аж до воріт. Подзвонили з Бухареста. Віоріка відразу впізнала голос Доброшану. Георге повідомляв, що Ніколає незабаром повернеться і що затримається на деякий час у Бухаресті. Чи не приїде Віоріка зустрічати Ніколає? Дуже було б добре, бо він, Георге, скучив і за нею, Віорікою, і за онуком. А вибратись зараз у Заренау йому не можливо, так що лишається тільки одне: приїжджати й племінниці й онукові сюди, в столицю.

— Не знаю, як бути, адже Георге ще такий малий...— відповіла розгублено Віоріка.— Та й батько приїхав у гості, не кинеш же його одного в хаті.

— Бери й батька з собою,— порадив Доброшану.— Хай приїздить, ми з ним сходимо у королівський палац... Так і скажи. Як вирішите, дайте телеграму, я вас зустріну. А дай-но трубку баде Петру!

Віоріка сказала, що батько пішов дивитися магазини. Доброшану засміявся:

— Скажи йому, що у нас тут, у столиці, магазинів більше й крам у них такий, що ніде не знайдеш. Приїдьтє обов'язково. Ніколає це буде сюрприз. Адже він настраждався...

Віоріка злякалася: настраждався? Що ж він там пережив? Але Георге вже кінчив розмову, їх роз'єднали, і в трубці вже гуділи далекі дроти.

4

Розпаливши люльку, Петру повільно чимчикує по вулицях Заренау, розглядаючи вітрини. Змінилося місто, піросло, причепурилося. Де й поділися оті пикаті марнотрати, що день і ніч сиділи по кафе та ресторанах. Неможливо було колись пробитися по вулиці — сидять під навісами, люльки посмоктують... Всі стали працювати, а це добре. Поменшало на світі лайдаків.

Та й вітрини стали багатші — значить скрута позаду, значить справа наладилася. Поменшало отих маленьких крамничок, що обтулювали вулиці, мов ластівчані гнізда, побільшало великих магазинів з державними твердими цінами. Тепер не торгуються з тобою, не загинають таких цін, що аж в очах темніє, коли почуєш. Тверда ціна — добре діло. Купив річ — не гризтиме сумнів, що переплатив лею. Проходячи повз магазин господарських товарів, Петру зупиняється перед вітриною й довго стоїть нерухомо: під склом красується справжня шкіряна шлея. Подумати тільки — не мотузяна, а шкіряна, оздоблена срібними блискітками, помережена білими міцними вшивальниками. От личила б вона вороному! Наче та писанка, ніби з циганського коня. Не раз мріяв про таку шлею Петру, в думках приміряючи її до свого коника, та не судилося, мабуть, його воронкові ходити у такій збруї. А може, Василіу, дізнавшись, які добрі шлеї продають у Заренау, розщедриться і купить? Навряд, адже кооператив ще не має грошей... Коли він їх матиме? Василіу казав, що на той рік кооператив продасть державі лишки хліба, вивезе на базар ранні помідори та перець, а восени вторгує за виноград. Коли то все буде! Треба подумати, прикинути так, щоб уже зараз

кооператив мав якісь гроші для господарських покупок. Державний кредит вони одержали добрий, але він витрачений для купівлі машин.

Проходячи повз інститут, Петру побачив натовп, що стояв біля входу. Видно по всьому, що тут якесь зібрання і що оце зараз перерва, бо люди затягаються цигарками, продовжують ще кричати, ніби вони на трибуні. Петру хотів було поминути натовп, та враз до нього підійшов чорнявий, мов циган, юнак і, пихнувши сигаретою в лице Петру, сказав:

— Ось ви — царан. Правда ж? Звідки ви, баде?

— З Мушатешті,— відповів зніяковілий Петру.— З колсільгоспу імені Чорномора.

— З колективного господарства? — подався до нього чорнявий і чомусь зрадів.— Так ви ж якраз нам і потрібні. Скажіть, будь ласка, ви добровільно пішли в колектив, чи вас примусили?

Петру примружив очі й хотів було піти геть, але чорнявий не відставав:

— Не бійтеся, кажіть правду. У нас тут суперечка в інституті, деякі кажуть, що вас, царанів, примусово записують у колективи, погрожують і навіть у тюрму саджають. Ми хочемо знати правду. Скажіть нам — вас примусили вступити в колектив?

— Хлопці, чого ви до мене причепилися? — посмінувся збентежений Петру.— Ніхто мене нікуди не змушував вступати, бо ви ж знаєте, що царан упертіший за вола...

Чорнявий юнак схопив Петру за руку й міцно потис її. Потім, не кажучи й слова, потяг Петру в приміщення, бо якраз задзвонив дзвоник. Посадивши Петру в передньому ряді, юнак подався в президію. Розпатланий, збуджений, він почекав, поки всядуться, потім постукав олівцем об графин і сказав:

— Хто ще хоче взяти слово? Прошу!

В залі запанувала тиша. Ті, що в президії, побачивши селянина, пошепки розпитували один одного, вказуючи очима на царана, а чорнявий все закликав виступати. Та ось до трибуни швидкою ходою пішов високий юнак. Він стріпнув чубом, сперся руками на поручні й глухим голосом крикнув:

— Примусовість, як вияв диктатури, стала основним правилом у діяльності сільських комуністів. Я сам родом

з села, знаю сільські порядки. Так затисли царанів, що вони, мов ті вівці...

Петру аж підвівся — тьху ти, химера, та це ж Митря, син Анкулії! Він, чистісінько він. Торік пішов з села, казали, що подався в Плоєшті на нафтопромисли, аж він он де — в інституті. Поки Петру дивувався та приглядався до промовця, наче боявся помилитися, той продовжував кидати в зал:

— Там навіть колектив назвали іменем російського льотчика. Хіба ж це не доказ сваволі й примусу? Хто з вас знає якогось Івана Чорномора? Хто він і звідки? Яке має відношення до нашої батьківщини?

У Петру стислися кулаки. Так, він не помилився — це Митря Анкулія. Поки він плескав язиком про всякі там примуси і сваволю, Петру ще мовчав. Але як тільки він натякнув про Чорномора, тут уже не змовчиш. Підвівся й сказав на диво голосно й чітко:

— Ось я знаю Івана Чорномора й скажу за нього. Можна?

Весь зал обернувся на голос селянина. Митря зблід, посунувся з трибуни, але раптом отямився, труснув головою й закричав:

— Але це не вільна дискусія, а провокація! Хто давав дозвіл у студентську аудиторію запрошувати свідків? Хіба це судовий процес?

Митря затрясся, наче його вхопила лихоманка, ударив кулаком по трибуні й кинувся з сцени. Тоді чорнявий звернувся до присутніх:

— Гадаю, товариші, що нам цікаво буде послухати селянина. Хай він нам скаже дещо про це. Він випадково потрапив до нас, і це добре. Просимо вас, товаришу, на трибуну.

Петру захвилювався. Ще ніколи в житті йому не доводилося говорити з трибуни, та ще перед отакою величезною аудиторією. Розгублено моргав очима й безпорадно розводив руками, наче хотів сказати: та куди мені до трибуни, навіть тут не скажу вам путящих слів. Але, згадавши, що на трибуні стояв тільки-но отой Митря, побачивши, що не лише чорнявий, а вся президія, всі, хто був у залі, запрошують його на сцену, Петру нарешті зрушив з місця. Від хвилювання й збентеження він ледве не впав на східцях, що вели на сцену, нарешті вихопився на неї й перевів подих. Відшукав у натовпі довготелесу

постать Анкулії, простяг до нього руку й у мертвій тиші, що залпанувала, сказав хрипким голосом:

— Що ж це ти, Митря, втік? Говорив красно, а закінчив лайкою. А я залюбки послухав би тебе, адже цікаво, як батько вчив свого сина казати правду й не кривити душею. Спочатку не повірив, що це мій землячок так вчено говорить, аж вийшло так, що я не помилився.

Зал глухо загудів. Студенти один у одного щось питали, не слухаючи промовця, а Петру стояв і чекав, поки втихне. Чорнявий постукав об графин і спитав у Петру:

— Ви що ж, земляки з Анкулією?

— Та з одного села, з Мушатешті,— посміхнувся Петру і хотів було йти з трибуни, та враз згадав про Чорномора й крикнув:— Ось ти, Митря, тут лаяв нас за те, що ми свій колектив назвали ім'ям того радянського льотчика. А чому ж ти не сказав про те, що отой льотчик партизанів у наших краях і помер у боях за Румунію? Адже в нашому селі стоїть йому пам'ятник, це ж ти добре знаєш... А я тобі скажу, чому ти не розповів про це. Твій батько навчив тебе топтати правду. Ти добре вчився у батька, бо брехня...

Петру далі не міг говорити — в залі зчинився такий галас, що вже його не могли зупинити ні чорнявий, який все стукав об графин, ні піднята рука Петру. Петру хотілося ще сказати кілька слів про так званий примус; але його вже ніхто не слухав. Один студент, запальний і скуйовджений, скочив на ноги й крикнув:

— Геть куркуленків з університету!

— Геть! — заgrimів зал так, що аж шибки задрижали.

До Петру підійшов чорнявий і потис йому руку. Зал озвався оплесками. Петру широко посміхнувся й пішов до виходу. Поруч з ним ішов чорнявий. Студенти повставали з місць і голосно аплодували Петру, ніби він був міністром.

— Спасибі, батьку, за правду,— сказав чорнявий на останку, коли вони вийшли на вулицю.— Ви так нам допомогли. Як вас звати?

Петру назвався й почув у відповідь:

— Спасибі, баде Петру, спасибі! Хай вам щастить у вашому новому житті.

Петру не знав, що йому казати. Нарешті промимрив:

— Ти, синок, приглядайся до них, отих крикунів, щоб
бува чого не накоїли. За хвіст та на сонце їх! Зрозумів?
І пішов, вкрай задоволений собою.

5

Якщо везти батька в столицю — то тільки у салон-вагоні. Віоріка на менше не погоджувалася. Скільки не переконував її Петру, щоб узяла дешевенькі квитки у вагон третього класу, дочка й слухати не хотіла. І ось сидить Петру на плюшовому кріслі, несміливо озирється навколо. Зроду-віку не їздив у таких вагонах! Та що там їздив! Петру навіть не знав, що такі вагони існують взагалі. Згадалося, як колись добирався до столиці, почепивши на палицю свої стоптані опінки... Гай-гай, скільки часу збігло! І як змінився світ — Петру Ураду з Мущатешті їде в салон-вагоні! Ні, тут справді є чого задуматися!

У вагоні широкі вікна, червоні килимки під ногами, срібні попільниці біля кожного пасажира. Як хочеться Петру оце зараз закурити! Але як ти закуриш тут, коли в тебе старенька прокопчена люлька і м'ята махорка в кишені. Петру поглядає на пасажирів, які покурюють собі сигаретки, а в самого слина котиться. Добре, що нагодився офіціант з підносом — крім пиріжків та кофе він рознісив ще й сигарети. Петру купує пачечку тоненьких сигареток, закурює. І як на зло розібрав його кашель такий давлючий, що аж сльози з очей покотилися. Кляте діло оці сигарети. І яке тільки зілля в них кладуть!

Віоріка все помічає, все розуміє. Бере з рук батька капосну сигаретку, викидає її в попільницю.

— Курить, тату, свою люльку, чого вже там...

Але Петру просто не може оце зараз витягти свою носогрійку й розпалити її при всіх — такого смороду напустить, що в носі закрутить... Ось чому він виходить у тамбур і вже там, з полегкістю зітхнувши, всмак затягається міцненьким димком. Що не кажи, а люльку змайстрував мудрий чоловік.

Віоріка вкладала дитину спати, а Петру ще довго товкся по вагоні, зазираючи в дзеркала та приглядаючись до позолочених дверних ручок: не інакше, як у цьому

вагоні раніш їздили міністри та фабриканти! А може, й сам король? Король... Ось Георге Доброшану сказав Віоріці, що поведе його, Петру, в королівський палац. Ну що ж, він піде в той палац, щоб подивитися, де колись мудрували королівські міністри над тим, як би тугіше затягти петлю на шиї царана. Колись він, Петру, рвався туди, але його не пустили. Тепер він зайде сам, не питаючи дозволу.

Вранці, коли ще й не розвиднілося як слід, поїзд підійшов до білих мармурових колон столичного вокзалу. Хоч було ще дуже рано, однак на пероні, у вокзалі й на привокзальній площі снувало чимало людей. Петру подумав: у великих містах, мабуть, ніколи не стихає життя, тут люди не знають, що таке день і що ніч... Петру був вражений ще однією обставиною: виявляється, що поїзд увійшов під самісінький скляний навіс вокзалу. Так і здається, що збудували люди височенний будинок, вкрили його чистим склом і наказали машиністові подавати поїзд під оцей блискучий дах. Як вигідно і зручно! Значить, так: ти їхав отим прекрасним поїздом, у м'якому й блискучому вагоні, потім цей вагон став під скляний дах — ні тобі дощ не страшний, ні подорожня втома. Виявляється, можна їздити по землі, не знаючи незручностей і турбот. От воно як — можна... Диво та й годі!

Десь далеко за скляним дахом ходять набурмосені хмари, на землю капає їдкий водяний пил, а ти стоїш собі на блискучому паркеті й посміхаєшся. Ось широким кроком простує до них Доброшану з своєю дочкою. Як виросла Флоріка! На ній квітчастий плащик-дошовик, у руках пучок квітів. От, квітів! Чого ще бракувало, щоб Петру зустріли тут з квітами. Що він їм таке? А Флоріка саме йому тиче в руки оті квіти, й немає у Петру сил, щоб відмовитися взяти їх. Побачив би Іліє оцю сцену, довго б сміявся...

А потім вони сіли в простору машину й помчали ще тихими ранковими вулицями столиці. Проїжджаючи повз парк, де били фонтани біля озер, у яких купалися лебеді, Петру захвилювався.

— Королівський парк! Я не помиляюся, Георге?

— Помиляєшся, баде Петру. Не королівський, а народний. Був король, та загув. А народ остався й тепер безборонно користується благами природи. Ось ми сходимо туди, як схочеш. Цікавий парк...

Виїхали на Каля Вікторієй. Петру совався на сидінні, все визирав та ахкав. Колись він ходив по цій площі, марно намагаючись пробратися до королівського палацу. Георге Доброшану ніби зрозумів настрій свого родича, бо сам заговорив:

— Ці місця тобі знайомі, баде Петру. Добре знайомі! Адже це тут тебе товкли поліцаї, проганяючи від палацу. Товкли, знаю, Маріоара якось розповідала... А тепер ти можеш будь-коли зайти в той палац, бо там зараз національний музей. Кращі картини, створені нашими та зарубіжними художниками, виставлені для людей. Ліпшого приміщення для музею просто важко було підібрати. Народ вклав у той палац свою працю, свій піт і кров, хай тепер народ і користується ним.

Виїхали за місто, і машина покотилася по гладенькому асфальту обсадженої платанами траси. Петру дивувався: невже міністр Георге Доброшану живе у тій самій квартирі, де колись ночував Петру? До того не терпілося взнати про це, що коли повернули у висілок і Петру побачив високі будинки з червоної цегли, він промимрив:

— А я гадав, що ти живеш у тому саманному сараї, де колись листівки друкував...

Доброшану засміявся:

— Живу на тому ж місці, але сараїв у нас більше немає. Замість них поставили оці будинки. Жити можна...

От як — Петру не впізнав Гривіци! Як це вони умудрилися за такий короткий час на колишньому пустирі поставити нове місто? Та не тільки нові будинки поставили, а сквери розбили, навіть фонтани збудували. Петру не сказав про свої думки, про своє задоволення від того, що Георге лишився жити в робітничому селищі, там, де він провів половину свого життя, де боровся, де живуть його товариші по заводу. Ось чому, коли він увійшов у просторий дім Доброшану, перше слово, яке він вимовив, було: «Добре, добре».

— Подобається моя хата? — прояснів Доброшану.

— Дуже подобається, — відповів Петру й почав оглядати кімнати. Віоріка, яка весь час мовчала, щоб дати змогу наговоритися батькові, поспитала у Доброшану, коли повернеться Ніколає.

— Гадаю, що вони вже в дорозі. Певне, увечері й зустрічати будемо. Живий, здоровий, тільки змучений...

Витримали, бідняги, фашистську облогу в готелі. Але все обійшлося добре.

Георге був неодружений, і це не подобалося Петру. Хоч і добра у тебе хата, але коли в ній немає господині,— віє пусткою. Флоріка, хоч і стала дівкою, але, видно, не дуже полюбляє сидіти вдома, а робітниця — чого вона варта? Яка б не була справна робітниця, а хазяйки вона не замінить.

— Холостякую, — посміхнувся Георге, відгадуючи думки Петру.— Флоріка закінчує школу, а я на роботі, борщ варить наша старенька няня. Ось вона повернеться з базару, познайомиться. Вона тут усьому голова, а я — квартирант. Отак-то... Снідати будемо пізніше, а зараз я вгощу вас кавою. Це я навчився робити. Ану, Флоріко, давай покажемо свої кулінарні здібності.

Георге ще більше посивів, навіть зсутулився від роботи. Країна провадить широку індустріалізацію, будуються нові заводи, фабрики. Чимало клопоту у міністра важкої промисловості! А тут ще один клопіт — підросла Флоріка, хлопці починають дзвонити по телефону. Поки була меншою — клопіт був менший. Їздив собі по заводах, просиджував з ранку до вечора на нарадах та засіданнях, знав напевне, що його Флоріка сидить вдома і вчить уроки. А тепер... Здав на чужі руки, але що може зробити стара няня, яка у всьому кориться дівчині? Флоріка росте без матері й по суті без батька... Розказав усе чисто Петру Ураду, коли Флоріка, взявши на руки малого Георге, вийшла з Віорікою в сад, не крився від нього з своїми сімейними турботами. Вислухавши уважно, Петру сказав:

— А я на твоєму місці зробив би так: ось скінчить Флоріка школу, хай виходить заміж. Дівчина чепурненька, довго не засидиться...

Георге посміхнувся:

— Мудрості великої не треба, щоб випхати дочку заміж. Мовляв, геть з очей. Та я не можу так. Обіцяв своїй покійній дружині вивчити Флоріку на інженера. І вивчив би, та ба — не хоче бути інженером. Кінчу школу, каже, піду в театр. Ну хто їй втовк у голову, що вона має хист артистки? Негідники, щоб підлабузнитись до доньки міністра, йдуть на обман. Якби ти знав, Петру, як трудно бути міністром! Інколи так зане в серці, що кинув би все та й подався знову на завод «Ласт». От де

привілля... Свої, чесні й правдиві люди, своя стихія. Але нічого не вдієш — взявся за гуж, не кажи, що не дуж. Так, здається, говорять росіяни?

— У нас кажуть інакше: потрапив у мішок — хоч-не-хоч ставай шилом...

— Непогано сказано, з гуморком і сіллю,— похвалив Георгє прислів'я.— Так от, ставай шилом. Та що шилом — швайкою, довбнею! Підганяй, накручуй... У всьому мусиш розбиратися, все знати... Хоч лусни, будь генієм!

Повернулася робітниця, всі посідали снідати. Георгє був задоволений і щасливий — ще ніколи його хата не вмещала стільки родичів, близьких і рідних людей. Особливо чарував його малий Георгє: зручно вмостившись на материних руках, припавши до її ловних грудей, він заплющував очі, затихав. В хаті пахло теплою мамалигою, пелюшками і материнським молоком. Георгє Доброшану любив цей запах життя, який завжди навівав почуття затишки й миру.

6

Машина м'яко вперлася лобом у тугу повітряну подушку й зупинилася. Георгє вийшов першим, пропустив поперед себе Петру, потім Віоріку і за нею Ніколає Станбу. Ніколає схуд, ще більше почорнів, але його чорні очі, як і завжди, горіли завзяттям. Перед входом у приміщення Національного музею Петру зупинився й задивився на якийсь напис, стертий малярами, але ще помітний на стіні.

— Хочете знати, що там було написано? — спитав по-сміхаючись Георгє.— Я вам скажу: «Нічого без бога!» Девіз непоганий, якщо виходити з християнської моралі, але королі не дуже дотримувались християнських принципів... Не мені вам говорити про це.

Петру задумався. В душі десь глибоко і ледь відчутно защеміло, ніби він доторкнувся до чогось забутого, але ще жевріючого слабким вогнем. «Нічого без бога!» Добрі слова, вони здатні викликати в душі благочестиві сподівання й віру в добро, надію й докір власній совісті, яка завжди чимось забруднена, адже ти смертний... Колись ці слова могли кинути Петру на підлогу, поставити навколішки, змусити поклонитися всевишньому, проше-

потіти слова покори й каяття. Скільки разів колись він умивався сльозами, почувши голос бога, очищав від намулу життя своє серце, свою душу. Колись такі слова могли зробити з Петру слухняного й покірного, мов ягня. Але життя — добрий вчитель, воно немилосердно ламало сталі погляди Петру, міняло їх, розхитувало. Хіба він не приходив колись сюди, до королівського палацу, з словами віри й покори? Вірив і корився, надіявся й благав. У свій час він не поділяв переконань партизанів, які підняли зброю проти уряду й короля. Він вірив у добро, бо сам був добрий і покірний. Але ж чому тоді з ним так повелися тут, де написані такі мудрі слова? Чому слуга палацу в розшитому золотом мундирі сказав неправду? Петру записав свою скаргу в королівську книгу з величним гербом, але відповіді не одержав. Отой слуга сказав, що король зайнятий важливими справами, а Петру сам бачив знімок у газеті, де Михайл Гогенцоллерн був показаний на полюванні... Якщо король нічого не робив без бога, то отой обман і ота кривда, яку вчинили вони, теж від бога? О, люди...

Георге вже давно підштовхував Петру до сходів, що вели на другий поверх, а він стояв і дивився на стертий напис, не маючи змоги зрушити з місця. Оцей напис взяли й стерли шіткою, бо він уже нікого не може переконати. Чи правильно зробили малярі, які стерли напис? Ні, не треба було стирати, не треба. Хай би люди бачили, як під оцим смиренным християнським девізом творилися чорні справи, як обдурювали людей їхні монархи. Ні, не треба було стирати...

Вислухавши цю думку, Георге на мить замислився, потім відповів:

— Ми лишили один палац недоторканим, як музей. Це — палац Пелеш в Сінеу. Там хоч архітектура цікава, а тут що? Якщо бажаєш, повезу тебе в Сінеу. Там є на що подивитися.

Тепер вони зайшли у просторий зал, обставлений картинами. Відвідувачів було небагато, і це цілком влаштувало Петру. Він ходив з кутка в куток, приглядаючись і приміряючи щось на око. Нарешті не витримав, підійшов до служниці, яка стояла з музейним путівником у руках, і спитав тихенько:

— Скажіть, будь ласка, це тут король приймав відвідувачів?

Служниця здивовано подивилася на Петру.

— Так, це зал Притишених кроків. Он там,— вона показала на звужені простінки з підвищенням,— он там стояв трон.

Петру вклонився й відійшов. Так він і знав — це той самий зал, де він в уяві не раз побував, в якому він говорив своєму королю найпотаємніші слова, викладав свої думи й свої бажання. З якою вірою й з якими сподіваннями перестулав поріг оцього залу Петру Ураду! Він хотів сказати своєму королю, що треба негайно кінчати війну, бо вона несе лише одне горе народові, що треба йому, королю, не слухати нашіптувань дурних міністрів про «благоденствіє» румунського царана, а краще знизити військові податки, щоб селянські діти мали хоч мамалигу на харч. Але Петру ніхто не схотів вислухати, його просто виштовхнули в спину.

Віоріка та Ніколає розглядали картини, але Петру нічого не бачив, нічого не чув. Тоді Георге сказав йому:

— Облиш свої, Петру, спогади. Все це вже історія, минуле. Подивіться краще, як художники показують наше сьогоднішнє життя. Воно куди привабливіше, ніж те, що було вчора.

Щоб не розгнівати родича, Петру подивився кілька картин, але Георге бачив, що той вперто думає про своє.

— Поїдемо тепер у наш парламент,— запропонував Георге.— Я вам покажу місце, де вирішуються державні справи і де сам народ вершить свою долю.

Вони вийшли, сіли в машину й поїхали. Петру мовчав, перебираючи свої думки, а Віоріка та Ніколає обмінювалися враженнями від виставки. Безтурботні телята, думав Петру про свою дочку та зятя, вони нічого не хочуть знати, не хочуть подумати про те, що бентежить душу старої людини. Даремно стерли отой напис на стіні, даремно ота модно зодягнена служниця музею стоїть, мов лялька, з пупівником у руках, німа й непрониклива. Хай би вона краще розказала, що отут, у цьому палаці, колись ставився підпис короля під законами, які обрізали крила селянинові, загнали в домовину кароокого Іона, якого погнали на фронт, як отут кривдили люд, насміхалися над людською вірою й над самим богом. Від цього було б більше користі, ніж від отих намальованих хлопців з баянами в руках... Петру хотів

було сказати про це Георге, та машина зупинилася проти невисокого будинку, і Георге оголосив:

— Зараз ми оглянемо наш народний парламент. Колись тут засідали буржуазні крутії, а тепер засідають робочі та селянські міністри.

Коли вони увійшли в невеликий круглий зал, тут якраз були туристи з Радянського Союзу. Сивобородий дід водив їх по залу й розповідав про порядок роботи парламенту. Петру підійшов ближче й прислухався. Сивобородий з допомогою перекладачки пояснював:

— Отут сидить голова Президії, отут його заступники, а на оцих кріслах — депутати. Ота велика трибуна — для промовця, а менша — для старійшини, він відкриває засідання...

Не докінчивши, сивобородий повернувся до дверей, де стояв високий сивий чоловік у чорних окулярах, і тихенько сказав:

— Доктор Петру Гроза. Наш президент.

Всі присутні почали аплодувати, а Петру Гроза стояв і ніби винувато посміхався. Дізнавшись від свого секретаря, що тут перебуває група радянських туристів, Петру Гроза підійшов, скинув капелюх і сказав:

— Здрастуйте, товариші, дуже радий бачити вас на своїй рідній землі.

Потім він попросив перекладача допомогти йому поговорити з туристами. Перекладач вклонився і став ближче до президента. За ним посунули всі. Петру теж протовпився вперед, залишивши своїх. Президент зняв чорні окуляри і сказав з веселим посміхом на обличчі:

— Мене колись вчили, що, розмовляючи з близькими друзями, яких поважаєш і любиш, треба знімати окуляри...— Він знову посміхнувся, і йому відповіли посмішкою десятки облич.— Але лікарі наказали мені обов'язково носити чорні окуляри, бо у мене болять очі, і тому я прошу дозволу надіти їх...

Такий вступ до розмови всім дуже сподобався.

— Взагалі,— сказав Петру Гроза,— це, мабуть, не лише добрий звичай, а дещо більше. Адже коли ти говориш з своїми людьми без окулярів, ти дивишся їм у вічі, і тоді розмова твоя відвертіша і, так би мовити, інтимніша. Інколи ми забуваємо про це й, говорячи з людьми, часом дивимося не в очі, а в шпаргалку... Бу-

ває таке, чого там гріха таїти. Стоїть такий промовець на трибуні, вся увага його звернена до того грішного паперу, а людям він кидає лише одні пусті слова...

Але я не про це хотів сказати... А то ж може статися, що ви послухаєте мене, а потім скажете один одному: чого це він нас учить? А я вам скажу, що вчитися нам усім треба. От ми, румуни, вчимося у вас, радянських людей, будувати новий світ. Поїдете додому, передайте від нас велике спасибі вашому народові за науку. А ви тут у нас подивіться, познайомтесь ближче з нашим життям, може дещо підкажете нам, може дещо візьмете для себе. Отакою, по-моєму, і мусить бути справжня дружба...

Розповідаю оце вам, а по очах ваших бачу — думаете про мене,— сказав Петру Гроза й засміявся.— А думаете ви так: ось стоїть перед нами Петру Гроза, виходець з багатї сім'ї, колишній міністр буржуазного уряду, капіталіст... А зараз він — Голова Великих Національних зборів соціалістичної Румунії, іншими словами — президент. Як це могло статися? Скажу вам по секрету: мене врятувало від революції моє революційне прізвище...

Оця своєрідна манера розмови так усіх розвеселила, що тепер вже весело сміялися всі, навіть Петру Ураду, який за все життя посміхнувся лише двічі — коли народився перший син та коли одноокий Іліє у свій час⁸ похвалив купленого Петру коня. Всі сміялися з дотепу президента, бо знали, як багато він зробив для свого народу, як він чесно й самовіддано працював для блага нової Румунії.

— Але я вам скажу,— продовжував Петру Гроза,— що у мене перед вітчизною є заслуга: я виховав доньку, яка зараз у Бухаресті викладає марксизм-ленінізм...

Хтось з радянських гостей поспитав, скільки доктору Петру Гроза літ. Відповідь була досить своєрідна:

— В моєму віці в присутності жінок трохи незручно бути точним і відвертим, але я вам скажу, що я ще регулярно займаюся спортом і не збираюся на пенсію...

І знову мила, чарівна посмішка мудрої людини:

— Хочете, я вам відкрию секрет молодості? — поспитав Петру Гроза. Він глянув на Петру Ураду й продовжив: — Для мене і для оцього ось товариша це питання досить актуальне, але й вам, молодим, цікаво буде знати,

як прожити багато років на світі. Так от — хочете довго жити, виконуйте три заповіді. Перша заповідь — все життя працюйте, любіть труд, він продовжує життя людини. Я спеціально займаюся статистикою, вивчав історичні матеріали і точно довів, що трудяща людина живе значно довше, ніж, скажімо, царі, королі, принци й інші нероби. Людину породила праця, праця є для неї тим повітрям і тим соком, яким живиться організм. Вічно працюйте, горіть у загальному трудовому вирі народу, і ви будете до старості молодими й щасливими.

Друга заповідь — не носіть у серці зла... Сердиті, злі люди живуть значно менше, ніж добродушні. У мене є сусідка, дуже зла й сердита жінка, так вона, знаєте, у свої сорок років вже на бабусю змахує. Чорна, худя, лайлива... Беріть до серця лише все добре, світле, прекрасне, і ви будете довго жити.

Третя заповідь — любіть спорт, займайтеся фізкультурою. Я вже старий, а спортом займаюся регулярно. Інколи, знаєте, буває дуже скрутно: не встиг встати, вмитися, а вже дзвонять — негайно приїжджайте на термінове, невідкладне, позачергове засідання. Скажу вам між іншим, що ми інколи любимо засідати для потреби й без потреби, така у нас мода... Так от, треба негайно їхати, а тут ще жінка ходить біля тебе, просить хоч чашку кофе випити, а я всіх перехитрю і хоч навколо хати та оббіжу...

Він знову скинув свої окуляри і стояв простоволосий, посміхався й кланявся. Радянські туристи навперербій просили перекладача передати доктору Гроза подяку за розмову, а Петру Ураду, протовпившись вперед, простяг руку своєму президентові й довго тряс її, не промовивши від хвилювання й слова. Так його й сфотографував кореспондент газети, що, мабуть, нюхом прочув про цю випадкову зустріч у приміщенні парламенту. Потім доктор Петру Гроза сфотографувався окремо з радянськими туристами, побажав їм щасливої подорожі по країні й пішов, привітно помахуючи рукою.

Повертаючись додому, Петру Ураду довго розпитував у Георге про Грозу, а сам відчував, що в його душі сталися зміни, які назавжди стирають з пам'яті оте минуле, яке ще так хвилювало півгодини тому, коли він приглядався до залу Притишених кроків. Яким блідим і дріб'язковим здавалося йому оте «Нічого без бога!»,

що ледь виднілося на стіні колишнього королівського палацу. Сірий простий костюм Петру Гроза, його людина, проста й нехитра розмова, оті крісла залу засідань парламенту, де сидять робітничі та селянські міністри, отакі ж, як його родич Георге Доброшану, оці шумливі вулиці гомінкого міста, яке вже не лякає його, Петру, своїм неясним і таємничим життям, переконували більше, ніж найпишніші християнські слівця, з хитрою метою викарбувані на стінах.

7

У Георге Доброшану були причини для турбот про майбутнє своєї дочки. Флоріка виросла високою і смуглявою, рано розквітла і, як здавалося батькові, надто рано заспівала біля розчиненого вікна. У ті рідкі години, коли він бував дома, дівчина явно поспіхом робила уроки й, накинувши на плечі модну кофточку, кудись поспішала. На запитання батька відповідала похапливим «у кіно». Він вірив їй, аж поки одного разу не переконався, що в дочки є свої таємниці, своє інтимне життя.

Якось Георге прийшов додому рано — десь о шостій чи сьомій годині вечора. Флоріка, як завжди, дописувала переказ — вона закінчувала останній клас гімназії — і, дописавши, почала вдягатися.

— Куди ти? — спитав батько. — Я лише на поріг, а ти вже з хати.

— Таточку, милий, — защебетала Флоріка, — ми домовились з подругами піти в кіно. Нова італійська комедія.

— А може, я теж хотів би сходити в кіно? Уже й не пам'ятаю, коли ми з тобою вдвох були в театрі.

Така пропозиція захопила дівчину зненацька, й вона не знала, що відповідати. Раніш, коли Флоріка ще була маленькою, така батькова пропозиція була б для неї справжнім святом. Вона зараз теж зраділа, швидко погодилась, але попросила почекати її чверть години — вона попередить подруг і незабаром повернеться. Вдяглася й побігла по сходах, дзвінко вицокуючи каблучками. Георге вийшов на балкон і стежив, куди піде його дочка. А Флоріка, нічого не підозріваючи, вибігла на ріг, підійшла до юнака у морському кітелі, подала

йому руку... Ось вони про щось говорять, моряк незадоволено крутить головою, нарешті відпускає руку дівчини і та, зробивши уявний поцілунок, біжить назад.

Георге задумався. От тобі й новина! Захоплений величезною роботою, він навіть незчувся, як у нього виросла дочка, як вона нишком від нього знайшла стежку до морського красеня. Спочатку йому хотілося обхопити свою сиву голову й заплакати, потім він почав втішати себе простими й ясними словами, які, мабуть, у всі часи говорили собі батьки. А хіба він сам колись нишком від батька та матері не бігав на побачення? Флоріка вчиться добре, має закінчити гімназію з відзнакою, то чому ж вона у вільний час не може сходити в кіно з юнаком? Прості й ясні слова вплинули на нього, але біль у серці лишився — батько не міг відірвати від своєї душі образ дитини й подивитися на неї, як на дорослу. Мабуть, природі так треба, щоб батьки до кінця своїх днів вважали рідних дітей маленькими і беззахисними...

Вбігла Флоріка, обняла батька за шию:

— Сивенький мій! Сьогодні в мене свято — ми з тобою йдемо в кіно! Ти мені купиш морозива? І цукерок? А потім будемо пити кофе з холодною водою?

Георге помовчав, поглядаючи на дочку, потім скосив очі на вікно.

— А може, покличемо і його з нами?

Флоріка здивовано розширила очі:

— Кого?

— Моряка! Втрюх буде веселіше...

Флоріка довго стояла мовчки біля вікна, нервово розв'язуючи й зав'язуючи кісника, потім припала до батькового плеча й так застигла. Гнітючу мовчанку порушував лише дзенькіт трамвая, що долинав з вулиці. «Ось воно й сталося те, що мало статися,— думав Георг, погладжуючи дочку по голові.— Рано чи пізно діти починають мріяти про виліт з батьківського гнізда. Воно, оте гніздо, колись чарівне й миле, починає здаватися тісним і незручним... Закон життя, нічого не вдієш». Він так і сказав про це Флоріці, коли відчув, що вона плаче:

— Нічого, це річ природна... Хто ж він? Коли ти з ним познайомилась?

— Таточку,— підняла повні сліз очі Флоріка,— він хороший, водить кораблі в Європу... Скільки пригод роз-

повідает! Послухаєш його, полюбиш море, трудну морську професію... Він уже просив моєї руки...

— Що? — відштовхнув дочку від себе збентежений батько.— Руки просив? Як же так? Адже ти ще в школу ходиш? З батьком не познайомився, а вже руки просить. Флоріко, що ти таке кажеш?

— Він мене любить,— призналася Флоріка і спробувала знову наблизитися до батька.— Таточку, я теж його люблю...

Слова дочки ніби обухом ударили по голові Георге, і він стояв маленький і зіщулений. Ось що робиться в його домі! А він, наївний, гадав, що Флоріка просто познайомилася, що там нічого серйозного немає. Аж воно он як! Любов...

— І що ж ти йому сказала? Погодилась?

Флоріка помовчала, а потім відрубала:

— Погодилась. Тільки ти не бійся, не зараз, а коли скінчу школу.

У Георге трохи відлягло від серця — добре, що хоч так. Ще рік, а за рік чимало води спливе.

Другого дня лейтенант морського флоту Алек Вангел сидів у хаті Георге Доброшану і розповідав про свої пригоди. Молодий, вродливий, з чорними вусиками й добрими манерами, він скидався на актора оперетки. Галантно підсмикнувши свої добре випрасувані штани, він з ледь помітною усмішкою розповідає:

— У нашій морській справі чимало не тільки героїчних, але й просто кумедних історій. От хоч би про дельфіна-лоцмана. Не чули про такого? А про нього весь світ знає. Як відомо, біля берегів Нової Зеландії дуже багато небезпечних рифів. Чимало кораблів розбилося об ці рифи, жоден лоцман не гарантував безпеки проходження судна. Одного разу матроси корабля «Брінл», що якраз проходив це небезпечне місце, побачили попереду величезного білого дельфіна. Морська тварина йшла серед рифів, показуючи кораблю безпечний шлях. Кумедний «лоцман» зник лише тоді, коли корабель вийшов у відкрите море.

Чутка про дельфіна-лоцмана рознеслася по всіх портах світу. Тепер уже всі судна проходили цей район під охороною дельфіна, і жодне з них не спіткнулося на рифі. Довго білий дельфін ніс свою добровільну службу «лоцмана», аж поки його не поранив якийсь п'яний пасажир.

Тварина зникла й кілька тижнів не з'являлася. Та ось знову пішла чутка, що дельфін одужав і повернувся до своєї роботи. Тоді уряд Нової Зеландії видав спеціальний указ про охорону білого дельфіна-лоцмана. За цим указом кожен, хто завдав би шкоди тварині, мусив платити великий штраф. Під охороною закону дельфін протягом сорока років бездоганно проводив кораблі через грізні підводні кряжі. Багато вчених світу намагалися з'ясувати причину такої поведінки тварини, але це лишилося таємницею.

Такі й подібні кумедні історії розповідав Алек Вангел, і Георге посміхався, слухаючи їх. Мало-помалу він звик до безтурботного лейтенанта, звик бачити його вдома, поруч з Флорікою, коли вони або вирішували якусь складну задачу, або просто слухали радіо. У моряка була відпустка, і він проводив її в столиці. Інколи Алек Вангел приносив Флоріці книжки про морські подорожі, читав напам'ять морські балади Кіплінга, обіцяв, що він колись обов'язково візьме Флоріку у свою закордонну подорож.

Так збігав час, і Георге перестав думати про лейтенанта Алека Вангела, тим більше, що той мав незабаром виїжджати в Констанцу, де стояв його торговельний корабель. Але одного разу Доброшану замислився. Це сталося після того, як він випадково побачив Алека Вангела на вулиці з якоюсь дівчиною. Георге їхав додому в машині, і єдине, що він встиг добре запримітити, це те, що дівчина, яка йшла з Алеком, була напрочуд вродлива. Він нічого не сказав про це дочці, гадаючи, що лейтенант захопився іншою і що тепер він, Георге, може полегшено зітхнути: оце недоречне захоплення його дочки минеться і все буде так, як і раніше.

Заклопотаний справами, Георге забув про цей випадок, але через кілька днів він його знову пригадав. Це сталося в ресторані «Трандафіл», куди Георге забіг перекусити. Всівшись на вільному стільці, він почав оглядати приміщення, де вже давненько не був. Ресторан належав до кращих в столиці, де завжди обідали іноземці та заможні люди з наукового й мистецького світу. На стінах висіли майстерно виконані картини: танцюристки з квітами, чорні негри з білими, мов ріпа, зубами. Нічого непристойного в цих екзотичних картинах не було, й тому з поваги до невідомого художника, який, пев-

не, мав добрий хист, їх не зняли, хоч після перемоги народної влади в інших аристократичних ресторанах дещо повикидали. Зроблено було це в інтересах народу, в інтересах виховання добрих смаків у молоді. В країні, де гостей приймають здебільшого в ресторані, а ресторанів цих щонайменше по три на кожній вулиці, всі вважають за природне прийти сюди з усією сім'єю й повечеряти. Це була національна традиція, і ніхто не мав права порушувати її. Народний уряд не тільки не закрив жодного ресторану, як про це говорили у ворожих емігрантських колах, а, навпаки, збудував нові й розширив, покращив старі.

Замовивши чашку кофе і бутерброди, Георге запалив сигарету й озирнувся навколо. На другому кінці залу за маленьким столиком «на двох» він раптом побачив лейтенанта Вангела з тією ж самою красунею, з якою лейтенант йшов колись по вулиці. Це була таки справді дуже вродлива дівчина з синіми очима й смаглявою шкірою тонких рук. Вона тримала в руці бокал з вином, вино іскрилося, грало вогнями, і так само грали й сміялися очі дівчини. Вони обое так були заклопотані собою, що не помітили присутності Георге.

П'ючи гаряче кофе, Георге думав: «Нічого незвичайного чи осудливого немає в тому, що лейтенант Алек Вангел зайшов у ресторан з красунею. На це він має право, адже він не одружений. Все це цілком природне явище, тільки... Тільки ось що: оця дівчина куди привабливіша за Флоріку» Хоч ти й батько, якому свої діти наймиліші й найкрасивіші в світі, але ти мусиш бути об'єктивним і мужнім. Хоч не хоч, а цей факт доведеться визнати. Тоді виникає запитання: чому ж морський красень лейтенант Алек Вангел мусить обрати супутницею життя саме Флоріку, а не цю ніжну й приголомшливо красиву русалку? Любов? Так, любов річ сильна й вона часто-густо робить все, що захоче. Та чи є любов?

І тоді Георге Доброшану вирішив перевірити. Він непомітно вийшов з ресторану, швидко добрався додому й сказав доньці, яка кудись вбиралася:

— Слухай, дочко, маю тобі сказати щось...— Георге пройшовся по кімнаті, збираючись з думками й глибоко затягаючись сигаретою.— Звичайно, тобі це завдасть удару, але... Кілька днів вже збираюся сказати тобі, але тадав, що воно зміниться на краще. Не змінилося...

— Що сталося? — Флоріка тепер стояла проти батька й благально дивилася йому в обличчя.— Щось на роботі?

Георге постояв мить, ніби вибирав слова, які треба сказати, потім похилив голову й ледве промимрив:

— Так, на роботі... З сьогоднішнього дня твій батько вже не міністр...

— Що ти таке кажеш? Зняли?

— Як тобі сказати...— зам'явся Георгі.— Не те що зняли, а просто переводять на іншу роботу... на завод. Буду начальником цеху, робота знайома, і я особисто...

Флоріка кілька хвилин стояла мовчки, потім підійшла до батька, обняла його за шию.

— Переживаєш, мій сивенький? Скажи чесно — тяжко тобі?

— Та мені що,— відповів недбало Георгі,— діло для мене звичне — працювати на заводі. Там все свідоме життя минуло, але... звичайно, куди краще йти вгору, ніж спускатися вниз.

— Ну, тоді ти молодець, татку! — зраділа Флоріка.— Не сумуй дуже, якось воно буде! Адже я з тобою, а нам і на заводі буде добре! Правда? Знову повертаєшся на «Ласт»?

— З завтрашнього дня.

— Прекрасно,— підсумувала рішуче Флоріка, поспішаючи закінчити цю розмову й піти швидше з хати,— хай живе народний начальник цеху!

— Чекай хвилинку,— зупинив її Георгі,— це тобі так просто, а от лейтенантові Алеку...

— Татку, як тобі не соромно? — надула губи Флоріка.— І ти міг подумати?

— Нічого я не думав,— відповів Георгі й відвернувся від дочки. А та постояла ще кілька секунд, підбігла до батька, поцілувала його й кинулася до дверей.

Пізно ввечері, коли вона повернулася, Георгі ще не спав. Він крутив приймача, очікуючи доньку. Флоріка вбігла збуджена, рухлива, очі її блищали.

— Ми каталися з Алеком на паруснику! Якби ти бачив, як він керує човном. Сам бог призначив його для морської стихії...

— А ти сказала йому про новину? — спитав обережно Георгі.

— Про яку? — здивувалася Флоріка. — А, це про твою службу? Забула, уяви собі, зовсім забула! Нам було так весело.

— Даремно не сказала, запевняю, що у нього відразу б змінилося обличчя.

— Татку! — строго сказала Флоріка й так глянула на батька, що той мало не заплакав від жалю. Ось вона, його єдина дочка, мила й наївна, у все вірить, а воно ж насправді все не так. Як переконати її в цьому?

— А ти завтра скажи, тоді побачиш. Може, я й помиляюся, але... Одним словом, це твоє діло, я не втручаюся. Повний нейтралітет, згода?

Другого дня Флоріка повернулася з побачення значно раніш, ніж завжди. Мовчки роздяглася у своїй кімнаті й звідти кинула батькові:

— Завтра Алек виїжджає в Констанцу.

— Так у нього ж ще тиждень відпустки! — озвався Георге.

— Каже, що викликають. Позачерговий рейс.

— Ти підеш його проваджати?

— Не знаю...

— А я знаю, — крикнув Георге, — знаю, що він завтра нікуди не поїде, що він преспокійно буде тягти через соломинку вино в «Трандафілі». Хочеш побачити його завтра увечері в ресторані?

За дверима зашелестіло, щось упало, Флоріка вже стояла в халаті біля Георге.

— Ти щось знаєш, батьку?

Георге спокійно покрутив ручку приймача.

— Знаю, що твій лейтенант звичайнісінький кар'єрист і гуляка. Покидь, а не людина. Якщо не віриш, сходи завтра в ресторан і тоді переконаєшся.

Як хотілося старому Доброшану помилитися, але помилки, на жаль, не було. Ресторан «Трандафіл» найкращий у столиці, і лише туди, лише туди міг водити свою красуню лейтенант Вангел. Георге не знав, чи побачила його там Флоріка, він тільки важко зітхав, коли дочка гірко плакала другого дня, зачинившись у своїй кімнаті.

Розповідаючи все це Петру та Віоріці, Георге зітхнув.

— От бачите, які історії бувають у міністрів. Знали б люди про них, не заздрили б...

Першим озвався Петру:

— Ти б її до нас пустив, хай поживе на селі. Оце їхатиму, хай зі мною й вирушає.

Віоріка перебила батька:

— Не в цьому річ. Я знаю — Флоріка чиста, хороша дівчина, вона після цього випадку порозумнішає. Ось побачите!

Задзвонив телефон, Георге послухав і сказав родичам, що має їхати.

— Почекайте тут, я справлюсь і швидко повернуся.

Коли Георге захапався, Петру попросив у свого родича:

— Хочу додому, негайно додому. Голова болить від думок, та й справ у нас там чимало. Адже ми тільки-но заснували справжній колектив. Оце поїхав, а що там виробляє дурний Іліє?

— Побули б ще, — попросив Георге, — подивилися б на столицю, відпочили. Слава богу, попрацював ти немало в житті.

— Яка там праця, — відмахнувся Петру, — на вітер все йшло. Бився з злиднями один-на-один, а що виходило? Може, оце гуртом подолаємо їх остаточно...

І він поглянув у вікно так, наче хотів злетіти понад оці кам'яні будинки і майнути у свої Мушатешті, де отой непутящий Іліє міг без нього, Петру, натворити бог знає чого.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Митря Анкулія, закусивши губу, повертався темної ночі додому. Він ішов полем і, мов той папуга, повторював одну фразу: «Мій землячок навчився так красно говорити». Біля рота Митрі запеклася слина, він ступав широко, часто-густо потрапляв у вибоїни, падав, зі злістю промовляв «мій землячок», вставав, машинально потирав ногу і йшов далі. Осінні бур'яни тривожно шуміли за його спиною, накрапав дощ. Митря не чув, як змокріли його руки й спина, як нили у нього ноги. Він погладжував однією рукою, глибоко засунутою в кише-

ню, холодне лезо ножа й усе повторював, повторював фразу про землячка та його красномовність.

Вже світало, коли Митря, мокрий і обважнілий, постукав у вікно батьківської хати. І може, тому, що стук цей був похапливим і боязким, батько відразу догадався, хто прийшов такої пори до нього в дім. Він схопився з ліжка в одній довгій полотняній сорочці, вибіг у сіні й довго тремтячими руками цокав засувом. Нарешті двері відхилилися, і старий Анкулія побачив сина. Побачив і відсахнувся від страху: Митря весь був вимазаний у кров. На щоках, сорочці червоніли плями, ніби хлопця хто хапав закривавленою п'ятірнею.

— Що з тобою, синку? — позадкував у хату Анкулія.— Ти бився з кимось?

Митря потупав ногами біля порога, оббиваючи грязюку, увійшов у хату, сів на лаві й спокійним, але кволим голосом відповів:

— Ні з ким я не бився, звідки взяли?

Тоді Анкулія засвітив каганця, підніс його до обличчя сина.

— Ти весь у крові. Що сталося?

Митря висмикнув з кишені руку і лише тепер помітив глибокий поріз на долоні. Витяг ножа й кинув його до припічка.

— Приберіть.

Тепер уже перед ним стояла мати і пхикала. Митря дивився на неї невидючими очима, потім відіпхнув дужою рукою, сказав батькові:

— Ляжу спати, а ви мовчіть... Щоб ніхто не знав, що я повернувся. У мене тут є діло.

Старий Анкулія, обтерши вогкою полотнинкою руки і обличчя сина, поклав його на ще тепле ліжко й простогнав:

— Боже, що вони зробили з моїм сином? Порізували на шматки...

Митря кліпнув повіками, відсторонив батька:

— Ніхто мене не різав. Хоч... правда, зарізували. Під самий корінь дістали. Тепер я вже не в інституті.

Митря одвернувся й відразу ж захропив. Так пролежав, як колода, цілий день, нічого не їв, не пив. Спав, і крізь сон сварився з кимось, погрожував, хрипів. Лише вночі прийшов до пам'яті, попросив води і, напившись, притяг батька до себе за петельки й прохрипів:

— Ураду дома?

Старий Анкулія перелякався.

— Не знаю... Чув, що він поїхав у Зарену. Навіщо тобі?

— Сходи й дізнайся точно, чи дома. Мені треба з ним поговорити.

— Сину,— схрестив руки Анкулія,— навіщо тобі той розкарякуватий дракул? Не чіпай його, бо й так ледве тримаємося. Попоїж та ще поспи. Ти дуже знесилений.

Митря так витріщив свої баньки, що батько аж відскочив до одвірка і схопився за шапку.

— Дізнаюся, але... Синку, не треба тобі хвилюватися зараз, он мати млинців тобі дасть.

Він швидко виметнувся з хати, а Митря встав, знайшов свого ножа, терпуг і почав точити лезо. Мати бідалася, тикала йому в руки млинці, але Митря лише сопів, нічого не помічаючи. Коли повернувся батько, він підвівся з ножем у руці.

— Дома?

— Ні, немає,— тремтячим голосом сказав Анкулія.— Ще не приїхав.

— Як повернеться, скажи мені,— відрубав Митря і повалився на підлогу. Мати заголосила, гадаючи, що син уже мертвий, але старий Анкулія відчув у собі сили, поклав Митрю на ліжку й перехрестився.

— Помилуй мене свята трійця, ще ніколи не бачив такого... Щось лихе скоїлося з нашим сином.

Коли Митря очуняв, батько нахилився над ним і прошепотів так ніжно, як тільки міг:

— Сину, не жени нас від себе. Адже ми твої батьки, твої найближчі люди. Кажі, що з тобою, може старий батько допоможе. Не кричи так, ти нас лякаєш.

Митря процідив:

— Жаби. Яка вже там допомога... Ви краще скажіть, хто з наших хлопців остався в селі? З надійних...

Анкулія безпорадно розвів руками:

— Майже нікого... Всі подалися то на заробітки, то в мандри.

— Жаби,— застогнав Митря.— Он у Будапешті хлопці... А в нас — жаби. Щезнемо поодинці... А хто ж буде боротися?

Батько ворухнувся.

— Боротися... Зараз треба пристосовуватися, вроста-ти. Чуеш сину, послухайся мене. Я дещо тямлю в цьому ділі. Всі так чинять — сидять тихо і смирно. Навіть лозунги соціалістичні проголошують. І ти так, ще не час до дій...

— Не можу я сидіти тихо,— крикнув Митря і хотів встати, але важка, мов свинець, голова потягла вниз.— Я сам почну, мене підтримають. Варто лише почати. Петру буде першим.

— Синку,— схопився Анкулія, і його живіт затрясся, наче холодець.— Не руш! В Угорщині он почали, а чим скінчилося? Треба вижити, а там видно буде. Тільки вижити. Уб'єш того чорта, що зміниться? Нічогісінько! Тільки халепи на себе і на нас накличеш. Передавлять нас, як курчат. А попереду час, коли ми потрібні будемо. Тоді ми своє візьмемо.

— Я так вирішив і міняти рішення не буду,— сказав хрипко Митря.— Це діло минуле, вважай Ураду на тому світі.

— Гаразд,— змолвився батько,— гаразд, ти так вирішив. Але ти послухай мене, що я тобі пораджу. У мене теж злість на них страшна, але я вмію чекати. І потім,— Анкулія ще нижче нахилився до сина,— потім так, якщо вже діяти, то треба завдати удару якомога більшої частині комуністів. Нас мало, треба, щоб кожен наш удар ранив кількох, а не одного. Якщо вже діяти, то тільки з допомогою ось цього...

Анкулія взяв з столу коробок сірників і помахав ним перед очима Митрі.

— Оця невинна штучка може вчинити більше, ніж твій кинджал. Пустити їхній колектив за вітром. Ото буде потіха... І ніяких доказів, ніяких підозрінь. Чирк — і в кущі. Кудись аж у Плоешті чи в Банат на дроворубню... А тут нехай бігають та ахкають. У них там Папаяніс за сторожа, глуха й німа тетеря. Ото діло, а ти — Петру Ураду. Що воно дасть тобі?

— Петру Ураду викрив мене, зганьбив на весь світ,— застогнав Митря й скрипнув зубами.— Він і тебе ганьбив, увесь наш рід. Я задихнусь, якщо він буде жити.

— Та я не проти того, щоб чиркнути того старого дурня, але ж тоді будуть підозри. А сірники що — вони є в кожного. Закурив чоловік, іскра полетіла в солому.

Мало чого буває? Підсліпуватий Папаяніс хіба сторож? То опудало! Нічого він не бачить, нічого не тямить. І ми поза підозрою, і діло гаряченьке зроблене. Чи не так, сину?

Митря відвернувся від батька, але нічого не сказав. Це значило, що він почав одужувати.

2

Повернувшись з Бухареста, Николає Станбу відправив додому Петру, а сам кинувся до роботи. Скільки тут зібралося без нього усяких справ, паперів, нерозв'язаних питань. Цілий день розбирався у всьому, лише надвечір вільніше зітхнув і збирався вже йти додому, як раптом подзвонила Стефані Онча.

— Що поробля наш будапештський герой сьогодні увечері? — весело спитала вона у Николає.

— Як вам сказати, — зам'явся Николає, — такого чогось особливого немає...

— А якби я запросила вас з дружиною до себе, прийшли б? — спитала обережно Онча. — Хочу почути про ваші пригоди й побачити нарешті малого Георге. Сама б прийшла до вас, але є причини, які змушують запрошувати до мене додому. Є причини...

— А що саме? — допитувався Николає. Він навіть не догадувався, які у Стефані Онча можуть бути такі причини. — Звичайно, якщо не секрет...

— Поки що секрет... Але як тільки увійдете в мою хату, секрет розкриється сам по собі. Так що ж, прийдете?

— Прийдемо, — погодився Николає. — Гадаю, що Віоріка охоче погодиться, адже вона вас любить давно й гаряче.

І ось, взявши сина на руки, Николає разом з Віорікою переступають поріг хати Стефані Онча. У колишнього керівника партизанського загону невеличка, але чиста і по-дівочому чепурна квартира, букет квітів на столі, знайомі фотографії і ті ж самі меблі, які були кілька років тому. За столиком для гри в шахи сидить в новому костюмі Владо Йордану, курить сигаретку. Николає роздивляється і ніяк не може зрозуміти: що ж тут такого, щоб він одразу ж зміг догадатися про отой сек-

рет? Розгублено поводячи очима, Ніколає каже господині:

— Недогадливий, ніяк не второпаю, в чому річ. Доведеться вам самим відкривати секрет...

— Це потім, потім,— похапцем каже Стефані, бере на руки малого Георге, запрошує Віоріку сідати. Владо розгублено моргає очима і не знає, що йому запропонувати гостям. Нарешті він підходить до Стефані й каже:

— Ти не вмієш тримати такого малого, не вмієш забавляти. А я ось умію...

Він цмокає язиком, викликаючи посмішку у малого Георге, а Ніколає дивиться на Стефані, і в його очах горить і радість, і здивування. Владо назвав Стефані на «ти», невже це вчулося йому? Так, він назвав її на «ти», і це означає, що вони одружилися. Ніколає знав усю давню й таку тяжку історію цього кохання; ось чому він підійшов до Стефані й одними очима спитав: «Правда?» Стефані Онча відповіла теж без слів: «Як бачиш».

Тоді Ніколає виразно глянув на Віоріку, яка нічого не розуміла, шепнув їй на вухо, вона враз почервоніла, підійшла до Стефані Онча й поцілувала її в щоку.

— Поздоровляю, давно пора! Я щаслива за вас...

Тепер вже й Ніколає поздоровив спочатку Стефані Онча, потім Владо. Щасливий жених розквітнув маком:

— Поздоровлення приймаю я, бо, самі знаєте, це моя перемога.

Стефані Онча закопилила губку:

— Подумаєш, герой! Якби не схотіла, не чути б тобі поздоровлень. Знаєте, до того впертий мій колишній начальник штабу, що навіть мене похитнув. Боже, який нестерпний характер... Кам'яна людина, бездушна. Ну, скажіть йому, люди добрі, чи мало для нього дівчат молодих. Та скільки завгодно... Так ні, втюрився у вдову, жити не давав п'ять років. Ну, а тепер я вже не даватиму тобі життя до смерті...

Вона сипала дотепами, а сама аж тремтіла від збудження і хвилювання. Ніколає дивиться на порожній стіл, сумним голосом констатує:

— Для такого діла і по чарці не завадило б, так бачите, вони секрет придумали. Знав би, обов'язково приніс.

Владо змовницьки кивнув головою в куток, мовляв,

не думай, що тут живуть дурні й не знають, що треба для такої хвилини. В кутку під газетою стояло кілька пляшок вина.

— Але перш, ніж сядемо до столу, товариші, я пропоную вислухати Ніколає. У нього є про що розповісти нам.

— Правильно,— підтримав Владо й знову сів на своє місце біля шахового столика.— Зараз увесь світ говорить про Угорщину. Розповідай все по порядку.

Ніколає посміхнувся:

— У такий час не хочеться, друзі, говорити про сумні речі. Давайте перенесемо на потім. Єдине, що я вам скажу, бо не можу не сказати... Наш вірний друг Іштван Ковач загинув від рук терористів.

— Кулеметник Іштван Ковач? — підвелася Стефані Онча.— Як же це він так?

Вона не чекала відповіді на своє більш ніж дивне запитання, відійшла до вікна і задивилася у похмуру вітряну ніч. Може, вона згадувала зараз гарячі бої свого партизанського загону, коли кулеметник Іштван Ковач завжди відкривав вчасно вогонь і багато разів рятував становище загону? Може, вона в думках прощалася з вірним сином Угорщини, який до кінця свого життя лишився справжнім революціонером, борцем за щастя батьківщини? А може, вона оце зараз була на вулицях Будапешта і командувала збройним загonom комуністів, які мали будь-що відбити атаку фашистів? Як би там не було, а ніхто з присутніх не озвався й словом, аж поки сама господиня дому не відійшла од вікна і не сказала ослабленим голосом:

— Не зважайте на мене, друзі, щось голова заболіла...

Вона пішла в другу кімнату, довго не виходила, а коли з'явилася, то всі помітили, як зблідло обличчя Стефані Онча, як воно скривилося в болісній гримасі:

— От ти й розказав нам,— промовила вона тихо й знесило сіла на стілець.— Більшого не повідаєш... Класові вороги спробували наші сили, обравши найслабше місце.

Скільки не намагалися Ніколає та Владо розважити її, у них нічого не вийшло. Все особисте для Стефані Онча відійшло кудись на задній план, настрої було зіпсовано дощенту. І хоч потім пили вино й говорили про всякі домашні й безтурботні речі, однак чорна тінь не-

давніх подій у сусідній соціалістичній країні затьмарювала очі й не давала прорватися веселощам. Ніколає подумав, що оце, мабуть, він присутній на найсумнішому в світі весіллі. Жаль здавив йому серце. Він любив Стефані Онча, хоробру жінку, яка зуміла не тільки сама стати бійцем, а запалила своїм прикладом інших, і якій життя завдало стільки горя. І ось тепер, у добрі дні миру, коли сподівані мрії здійснюються, ворог зумів завдати їй удару в саме серце.

Прощаючись, Стефані Онча сказала Ніколає так, ніби продовжувала якусь давню розмову:

— А Надь, отой «комуніст без партійного квитка», бачите ким виявився? Довго ходив у лібералах, словами пустими кидався... Ех, справи!

Вона махнула рукою і, щоб трохи розважити своїх гостей, сказала жартівливо, як тільки вміла й змогла у цю хвилину:

— Ви не журіться, молодята, ми ще з вами потанцюємо на моему весіллі. Ось побачите, потанцюємо. Правда, Владо?

§

У сонячній, холодній імлі степового ранку ширяє над землею шуліка. Мов планер той, виходить він проти вітру, б'є грудьми тугу хвилю і забирається все вище та вище. Жодного поруху крилами, жодного зусилля. Та ось потрібна висота досягнута, шуліка опускає голову й дивиться вниз. Зірке око ріже віддаль, бачить усе, що на землі. Ось він здригається, завмирає на місці, крила самі підіймаються вгору, й тіло птиці каменем падає вниз. Аж пил стовпом — такий сильний удар грудьми, зате здобич — у пазурах, здобич е! Ніби бавиться проти вітру шуліка, йде у височінь, щоб десь подалі приземлитися і поласувати мишею.

А в густому бур'янищі сидить блідий Митря Анкулія і, мов той шуліка, виглядає свою здобич. У нього навіть ніс крючком, як у хижака, і пальці-пазури ходять живими спазмами, ніби він уже тримає ту здобич у руках. Хай думає батько, що він, Митря, погодився з його розумними доводами, хай мудреє над планом підпалу колективу. Навіщо йому колектив? Хай собі живуть царани, він їм не ворог. Він має вбити лихого і злого Петру

Ураду, який хоче, щоб лише його дітям жилося добре, а решта хай подихає. Ось Митря встромить у його череву оцей гострий ніж, тоді кинеться звідси й ніколи більше не загляне в це кубло. Хай пропаде все пропадом — батько, мати, хата, воли. На чорта йому все це? Він народжений для великих справ, він не буде копатися в гною, не буде топити лій з жирних хвостів овець. Степовий шуліка, він не звик прощати образ, він просто зачхне, якщо не відплатить за образу.

Третій день виходить Митря в поле, крадучись, мов той злодій, ховаючись від людського ока. Он як тремтять на бистрому вітрі крила шуліки — він дужий і вільний, він красивий у своєму леті, у своїй боротьбі за існування. Поети стільки пісень гордих склали про степового шуліку, а він справді он мишей ловить... Стерв'ятник! Чи варто так ходити в небі, чаруючи всіх своїм пір'ям і своїм летом? Для чого це? Щоб упасти в траву й підвестися з мишею в дзьобі! Але здобич Митрі Анкулії — не миша. Це статечний комуністичний кооператор, який знає, куди йти і як іти. У нього родичі — сучасні правителі Румунії. Удар буде не тільки в спину Ураду — у спину всій владі. Хіба дурний батько розуміє це? В газетах вони не напишуть про смерть царана, але він поцілить їх у саме серце. А після того — хай усе горить. Він зведе рахунки з ними.

Третій день виходить у поле Митря, але здобич не йде до рук. Третій день Митря спостерігає за шулікою, милується його відчайдушністю й спритністю. І в хворобливо вразливій душі Митрі постають одна за одною привабливі, просто захоплюючі картини. Ось він переходить кордон, який — байдуже, але такий, що вкриє його від комуністів. Переходить і, мов паспорт, показує ніж. Оцим ножем він убив комуніста, кооператора. Його вітають, садовлять у блискуче авто й везуть просто до радіомікрофона. І тоді Митря, попросивши уваги в світу, розкаже всім, як його катували комуністи, як вони вигнали його з інституту, бо він, бач, хотів лише одного — свободи. Він стає героєм і предметом уваги всіх, він стає в моді. Тоді, можливо, йому дадуть багато грошей, він начепить на плечі погони офіцера, дзенькне шпорами й скаже чарівній емігрантці: «Я до ваших послуг, домнішоара...»

Рожеві мрії обриваються, в степу гуде вітер, б'є хо-

лодним крилом у лице. Ах, як сіро, як непривітно у світі! Куди краще жити у мріях, у маренні. І чому так довго гостює Петру Ураду? Хай би йому чорт... Степовий мишоїд знову заходить проти вітру, знову набирає висоту. А Митря відчуває, як стигнуть у нього руки, як холоне кров. Невже він марно подихав отут у степу без води й їжі? Невже Петру махнув додому іншою дорогою?

Та ось почувся гуркіт мотора, з-за могили виринуло авто, погойдалося на хвилях степового марева й зникло в низині. Невже отой смердючий козел повертається на машині? Митря напружує очі, повзе ближче до дороги і ось уже бачить заросле обличчя Ураду, а поруч з ним шофера. В машині повно речей, мабуть, везе подарунки... Ось як воно обійшлося! Гострий ніж зі свистом впивається в тугу землю по саму колодочку. Ох, як би він хотів загнати отак ніж у спину отому царанові! Та машина захурчала, війнула вітром і пилом, зникла за бугром.

Багрянний, аж синій, Митря ворушить неживими пальцями, копірсає ними землю. Гриз би оцю глину від злості й розпачу, бив би себе в груди до загину. Ось він і хоче ударити себе, та раптом пригинається в бур'яні: над головою щось зашуміло, хвилі повітря загойдали бадилля будяків. Удар, і Митря бачить, як шуліка жалібно пищить, марно поглядаючи на свої пусті пазури. Промач! Промач! Такий самий, як і в Митрі. Що ж робитиме після цього шуліка? Він ось знову набирає висоту й знову опускає очі до землі. Так і лине на тугих хвилях повітря, не зводячи погляду. Ось як треба! Хай зараз здобич випурхнула з його рук, не випурхне вона завтра!

Митря виймає з землі ножа, обережно витирає його долонею, ховає в кишеню. Потім повільно встає на занімілі ноги і йде в глиб бур'янів. Треба полежати до вечірньої темряви, а там можна йти додому, попоїсти. Ще день-два, і серце Митрі втихомириться — здобич затріпотить в його руках.

4

Була у Митрі в Мушатешті симпатія — солдатка Еліза. Підстаркувата, не в міру товста Еліза скоро набридла йому, і він, буваючи в селі, вже більше не заходив до неї. У свій час Еліза, показуючи сусідкам дитину, прижиту з Митрею, голосно погукувала:

— Чистий тобі Анкулія! Як крапля води... Таке ж довгошіе...

Так Еліза говорила тоді, коли Анкулія ще не втратив своєї сили, коли перед ним скидали качулу всі, хто зустрівся. Та після того чимало води сплигло в Дунаї, чимало змін відбулося в Мушатешті, й Еліза перестала вихвалитися зв'язками з сином куркуля, а натомість усім розповідала, що син у неї від якогось солдата, вбитого на фронті. Яка вже там не була убога фантазія жінки, але Еліза була матір'ю, а мати завжди знайде, що сказати своєму синові. І Еліза сказала маленькому Йону, що його батько загинув на фронті, що він помер як герой, захищаючи Румунію. Злидні рано навчили маленького Йона розуміти найскладніші речі в житті, він не по роках мужнів і вже незабаром робив усе по господарству: клав цеглу, косив сіно, тягав плавіння на паливо, а у вільні хвилини просто випрошував милостиню.

Коли Еліза вступила до кооперативу, Йон цілими днями крутився на спільному господарстві, допомагаючи старшим. Він напував коней, чистив гній у великій конюшні, де колись стояли жеребці Мунтяну, а інколи навіть коней запрягав у віз і їздив на станцію за добривом. Всі знали, чий він син, часто нагадували йому про батька, маючи на увазі Митрю Анкулію, але хлоп'я незмінно відповідало:

— Мій батько загинув на фронті як герой! Не смійтесь!

І дорослий жартівник, побачивши на очах хлопчика сльози, робив серйозне обличчя й стверджував, що справді Йонів батько був хоробрим солдатом і загинув на війні. Цього було досить, щоб замурзане хлоп'я в одну мить витирало брудним кулаком сльози й прощало образу.

Одного разу малий Йон прибіг на подвір'я господарства заплаканий і пошарпаний. Папаяніс першим помітив це й спитав у хлопця, хто його скривдив. Та Йон лише відмахнувся від цього питання і ще дужче заплакав. В цей час проходив Іон Бану, помітив заплаканого хлопця й підійшов до нього.

— Знову хтось батьком докоряв тобі? — спитав Бану. Йон заперечливо покрутив головою й відвернувся. — То, може, тебе мати відшмагала? Кажі, все одно визнаю...

Схлипуючи, Йон почав розповідати, що він уже другий день майже нічого не їсть, вдома немає хліба. Та

ось мати десь дістала малай, але дала йому маленький шматочок, а решту сховала. Він так хотів їсти, що, коли мати заснула, нишком вночі потяг той малай і почав їсти. А мати почула, як він плямкає, встала й дуже побила Йона. Та то нічого, що побила, але вона сказала, що тепер два дні хай Йон ходить голодний, якщо він злодюга й такий жаднющий. А він зовсім не жаднющий, йому аби тільки малаю було вдосталь...

Вислухавши скаргу хлопця, Бану задумався. От як, малий Йон голодує. Він знав, що Еліза прижила дитину з Митрею Анкулією, що вона не дуже шанувала свого сина, але ясно, що причиною цього є крайня бідність вдови. Йому стало боляче й соромно, ніби це він сам скривдив дитя. Що ж з того, що Йон — син куркуленка Анкулії? Хіба дитя винне в цьому? Та воно й не знає про таємницю свого походження, нічого не знає. Треба негайно щось придумати. Так далі не можна. Порадившись з членами правління, Бану запропонував взяти на утримання колективу Йона та ще кількох хлоп'яків-сиріт. Незабаром у одному з підсобних флігелів колишнього маєтку Василію наказав встановити великий казан, привезений шефами, і варити їжу для сирітських дітей. Василію пішов далі — він витратив частину державної позики для малих утриманців — купив їм чоботи, теплі сіряки і по кілька сорочок. Малий Йон аж сявав від щастя. Тепер він ходив по селу, ніби дорослий, показуючи всім свої нові чоботи.

Коли почалося навчання в школі, до правління кооперативу прийшов учитель і сказав, що він, Василію, порушує державний закон про обов'язкове навчання дітей у школі. Василію посміхнувся:

— Як мені відомо, моему синові пішов тільки другий рік... Чи не помиляєтесь ви?

Вчитель поклав на стіл свій потертий портфель, поправив окуляри на перенісці:

— Своїх то ви будете вчити, а от чужі діти волам хвости крутять. Йон не ходить до школи? А ви повинні зараз думати не лише про своїх дітей. Еліза не пускає хлопця до школи, каже, хай він до праці звикає, нічого йому грязюку топтати.

Того ж дня Василію викликав Елізу. Товста вдова ледве вибралася через високий поріг контори колсільгоспу, пихкала й хапалася за серце:

— Хіба ви не знаєте, що у мене задишка? — напала вона на Василію. — Якщо змусите Йона ходити в школу, хто буде заробляти трудовні?

— Почекайте, — спокійно відповів Василію, — ви ж не дали мені й слова сказати. Вашому Йону вже пішов тринадцятий рік, а він ще в школу не ходив. Куди це годиться? Знаєте, ми довго терпіти не будемо. Я вам простив дещо, але цього не прощу...

— Не кричіть, тітко Елізо, вас тут ніхто не боїться, — встряв у розмову Бану, що нагодився. — Звикайте говорити культурно.

— Культурно? — повернулася до нього Еліза й забризкала слиною. — Вам про культуру заманулося говорити, а в мене в хаті не топлено. Йонові юшки наварите, а мені що? Годуйте і мене, тоді й я на роботу вийду.

— Стійте, не кричіть так, — поморщився Бану. — Я вам ось що скажу, тітко Елізо, тільки ви послухайте уважно. Якщо у вас скрута з хлібом і паливом, то ми вам допоможемо. Видамо аванс — привеземо хліба й трохи дров. Поки що ми бідні, мало в нас запасів. Але на роботу вам треба ходити. Дамо вам таку роботу, щоб ви впоралися. Ось хоч би варити юшку дітям. Хіба так трудно?

Еліза примовкла. Дивилася круглими очима, як у сови, на Бану та на Василію, зважувала, чи погоджуватися, чи ще щось виторгувати.

— А про Йона ось як, — продовжував Бану. — Я приглядався до нього, хлоп'я працювите і до колективу нашого душею прикипіло. Забороняю вам бити його! Чуєте? Щоб більше пальцем не вдарили. А то ми заберемо його від вас.

Еліза пустила сльозу.

— Забрати в мене дитину? Та хто ж вам дозволить? Я мати, а мати у нашій державі захищається законом.

— Закони ви знаєте, — посміхнувся Василію. — Тільки не всі...

— А яких же я не знаю? Скажіть!

Бану махнув рукою.

— Не будемо про це говорити. Так ось, тітко Елізо, отак вирішимо. Я знаю, чого ви так кривдите Йона, про це всі знають... Але пам'ятайте, що в нашій країні всі діти під охороною держави. Незалежно від того, хто

їхні батьки. Це про нас там на заході брешуть, що буцімто ми дітей колишніх куркулів та фашистських офіцерів у концтабори відсилаємо. Брехня! У нас роботу дають кожному, хто хоче чесно працювати. Так от що, тітко Елізо, зробіть висновок. Щоб з сьогоднішнього дня Йон ходив до школи. Чуєте? А то ми теж закони знаємо...

Еліза, захоплена цими словами зненацька, аж за голову схопилася:

— Та що ж це ви, люди добрі, матір на розум наставляєте? Хто ж це бачив таке? Та я навіть коли б'ю свою дитину, то й тоді жалію. А ви таке говорите!

— Домовились,— підвівся Бану,— завтра Йон іде до школи. А поки він малий, трудодні будете заробляти ви. Такий уже в нас, батьків, обов'язок.

— То на роботу коли ж виходити? Чи ви тільки так, для годиться, запропонували йти куховаркою?

— Чого ж для годиться? — сказав Василію.— Сьогодні проведемо на засіданні правління, а завтра вже приступаєте до діла. Вмієте чорбу варити?

— Чорбу? — блиснула очима Еліза.— Ви питаєте про чорбу? Та я такі тюфтеліци наготую, що ви від жінчиного столу прибіжите до мене! Ось побачите...

Вона вийшла у двір і заголосила:

— Та мій же синочок дорогий, та невже я тобі не мати, що ого таке говорять на мене. Сьогодні ж зберу тобі торбинку до школи, млинців напечу, сорочку виперу...

5

Петру, хоч як це дивно, завернув спочатку у двір колективного господарства, а не додому. Йон Маруну та Іліє, які стояли в цей час біля конюшні, побачили машину й здивувалися: хто ж це міг до них завітати? А коли впізнали Петру Ураду, то посміхнулися поміж себе:

— Отак ми тепер їздимо з базару, матері його ковінька!

— Чоловіка жінка жде не діждеться, а він правує до контори господарства, щоб усі бачили, як він сидить на шкіряному сидінні!

Однак і Маруну і Іліє помилялися — Петру не для хизування під'їхав до контори. Вилізши з машини, він кинувся в сіни, виніс шоферові куваль води, потім дістав великий пакунок з багажника; побачив конюхів і кинув:

— Беріть, це для вас.

Решту пакунків Петру поклав на перилах веранди, потиснув руку шоферові і, коли той поїхав, сказав, звертаючись до Іліє:

— Ти якось говорив про плями на душі, так ось тобі доказ — зникають плями.

Він стояв і реготав — щасливий, помолоділий, невпізнаний. Розгорнувши папір, Іліє аж присів від здивування: перед ним лежали новенькі шлеї, поцятковані білими вшивальниками й срібними блискітками.

Підійшов Маруну, ахнув:

— Таке добро! Та де ж це такі продаються?

Петру запишався:

— Дивуєшся, де продаються? А про те й не подумав, де я дістав леї, щоб їх купити?

Маруну образився:

— Багатих родичів маєш, що мені питати. Мав би я зятя в префектурі...

Петру аж тремтить від гніву:

— Та чи знаєш ти, людино, що вони живуть, мов горобці? Що заробляють, те й у Ідальню йде. Адже куповане все, навіть тютюн. Ти це можеш зрозуміти? Привіз їм бринзи та ячок, тепер розкошують... А ти — родичі багаті. Перевелися багаті родичі! Оце Георге Доброшану дав на подарунки дітям, так я й гепнув їх. Діти переведуть все, а це згодиться для нас.

— То ти й у столиці побував? — здивувався Маруну. — Розповідай, що там чувати доброго. Що кажуть про діла в Будапешті?

Петру розповів, що чув від Ніколає та Георге, додав, що румунські угорці, які проживають у Трансільванії, осудили дії заколотників і прокляли зрадника Надя.

Підійшов Василіу і, побачивши нові шлеї, привезені Петру, засміявся:

— Для свого вороного купили?

Петру випростався:

— Для нашого вороного і для наших буланих та гнідих. Аж чотири шлеї купив, на більше не вистачило.

— Ну що ж, спасибі, баде Петру, спасибі. Гроші ми вам повернемо, а доброго діла не забудемо.

Задоволений і щасливий, Петру повертався додому. Якщо глянути з високого горба, де, мов те ластівчане гніздо, тулилося колективне господарство, на Мушатешті, то село здається маленьким і непоказним. Але то так тільки здається. Он полощеться на вітрі червоний прапор сільської ради, а он золотиться на сонці монумент Івана Чорномора. Рідне, таке дороге село, де ти маєш багато друзів, де народилися й зросли твої діти, де ти прожив багато років і набирався мудрості. Як же тебе не любити?

І Петру навіть замуликав пісню, яку знав ще з дитинства:

Лист зелений цикорію,
Виходь на хоровод, на великий хоровод,
Виходь на хоровод, робочий народ.
Бо сьогодні святковий день!

6

Вранці, коли Николає тільки-но прийшов на роботу, з Бухареста подзвонили, що в Зарену приїде група радянських туристів і що йому, Николає, доручається повезти гостей в кооператив імені Івана Чорномора.

— Це доручення товариша Доброшану,— сказала секретарка Ради Міністрів.— Товариш Доброшану виїхав за кордон, просив передати вам, що в складі делегації є колишня наречена радянського партизана, так щоб ви розказали усе про обставини життя й смерті льотчика.

Тамуючи хвилювання, Николає гукнув секретарці:

— Це, мабуть, Уля Вустинець! Я пам'ятаю останні слова Чорномора. Все буде зроблено.

Цілий день Николає ходив по кабінету, пригадуючи давно минуле. Справді, як це було все давно! Ніби вічність минула з тих часів, коли він разом з радянським льотчиком організував невеличкий загін, як вони пробиралися в гори Трансільванії, як шукали стежки до Стефані Онча. Николає подзвонив Віоріці, та ахнула, почувши таку новину, попросила:

— І я поїду! І Георге з нами. Обов'язково, чуєш? Ти сказав про це Стефані Онча?

Вислухавши повідомлення, Стефані Онча помовчала, потім сказала:

— Цікаво... Треба так все влаштувати, щоб поїздка радянських туристів перетворилася на свято дружби. Розумієш? Адже такий випадок. Якщо зможу, сама поїду. Візьмете?

— Мої земляки раді будуть бачити вас. Адже всі там знають Стефані Ончу, добре знають...

Увечері Ніколає з Віорікою зустрічали поїзд з радянськими туристами. Коли гості почали виходити з вагона, Ніколає приємно здивувався. Виявилось, що деяких з туристів він бачив, коли відбувалася зустріч з Петру Гроза. Ніколає посміхався, вітаючи старих знайомих, а сам шукав очима ту, яка була найближчим другом партизанського побратима Івана Чорномора. З трьох жінок, які вийшли з вагона, Ніколає вибрав одну — з смутними очима і, знайомлячись, поспитав:

— Ви Уля Вустинець?

Жінка з смутними очима відповіла з ледь помітною посмішкою:

— Колись була Улею Вустинець, тепер Уляна Приходько.

Ніколає зрозумів, що допустив промах, назвавши її дівочим прізвиськом, у нього навіть рум'янець збентеження виступив на щоках. Але Уляна Приходько спокійно зауважила:

— Звичайне явище. Я вийшла заміж і маю двох дітей. Ось мій чоловік, знайомтесь.

Мужній, теплий потиск руки, і Ніколає вже чує переливчастий бас:

— Я знаю цю історію, Уляна розповідала. Ви разом з Чорномором були на фронті?

— На партизанському фронті,— відповів Ніколає і замислився. Відчував, ніби щось обірвалося в серці. Він ще й досі уявляв Улю Вустинець, про яку не раз думав, молодою дівчиною, такою ж ніжною і замріяною, якою вона поставала з розповіді свого бойового побратима. Тепер він побачив жінку, у якої є двоє дітей і чоловік. Щось не вкладалося в уявний світ Ніколає, щось не гармонувало з тим, що було в мріях. Невже так багато часу минуло? Так, багато, майже тринадцять літ. Іван Чорномор лежить у землі, а життя буяє, шумить, вирує. Уля Вустинець назвала іншого коханим, народила йому,

іншому, двох дітей. Як все це поєднати з найвищими почуттями, які носив у своєму серці Ніколає Станбу, вірний друг Івана Чорномора?

І тільки пізніше, коли гостей відвезли в готель, уже вдома Ніколає чомусь стало соромно за свої думки. Чому він здивувався? Що його вразило? Хіба те, що він почув, не було проявом живого життя, за яке боровся й помер Іван Чорномор? Хіба Іван Чорномор заповідав живим вічно тужити за померлими й відмовлятися від обов'язків і законів життя? Хіба те, що на світі живе двоє дітей, хай не від нього, Івана Чорномора, а від оцього добродушного Приходька, не означає торжества життя? А для чого ж вони билися? І, щоб виправдатись перед самим собою, Ніколає сказав Віоріці:

— Знаєш, я схибив трохи там, на пероні... Як почув все оте від Уляни Приходько, хотілося заплакати й піти геть. А потім подумав, що я дурний, як трухлявий пень.

— Погоджуюсь,— засміялася Віоріка.— Я бачила по твоєму обличчю, що тобі щось не сподобалось. І я догадалася що — ти хотів би бачити Улю вдовою...

— Боронь боже,— махнув на неї руками Ніколає,— аж ніяк. Але, ти розумієш, я не був підготовлений. Я весь час думав про дівчину — таку, як мені малював її Іван, а побачив матір сімейства...

— Милий мій,— простягла Віоріка руку,— милий мій, подивися краще на мене — я теж уже давно не дівчина, не та Віоріка, за якою ти колись бігав. Та й ти вже не той. Після Будапешта сивини прибавилося...

— Та ну? — здивувався Ніколає.— Невже прибавилося? Цілком можливо, звичайно, але... Але ти не змінилася на гірше. На краще. Так, ти ще чарівніша, ніж була. Ясно?

— Ясно, що ти у мене делікатний і дуже милий чоловік,— сказала Віоріка.— І ще одно ясно — пора спати. Адже рано їдемо в Мушатешті. Чуєш?

Та Ніколає ще довго не спав цієї ночі. Він думав про життя і смерть, про обов'язок і людську пам'ять, про Уляну Приходько і про Улю Вустинець. І чим довше він думав про них обох, образ замріяної Улі ставав дедалі туманнішим, його заступив інший — образ живої Уляни Приходько з смутними, але живими очима.

Горбата Маргарита, та, що колись танцювала з Василіу, поховавши свою єдину родичку — тітку, жила тепер самотня у подраній, перекошеній саманній хаті. Покалічена ще в дитинстві, Маргарита таїла у своїх грудях заздрість і злість до здорових дівчат, які випурхували заміж з неймовірною легкістю. Всі її подруги й сусідки давно вже мали чоловіків, були господинями, а вона дівувала. Отой горб, якого вона носила за спиною, став великим нещастям для дівчини. У неї була дебелиа статура, біле тіло, повні високі груди, а очі — таких пошукай на світі. Не один зайшлий солдат чи приїжджий хлопець, побачивши Маргариту на гулянці, прилипав до неї й відразу ж запрошував до танцю. Але Маргарита до танцю не йшла. Стоячи так, щоб не видно було її горба, вона мліла й горіла вогнем. Ось оцей хлопець повернеться, гляне і побачить її горб. Тоді він ще для годиться скаже кілька слів, відійде й вже не гляне більше в її бік.

Була у Маргарити подруга — Параскіца, або Пріскану, як звали її по-вуличному. Худа, мов хорт, пашекувата, Пріскану носила на шиї старомодні мідні цехіни, спідниця у неї завжди була пом'ята, а сорочка брудна, аж чорна. І ось маеш — ота недотепа Пріскану вискочила заміж. Не вийшла, а просто вискочила! І, як не дивно, допомогла у цьому сама Маргарита!

Якось до Маргарити попросився переночувати солдат. Повертався той солдат з армії додому, у сусідне село, забарився в дорозі й вирішив спочити. Маргарита влупила його, нагодувала й постелила спати на долівці в кутку. А тут нагодилася Пріскану. Метушлива, язика-та, вона розговорилася з солдатом, миттю подружилася з ним і повела на гулянку. А пізно вночі повернулася з ним до хати Маргарити, пошепотілася в сутінках і лягла з солдатом у кутку. Маргарита лежала на своєму ліжку, дослухалася, як палко цілувалася вітрогонка Параскіца з солдатом, і проклинала свою долю.

Вранці солдат рушив у свою дорогу, а через тиждень повернувся й пристав у прийми до Параскіци...

Маргарита заплакала. Дуже було прикро — ота Параскіца спала вже не з одним солдатом, були в неї і сільські парубки, а отже вийшла заміж! А вона, Марга-

рита, так довго береже свою дівочу честь, так прибирає у хаті, так стежить за одягом, так виспіває пісень перед відчиненим вікном у палісадник — а от не йдуть до неї женихи. Якось зустріла на вулиці бабу Смаранду, вклонилася їй, почервонівши, спитала, щоб ніхто не чув:

— Бабусю, а що я вас поспитаю... Тільки щоб ніхто не знав. Обіцяєте?

Баба Смаранда відразу догадалася, в чому річ, записалася:

— І не говори, і не кажи мені таких слів. Мені люди розповідають про своє лихо й нелади, так чого ж я тобі піду, як та сорока, носити все це на хвості? Кажи, дочко, що тобі болить, а я допоможу в горі.

— Не болить у мене, бабусю, нічого, окрім душі. Вже двадцять п'ятий рік дівую...

— Догадалася я, дочко, догадалася. Зумію допомогти твоєму горю, зайдімо в хату, поговоримо.

Одержавши наперед від Маргарити три десятки яєць, Смаранда сказала:

— Є в бору таке зілля, яке називають любощами. Мало того зілля, але знайти його можна, якщо ти не ледача й не звикла спати до полудня. Це зілля маєш викопати ти сама, бо чужі руки — чужа потреба. Вийди в ліс до схід сонця, знайди оте зілля, я тобі його покажу, викопай, поклади в ямку окраєць хліба, дрібку солі й відріж корінець від викопаної стеблини. Якщо ти спитаєш у мене, для чого той корінець лишати в ямці, то я тобі скажу — з отаким горем, як у тебе, не одна дівчина, ото ж лиши і для інших, не думай лише про себе. А тобі скажу, як дістанеш це зілля, то заший його в пасок і носи при собі денно й нічно. І тоді ти побачиш на порозі жениха, красеня писаного, бажаного твоєї душі...

— Ой бабусю, аж страшно, — зітхнула Маргарита, — невже пособить?

— Як не пособить? — дивується Смаранда, загортаючи в вузлик яечка. — Пособить, якщо я тобі взялася допомогти. А щоб певніше було, дам я тобі корінців переступу, щоб пила по чарочці тричі на день, переступ гоїть виразки не тільки шлунку, а й душі. А якщо в людини чиста душа, вона робиться веселою та співучою, а хлопці ой як полюбляють веселих дівчат. Гайда ж до мене, покажу тобі те зілля...

Маргарита три дні підряд виходила до бору, шукала любові й таки знайшла їх. Зробила все так, як говорила Смаранда, зашила в пасок чорні корінці і всю стеблину, носила при собі завжди. Вмивалася шавлією й любистком, пила переступ, співала й жартувала, але женихи не йшли в її перекошену хату. Відчай прокрався до серця, виливався сльозами і прокльонами, які вона посилала всім людям. У місячні ночі вставала з ліжка, роздягалася й любовалася собою біля вікна. Тіло чисте, викупане в чистотілі, пругке й гаряче, наче вона вся з гуми. Чому ж не йде отой красень, про якого так пишно говорила Смаранда? Та що красень — хай увійде простий собі хлопець у сіряці, в драних-подраних опінках, з реп'яхами в чубі — все одно він буде милий і бажаний. І вона вже не покладе його спати в куток, як це було з отим зайшлим солдатом, що потім його пригріла Пріскану. Ні, тепер Маргарита не прогавить свого щастя...

І ось однієї ночі хтось постукав у Маргаритине вікно...

Митря Анкулія, добре повечерявши й випивши цуйки, вийшов на обважнілий від мряки вітер, понюхав його і сказав собі: «Солома мокра». Для нього, Митрі, це значило, що не час приступати до затіяного діла, що треба перечекати кілька днів, щоб вітер прогнав хмари і підсушив ожеред колективного сіна. А де ж перечекати ці дні? Вдома повно неспокою, зітхань матері, повчань батька.

Проходячи повз хату Маргарити, Митря побачив дівчину, яка стелила постіль. Млость розлилася по всьому тілу, коли глянув на дебелі ноги Маргарити і її пишні груди. Звичайно, вона його прийме. Хоч і горбата, та не така причеплива та слинява, як ота товста і балакуча Еліза. До Елізи тільки ступи на поріг, так завтра в хаті вже буде повно людей, які почнуть поздоровляти з примиренням, поверненням і тому подібними вигадками. Ні, якщо вже йти кудись, то тільки до Маргарити.

Митря переліз через загату, тихо постукав у вікно. Серце Маргарити завмерло. Вона дивилася на постать хлопця, що прикинів до шибки, прикладала руки до серця. Невже це він? Невже це отой красень писаний, про

якого говорила Смаранда? Дівчина летить до дверей, відчиняє й пропускає поперед себе сина Анкулії. Холодний смуток, крига розчарування ледве не виливаються тяжким стогоном з грудей Маргарити. Хіба Митря Анкулія може бути тим красенем, який так часто снівся довгими ночами? Митря син багатія, до його ніг падала не одна дівчина, а він байдуже переступав і йшов далі. Ні, не він, не суджений, не очікуваний оце хлопець увійшов зараз до неї в хату, він не пара їй, не пара. А Митря відразу ж, як тільки переступив поріг, хутко затулив вікна чим попало, суворо з осудом сказав:

— Ради чого ця ілюмінація? Час тепер такий, дивись та дивись, а то бандит запусить в шибку каменя, втне по горбу...

Маргарита застигла біля порога. Ще ніхто в селі не говорив їй в очі про її біду, ніхто так не глузував з її горя. Чому ж він, Митря Анкулія, дозволив собі таке? Маргарита зблідла, рвонула з вікна лахматину:

— Я не так бандитів боюся, як лихих людей, які мене ображають. Чого прийшов?

Митря відчув, що допустив промах, розтяг свого жовтого рота в посмішці.

— Яка ти недоторкана! Хіба так зустрічають женихів?

Жених! Це слово болем, солодким тоскним болем віддалося в серці. Жених... Навіщо він так каже? Адже сам бачить, яка вона, навіщо ж глузувати? Хіба Маргарита завинила перед ним?

— Не жартуй, Митря! Хіба я тобі що заподіяла?

— А я й не жартую,— байдуже кинув Митря й знову завів вікна.— Зовсім не жартував. Ми тепер рівні з тобою, Марго, життя підрівняло... Був колись Митря сином куркуля, а тепер тому куркулеві хвоста втяли, земельки виділили стільки, щоб вистачило на хрест покласти. Тепер ми рівні, революція нас зрівняла. Ясно тобі? Чи, може, ти вже засватана? Так я піду...

— Ти знову глузуєш...

— Марго,— перебив її Митря,— не будемо сваритися. Хіба ти не знаєш, який я нещасний? Немає в мене нічого — ні хати, ні жінки, ні долі. Мов те перекотиполе на вітрі. Мені не до жартів. Або приймай, або виганяй. Слово за тобою.

Та невже він правду каже? Про це навіть думати

страшно... Але й правда є в його словах — вони такі зараз рівні. Якщо взяти ту частку землі, що належить йому в батьківському наділі, то чи не однакова вона буде з тією, що одержала вона, Маргарита? І правда те, що куркуля Анкулію пощипали добре, тепер він усім кланяється, перед бідняками вчорашніми шапку скидає. Що правда, то правда, але ж... Ні, важко повірити Маргариті в ширі наміри Митрі. Адже це робиться не так... Спочатку треба старостів прислати, щоб усі знали, щоб по закону... А так — це сміх, це облуда.

Вислухавши це застереження дівчини, Митря криво посміхнувся. От і клюнуло! Як легко одурити оцю наївну горбатую! Що б там вона не говорила, а сьогодні він спатиме на оцьому ось пухкому матраці, на її білій руці. Але щоб відразу оволодіти становищем, треба грати роль господаря, роль дужчого.

— В тому ж то й секрет, що освідчуватися зараз неможливо, Марго. Взнає Еліза, вона тобі коси висмикає. Поживемо тишком-нишком, потім воно само все стане на місце. Та й батько з матір'ю репетуватимуть, адже вони в думках готувалися взяти за невістку якусь принцесу. А ти ж хоч дівчина й добряча, однак у принцеси не годишся...

Маргарита не встигла й розгніватися за ці слова, як Митря вже скинув чоботи, сорочку, розлігся на перині. Дівчина стояла посеред хати і розгублено кліпала повіками.

— Митря, ти такий безсоромний. Як же це так?

— А так, — сказав Митря, позіхаючи, — вже пізно, треба лягати спати. Гаси лампу та лягай... де хочеш. Можеш лягти поруч, я тебе не вкушу.

— На моїй постелі ще не спав жоден мужчина, — з гордістю сказала Маргарита. — Я не така, як Еліза чи Пріскану...

— Тому я й прийшов до тебе, а не до них. Лягай і спи.

Маргарита таки знайшла в собі сили, щоб лягти в куточку. Там, де спав колись отой зайшлий солдат. Боже, як мулько, як твердо спати на долівці! Вона перевертається з боку на бік, прислухається, як лунко стукоче її серце. Ось встане Митря, підійде до неї, що тоді?

А коли Митря встав і підійшов, вона з острахом відсунулася в куток, схлипнула.

— Митря, Митря, не кривди мене...

Митря відшукав її в темряві, притяг до себе.

Вранці другого дня Маргарита нишком розшила пасок і викинула геть любощі. Що там не кажи про шептуху Смаранду, а вона не дарма взяла три десятки яечок!

8

Спить Митря Анкулія, хрпучи на всю хату, а Маргарита ходить навшпиньки, чепурить усе, сама чепуриться. Треба було сходити до правління колсільгоспу, Василіу вчора зустрів, запрошував, але не пішла, про все забула. Витягла з скрині пару білої білизни, нову скуртейку, поцятковану червоними та синіми нитками, поклала все на столі. Ось прокинеться Митря, побачить подарунки, підійде й поцілує її. На припічку вже давно готова яечня для нього, міцний чай і вишкварки.

Але Митря спить довго, яечня прохолола, вишкварки застигли в смальці. Нарешті Митря потягається, розплющує очі. Побачивши білу сорочку і підштаники, Митря посміхається:

— Ти що, на смерть мене хочеш вирядити?

Маргарита ображено надуває губи.

— Я ж для тебе берегла, он скуртейку приміряй, вона ж зовсім нова...

А Митря чомусь невдоволений, йому і скуртейка ота ні до чого. Сопе, випиває кухоль води, знову лягає на постіль. Побачивши, що на вікнах висять занавіски, він задоволено бурмоче:

— Не люблю світла — в очі б'є. Надворі наче сонячно?

— Сонячно, тихо, тепло... — відповідає Маргарита, — може, сходимо в маєток Мунтяну?

Митря зводиться з постелі:

— То ж для чого туди ходити?

— Василіу запрошував, казав обов'язково прийти.

— То інше діло, — знову лягає Митря, — це він хоче тебе затягти в колсільгосп. А ти як?

— Тепер ми разом повинні вирішувати, — несміливо опускає очі Маргарита, натякаючи на те, що вони ж

тепер побралися, то й мусять спільно вирішувати всі серйозні справи.— Кажуть, що в колективі непогано...

— Вступай, Марго,— каже Митря й заплющує очі.— То твоє діло. Я перечити не буду.

— Добре, якби ти сам пішов і подав заяву. Здали б мою і твою землю...

Митря дивиться на неї круглими очима.

— Твою і мою... Хіба я тобі не казав, що у мене нічого немає? Перекотиполе...

— Але ж батьківська земля... Там і твій пай є.

Митря рвучко встає з постелі, швидко натягає на себе штани, взуває чоботи. На нього напав страх — не вже він вчора, випивши цуйки, щось сказав оцій дурепі? Вона вважає його чоловіком! Цього ще не вистачало... Краще втопитися. Які ж моторошні, які страшні оті її подарунки. Він руками не доторкнеться до них. А Маргарита не знає його думок, не знає, що в нього на серці. Вона гадає, що Митря розсердився за колсільгосп, тому й розраджує його словами, повними ніжності й материнської ласки:

— Але до Василіу можна сходити й іншим разом — це не втече. Та й у колсільгосп не будемо поки що вступати, хай подивимось, як там воно у них буде. Правда?

Митря кидається до дверей, відчиняє їх, але в цю ж мить зупиняється і з острахом ховається за одвірок. По вулиці пройшов Іон Бану. Досить було Митрі глянути на того чоловіка, як він згадав і про вчорашній вечір, і про свої розмови з Маргаритою, і про мету свого перебування в Мушатешті. В оцю хату ніхто не заходить, вікна тут завішані, Маргарита така ніжна й гаряча в обіймах, треба втихомирити серце й сісти за стіл. Він зводить погляд на здивовану Маргариту, посміхається:

— Хотів було за цуйкою збігати, та вирішив, що краще тобі це зробити. Збігай, а я почекаю.

Маргариті не легко нести в свій дім цуйку, бо вона ніколи не любила п'яних, але вона несе, ставить на столі пляшку, розігріває сніданок. Добрий сніданок — сонце он уже підбилося височенько, люди вже встигли наробитися за цей час. Життя Маргаритине круто змінилося, в нього вплився безлад, тривога, неясність. Найбільше вона боїться оцих неясностей. Чому Митря не взяв подарунки? Чому він хотів кинутися з хати? Жодного на-

тяку про те, що сталося цієї ночі. Але Митря вже повеселішав, коли випив, навіть скуртейку кинув на плечі.

— Покличу двадцять чоловіків кематорі, найму сотню скрипалів. Ми таке весілля справимо, що земля загуде,— кидає він і наливає нову чарку.— Пий, Маргарито, а тоді ляжемо та поспимо, бо чомусь голова тріщить.

Отак три дні. А на четвертий уночі Митря встав, чмокнув сонну Маргариту в щоку й пішов з хати. Вона ледве встигла за ним у сні:

— Куди ти? Адже ніч ще...

— Я повернуся швидко, спи. Чуеш? Я швидко повернуся. У мене справа є до батька.

Вона причинила двері, виглянула у вікно: Митря боязко озирався, виходячи на вулицю. Потім вона ще помітила, як він рився в кишенях, чогось шукав, як блиснув ніж в його руках. Маргариті стало страшно. Вона заціпнула двері, сіла на ліжку й заплакала.

Старий Папаяніс нездужав. Ломить кості, тягне в попереку. Гей, хіба не час? Коли тобі сім десятків за плечима, то ламатиме й тягтиме... Василіу сказав, щоб старого не призначали на нічні чергування, але той і слухати не хотів. Як, його, Папаяніса, у відставку? Та не буде цього ніколи! Ось він вип'є ухоль старого вина, відразу полегшає, й тоді він ладен цілу ніч товктися на подвір'ї, постукуючи в саморобний кіюкен — калатало. Ні тобі гірський вовк не поткнеться до овечок, ні лисиця не прошмигне у загорожі, де кудкудахкають цесарки. Дарма, що Папаяніс старий, але очі в нього добрі, все бачать. А це ще ліхтар дали, то зовсім чудово.

Єдине, про що жалкує Папаяніс, це про Йона. З того дня, як хлопчик пішов до школи, він не приходить ночувати на подвір'я. То було сядуть під скиртою соломи. Папаяніс розповідає про таємниці оцього поміщицького маєтку, а хлоп'я слухає, затамувавши подих. Та й вуха і очі у хлопчика кращі, десь тільки шерхне, а вже Йон на ногах і кудись показує рукою. А тепер Папаяніс один, конюшня довга, поки її обійдеш навколо, ноги підгинаються.

Присів Папаяніс на теплій, хоч і вогкій соломі, розкиданій біля ожередеу, поклав кіюкен біля ніг, задивився

на ліхтар, біля якого кружляли маленькі сині мухи. Сидить і мружить око, наче вивіряє зір на гострому лезі полум'я, прислухається до ударів церковного дзвона.

Гей, як повільно лине час! Он у церкві прозвонили одинадцять, ще тільки ніч починається, а до схід сонця ще так далеко, як до тих зірок. Був би оце малий Йон поряд, не так би повільно тяглися хвилини. І хто оті школи вигадав?

А в цей час малий Йон повертався з клубу, де показували кіно, через площу додому. Настрій у нього був піднесений — «наші» перемогли «чужих», отих пихатих автоматників у зелених мундирах, що танками топтали малих дітей. Та не тільки це було причиною піднесеного настрою Йона. Мати пошила йому з полотна чепурненьку торбинку, поклала туди дві книжечки, зошит і аж три олівці. Тепер і він, як інші діти, ходить до школи, а вчитель навіть посадив його на передній парті, бо Йон пропустив навчання, треба йому надолужувати. Тепер хлопці почали з ним говорити, як з рівним, адже у Йона он чоботи які добрячі, а на перерві він тепер теж їсть солодкі кукурудзяні млинці...

Попрошавшись з товаришами, Йон прямує у кривий провулок, де стоїть його хата. Щоб не так страшно було, він висвистує й навіть лозиною вимахує, наче шаблею рубає «чужих» у зелених шинелях. Та ось майже біля самої хати з кушів акації простягається довга рука і, схопивши Йона за груди, тягне до себе. Йон скрикнув, але рука затисла йому рот, придушила й не випускає.

— Цить, дурний,— чує він над собою голос,— це я, Митря. Хіба не впізнаєш своїх?

— То чого ж ви мене давите, якщо ви свій,— каже Йон, коли Митря відпустив жилаву руку.

— Замовчи, щеня,— погрожує Митря величезним кулаком,— а то як трахну по лобі, на той світ стрибнеш. Ти мені краще скажи, хто сьогодні чергує біля головної конюшні?

Йон видивився на Митрю, на його щелепи, величезні руки, що тримали його за груди, на всю його довгу й потворну постать. Хлопчик не раз бачив Митрю у своїй хаті, чув від дорослих і особливо від хлоп'яків, що Митря — його батько. Але він не вірив у це, бо мати сказала, що його батько загинув на фронті. Хіба у Йона може бути такий молодий і такий огидний батько? У Йона

батько зарослий бородою, з гвинтівкою і з гранатами. Він жив у окопах, у брудних і вогких ровах, куди його загнав король. Там він і загинув. А цей? Ні, цей не може бути його батьком.

— Чого мовчиш, щеня? — кричить Митря й здавлює маленькі груди Йона. — Ти знаєш, говори, бо задавлю!

— То підіть і визнаєте, — відповідає Йон. Щоб якось викрутитись з прикрого становища, хлопчик додає: — Адже самі знаєте, що там Папаяніс й ще з ним двоє. Навіщо ж питати?

— От, от, крім Папаяніса ще хто? Ти їх знаєш, скажи мені, — хрипить Анкулія.

— Я сьогодні не був там, не знаю, — чесно відповів Йон. — Я тепер до школи ходжу.

Він напевне знав, що до дванадцятої години Папаяніс буде один на подвір'ї, але навмисне натякнув про тих двох. Хто його знає, що надумав оцей Митря. А Митря навідає:

— Ти мусиш знати, адже сам не раз ночував на подвір'ї. Пригадай, чия сьогодні черга вартувати?

— Мабуть, старий Маруну та Іліє, — випалює Йон. — Здається, вони сьогодні чергують.

Митря боляче б'є Йона пальцем по носі й каже:

— Ні чорта ти не знаєш, а ще колективістом називаєшся. Я тобі скажу, хто там з ліхтарями бродить. Кривий Ураду!

— Ні, — крутить головою Йон. — Я знаю всіх сторожів.

Митря безнадійно махає рукою і йде до майдану. Ось і пам'ятник льотчику. Митря обходить його навколо, ніби придивляється до темного силуету. Потім витягає молоток і з силою б'є у те місце, де з блискучого металу зроблено червону зірочку Героя. Глухо задзвенів метал, але постать не хитнулася. Митря злякався того дзвону, кинув молоток і швидко побіг у темряву.

Простоволоса, страшна від своєї рішучості, виходить на вулицю Маргарита. Вона відчула, що Митря задумав скоїти щось лихе, тільки не знає, що саме. Вона повинна застерегти його, зберегти для себе. Сама доля послала

їй чоловіка — він зазнав лиха, він тепер рівня їй, хай же він повернеться в дім, хай вона посміхнеться йому сонячними очима, тоді напевне його серце скине крижану кору, пом'якшає. Справжнє кохання, чиста любов завжди перемагали найозлобленішу душу.

Так думала Маргарита, непомітно посуваючись вслід Митрі. Вона бачила, як Митря говорив з малим Йоном, як він щось випитував у нього, як потім ударив по бронзі молотком. Почувши отой стук, Маргарита зрозуміла, що Митря мстить не якійсь людині, а всім людям, вона перестала тремтіти, вона зробилася сильною й безстрашною. Ось як він чинить — прийшов, потоптав її цвіт дівочий, тепер осквернив святиню, а зараз плентається городами, щоб вчинити ще якийсь злочин. І вона зрозуміла, який жарт зіграло з нею життя, як вона обманулася на отих любощах, на отому чортовому зіллі. Це гидкий ворог бродить зараз по їхньому селі й у злості своїй паскудить, паскудить там, де тільки можна. Яка вона була сліпа, яка дурна! Але вона ще вірила у свою силу, бо хутко наздогнала Митрю й стала перед ним, важко дихаючи.

— К-куди ти? Зупинися...

Митря від страху цокав зубами. Побачивши Маргариту, він полегшено зітхнув і процідив крізь зуби:

— Ходиш назирці? Гадаєш, що я до Елізи йду? Ха-ха-ха! Хіба від такої красуньки ходять до інших молодичок? Йди додому, я маю інші справи сьогодні. Не любовні.

— Знаю, які справи в тебе сьогодні,— твердо сказала Маргарита,— навіщо бив по пам'ятнику?

Митря затремтів. Тепер йому стало ясно, що оця дурна Маргарита не від ревнощів побігла за ним по вулиці, що вона або знає про його намір, або догадується. Оглянувшись навколо, Митря хапає дівчину за шию й сичить у саме обличчя:

— Геть з дороги, а то знаєш що? Я не зупинюся ні перед чим.

Але Маргарита не злякалася. Вона тільки ступила ближче до Митрі й сказала голосно:

— Не пушу. Ти замислив щось страшне. Я впустила тебе в хату, я відповідаю перед людьми за твої вчинки.

— Геть,— сичить Митря, здавлюючи шию Маргарити.— Геть, а то задавлю.

Але руки в нього тремтять, сил обмаль, він не може давити ніжну дівочу шию, яку тільки сьогодні цілував. Тоді він став перед нею на коліна й жалібним голосом проказує:

— Йди додому, не заважай мені. Я повернуся, і тоді ми поїдемо з тобою в Плоєшті. Клянусь тобі, я не лишу тебе одну. Йди геть.

Але Маргарита продовжує стояти, не зводячи з нього своїх ясних спокійних очей.

— Я хочу тебе вберегти, Митря, вберегти для себе. Ходімо зараз на станцію, я поїду з тобою куди завгодно. Все кину, отак в одній сорочці піду...

Злість буйною хвилею прокочується по тілу Митрі. Він хапає Маргариту за ноги, звалює її на землю й тепер вже міцними несхибними руками душить за горло. Відчув, як хруснули під пальцями хрящі, як здригнулося тіло. Тоді встав і глянув на місяць. Ясночолє кружало, здавалося, моргало йому темними бровами-дугами.

Під ногами чавкотить грязюка. Важко дихаючи, Митря виходить на горб, нишком просувається до широкого подвір'я, що бовваніє в п'ятьмі. Треба тільки дійти он до того ожереду, чиркнути сірником. А там — поминай, як звали. Досить підпалити ожеред, як усе займеться навколо. Нічого не лишиться, бо ожеред стоїть посередині двору, майже впритул до конюшні. Ото буде видно сьогодні в Мушатешті! Він їм влаштує таку ілюмінацію, що Петру Ураду місяць не спатиме. Землячок не останеться в боргу! Він заплатить за все одним махом.

Ось і високий паркан, обтягнутий дротом. Точнісінько так, як було при Мунтяну. Це отой чорт Папаяніс зберіг огорожу. Та Митря знає, як бути в таких випадках. Він витягає з кишені жмути сірої вовни, нанизує їх на дротяні гостряки і вже легко стрибає по той бік паркана.

Тремтять руки, сірники вислизують з пальців, не горять. Чи то руки спітніли, чи то дощ покropив. Аж ось і кіюкен ожив. Що ти поробиш — не горять сірники! Йолоп, який він йолоп! Так довго готувався, так довго виношував у думках оцю хвилину, а взяв один коробок сірників і тепер чиркає їх, а вони не горять. Нарешті один зайнявся, Митря вискубнув сухої соломи, підніс

вогник, і серце у нього радісно забилося — горить! Тепер гайда через паркан.

Але що це — вогонь затріщав, задимів і згас. Вогка солома! Митря з силою чиркає сірниками, вони ламаються, шиплять, а не спалахують. А кіокен все ближче та ближче. Ось один сірник зайнявся, солома вже горить, вогонь язиками обіймає широку площу. Отак, тепер уже не погасне. Митря кидається до паркана, та його раптом обдає світло ліхтаря, і він бачить перед собою перекошене від страху і люті обличчя Папаяніса. Мить старий дивиться оторопіло на Анкулію, потім хутко скидає з плеча карабін. Але карабін уже в руках Митрі — він вивирає його з рук Папаяніса, а ногою б'є старого в живіт. Хакнув велетень, упав на солому. Але, падаючи, захопив своїми залізними руками ноги Митрі, здавив їх. Митря наводить карабін на голову Папаяніса, але раптом схаменувся — стріляти не можна! Почують у селі — не втечеш.

З тупою злобою й силою б'є Митря прикладом карабіна по руках сторожа, намагаючись звільнитися з його сталєних обіймів. Папаяніс тільки охкає, але ніг Митрі не випускає. Тоді Митря виймає ножа й починає різати руки старого. Застогнав Папаяніс, аж зубами скрипнув. Очунявши від різкого болю в руках, він перехопив Митрю за попереk, зігнув його в дугу. Анкулія зойкнув, закотив очі, а Папаяніс загорлав диким трубним голосом:

— У-в-в! А-я-я!

Похмурий нічний степ підхопив цей крик, поніс його в село, під дахи осель.

10

У баби Смаранди повний рот якоїсь трави, вона жує цю траву й приказує:

— Гарги-марги, вулгу-нарду, осиль, трава, нудьгу, цингу, гарячку, бешиху, грудницю, живіт, щоб жив не вмирав тисячу літ.

Тепла пожована маса тепер на порепаній долоні, баба плює зеленою слиною, ковтає води з слоїка, вивертає спідницю й кладе ліки в полотняну кишеню. Схопивши священного брусика, кошика в руки, біжить по вулиці. Хоч і далеко живе хворий, аж на краю села, одначе баба Смаранда прийде першою, сюди ще не

прителіпався семінарист в окулярах з своїми блискучими голками та страшними ножами. Що він, отой фельдшер, знає в бешисі! Ось вона притулить до живота свою траву намовлену, пошепоче молитву, плюне через плече й забере свого кошика. А в нім — і яечка, і курячі вишкварки, і шматок бринзи... Ех, люди, люди! Важко вам обійтися без мудрих слів баби Смаранди, без її всемогутніх трав лісових. Як не кричить на сходці отой дурисвіт Іон Бану, як не навертає людей до лікарні, ніхто й вусом не поведе, ніби погоджуються. А як розійшлася сходка, кожен хворий відразу ж жене свого сина чи дочку малу до баби Смаранди. І вона тут, біля хворого, у неї є все від будь-якої напасті. А той дурний Іон хай собі думає, що він уговорив людей...

Правда, останній час погіршало бабі Смаранді. Чи то люди перестали хворіти, чи отой колектив лиха наробив, але все рідше приходили до неї за допомогою, все менше зверталися до неї вагітні молодичі. То було не встигнеш того зеленого гороху в городі нашипати, щоб не нило в животі, а вже по тебе біжать, а вже тебе величають лагідними словами, запрошують в дім. А тепер ота акушерка шниряє по селу, завела моду возити породіль у той родильний будинок... Вже баба розповідала про той будинок всякі жахливі речі, навіть kota чорного підкинула (чорний кіт перед родами — недобрий знак), розпустила чутки, що в немовлят, які народилися в акушерки, нишком вірізають якусь кишку, від чого дитя чахне, аж поки вмре...

Одначе, як не билася баба Смаранда, а вже не могла нічого вдіяти проти модної спокуси: акушерку жінки любили, голубкою її називали... Хто знає, скільки безсонних ночей провела баба Смаранда біля вікна, виглядаючи посланих по неї малюків. Не йдуть. Ага, не йдуть, то вона сама піде до них. А що ж, подихати їй з голоду? Крім того, хіба людина перестала бути людиною? Лежить, стогне, корчиться від болю, а тут у хату баба-рятівниця. Хто ж відмовиться від допомоги? Е, баба Смаранда знає людську вдачу... Як не кажи, а куди легше знести припарку, ніж оте штрикання голкою в тіло. І то нічого, що у баби Смаранди в руках кошик для всякої провізії, той кошик знають усі, і ніколи він порожнім не лишався, коли заходила баба в хату. Що з того, що лікар не бере нічого? Але ж він мучить болем страшним,

кров пускає, а вона, баба Смаранда, кров людську береже, бо без крові все одно, що дерево без соку.

Біжить, аж спотикається баба Смаранда на край села, де живе хворий, шепоче слова, в яких приховано чимало мудрості й сили. «Треба частіше хреститися і не двічі, а тричі плювати — це подобається людям. Люди полюбляють заплутані, невідомі слова типу «гарги-малги», це впливає. Крім того, треба вживати й суто медичні терміни, такі, як «інфекція», «подагра», «інфаркт», — мода є мода...

В хаті хворого повно стогону — царан метається на подушці весь синій, набряклий. Баба Смаранда посилає в куток поклін, хреститься довго й старанно, зиркаючи на посинілого чоловіка, який при появі бабки ще дужче застогнав.

— Пече всередині, — стогне він і тре набряклі руки.

Бабка присідає на тапчані, оглядає хворого. Губи її шепочуть слова: подагра, інфаркт, інфекція... Потім бере своїми шкарубкими пальцями за повіки хворого, вивертає їх і виносить авторитетний вирок: «Гарячка».

— Наїлися пирогів з квасолею чи цуйку пили три дні підряд? — питає вона й дістає з кишені свою траву. — Кажіть чесно.

Хворий стогне, махає безсилою рукою:

— На вила наколовся, бабо, яка вже там цуйка...

Смаранда ніби не чує сих слів, прикладає хворому до грудей трави, шепоче таємничі слова, тричі плює й голосно закінчує:

— Гарги-малги, вулгу-нарду, осиль, трава, нудьгу, цингу, гарячку, бешиху, грудницю, живіт, щоб не вмирав тисячу літ.

Вона хотіла ще щось додати, та в цю мить до хати вбіг фельдшер в окулярах. Відіпхнувши Смаранду, ніби вона була йому не жива людина, а колода, він перевірів пульс, зміряв температуру і, дізнавшись, що хворий пробив ступню вилами, похитав головою:

— Чому ж учора не покликали? У вас почався стовбняк...

Він хутко запалив спиртову лампочку, почав кип'яти якісь страшні блискучі голки і пробірки. Хворий нервово позирав на проворні руки фельдшера, потім жалібним голосом простогнав:

— А може, воно й так пройде? Тут тітка Смаранда вже поклала мені ліки...

— Що вам поклали? — крикнув фельдшер, сердито поглядаючи на Смаранду. Він розстебнув сорочку хворого, витяг жмут жованої трави, розглянув її короткозорими очима.

— Чорнобривці й деревій? Що ж це ви, матінко, дурите людину! Чорнобривці та деревій добрі для дівчат, щоб ними прикрашувати коси, а для стовбняка вони все одно, що товчена макуха для гангрени. Чого ви тут? Ану геть з хати!

Однаке хворий запротестував:

— Вона позаминулого року бешиху у мене вигнала, нащо ж ображати стару?

— Геть з хати! — крикнув фельдшер таким різким і владним голосом, що баба Смаранда аж перехрестилася від страху. Просто диво, де в оцього миршавого семінариста й голос такий взявся. Тьху ти, пречиста матір, ще вдарить. А фельдшер наступав на Смаранду, кричав:

— Хочете, щоб чоловік помер? А він помре обов'язково, якщо не ви, а я піду з хати. Вибірайте — або я, або вона, — звернувся він до хворого і до його жінки, що стояла біля тапчана, схрестивши руки на грудях. — Без мене ваш чоловік помре, чуєте? Ще день-два — і будете ховати, і тоді я вже буду безсилий. Вибірайте!

Він відійшов до вікна, задивився у маленьку замурзану шибку. Першою озвалася Смаранда, якій спочатку ніби язика відняло. Вона схопила свого кошика, бризнула слиною, вийнула до порога своєю широкою спідницею:

— Я піду, а ви коліть нещасного чоловіка, кров йому випускайте! Подивимось, що з того вийде! Моя трава витягне з його тіла всю хворість, сили налле, а ви кров йому розбавите своїми інфарктами та інфекціями...

— Епоха, — сказав знесилено фельдшер і навіть окуляри поправив на носі, щоб краще роздивитися оцю дивовижну шептуху.

— А, ображаєте стару жінку, яка вам у матері годиться, — заволатала на всю хату Смаранда. — Я поскаржуся на вас у примарію! Ви ще мене згадаєте, ось побачите...

Вона кинулася з хати, а фельдшер, протерши окуляри, заходився лаштувати шприц.

А баба Смаранда, репетуючи на все село, бігла по вулиці й скаржилася всім зустрічним:

— Отаке миршаве, як сліпе котеня, а воно мене ображає, епохою називає. Подумайте, людоньки, до чого ж ми тільки дожилися!

Іон Маруну, який трапився на вулиці, вислухавши скаргу Смаранди, посміхнувся: •

— А воно й правда — епоха... Та, що вже відмирає...

Смаранда, вчувши нотку глузування, пустила сльозу:

— Та я ж вас усіх лікувала, рятувала від нещастя усяких, а ви тепер глузуйте з старої, німичної баби. Та як вам не соромно, та як вам не грішно говорити отаке...

— Ось що, бабо,— сказав серйозно Маруну.— Йдіть до нас у колектив курей шупати. І на хліб заробите, і люди не будуть сміятися.

Смаранда притихла.

— Ідіть, кажу, до нас, робота не важка, слово своє скажете курці, вона й нестиметься краще...

— Глузуєш, Іоне? — верескнула Смаранда.— А хіба забув, як я виганяла пропасницю з твоєї утроби? Тоді дякував, а тепер насміхаєшся?

— То була така епоха,— мовить серйозно Іон.— Дурні, темні були, глухі на всі вуха й сліпі на всі очі.

— І він про епоху,— знову схлипнула Смаранда, вбачаючи у цьому слові найбільшу для себе образу.— Боже, до чого ми дійшли...

— Епоха — це такий час був, лихий, темний, коростявий,— пояснює Маруну,— ми вже ніби почали забувати про неї, про оту лиху епоху нашого життя, а ви це нагадали нам. Знаєте що, бабо, якщо не хочете, щоб вас усе село дражнило епохою, йдіть до нас курей доглядати. Серйозно вам кажу, ви ж знаєте, у нас як приліплять до людини якийсь слівце, до смерті не одірвеш його від себе. Пора вам міняти свою професію — не та тепер епоха.

— Ну й піду, піду до курей, а ви з тим семінаристом кров свою пускайте, хай він жили проколює,— кричить Смаранда.— Ви гадаєте, що я вже ні на що не здатна?

— Якби думав так, то не запросив би працювати на колективній птахофермі,— промовив Маруну.— Приходьте завтра, гадаю, що Василію погодиться з моєю кандидатурою.

Маруну пішов, а Смаранда ще довго стояла на вулиці, дивлячись йому вслід.

Над Мушатешті зійшло тьмяне червоне сонце. Похмурий обрій прояснів, розширився. Стрімкий вітер видув з яруг та вибалків туман, розвіяв по небі хмари, просушив бур'ян. Видався теплий, прозорий день, останній день цього доброго літа.

Іон Бану, попереджений по телефону про прибуття гостей, ще зранку почав готуватися до зустрічі. Нічна пригода на подвір'ї колсільгоспу ледве не зірвала весь план. Добрі були б вони хазяї, якби зустріли друзів пожежею! Самовідданість Папаяніса врятувала становище, скирту вдалося погасити, а Митрю Анкулію ще зранку відправили з міліціонером у Заренау. Прибігав у сільську раду старий Анкулія, трясся, доводячи, що він не винен, що то Митря збожеволів від горя, бо його вигнали з інституту, і не знав, що робить. Хіба ж при своєму розумі людина, яка хотіла задушити Маргариту?

Бану відмахнувся від Анкулії, як від мухи.

— Не заважайте мені,— сказав він з огидою, дивлячись, як бігають масляні очі куркуля,— цю справу розбере суд і все вяснить. Невинних людей ми не караємо, але за провину платимо сповна. Така воля народу. Отак от... Маргарита в лікарні, коли одужає, сама все розкаже. Розкаже!

Анкулія щось промимрив, та Бану вже не слухав його. Він пішов до Василіу, щоб разом обдумати план зустрічі гостей. Проходячи повз монумент Івана Чорномора, Бану аж за серце схопився: чиясь зла рука поцілила у серце героя, прогнувши метал. Це була така прикрість, що Іон ледве не заплакав від образи. Ні, це не божевільний ударив молотком у груди Іванові Чорномору, це зробила та ж сама рука, яка колись убила героя, яка провалила голову незаможникові Буканові, метнула гранату в натовп біля парламенту в Будапешті. Всі ці вихватки ворога є тим ланцюгом, який тягнеться аж за океан, де сидять недобиті королі й королеви, де плетуться хитрі й страшні плани проти народів.

Іон став на підвищення, доторкнувся рукою до свіжої рани, яку нанесли вже мертвому героєві злі руки. Може, Іон хотів прикрити цю рану, щоб її ніхто не побачив? Але чесних ран не прикривають, хай усі бачать їх. І то нічого, що дорогі радянські гості визнають про

злий акт помсти класового ворога. Куркуль поціляв у груди радянському льотчику, а вдарив у груди всьому румунському народу. Хай народ бачить це, хай він зробить висновки.

Коли Іон оглянувся, то побачив, що біля пам'ятника вже стоїть багато людей і всі вони, певне, думають про одне й те ж: хто вчинив цей злочин? Петру Ураду, скинувши чомусь шапку, сказав не то собі, не то Бану:

— Краше б він мене ударив, ніж вчинив отаку ганьбу... Адже я хоч в чомусь перед ним винен, вистраив його перед студентами, а що вдіяв Анкулії оцей солдат?

— Не треба так говорити,— відізвався Бану,— ви, баде Петру, не розумієте, що Іван Чорномор для Анкулії такий же ворог, як і ми з вами. Адже це Іван Чорномор допоміг нам скинути ярмо куркульське... Якби не допомога радянських людей, хіба ми скинули б те ярмо? Дуже можливо, що не скинули б... Так що ворог знав, у кого цілив. Тільки він прорахувався — не вдасться йому те, що він задумав.

Коли новенький автобус, поблискуючи склом, зупинився на площі біля пам'ятника, тут уже було все село. Дівчата принесли великий вінок живих квітів, поклали його біля підніжжя пам'ятника. Такі ж вінки винесли радянські гості, окремо поклали вінки Стефані Онча і Ніколае Станбу. Мітинг відкрила Стефані Онча.

— Товариші, друзі! — сказала вона й глянула на людське море, що юрмилося навколо неї.— Сьогодні ми складаємо шану на знак нашої великої любові до радянських народів, до його славних дочок і синів. Радянська мати не дочекалася свого сина з війни, він поліг смертю хоробрих у наших плавнях. Разом з нашими месниками хоробрий син радянського народу Іван Чорномор боровся проти окупантів у нашій країні, за нашу країну він віддав своє життя. Пропоную вшанувати пам'ять героя, товариші.

Вона першою стала на коліна перед пам'ятником, за нею послідували всі. Тихо, тихо перебирав вітерець стрічки на вінках, хтось у натовпі заплакав. Стефані Онча підвелася й надала слово Іонові Бану.

— Дорогі радянські друзі! З великою шаную і вдячністю зустрічаємо вас на нашій землі, у нашому селі Мушатешті. Спасибі за те, що приїхали до нас, за те,

що не забули нашого села. У цьому селі ваш славний земляк у грізні роки війни знайшов притулок, знайшов вірних друзів, які залікували його рани, напоїли і нагодували його. І хто зна, може він і зараз жив би, радів разом з нами нашої перемозі, якби ворожа куля не пробила його серця. Ми свято оберігаємо пам'ять про героя, ми і свій перший колгосп назвали його ім'ям, ім'ям світлого героя. Він і зараз воює проти ворогів, дарма що його вже немає в живих. Сьогодні вночі рука куркуля Митрі Анкулії осквернила дорогий нашому серцю пам'ятник, нанесла удар у груди героя.

Бану помітив, як усі глянули на постамент, і в нього серце кров'ю облилося.

— Я вам скажу, дорогі друзі, правду: у нас ще є вороги. Є вони! То куля з-за рогу просвистить, то сірник спалахне у нашому домі, то ні-ні та й вихопиться хтось з ворожою пропагандою. Але ви, радянські люди, знаєте, що і вам нелегко було спочатку. Були вороги й у вас, є вони й тепер. То я скажу так: злодійська рука Анкулії цілила не так у постамент, як у нашу з вами дружбу, в те найсвятіше, що в нас є. Та нехай ворог не радіє: він може ще вбити людину, може запалити ожеред соломи, навіть підняти руку на пам'ятник радянським воїнам. Але ніколи він не поцілить у нашу дружбу, не посіє розбрату між нашими народами. Не вдасться це ворогові!

Останні слова присутні вкрили оплесками. Іон Бану почекав, поки стихне, урочистим голосом продекламував:

Скрізь життя — і всюди труд народний,
Воїн спить в землі живий — спинись
Тут на мить, румуне благородний,
На могилу мовчки подивись!

Ні дверей нема в ній, ні віконця.
Руський воїн спить в могильній млі.
Він тобі приніс світання й сонце,
Кров свою віддав твоїй землі.

Він поліг в бою, в бою завзятім,
Щоб румуни вільними жили.
Ти вшануй радянського солдата,
Низько, друже, голову схили.

Він тобі навіки друг і брат.
Він живий. І нині він — солдат¹.

¹ М. Бенюк, переклад з рум. Д. Бобира.

— Ось як сказав наш поет про Івана Чорномора, про інших героїв з братньої землі, які полягли за нашу свободу. Під цими словами підписується кожен чесний румун,— закінчив схвильовано Бану.

Від імені радянської делегації слово взяла Уляна Приходько. Всі дивилися на просту жінку з смутними великими очима, чекали її слів. І вона заговорила. Розказала про те, як радянський народ буде комунізм, передала привіт від радянських трудівників усім людям Румунії. Ніколае Станбу, стоячи з нею поряд, перекладав її слова.

— Ми схиляємося перед світлою пам'яттю нашого хороброго пілота і патріота Івана Чорномора, схиляємось перед тією шаною, якою оточені в Румунії пам'ятники нашим загиблим бійцям. Ми вже побували в Бухаресті, в інших ваших містах і бачили, з якою любов'ю румунський народ оберігає пам'ять наших воїнів, які віддали життя заради перемоги. Ми поїдемо додому й передамо матері Івана Чорномора знімки цього пам'ятника, скажемо, що її син лежить у землі друзів, у землі вірного й прекрасного народу.

Мітинг закінчено. Ніколае Станбу дивиться на Улянну Приходько, що не може одірвати погляду від людини, яку вона так любила. Що вона думає в цю мить? Не визнаєш, не відгадаєш чужих думок. А очі у неї смутні, смутні... Цього вона не приховає від людей, бо смуток цей житиме в ній усе життя.

А вона ніби догадалася, про що думає Станбу, підійшла до нього, попросила:

— Розкажіть про його смерть і бойові діла.

— З охотою розкажу вам все,— кивнув головою Станбу.— Ось познайомтесь з моєю дружиною, вона теж знала Івана Чорномора і чимало зробила для того, щоб врятувати його.

Познайомившись з гостею, Віоріка запросила її до своїх батьків обідати.

— Отам ми вже поговоримо про все,— сказала вона й посміхнулася.— І чоловіка свого беріть.

— Оце правильно, дочко,— озвався Петру, схвалюючи рішення пообідати.— Годі нам говорити про ворогів, хай вони здохнуть, краще вип'ємо собі на здоров'я, а ворогам на безголов'я. Гайда до мене.

І вони, взявшись за руки, пішли гуртом, мов рідні, шумливою вулицею.

Михай Гогенцоллерн перегортає газети, кривиться. О, яка ганьба! Його ім'я — на перших сторінках. Газети просто захлинаються у своєму захваті: «Екс-король — геній бізнесу», «Екс-король продає товари фірми «Лір електронік», «Михай Гогенцоллерн продав західнонімецькому військовому міністру Францу Йозефу Штраусу бомбоскидачів на два з половиною мільйони марок». Михайл впивається у газетну шпальту, перед очима стрибають літери: «Його величність комівояжер фірми «Лір електронік...»

Ні, далі читати неможливо. Михайл кидає газету, рвучко виходить на балкон. Обважнілі хмари чіпляються за скелі, біля яких притулилася вілла, набурмосене небо давить на серце великим сірим каменем. Робив усе, щоб його персону не згадувалася, але хіба втаїш щось від газет? Тепер увесь світ буде знати... Та що знати, сміятися буде увесь світ. Чи не збожеволів він, Михайл Гогенцоллерн? Так, можна збожеволіти. «Його величність комівояжер фірми...» О господи!

Сірі пасма хмаровиння чешуть коси, пливають стіною по землі. Як він неохоче брався за цю справу! Поступив було на роботу в авіакомпанію, все ніби йшло добре, і от маєш — заманули його в оту фірму. Обіцяли золоті гори... Золото, звичайно, тепер буде після такої блискучої місії в Бонн, але ж ганьба... Його величність комівояжер... Ху, можна задихнутися.

Михай гримає стільцями, штовхає двері й бачить біля них Мурдаряну. Лисий телепень посміхається... О, блазень!

— Ви читали газети? — гримить Михайл. — Бачили мою ганьбу? А ви ж обіцяли...

— Ваша величність, — кланяється Мурдаряну й повагом проходить у кімнату. Так, повагом проходить, всідається на стільці й закладає ногу на ногу. Дивовижно! Що б це могло значити? Звідки такий спокій?

— Ваша величність, — повільно тягне Мурдаряну, — від газет не сховаєшся, але зарадити справі можна. У мене блискучий проект...

Проект! Знову проект... Чи не досить вже їх? Ось до чого призвели — до ганьби.

— Що ж ви пропонуєте? Не тягніть...

Мурдаряну виймає з кишені стару пошарпану коробочку, кладе на стіл великий блискучий орден.

— Ось мій проект.

— Що ви надумали? Що це за орден?

— Це нагорода, яку ви, ваша величність, вручали за найвидатніші військові заслуги.

— Так, пам'ятаю. А далі?

— Ви жалуєте цим орденом Франца Йозефа Штрауса...

Михай зіщулився. Він ще не може зрозуміти хід думок хитрого слуги.

— Цим актом ви покажете, що залишаєтесь королем, владарем держави, що ви, ставши на службу у фірмі, послужили для всього вільного світу. І крім того — віддячите міністрові за його послугу. Адже фірма вже переказала вам велику суму комісійних... Дар за дар.

Так от звідки у Мурдаряну така впевненість і спокій! Хитро і дотепно, чорт візьми. Одним помахом пера можна сквитатися з міністром і з кореспондентами. Ні, не скажеш, що старий Мурдаряну позбавлений розуму дипломата...

— Де ви взяли цей орден? — вже тихіше питає Михай. З його одутлого обличчя злетіли сірі тіні.

— Я прихопив його, коли ми покидали країну... Думав, що згодиться. І ось...

— Готуйте указ.

Михай ставить свій підпис на пожовклому папері, а сам бачить сотні бомбардувальників з чорними павучими хрестами на крилах, які летять та й летять нескінченним потоком у ті краї, — де за синіми Карпатськими горами лежить в улоговині його колишня непокірна й зла земля. О, він ще нагадає про себе! Він ще король! Хай король неіснуючого королівства, але якщо він може ще нагороджувати орденами, то це значить...

— Щоб завтра було в газетах, — кидає Михай через плече. — Щоб швидше затулити рота отим пискунам-горлохватам... Чуєте?

Мурдаряну кланяється й простує до дверей. Михай схоплюється з місця.

— А комісійні вже переказали? Скільки?

— О ваша величність,— бурмоче старий Мурдаряну, і на його обличчі виступають червоні плями збудження й радості.— О ваша величність, то великі гроші... Увесь діловий світ Швейцарії шле вам поздоровлення...

Михай знову виходить на балкон. Оце б сонця та сміху, але хмари, важкі й сірі, як і раніш, повзуть у нього над головою, закриваючи все небо.

А в Мушатешті, в придунайському румунському селі, увечері горіло світло в хатах, за столами сиділи люди — гості й хазяї, їли хліб і пили вино, говорили про дружбу і мир, про любов і братерство, яким немає меж, як немає меж оцьому небу, під яким шумує грізний прибій життя.

1951—1958 pp.

Редактор *Л. Л. Малярєнко*
Художник *Ф. Т. Костєнко*
Художній редактор *В. С. Кравченко*
Технічний редактор *М. О. Войнаровський*
Коректори *Є. Г. Тарасевич, О. П. Синиченко*

*

МИХАИЛ ИВАНОВИЧ ЧАБАНИВСКИЙ

Балканская весна

Роман

(На українском языке)

. *

БФ 00724. Здано на виробництво 29.IX.1959 р.
Підписано до друку 10.II.1960 р. Формат паперу 84×108/81.
Папер. арк. 8,063. Друк. арк. 26,445. Обліково-видавн. арк. 28,110.
Ціна 10 крб. Замовл. 1625.
Тираж 16000.

*

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.